

М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Олонхо научнай-чинчийэр института
Мэнэ Хангалас улуунун култуураба уонна духуобунай сайдыыга салалтата
Мэнэ Хангалас оройуоннаабы киин библиотеката
Мэнэ Хангалас улуунун олонхо ассоциацията

МЭНЭ ХАНАЛАС ОЛОНХОЪУТТАРА

Дьокуускай
2013

УДК 398.224(=512.157)

ББК 82.3(2Рос=Як)

М97

Бырайыак салайааччылары: Ф.В. Шишигина, Р.Н. Анисимов

Хомуйан онгордулар:

А.М. Апросимов, Ю.П. Борисов, В.В. Обоюкова

Библиографической ыйынныктары хомуйан онгордулар:

Л.В.Иванова, Н.М. Винокурова, Н.В. Сидорова

Эпизеттиир редактор:

Р.Н. Анисимов

Рецензэннэр:

В.В. Илларионов, ф.н.д., профессор

Б.Н. Михайлов, фольклорист

Мэнэ Хангалас улуунун олонхоһуттара / М. К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинҥи федеральной ун-т, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та, Мэнэ Хангалас оройуоннаабы киин б-ката Мэнэ Хангалас олонхото ассоц. ; [хомуйан онгордулар: А. М. Апросимов, Ю. П. Борисов, В. В. Обоюкова ; эпизеттиир ред. Р. Н. Анисимов]. — Дьокуускай : Алаас, 2013. — с.

Агентство СІР НБР Саха

Антологияба Мэнэ Хангалас улуунугар (Мэнэ уонна Илин Хангалас) XVII—XXI үйэбэ олон ааспыт олонхоһуттар, олонхо эйгэтигэр үлэтиир хомуйааччылар, тарбатааччылар, чинчийээччилэр тустарынан библиография ыйынныктара уонна ахтыылар киридилэр.

Наука үлэһиттигэр, устудьуоннарга, олонхону кэрэхсиир дьонго-сэргэбэ ананар.

УДК 398.224(=512.157)

ББК 82.3(2Рос=Як)

© НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2013

© РБ Мегино-Кангаласского улуса, 2013

© Управление культуры и духовного развития

Мегино-Кангаласского улуса, 2013

© Оформление. ИИТЦ «Алаас», 2013

ААН ТЫЛ

2005 сылтан олонхоҕо болбомто биллэ күүһүрэн сөргүтүү, үөрэтии, чинчийии, тарҕатыы үлэтэ тэтимнээхтик барбытын түмүгэр, үгүс улуустарга ааспыт үйэлэр арҕастарыгар ыллаан-туойан, этэн-тынан ааспыт чулууттан чулуу, бастынтан бастыг уос номоҕор сылдыбар олонхоһуттар ааттара үйэтийдэ. Норуот тылынан уус-уран айымньытын айар, толорор дьон мунгура биллибэт ураты кыахтарын, олонхо баай ис-хоһоонноох ураты тутулун кэлэр кэнчээри ыччакка тиррирдээри дьон-сэргэ өйүгэр-санаатыгар хатыы сылдыбар өлбөөдүйбэт өйдөбүллэрин бичийэн, устан хаалбыт чинчийээччилэр, кыраайы үөрэтээччилэр, учууталлар уо.д.а. үлэлэрэ чинчийэр үлэҕэ төһүү күүс буолаллар (С. Боло, Дмитриев П.Н., Илларионов В.В., Андросов Е.Д., Ермолаев Е.М., Апросимов А.М., Сосин И.М. уо.д.а.).

Ол курдук, аан маннай олонхону Миддендорф А.Ф. суруйан, бэлиэтээн саха олонхотун наука эйгэтин киэнг аартыктаах суолугар ылык тэлэн киллэрбитэ. Кэлин Саха сиригэр көскө кэлэн олорбут үөрэхтээх дьон (Пекарская Э.К., Серошевская В.Л., Ястремская С.В., Виташевская Н.А. уо.д.а.) илин эгээр улуустарын түөлбэлэрин олонхоһуттарын, кинилэр айымньыларын суруйан академической таһаарыыларга киллэрбиттэрэ.

Сылын аайы ытыллар саха олонхотугар аналлаах ыһыахтарга анаан-минээн түөлбэ олонхолорун, олонхоһуттар тустарынан кинигэлэр тахсаллар. Быйыл сайын ытыллар олонхо ыһыаҕар мэнэ хангаластар уопсай ахсаанынан 20-чэ кинигэни бэчээккэ бэлэмнээн таһаарыахтара. Олортон биридэстэрэ, «Мэнэ Хангалас улуунун олонхоһуттара» диэн ааттаах антология. Антологияҕа олонхоһуттар, олонхону толорор, туруорар, хомуйар-чинчийэр, киэнг эйгэҕэ тарҕатар дьон тустарынан библиография ыйынньыктара, талба талааннаах олонхоһуттар тустарынан ахтыылар түмүллэн син балайда ис-хоһоонноох үлэ бэлэмнэннэ. Бу кинигэ таңылан, тиһилэн тахсарыгар Мэнэ Хангалас улууһугар сылтан сыл аайы тиһигин быспакка, үйэ аңаарын тухары тэтимнээхтик ытыллыбыт культуура эстафетатын матырыйааллара уонна биридиилээн хомуйааччы фольклористар үлэлэрэ сүрүн онкул буоллулар.

Мэнэ Хангалас улууһа 1930 с. Мэнэ уонна Илин Хангалас сүрүн нэһи-

лиэктэрин холбошууларьттан үөскээбитэ. Ити холбошуу түмүгэр атын улуустарга сыһыарьлыбыт (холобур Чурапчыга барбыт Бахсы, Алабар, III Мэльдэхси, Дьокуускай куоракка сыһыарьлыбыт Тулагы, Хангалас улуухугар хаалбыт Дьөппөн, Хачыкаат) нэһилиэктэр олонхоһуттарын киллэрбэккэ туран, нэһилиэктэринэн олонхоһуттар, олонхону туруорааччылар (билэн турар бэйэтэ олонхолуур, олонхо тарбанаарыгар, сайдарыгар дын чыхчы бағалаах дьон олонхону туруора сатааччылар) анкеталарын онгорууттан сағалаан (1947 с. партия райкомун үлэһиттэрэ 40-чэ киһини хабар анкета толорон Саха сиринээҕи научнай киһи ахчыбыгар туттарбыттара оччолорго булан туһанылыбатабын 2013 с. Олонхо институтун научнай үлэһитэ Борисов Ю.П. устан уонсай анкетаҕа холбоото), онон 2012 с. диэри олохтоохтор хомуйбут, сурукка киллэрбит 120-чэ олонхоһуттарыгар 90-ча киһи эбиллэн, биллгини туругуунан 212 олонхоһут, олонхону туруорааччы аата билиннэ.

Үөһэ ахтылыбыт анкеталарга Сэһэн Боло 1937 с. онгорбут олонхоһуттарын, сэһэнһиттэрин испиһэҕэр олобуран, нэһилиэктэринэн аттарыллан, хайа киһиэхэ киһи туһунан матырыйаал (суругуунан ахты), сибидиэнньэ (тылынан этэн биэриу) баарынан, ол дьон олохторун сибидиэнньэлэрин, репертуардарын, өскө баар буоллаҕына ахтылары, хаартыскалары киллэрдибит. Кинигэбит биир сүрүн уратытынан 20-чэ олонхоһуттар бөлөхтөрүнэн 60-70-ча киһи төрүүчүтүн биэриу буолуон сөп.

Ситэритэ суох, чопчу сибидиэнньэлэрэ суох олонхоһуттары нэһилиэктэрин дьонун, сунньунэн аймахтарын көрдөһүүлэринэн (дын уонна дэгиттэр дьобурдаах эрэ дьон олонхоҕо дураһыйалларынан, саатар ааттара ахтылыннын диэн) араспаанньаларын, ааттарын, ағаларын аатын (ону да чуолкай буоллаҕына) киллэрэри наадалааҕынан аахтыбыт.

Урут, холобура Таатта, Чурапчы олонхоһуттарын туһунан суруйбут-бичийбит дьон (Андросов Е.Д., Ермолаев Е.М., о.д.а.) улуустарыгар 200-300 олонхоһут үөскээн, ыллаан-туойан ааспытын абынахтарына, саарбахтыы соғус ылынарбыт. Онуоха олонхону урукку өттүгэр чинчийбит учуонайдарбыт Саха сирин үрдүнэн 700-чэкэ олонхоһут олон ааспыт диэн суруйууларыгар тирэнэрбит. Бэйэбит анкетабытыгар олонхоһунут ахсаана 200-н тахсыбытын кэннэ ити өйдөбүл олоҕо суоҕа билиннэ. Маньаха урукку Мэнэ улуһун өттө син ситэ-хото сатаабыт буоллаҕына, урукку Илин Хангалас нэһилиэктэрин олонхоһуттара аҕыйах курдуктара, ити эргин дьон бу үлэҕэ актыыбынаҕа суохтук кыттыыларынан быһаарыллар. Дынгер оччоттон элбэх киһилээх улуус олонхоһута да элбэҕэ сэрэйиллэр. Ити тоғоостоох бонпуруоһу Мэнэ Хангаластан төрүттээх фольклорист Дмитриев П.Н. «Өссө төгүл нуруот уус-уран айымньытын туһунан» ыстатыйатыгар көтөхнүтэ. Оттон эпосовед, ф.н.д. В.В. Илларионов 2011 сыллаахха Н.А. Абрамов-Кынат «Ньургун Бөбө» олонхотун

бэчээккэ бэлэмнээн таһаарарыгар бэрт сөпкө бэлиэтээн турар — Мэнэ Хангалс улууһугар олонхоһуттары анкеталааһын, олонхолору бэчээттээһин кэлин сағаламмытын, ол туоһутунан 2-3 эрэ олонхо бэчээккэ тахсыбыта.

Мэнэ хангаластар саха талба талаана, дыкти дьобура силистээн-мутуктаан үөскээбит дойдуларыттан биридэстэрэ буолар. Олортон уос номоһор сылдьар, үһүээнгэ кирибит, туйгун ырыаһыт-тойуксут, олонхоһут Манчаары Баһылай «Күн Эрили», «Улдьаа Боотур», «Кыыс Дьуурайа Куо», «Бэриэт Бэргэн», «Оҕо Ньургун» курдук кизгник тар-баммыт олонхолору толорорун кырдыаҕастар ахталлар эбит. Оттон түөлбө баһыт олонхоһуттарынан: Бүтэйдээх нэһилиэгэр — Слепцов И.Ф.-Нэс Лэгэнтэй, Сергеев Р.И.-Арадьыс Арамаан, Алтан нэһилиэгэр — Сидоров П.Л.-Төкүнүк, Беляев И.И.-Төлөбүр, Татаев Г.П., Моорук нэһилиэгэр — Андреев М.С.-Оройко, Зыков К.И.-Көтөр Көстөкүүн, Порядин Е.В.-Манкы, Тараҕай нэһилиэгэр — Бурнашев П.П.-Кылыс Байбал, Бурнашев П.-Төлөбүчүк, Герасимов И.Е.-Чупчустар Уола, I Мөңгүрүөн нэһилиэгэр — Свинобоев Г.Н.-Кыыча, Кычкин Иван-Бутукаан Уйбаанчык, Холгума нэһилиэгэр — Соловьев Н.В.-Молодуой, Шестаков Я.К.-Ньымэс Дьаакыт, II Наахара нэһилиэгэр — Абрамова В.М., Устинов Е.Г.-Лэпсэй, Семенов И.Д.-Арсан Ылдьаа, I Наахара нэһилиэгэр — Васильев П.Я.-Тойон Мурун, Чыамайыкы нэһилиэгэр — Захаров Н.Л.-Атаҕылай, Яковлев Г.И.-Лэкээрис, Семёнова Н.С.-Натаалдьыйа, Хаптаҕай нэһилиэгэр — Алексеев П.П.-Маастар, Романов П.Г., Афанасьев К.Д.-Боруорбах, Ларионов Г.Г.-Халаан, Скрябин Ф.Н., Архипов Д.И.-Нууччалба, Нөөрүктээйи нэһилиэгэр — Старостин Н.П.-Батанга, Оконешиников Н.С.-Сааба Ньукулааһа, Баатара нэһилиэгэр — Колесов Г.М., Жирков С.Х.-Ачыас, Санников Н.А.-Уолуктай Ньукуус, Догдонго нэһилиэгэр — Карамзин Д.К., Захаров Г.А., Степанов Н.Ф., Дойдуунускай нэһилиэгэр — Кычкин Г.С.-Хабыанна, Доллу нэһилиэгэр — Ходулов Ф.И.-Тоттоойу уола, Верховцев Тихон-Отчут аҕата, Дьаҥхаады нэһилиэгэр — Олесов Семен-Соппуор, Борисова Анастасия-Олонхоһут Настаа, II Мөңгүрүөн нэһилиэгэр — Скрыбыкин И.-Добунаан Лэгэнтэй, Уваровскай П.-Хохор Бүөтүр, Прокопьев В.-Чуорастай уола, I Мэлдьэхси нэһилиэгэр — Куприянов Г.Н.-Балаҕан уола Миисэ, II Тыыллыма нэһилиэгэр — Гаврильев Захар-Ырыа Чоҥкунаан, Яковлев Е.П., Хара нэһилиэгэр — Слободчиков Г.Е.-Тэлээркэ уола, Петров П.Ф., Дмитриев Н.Ф. сэхэнгэ-сэппэнгэ сылдьаллар.

Сэһэн Боло «Список певцов, олонхосутов и знатоков старины» диэн архивка баар үлэтигэр Н.А. Абрамов-Кынат, Аладьы (Кынат быраата), Уйбаан Герасимов (Тараҕай), Агаарка кыһа (Догдонго), Сулардаах Охоһоһой (Чалбаа) уо.д.а. олонхоһуттары киллэрбитэ биллэр. Оттон фольклорист А.С. Порядин норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйар эрэ буолбакка, олонхолуур идэлээбэ. Кинилэр

удьуор олонхоуттарынан чугас эргин биллэллэрэ. *Аймабыттан Е.В. Порядинтан-Мангкыттан үөрэммит, олонхотун суруйбут эбит. А.С. Порядин «Сабыйа баай» олонхону 6—7 олонхоуту бишгэ түмэн толорууну оройуонга аан бастан тэрийбит киһи буолар.*

Мэнэ Хангалас улуунун дьоно олонхо аан дойду искусствотын шедерэ (чыпчаал айымньыта) аатырарыгар, өссө XVI—XVII үйэлэртэн, ол иннинэ да буолуон сөп, бэйэлэрин өнгөлөрүн онгорбуттара Далан «Тыгын Дархан» романыгар кэпсэнэр. Тыгын ыһаҕар дьизлээх киһи этии киллэрэн, мэнгэлэр түгэх төрүттэринэн Ырыа Мооругунан (бу дьынэ Буох Диехсин ойуун биир аата буолар) олонхоуттар күрэхтэрин астарар уонна кини толоруутун дьүһүйүүлэринэн, кини кэнниттэн атын улуустар бастын олонхоуттара олонхону салгыы ытан, толорон иһэллэр. Ол үгэс билигин да салҕанар диеххэ сөп, сылын аайы ытыллар ыһахтарга Мэнэ дьоно ыһах этин буһара-буһара астына-дуоһуйа олонхону итэллэрэ утумнаан кэлбит үгэстэрин салбыта буоларын туоһулуур.

Улууска оччолорго олонхо улаханлык сайда сылдыбыт (XIX—XX үйэлэр сабана) биир бигэ бэлиэтэ Мэнэ Хангалас олонхоуттара репертуардарын уратыта буолар. Улуу олонхоуттарынан ааҕар үс олонхоут кэккэтигэр (Кынат, Тон Суорун, Ноорой) дьахтар аймахтан биир бэрэстэбиитэл быһытынан Порядина Мария Егоровна-Бадан Маайаны киллэриэххэ сөп эбит (В.В. Илларионов «Искусство якутских олонхосутов» диэн 1982 с. кинигэтигэр 33 сирэйгэ 10-тан тахса олонхо репертуардаах олонхоуттары улуу олонхоуттарга киллэрэр). Оттон Бадан Маайа В.В. Илларионов бэйэтин матырыяалларыттан көрдөххө (ЯНК, 5 ф., оп. 8, е/хр. 42, 17 л.) 10 олонхону репертуарыгар киллэрбит (В.В. Илларионов тоҕо эрэ Порядина Мария Егоровнаны Догдоҕо нэһилиэгэр киллэрэр, онно икки хараҕа суох, аҕата олонхоут диэн хос быһаарыылаах. Чоччулаан суруйдаахха, Порядиннар диэн аймах Саха сирин үрдүнэн XVIII үйэттэн ыла Моорукка эрэ бааллара элбэх докумуоннарга бэлиэтэнэр, Бадан Маайа (Порядина Мария Егоровна) — эмиэ соҕотох. Арааһа, Догдоҕо олоҕор кэмигэр анкета толоруллубут курдук). Билинги сибидиэнньэнэн 10-н тахса (Апросимов А.М. толорбут анкетабытыгар олобуран «Айыы Дааркы» — диэн олонхону архыып матырыяалларыгар эбэбит) олонхону толорор дьахтар-олонхоут Саха сирин да үрдүнэн тарбахха баттанар быһыылаах (Бүлүү эргин, Ньурба Таркаайытыгар 39 олонхолоох Семенова Дария Николаевна-Олонхоут Даарыйа баара бэлиэтэнэр, Тааттаҕа Андросова-Ионова М.Н.).

Улуу олонхоуттарын репертуардара дьин чахчы уратытын Бадан Маайа репертуарыттан көрүүххэ сөп. Холобура: «Тойон Холгустай Бухатыыр», «Кыыс Куо», «Күрэй Бухатыыр», «Эриэдэл Бэргэн», «Күн Күмэри Куо», «Дьизлимэн Бэргэн», «Чанньыйа Куллуруут обургу», «Чүөчэбил Бэргэн», «Айаас Дааркы» да буоллун, атын улуустарга

соччо-бачча тарбамматах түөлбэ олонхолор быһыылаахтар. 5 олонхото дыахтар дьоруйдаахтара эмиэ кини репертуарын биир уратытынан буолар.

Олонхону суруттарыга эрдэтээнни фольклору хомуйааччылар киниттэн 5 олонхону, Тон Суорунтан 7 олонхону, Нооройтон 4 олонхону суруйбуттар. Тус бэйэлэринэн ылсан Афанасий Семенович Порядин 3 олонхону, Петр Терентьевич Степанов, Павел Григорьевич Романов — уопсайа 8 киһи биирдии олонхону суруйбуттар. Өссө эрдэтээҕи дьон, холобура Тит Егорович Сосин И.Г. Тимофеев-Теплоуховтан «Кулун Кулустууру» өссө 1920 сс. суруйбутун Бүтэйдээххэ олорон онтон Федор Семенович Никитин 1940 с. Дойдуунускайга кулуупка сэбиэдиһсэйдээн олорон, ол эргиннээҕи олонхоһуттан биир олонхону суруйбута сэриигэ барбытын кэннэ сүппүт.

Олонхону тылбаастааһынга: поэт Слепцов Иван Егорович-Арбита Чээбий «Ала Булкун» олонхотун тылбаастаабыта 1994 с. тахсыбыта. Атын тылбааска үлэлээбит киһи суох курдук.

Олох кэлин, чуолаан Нооройтон, хас да олонхону Петр Никифорович Дмитриев суруйбутуттан «Күн Эрили» олонхо 1995 с. уонна Тон Суорунтан «Сылгы уола Дыырай Бухатыыр» хаһыакка тахсыбыта. 2011 с. В.В. Илларионов бэлэмнээһининэн «Ньургун Бөһө» олонхо таһаарылынна.

Олонхону сценаҕа туруорууну Н.И. Степанов-Ноорой бастакынан саҕалаабыта. Сэриининнэ да, кэннинэ да ситиһиһлээхтик туруортаабыта республика үрдүнэн биллэр, билиннлэр. Ону таһынан уонтан тахса нэһилиэккэ 1—2-лии энтузиаст дьон эмиэ 1—2-лии олонхону туруорбуттара табылыһсаттан көстөр. Харахха тута, чуолкайдык көстөрүн наадатыгар сылларынан көрөн табылыһсанан ыһпыһпыт табыгастаах дии саныбыт.

Олонхо республика сүрүн театрдарыгар да, народной театрдарыгар да туруоруллаларыгар биһиги улууспут дьоно, республика төһүү артистара 1940 с. саҕалаан кимнээх, хаһан ханнык оруоллары толорбуттара эмиэ табылыһсанан бэриллэр. Табылыһсаттан көрдөххө, итиннэ көрдөрүллэр бары сүрүн оруоллары сахалар кизн туттар артыыстарбыт, холобура Суорун Омоллоон «Ньургун Боотур» драматын 1940 с. бастакы туруорууга Александра Новгородова, Евдокия Скрябина, ити суруйууну баллада да, опера да быһыытынан толорууларга Иван Степанов, Афанасий Ефремов, Илья Перевалов, Айтилина Адамова, Марина Попова, Ая Яковлева, Гавриил Колесов уо.д.а. сүрүн оруоллары ситиһиһлээхтик толортообуттара кэрэхсэбиллээх.

1937—1946 сс. Ойуунускай «Туйаарыма Куотун», 1940, 1947, 1957 сс. Суорун Омоллоон «Ньургун Боотурун» биһиги биир дойдулаахпыт, ССРС народной артыыһа Местников Василий Васильевич, 1963 с. Ойуунускай «Кыһыл ойуунун» ССРС народной артыыһа Дмитрий Федорович Ходулов, 1968 с. Эдуард Алексеев, Герман Комраков Манчаары

тухунан оператын биһиги биир дойдулаахтарбыт, культура үтүөлээх үлэһиттэрэ Федот Федотович Потапов, Иван Иванович Кандинский туруортаабыттарын улуус театры таптааччылары эрэ буолбакка көрбүт-истибит дьон бары киэн туттар.

Олонхо музыка өттүн үөрэппит, чинчийбит киһибитинэн, искусствоведение доктора Эдуард Ефимович Алексеевы уонна 2 бастың олонхобутун («Эрчимэн Бэргэн», «Дьулуруйар Ньургун Боотур») пластинкаба, компакт-дискэбэ суруйтаран олонхону үйэтитиигэ улахан кылаатын киллэрбит СР народнай артиһын Гавриил Гаврильевич Куолаһабы, 2010 с. сабалаан олонхону дьинэн, а.э. былыргылыы толоруу үгэһин сөргүтэр үлэни салбаабыт фольклорист Борис Николаевич Михайлов салайааччылаах биир дойдулаахтарбытын Петр Максимович Тихоновы, Аркадий Михайлович Захаровы, Иван Алексеевич Григорьевы, Николай Егорович Баишевы биһиги эрэ улуус дьоно буолбакка, Саха Республикатын сахалыы тыыннаах, куттаах-сүрдээх дьоно киэн туттар

Олонхо сэхэнин ис хоһоонун, оҕоҕо-ыччакка олонхону үөрэтии ньымаларын чинчийии сабаламмыта улуу олонхо кэскилэ улууспутугар кэнгиирин туоһута.

**А.М.Апросимов,
В.В.Обююкова**

I түһүмэх. МЭНЭ ХАН АЛАС ОЛОНХОҺУТТАРА

ЧУЛУУ ОЛОНХОҺУТТАР

Федоров Василий Федорович-Манчаары
(6.1805—8.11.1870)

1805 с. бэс ыйыгар Нөөрүктээйи нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Манчаары — саха норуотун национальной геройа, маннайгы поэт-импровизатор, олонхоһут.

«Күн Эрили», «Улдьаа Боотур», «Кыыс Дьуурайа Куо», «Бэриэт Бэргэн», «Обо Ньургун», «Алаатыыр Ала Туйгун» диэн Мэнэ улуһугар кизэниик тарҕаммыт олонхолору толорбута норуот номоһор кэпсэнэр.

1970 с. фольклорист П.Н. Дмитриев Табаҕа нэһилиэгин олохтоох кырдыаҕаһа М.А. Порядинтан Манчаары Баһылай туһунан маннык кэпсээни суруммут: информант чугас аймаҕа «Филипп Порядин, кэпсииллэринэн, ааттаах ырыаһыт, сэһэнньит, кэпсээнньит, олонхоһут бэрдэ. Манчаарыны кытта истинг добордуулар эбит. Кинилэр Сизэр Бизэ диэн сиргэ Сурдургуур Бүөтүргэ көрүстэхтэринэ түүннэри-күнүстэри олонхолууллара эбитэ үһү».

1920—1930 сс. Манчаары Баһылай ыллаан-туойан ааспыт ырыаларын сурукка түһэри саҕаламмыта. Барыта отучча ырыалааҕа биллэр. 1994 с. учуонай Г.В. Попов Манчаары ырыаларын-тойуктарын хомуйан, аан тылы, хос быһаарыылары суруйан кинигэ гынан таһаартарбыта.

**Абрамов Николай Алексеевич-Кынат
(1861—1941)**

1861 с. Мэнгэ улууһун Наахара нэһилиэгэр дьаданы дьиэ кэргэнгэ төрөөбүтэ. Ийэтэ Вера Макаровна Абрамова олонхоһут, остуоруйаһыт, бииргэ төрөөбүт бырааттара Алаады Бүөтүр, Бөллөргүй Бүөтүр эмиэ олонхоһут быһыытынан биллэллэр.

Николай Алексеевич кэрэ куоластаах, хааһахан хостуур курдук бараммат уусуран тыллаах, элбэх эгэлгэ айымньылардаах олонхоһут. XX үйэ 30—40-с. сылларыгар ыытыллар республика таһымнаах олонхоһуттар күрэхтэһиилэригэр атын олонхоһуттартан таһыма үрдүк буолан, олонхону өйүттэн айан, ситэрэнхоторон, кимиэхэ да хатыламмат гына маастарыстыбалаахтык толорон, куруук бастын миэстэлэри ылар.

1939 сылтан ССРС Суруйааччыларын союһун чилиэнэ.

1940—1941 сс. Абрамов Н.А.-Кынаттан барыта биэс олонхо тиэкиһэ сурукка түспүтэ: «Көнүл Буурай» 18 420 строкалаах олонхону Васильев И.Н., «Ньургун Бөбө» 19 736 строкалаах олонхону биир дойдулааба учуутал Степанов П.Т., 443 лиистээх «Харалаан Мохсобол» олонхону Ефремов Г.А. уонна Слепцов И.Е.-Арбыыта суруйбуттар, 43 лиистээх «Тойон Дуолан Бухатыыр» быһа тардытын. Стручков Я.В. уонна «Эр Соботох» олонхону Николаев Г.И. суруйбуттар.

Бу олонхолортон «Ньургун Бөбө» профессор Илларионов В.В. уонна доцент Илларионова Т.В. бэлэмнээһиннэринэн 2011 с. кинигэ буолан күн сирин көрбүтэ.

Кынат репертуарыгар 22 олонхо киирэр: 1. Ньургун Бөбө / Дьанхарааһай Кууһума / Таатта олонхото. 2. Харалаах Мохсобол / Чункунаан Сахаар / Дьөппөн нэх. / олонхото. 3. Күүстээх-уохтаах көнүл Буурай / ийэтин олонхото. 4. Тэбиэ Дьабыл / ийэтин олонхото. 5. Ала-Булкун / Ырыа дьөгүөссэ / Баҕарах / олонхото. 6. Сиилинэй Дьаҕарыма бухатыыр / Чункунаан Сахаар / 7. Оҕо Ньирилик бухатыыр / ийэтин олонхото. 8. Кыыс Ньургун Бухатыыр / Салба Баһылай олонхото / Нөөрүктээйи нэх. / 9. Чанчык Сэрбэйдээн / ийэтин олонхото. 10. Тимир Дьэкээндэ удабан / Мэлэх Мэхээлэттэн / Эмис нэх. истибит. 11. Алаалаах уола Айдаан бухатыыр / Ырыа Дьарбан олонхото. 12. Тура төрөөбүт Турантай Мэргэн / Көбөччөр уола Бүөтүр олонхото / Амма Наахара / 13. Эрэйдээх буруйдаах Эр

соботох — / Көбөччөр уола Бүөтүр олонхото. 14. Мунг Татай оюн-нор / Дьүлэ Дьаакып / Чурапчы / олонхото. 15. Эрдэм Бэргэн / ийэтин олонхото. 16. Чокуйа Боотур / Чункунаан Сахаар / Дьөппөн нэһ. / олонхото. 17. Күскэнг Буурай бухатыр / Көбөччөр улун Бүөтүр олонхото. 18. Үс уоллаах үрбэнниир оюннор / ийэтин олонхото. 19. Иэйэхсит сиэнэ Илэ Хара / Тарыммыт Лэгиэнтэй / Амма / олонхото. 20. Ожо Хорзон бухатыр. 21. Таас Чоллурбаа бухатыр / Тайба кинитэ Чанаарыс Ылдьаа олонхото. 22. Далла Буурай / Сэрэхтээх Ньюкулаас / Чурапчы / олонхото. [5 ф., 8 оп., 145 ед. хр., 42 лл., 3—6 л.]

***Бурнашев Иннокентий Иванович-Тон Суорун
(1868—1945)***

Тарабай нэһилиэгэр 1868 с. Урчус аҕатын ууһун, Хадьаба ийэтин ууһугар бэйэтин кыанар орто сэниэ ыалга төрөөбүтэ.

Кини ожо сааһыгар Мэнэ Хангалас улуун биллиилээх олонхоттарын Оройкону, Көтөр Көстөкүүнү, Кылыс Байбалы, Төлөбүр Борокуоппайы уонна Таатта улуун Хайахсыт нэһилиэгин Олоодо олонхуһу батыһа сылдьан истэрэ үһү. Соботобун сылдьан ожо эрдэбиттэн ыллыр-туойар, олонхолуур эрээри Тон Суорун дьон көрдөһүүтүнэн аан бастаан 34 саастааҕар эрэ олонхолообут.

Кини саха фольклорун айымньыларын хомуйуу үрдүк суолталаабын өйдөөн фольклору хомуйуунан дьарыктанар чинчийээччилэргэ төһүү күүс-көмө буолбута.

1934 сыл ахсынныгыгар буолбут Саха сириг суруйааччыларын бастакы конференциятыгар Тон Суорун «Сылгы уола Дыырай Бухатыр» олонхотун фольклорист Эргис Г.У. суруйбута. 1940 с. «Харыадьала Бэргэн» олонхо тиэкинин Захаров П.П. сурукка түһэрэн научнай архыыпка туттарбыта.

1939 с. ССРС Суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ.

«Сылгы уола Дыырай бухатыр» олонхотун профессор Илларионов В.В. уонна доцент Илларионова Т.В. бэлэмнээһиннэринэн, Е.С. Сидоров нууччалы тылбааһынан 2013 с. кинигэ буолан күн сириг көрдө.

Репертуара: 1. Сылгы уола Дыырай / Төлөбүр Борокуоппай олонхото. 2. Үс үллэр хара тыаны үрүт өттүнэн омойон-чомойон

көрөр, үнгэс хара аттаах Харыадала Бэргэн /төрдө Чээбий олонхото Соловьев Е. истибит. 3. Сэттэ уонун ситэ туолбут Иэйимэ баай эмээхсин ийэлээх, абыс уонун ахчайа туолбут Аахыма баай оҕонньор аҕалаах Хара буурҕа аттаах Түгнэри Холорук /Көтөр Көстөкүүн олонхото. 4. Эриэн баараҕай эмээхсин ийэлээх, Ала монуоҕай оҕонньор аҕалаах, иччик-буччук атахтаах Эгэдьэн Дьоруо аттаах, ээбир-тээбир этэрдэстээх, эгэлэ үтүө санаалаах, эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох / Кылыс Байбал олонхото, төрдө Аллай Борокуоппай / 1 Моорук нэх. олонхото. 5. Абыс айыы кыыһа ойохтоох Айыы Дарын бухатыыр. / Өндүрүөйэп Өлөксөйтөн истибит, төрдө Көтөр Көстөкүүн олонхото / Алаас Мооруга /. 6. Оройунан оонньуур орой Тураҕас аттаах Одунча Боотур / Кылыс Байбал Скрябинтэн истибит олонхото. 7. Олонхо төрдө буолбут Олонголоон Боотур / Көтөр Көстөкүүн олонхото [5 ф., 8 оп., 145 ед. хр., 42 лл., 3—6 л.]

Степанов Николай Иванович-Ноорой
(20.05.1897—06.01.1975)

1897 с. ыам ыйын 20 күнүгэр Хара нэһилиэгэр Тураахтаах алааһыгар төрүт уус дьыэ кэргэннэ төрөөбүтэ. Аҕата Уйбаан элбэх сэнэннээх, ырыалаах, үлэбэ кыайыгас, уран тарбахтаах уус киһи. Аҕа дойду Улуу сэриитин кыттыылааҕа. Оҕо эрдэбиттэн нооруот ырыаларын, олонхону сөбүлээн, сэргээн истэрэ. Кини бастаан олонхолууругар, Петр Назаровтан уонна Ырыа Маппыйтан үөрэммитэ эбит.

1930—1935 сс. Хара нэһилиэгин сэбиэтин чилиэнинэн талыллар уонна колхозка ууһунан үлэлиир. Үлэтиттэн иллэнг кэмигэр оройуонна аан бастакынан олонхону испэктээк быһыытынан туруорууга куруһуогу тэрийбитэ. Кини тэрийбит коллектива «Ала Туйгун» уонна «Оҕо Туйгун» диэн олонхолор матыыптарыгар олобуран испэктээк туруортаан оройуон уонна республика таһымнаах күрэхтэргэ ситиһиилээхтик кыттыбыта.

1939 с. Н.И. Степановы ССРС Суруйааччыларын сойууһугар чилиэнинэн ылбыттар. 1942 с. Аҕа дойду Улуу сэриитигэр барбыт. Онтон 1943 с. улаханньык бааһыран эргиллэн кэлэн, колхозка үлэлээбит. 1944 сылтан 1953 сылга диэри колхоз председателин солбуйааччытынан, ферма сэбиэдиссэйинэн үлэлээбит.

1939—1940 сс. Н.И. Степанов-Ноорой «Алаатыыр Ала Туйгун»

олонхотун Д.Д. Степанов, «Ожо Ньургун Бухатыыр» олонхотун Л.И. Докторов, 1943—1944 сс. «Алаатыр Ала Туйгун» олонхотун Н. Лопатин, «Бэриэт Бэргэн» олонхотун А.Л. Попов сурукка киллэрбиттэрэ, ону тэнэ биир дойдулааба фольклорист П.Н. Дмитриев 1960 с. «Ожо Улуу бухатыыр», 1969 с. «Күн Эрили», 1970 с. «Улдьаа Боотур» олонхолорун сыралаах үлэ түмүгэр суруйан үйэтипит сүнкэн өгөлөөх. Үлэтин ситэрэн-хоторон 1998 с. Ноорой «Күн Эрили» олонхотун дьонно-сэргэбэ улахан өйдөбүннүк онорон кинигэ таһааран бэчээттэпитэ.

Репертуара: 1. Аан дойду аарымата буолан аатыран үөскээбит, улуу дойду дуолана буолан сурабырбыт Ала кулун аттаах Ала Туйгун бухатыыр. 2. Төрүт халлаан бүүрүгэр уулаан, өтгөөн аһаабыт өлөр күлүк тимир быакал уот кутурук Оборчо Дьалхаан диэн аттаах ожо улуу Ньургун бухатыыр. / Новиков Е. / Холгума нэх. олонхото. 3. Саха төрдө Сабыйа баай, Айыы Салаба. 4. Күн Эрили бухатыыр / Назаров Бөтүрүүс / Хара нэх. олонхото. 5. Буурба хара аттаах Улдьаа Боотур. 6. Түгнэри холорук кини убайа Күн Дьырибинэ, балта Күн Сыралыма / Холбосто оҕонньор / Нөөрүктээйи нэх. олонхото. 7. Орто дойду бухатыыра Одунчалыыр Боотур / П. Брызгалов / Таалыкай / Моорук нэх. олонхото. 8. Абыс былас Айтальын Куо, Ой-толуун Куо икки. [5 ф., 8 оп., 145 ед. хр., 42 лл., 3—6 л.].

Колесов Гавриил Гаврильевич
(08.03.1932—31.08.1997)

Олонхону уһулуччу толорооччу. Кулун тутар 8 күнүгэр 1932 с. II Баатара нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Кини аҕата Колесов Гавриил Михайлович бэйэтин түөлбэтигэр олонхоһут, тойуксут, сэнэнньит быһыытынан биллэр. Гавриил Колесов 1950 с. Саха радиокomiteтын хоругар ыллыыр буолбута. 1954 с. П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоттон бастаан толорбута. 1957—1997 сс. — П.А. Ойуунускай аатынан Саха драматической театрын артыыһа. Үгүс оруолларга оонньообута: Чачыгыр Таас ойуун «Улуу Куданса» П.А. Ойуунускай, Саһыл ойуун «Кыһыл ойуун» П.А. Ойуунускай, Ыстапаанка «Манчаары» драма А.И. Софронов-Алампа уо.д.а., операларга: Чычып-Чаап «Лоокут уонна Ньургунун», Тизэхэ Тизэхэн «Хотугу сибэкки» Г. Григорян уо.д.а. олонхону толорууну киэнник баһылаабыта. 1957 с. Саха радиокomiteты-

гар хас да чаастаах магнитофоннай уһулуута, «Ньургун Боотур» операҕа Үрүҥ Уолан уонна Сорук Боллур партиятын толоруута инники идэгийиитигэр олук буолбута. 1968 с. балаҕан ыйын 5—25 күннэригэр Ленинград куоракка «Мелодия» фирмаҕа П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун толоруута И.В. Пухов эпосовед-учуонай салайыытынан толору уһулуубута. Гавриил Колесов айылҕаттан ураты дьобурдаах, олонхолоохун үтүө үгэстэрин утумнаан ингэринэ сылдыар буолан, «Ньургун Боотур» олонхо үгүс уобарастарын (Ньургун Боотур, Үрүҥ Уолан, Туйаарыма Куо, Айталы Куо, Кыыс Ньургун, Уот Уһутаакы, Өһөх Харбыыр) саха дьонугар-сэргэтигэр уһулуччулаахтык толорон арыйбыта. Олонхо уустук дьылҕатыгар кини уһараабат талаана, өлбөөдүйбэт өнгөтө сүнкэн. 1962 с. — Саха АССР үтүөлээх артыыһа, 1971 с. — Саха АССР норуодунай артыыһа, 1982 с. — РСФСР үтүөлээх артыыһа, 1975 с. — «Бочуот Знага» орден кавалера, 1997 с. — П.А. Ойуунускай аатынан Саха Республикатын Государственной премиятын лауреата (олохтон барбытын кэннэ).

ТҮӨЛБЭ ОЛОНХОҕУТТАРА

Абрамов Петр Алексеевич-Алаады Ойуун. 1867 с. II Наахара нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Ийэтэ — Вера Макаровна Макарова олонхоһут. Убайа Кынат Ньюкулай, быраата Беллөргүй Бүөтүр эмиэ олонхоһуттар. Ийэтиттэн олонхолуурга үөрэммит. Үөрэбэ суох, 12 сааһыттан 40 сааһыгар дылы олонхонон дьарыктаммыт. Мэнэ Хангалас олонхоһуттарын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдыар. 40 сааһыттан ойуун буолан барбыт, бэрт өр бириэмэбэ кистэнэ сылдьан баран, 1915 сылтан ылата кыыраар буолбут. Ийэтинэн удьуор ойуун буолар — таайдара Ньоборулла ойуун уонна Өлүөс ойуун. Ойуун кырыстарын, алгыстарын киниттэн учуутал, фольклорист, П.Т. Степанов суруйбут. Олонхоһут анкетатын 1944 с. толорбут. Репертуура: Тобус уон бууттаах чоос муос тайахтаах Мун-Таар Бухатыыр.

Абрамова-Макарова Вера Макаровна. Үс ини-бии олонхоһут Абрамовтар ийэлэрэ. Вера Макаровна Суола төрдүттэн төрүттээх, былыргы Мэнэ улууһун Алтан нэһилиэгин Макаровтар кыыстара. Аҕата уонна убайа Макаров Василий Васильевич-Ньоборулла ойуун эмиэ олонхолуулар эбит. Абрамова-Макарова В.М. репертуура: 1. Күүстээх уохтаах Көҥүл Буурай 2. Тэбиэ Дьабыл 3. Оҕо Ньирилик Бухатыыр 4. Чанчык Сэрбэйдээн 5. Эрдэн Мэргэн 6. Үс уоллаах үрбэнниир оҕонньор

Алексеев Петр Петрович-Маастар. 1870 с. Хаатылымажа Баржалаах диэн сиргэ төрөөбүт. Хаптабай олонхотута. 1938 с. 63 лиистээх Кыыдааннаах Кыыс Туйгун бухатыр олонхотун Винокуров Ф. сурукка түһэрбит. Мэнэ Хангалас олонхоттгарын 1940 с. испийһэгэр киирэ сылдьар.

Андреев Михаил Степанович-Ороойко. Моорук олонхотута. 1927 с. Истээххэ «Сабыйа баай» олонхону туруорууга биир сүрүн оруолу Сабыйа баай хотунун оруолун толорбут. Ити туруорууга көрөөччүлөр ордук Ороойко Мэхээлэ оруолун биһирээбиттэр. Ороойко Мэхээлэ Тонг Суорун аймажа, биллэбэ эбит. Киниттэн Тонг Суорун Айыы Дааркы диэн олонхотун истэн үөрэммит.

Апросимова Татьяна Анисимовна-Татыйаас Удабан. Моорук олонхотута. XX үйэ сабаланыытыгар, Октябрьскай революция иннинэ Иван Иванович Сергеев III ханнык эрэ уолун уруутугар Татыйаас удабан, сорох кэпсээнинэн эр дьон олонхоттгардыын, сорох кэпсээнинэн дьахтар олонхоттгар ортолоругар күрэс былдьаһан аатырбыта, бастаабыта үһү. Ити урууга биир бастын олонхотунан Мэлдьэкси аатырбыт олонхотута Балабан уола Миисэ эбитэ үһү диэн кэпсэнэр.

Барашков Михаил Ефимович-Доллу. Доллу нэһилиэгин олонхотута. Олонхото: Мүлдьүрүүн Боотур. Мэнэ Хангалас олонхоттгарын 1940 с. испийһэгэр киирэ сылдьар.

Беляев Иннокентий Иннокентьевич-Төлөбүр Борокуоппай. II Моорук нэһилиэгиттэн төрүттээх. Улахан олонхотут. Киниттэн Кириллин С.Н.-Элэгэс Дьурайа Куо, И.И. Бурнашев-Тонг Суорун Сылгы уола Дыырай бухатыр олонхоттору ылыммыттар. Мэнэ Хангалас олонхоттгарын 1940 с. испийһэгэр киирэ сылдьар. Олонхоттору: 1. Эрэйдээх буруйдаах Эр соботох. 2. Эрдээх санаалаах Эр бэрдэ Эрбэхтэй Бэргэн. 3. Көнүлүнэн оонньуур көс салгын болоттоох күүстээх-уохтаах Күн Тулман Куо. 4. Күүстээх оҕо Күн Эрили бухатыр. 5. Кытыгырас Бараанчай. 6. Саха оҕото Дьалыктай бухатыр. 7. Сылгы уола Дыырай бухатыр. 8. Дьурайа Куо.

Борисова Анастасия-Олонхотут Настаа. Дьанхаады нэһилиэгин олонхотута. Дьон-сэргэ ахтарынан, 1930 сс. Нуорабана арбаа баһыгар Урдаах Олөксөй-Алексей Борисов диэн быстар дьадангы ололорбут, кини олонхотут Настаа диэн кэргэннээбэ. Кини эппит-тыыммыт, бөдөн саналаах, көрбүтүн-истибитин тута хоһуйан хоһоонунан этэр идэлээх эбит. Дьоро киэһэлэргэ Настаа олонхолуурун иһиттэхтэринэ, чугас-ыраах дьон мустан истэрэ. Кэргэнэ өлбүтүн кэннэ, оҕотун иитээри, ыалы кэрийэн, тири имитэрэ, олонхолуура.

Брызгалов Егор Афанасьевич-Бағатай. Моорук олонхотута. Поэт Рафаэль Бағатайыскай ахтар: «Олонхоттон сылтаан, эһэбин Баға-

тайы уонна таайбын Бүөтүккэни санаан кэллим. Кинилэр иккиэн олонхону олус сөбүлүүллэрэ. Эһэм ырыатын кыайбат этэ. Ол иһин олонхо ис хоһоонун миэхэ остуоруйа онорон кэпсиирэ. Оттон таайым ырыатын кыайара да, тылын этиигэ эһэбэр баһыйтарара. Кини түүн, түһээн, олонхолоон ылаара, ардыгар».

Бурнашев Егор Павлович-Кылыс Дьөгүөр. 1901 с. Табабаа төрөөбүт. Абата Бурнашев Павел Петрович-Кылас Байбал улахан олонхоһут. Гражданскай сэрии кыттыылааба. Олонхолоро: 1. «Сүг Дьааһын» 2. «Одунча Бухатыыр».

Бурнашев Павел Петрович-Кылыс Байбал. Тарабай олонхоһута. Быһа холоон 1870 с. төрөөбүт. Икки уола Егор уонна Петр эмиэ олонхоһуттар. Олонхолоро: «Оройунан онньуур орой турабас аттаах Одунча Бухатыыр», «Тобус былас долгуннаах суһохтаах Туйаарыма Куо».

Бурнашев Петр Павлович-Кылыс Бүөтүр. 1900 с. Тарабай нэһилиэгин Эбэ күөлүн үрдүгэр Ноонобой диэн алааска үһүс оҕонор күн сиригэр көрбүт. 1942 с. Аба дойдутун көмүскүүр армияба ынгырыллыбыта. Сталинград сэриитигэр кыттан «Хорсунун быһыытын» иһин медалынан наҕараадалааммыта. Абатын удьордаан олонхоһуур эбит. «Оройунан оонньуур Орой Турабас аттаах Одунча Бухатыыр», «Тобус былас Долгуннаах суһохтаах Туйаарыма Куо» олонхолоро дьон өйүгэр хаалбыт.

Васильев Тихон Гаврильевич. Хара нэһилиэгин олонхоһута. 1915 с. 3-с Нөөрүктээйи нэһилиэгэр, Хомпу учаастагар төрөөбүт. 1974 с. «Эрдийэ Бэргэн» олонхону сурукка түһэрбит. Нооройтон олонхоһуурга үөрэммит.

Верховцев Тихон-Отчут. Абата Доллу нэһилиэгин олонхоһута. И.Слепцов-Арбита суруйарынан, Верховцев Тихон (Отчут абата) диэн 70-ча саастаах, дьаданы, Кинини чугас эргин ыалларыгар уруу буоллабына кыһынын да, сайынын да ынгыран олонхолотоллор этэ, үс түүн олонхоһуур буолара, доллоһутан үчүгэй куоластаах, кинини тардар ис хоһоонноох олонхону, сорох ардыгар тохтоон кэпсиикэпси ыллаан доллоһутара. Кини 1920 сыллар диэки өлбүтэ.

Гаврильев Захар-Ырыа Чонгунаан. II Тыыллыма олонхоһута. Н.А. Абрамов-Кынат Харалаах Мохсобол, Сиилинэй Дьабарыма бухатыыр, «Чобуйа Боотур» олонхолорун истэн ылыммыт.

Гаврильев Митрофан Давыдович-Соттуоллаах — Уһун Сааба сиэнэ 1891 с. II Наахара нэһилиэгэр төрөөбүт. Мэнэ Ханалас олонхоһуттарын 1940 с. испийһегэр киирэ сылдыар.

Григорьев Иван Алексеевич

Дмитриев Никифор Федорович (1893—1958). 1892 с. Хара нэһилиэгэр төрөөбүт. Биллиилээх фольклорист Петр Никифорович Дмитриев абата. Анкетатын Д.К.Сивцев-Суорун Омоллоон 1940 с. толорбут. Үөрэбэ суох, 20 сааһыттан олонхолуур буолбут. Аба дойду сэриитин кыттыылааба. 1947 с. Майаба РДК сыанатыгар Г.Е. Слободчиков-Тэлээркэ, Н.И. Степанов-Ноорой, П.Ф. Петров буолан олонхолообуттар. Мэнэ Ханалас олонхоттарынын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар. Репертуара: 1. Күн Эрили. 2. Эрэйдээх буруйдаах Эр соботох. 3. Кыыс Ньургустай / Малыяр / Верхоянскэй олонхото. 4. Кыыс Дырыяа Куо / Чолоох олонхото. 5. Үрүг уолан / Хараба суох Бөтүүскэ / Быыдай нэһ. олонхото.

Захаров Георгий Афанасьевич. Догдонго олонхотута. 1940 с. «Төрүт Мэргэн» 17 листээх олонхону Захарова Г.А. суруйбут, 1941 с. «Төрүөт Мэргэн» диэн 640 строкалаах олонхотун Саввин А.А. суруйбут.

Захаров Петр Николаевич. 1875 с. төрөөбүт. Догдонго нэһилиэгин олонхотута. Анкетатын 1945 с. Новгородова А.Л. толорбут. Олонхолоро Ала Туйгун, Сабыйа Баай. Мэнэ Ханалас олонхоттарынын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар.

Зыков Константин Николаевич-Көтөр Көстөкүүн. 1842 с. төрүөх буолуон сөп. Алаас Моорук нэһилиэгин улахан олонхотута. 1927 с. Истээх диэн сиргэ Сабыйа Баай олонхону туруорууга сүрүн оруулу толорбут, оччолорго 85 саастаах эбит. Слободчиков Г.И.-Тэлээркэ Уол Туйгун олонхотун ылыммыт, Бурнашев И.И.-Тон Суорун киниттэн Аал Луук Мас хойууутугар үөрэммит, Түгнэри Холорук, Айыы Даарын бухатыыр, Олонхолоон Боотур олонхолору репертуарыгар ылыммыт. Олонхолоро: 1. «Эр Соботох», 2. «Уол Туйгун», 3. «Түгнэри Холорук», 4. «Айыы Дарын», 5. «Олонхолоон Боотур».

Карамзин Дмитрий Кононович. 1887 с. Догдонго нэһилиэгэр төрөөбүт. Анкетатын 1945 с. Новгородова А.Л. толорбут. 27 сааһыттан олонхолуур идэлэммит. Репертуара: Ала Туйгун, Күүрэ Дохсун, Эрбэхтэй Бэргэн. Мэнэ Ханалас олонхоттарынын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар.

Кириллин Степан Николаевич-Элэгэс. 1919 с. Тарабай нэһилиэгэр төрөөбүт. Анкетата 1941 с. толоруллубут. 1966 с. 82 сирэйдээх Дуурай Куо бухатыыр олонхону сурукка түһэрбит. Репертуара: 1. Дьурайа Куо (маачаха абатыттан истибит төрдө, Төлөбүр Борокуоппай олонхото), 2. Орто аан ийэ дойду 36 бииһин ууһун оҕолорун төрөшпүт Оҕо Тулаайах бухатыыр 3. Кыыс Ньургун.

Колесов Гаврил Михайлович. Баатара олонхотута. Гавриил Гаврильевич Колесов абата. Кини «Төрөшпүттэрим тустарынан» диэн эссетигэр ахтарынан, кини быыкаайыгар, туораах саба улчааны

ажата түнэбэр сытыаран, биитэр көтөбөн олонорон олонхолуура эбитэ үһү. Кини айыы бухатырдарын ырыатын олус табыллан толороро, бухатырдар дьулусханнаах сырыылара сыыдамсыйан, сытыыланан, уот харахха бу баардыы көстөн илэ кэриэтэ ойууланан кэрэхсэнэллэрин бэлиэтиир.

Кривогорницын Алексей-Борукаан Өлөксөй. Нөөрүктээйи олонхочута. 1937 с. П.А. Ойуунускай Нөөрүктээйигэ Ой Бэскэ нэһилиэк олонхочуттарын мунньан 3—4 күн устата суруйбут, истибит. Онно Сааба Ньюкулааһа, Боруукаан Өлөксөй, Ньыла Байбал, Батанга Ньюкулай олонхочуттар ынырыллыбыттар.

Куприянов Михаил Николаевич-Балабан уола Миисэ. 1863 с. Мэлдьэхси (Суола) нэһилиэгэр төрөөбүт. 1927 с. өлбүт. Репертуура: «Эрэйдээх буруйдаах Эр Собото», «Эрбэхтэй Бэргэн», дьонсэргэ ахтарынан отучча олонхолоох. Кырдыаҕастар Игнатьев Павел Иванович, Гоголева Февронья Петровна (Бөкөй кыһа) уо.д.а. кэпсээбиттэринэн, Мэхээлэ отучча олонхону билэрэ, киниэхэ кэлин аатырбыт олонхочуттар: Н.А.Абрамов-Кынат, И.И.Бурнашев-Тонг Суорун, Н.И.Степанов-Ноорой уо.д.а. анаан-минээн истээри, үөрэнээри кэлэн бараллара үһү.

Кычкин Гаврил Семенович-Хабыанна. 1888 с. Дойдуунускай нэһилиэгэр төрөөбүт. Үөрөбү суох. Анкетатын Д. Сивцев 1941 с. уонна С. Гоголев 1945 с. толорбуттар. 14—15 сааһыттан олонхолуур буолбут. Мэнэ Хангалас олонхочуттарын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар. Таайа Кычкин Еремей Алексеевич уонна убайа Кычкин Еремей Семенович олонхочуттар. Гаврил Семенович 1943 с. Саха театрыгар үлэбэ ылыллыбыт. 1947 с. Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон салайар саха делегациятын кытта «Ньургун Боотур» операны туруорууга Москваҕа барсыбыт. Репертуура: 1. Абыс үрэх баһыгар аланхаҕа сиэлэн кэлбит алларын араҕас аттаах, түһэн биэрбэт чөмчөкөлөөх, самнан биэрбэт саргылаах, орто дойду дьолугар тура тэбинэн үөскээбит тустуулаах-оонньуулаах Дьура Суорун бухатыр. / Сииттэ Бутукаан Уйбаанчыктан истибит, 7 көстүүлээх оонньуулаах драма онорон, колхозка туруора сылдыбыт. 2. Үс үрдүк күрүөнү үрдүнэн өнгөйөн үөскээбит үүт маҕан араах мөчөкө көмүс кымныылаах күн айыы улууһун көмүскэһэргэ үөскээбит күүстээх оҕо Күн Эрили бухатыр. / Ыкыыча Мэхээлэ олонхото. 3. Алта хос кынаттаах, абыс хос куйахтаах кытыы сиргэ үөскээбит кытыгырас Бараанчай / убайа Дэрэтэй олонхото. 4. Саха оҕото Дьалыктай бухатыр / Кычкин И. олонхото.

Кычкин Еремей Алексеевич. I Мөңүрүөн олонхочута. Кычкин Г.С.-Хабыанна таайа. Саха оҕото Дьалыктай бухатыр олонотун истэн үөрэммит.

Кычкин Ефим Ефантьевич. I Мөнгүрүн нэһилиэгин олонхоута. Молотов колхоз председателэ. Бэйэтэ сылдьан эрэ аабар, суруйар буолбут. Олонхото: «Күнэ Хара Хардааччы бухатыыр». Мэнэ Хангалас олонхоуттарын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар.

Кычкин Иван-Бутукаан-Уйбаанчык. I Мөнгүрүнтэн төрүттээх олонхоут. Кычкин Гаврил Семенович-Хабьянньа киниттэн олонхолуурга үөрэммит. Абыс үрэх баһыгар анаара сиэлэн кэлбит алларыын арабас аттаах, түһэн биэрбэт чомполоох, самнан биэрбэт саргылаах, орто дойду дьонугар тура үөскээбит тустуулаах оонньуулаах Дьура Суорун Бухатыыр диэн олонхону истэн ылыммыт.

Кычкин Савва Петрович. I Мөнгүрүн нэһилиэгин олонхоута. Аба дойду Улуу сэриитин толоонугар охтубут. Мэнэ Хангалас олонхоуттарын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар.

Ларионов Гаврил Николаевич-Халлаан Хабырыыс. 1891 с. Хаптабай нэһилиэгэр төрөөбүт. Ыңырыыга сылдьар олонхоут эбит. Мэнэ Хангалас олонхоуттарын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар.

Матвеев Иван Николаевич-Тоойук. Моорук олонхоута. Олонхоут Матвеев Николай Иванович абата. Олонхото: «Тэбэнэт Буурай Бухатыыр».

Матвеев Николай Иванович-Тоойук Уола. Моорук олонхоута. Г.У. Эргис суруйбутунан «ортоку баайыыга» сылдьар олонхоут эбит. «Тиити төргүү мутугунан төлөн буолан көтөр аттаах Тэбэт буурай бухатыыр» диэн олонхону бэркэ таптаан олонхолуур эбит.

Назаров Петр Ионович-Бөтүрүүскэ. Хара нэһилиэгин олонхоута. Степанов Н.И.-Ноорой киниттэн үөрэммит. Күн Эрили бухатыыр диэн олонхотун ылыммыт. Слободчиков Г.Е.-Тэлээркэ «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону исэн эмиэ олонхолуур буолбут.

Новиков Егор Кириллович. II Холгума олонхоута. Степанов Н.И.-Ноорой киниттэн үөрэммит. «Оҕо Улуу Ньургун» диэн олонхотун ылыммыт. 1937 с. «Улуу Ньургун Бухатыыр» 257 лиистээх олонхотун Е.Т. Яковлев, 1940 с. «Уол Соботох Улуу Ньургун» 13 лиистээх олонхотун Г.И. Николаев, «Тойон Ньургун» 982 сирэйдээх олонхотун, «Улуу Ньургун бухатыыр» 10950 строкалаах олонхотун Е.Т. Яковлев сурукка түһэрбиттэр. Мэнэ Хангалас олонхоуттарын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар.

Оконешников Николай Саввич-Сааба Ньюкулааһа. 1895 с. Нөөрүктэйиһэ төрөөбүт. Люлия Николаевна Григорьева абата. 1937 с. П.А. Ойуунускай Нөөрүктэйиһэ Ой Бэскэ нэһилиэк олонхоуттарын мунһан 3—4 күн устата суруйбут, истибит. Онно Сааба Ньюкулааһа, Боруукаан Өлөксөй, Ньыла Байбал, Батанга Ньюкулай

олонхохуттар ынгырыллыбыттар. Мэнгэ Хангалас олонхохуттарын 1940 с. испийһэгэр киирэ сылдыар.

Олесов Петр Семенович-Соппуор уола. Дьанхаады нэһилиэгин олонхохута. 1. «Эрбэхтэй Бэргэн». 2. «Кэхтэри билбэт Уолан Эрилик». Н.Л.Игнатьев-Билгэ «Кэхтэри билбэт Уолан Эрилик» диэн 2817 строкаалаах олонхотун сурукка киллэрбитэ.

Олесов Семен-Соппуор. Дьанхаады нэһилиэгин олонхохута. Уола П.С. Олесов ахтарынан, «айахпытын олонхолоон иитгинэрбит, уонча олонхолоох этэ, сэһэнин киһи ааһан сиппэтэ. Илбистээх тыллаах этэ. Этэн-тыбынан бардабына, киһи истэн олорон уу дьулайыттан уллунаабын харабар тийэй этин сааһа аһыллара». Олонхото: «Түһнэри төлкөлөммүт хаан тураһас аттаах эрбэх үрдүгэр сэттэтэ эргийбит Эрбэбэстэй Бэргэн Боотур».

Павлов Павел-Чолоох Байбал. 1873 с. Хара нэһилиэгэр төрөөбүт. Киниттэн Дмитриев Н.Ф уонна Петров П.Ф. олонхолуурга үөрэммиттэр. Олонхолоро: 1. Дырыһа Куо. 2. Кыыс Дьуурайа. 3. Куо Бухатыыр.

Петров Петр Степанович-Баалкылаах. 1889 с. Баатара нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Олонхолуур идэлээх эбит. 1921 с. нэһилиэк ревкомун председателинэн талбыттар. Бандьыттар өрө турар кэмнэригэр Күндүлгэ хаайылла сылдыбыт. Онно уус-уран тыллаах-өстөөх буолан, олонхолоон быһааммыт.

Петров Петр Филиппович. 1910 с. Хара нэһилиэгэр төрөөбүт. 19—20 сааһыттан ыллыыр, олонхолуур. Бэйэтин айымньылара: санга айан эрэр. Чолоох диэн Хара нэһилиэгэр олоһбут оһонньортон үөрэммит. Олонхолорун: 1. «Кыыс Дьуурайа» — Чолоох олонхото, эбиитэ суох толорор. 2. «Куо Бухатыыр» — Чолоох олонхото, эбиитэ суох. 3. «Уол Туйгун» — Слободчиков Киргизэлэй, эбиитэ суох. 4. «Бэриэт Бэргэн» — Степанов Н.И., эбиитэ суох.

Петров Петр Филиппович-Тымтык. Хара нэһилиэгин олонхохута. 1910 сыл Майа халдыаайытыгар, Бадаайы өтөбөр төрөөбүт. Олонхолоро: «Кыыс Дьуурайа» — Чолоох олонхото, эбиитэ суох толорор, «Куо Бухатыыр» — Чолоох олонхото, эбиитэ суох, «Уол Туйгун» — Слободчиков Киргизэлэй олонхото, эбиитэ суох, «Бэриэт Бэргэн» — Степанов Н.И. олонхото, эбиитэ суох.

Попов Афанасий Елисеевич-Убаай Опшунья. Холгума нэһилиэгин олонхохута. 1925 с. төрөөбүт. Дьон ахтарынан, «дэгэрэн добуһуоллаах, кырасыабай кылыһахтаах ырыалар, устар ууну сомоболуур уусуран тыллаах олонхолоор, дууһа кылын таарыйар үгүс-элбэх туойуулары, «арыынан-сыанан» аллар алгыс тыл тула өттүнэн, эргиччи сатыыр күндү киһи»

Попов Иннокентий Иванович. Дьабыыл нэһилиэгиттэн төрүттээх. 1895 с. төрөөбүт. 1952 с. өлбүт. Чурапчы улуун Алабар нэһилиэгэр олохсуйан холкуоска үлэлээбит. Олонхолоро: «Эр Сожотох Бухатыыр», «Үрүн Уолан».

Порядин Егор Васильевич-Манкы. Моорук улахан олонхотута. Бадан Маарыйа аҕата. Порядиннар эмиэ Абрамовтар курдук дьэ кэргэнинэн олонхолуулар эбит. А.М.Апросимов этэринэн, Порядиннарга олонхотут быһыытын саамай чулуулар. Фольклорист А.С. Порядин «Үрүн Үөдүйээн» диэн олонхону киниттэн истибитин кэлин Чээбий олонхотун кытта холбоон сурукка түһэрбит. Олонхолоро «Сабыя Баай», «Үрүн Үөдүйээн». Өссө да элбэх буолуон сөп.

Порядин Филипп Степанович-Булука Силип. Моорук олонхотута. Манчаары истин доҕоро. Кинилэр Сир Бизэ Сурдургуур Бүөтүргэ көрүстэхтэринэ, түүнү быһа ыллаан, олонголоон тахсалара үһү. Улахан уола Прокопий Санкт-Петербург куоракка үөрэммит сахалартан бастакы эмчит. Прокопий Филиппович (1838 с. төрөөбүт) бастакы нууччалыы-сахалы тылдыты онорбута биллэр.

Порядина Мария Егоровна-Бадан Маайа. 1881 с. төрөөбүт. Моорук нэһилиэгиттэн төрүттээх. Биллэр олонхотут Егор Васильевич Порядин-Манкы Дьөгүөр кыһа. 1945 с. Новгорода А.Л. анкетатын толорбут. Онно нэһилиэгэ Догдоно ыйыллар, 64 саастаах, колхуостаах, икки хараҕа суох, аҕатыттан олонхолуурга үөрэммит. Репертуура: 1. Тумул хара тыа туллан-быстан эрэин курдук дуобалдын сир аттаах, туруу дойдун тойоно буолбут, киэн дойдун кинээһэ буолбут Тойон Холгустай бухатыыр. 2. Абыс улууска аатыран үөскээбит, абыс күннүк сиртэн атара аһар араҕас кулун аттаах Аан Айдаан бухатыыр, балта кыраһа хаарга суола биллибэт, чуумпу күөлгэ долгуна биллибэт, кыптыйдаах быһаҕын кыбыммытын төрөөбүт, төбөтүн оройугар үс ымы чыычаах добуһуоллаах Кыыс Куо. 3. Кыһалбаҕа миинэр кыһыл булуур аттаах, алдьархайга миинэр алып хара аттаах, үлүгүргэ миинэр эһэх кугас аттаах, кыһыл талах кымныылаах кылааннаах өргөстөөх Кыыс Туйгун бухатыыр. 4. Эдьик-буддук атахтаах, эмник тый этэ төргүүлээх, эскэм тый этэ үтэлээх, элимтэбэй элик кыра аттаах эрэйдээх-буруйдаах Эр Сожотох. 5. Көндөй тиит дьэилээх, күнү, ыйы көрсүһэ төрөөбүт Күрэй бухатыыр. 6. Эриэн хара аттаах Эриэдэл Бэргэн. 7. Отут күннүк сиртэн олоодуйан охсон ылар улаан убаһа аттаах, үрүт өтгө кырыллаах, алын өтгө үһүктээх уол оҕо Дуомуну бухатыыр, ойоҕо күнү-ыйы көрсүһэт көбүөрдээх кымыһы көбүөхтэтэ төрөөбүт Күн Күмэри Куо. 8. Абыс айы кыһа ойохтоох, дьээр кулун аттаах

Дьиэллимэн Мэргэн. 9. Төгүрүмтэтэ түөрт уон көстөөх сыыр булгуньахтаах, чороонноох кымыс курдук долгулдуйар дьулайыгар дурдаланан үөскээбит, тобус далай былас суһоохтаах Чанныыйа куллуруут обургу / Дьахтар Бухатыыр / 10. Тиит төргүү мутугунан тэбэр тураҕас аттаах Чүөчэбил Бэргэн обургу.

Салҕа Баһылай Нөөрүктээйи олонхоһута. А.Н. Абрамов-Кынат киниттэн «Кыыс Ньургун Бухатыыр» диэн олонхону ылыммыт.

Свинобоев Григорий Николаевич-Ырыа Кириинэ. Мөнгүрүөн олонхоһута. Дьон ахтарынан, «Ырыа Киргизэлэй олус күүстээх, кэрэ куоластаах ырыаһыт-олонхоһут быһыытынан илин улуустарга киэнник билибит. Ааттаах-суоллаах баайдар урууларыгар-ыһыахтарыгар анаан ынгыран ылаттаахтарына, киэн тутталлара үһү». Мэнэ Ханалас улуухугар аан-маннай олонхону сурукка түһэриини С.В. Ястремская 1895 с. онорбута. Киниттэн «Эр Соботох» диэн олонхотун нэдиэлэ кэринэ Дүпсүн улуухуттан төрүттээх, үөрэхтээх саха Афанасьев А.П. быһаччы көмөгүнэн суруйбута. Бу олонхоттон быһа тардыыны 1900 с. Иркутской куоракка тахсыбыт «Грамматика якутского языка» үлэтигэр киллэрбитэ.

Свинобоев Михаил Васильевич-Ыккыча. Мөнгүрүөн улахан олонхоһута. Кычкин Гаврил Семенович-Хабыанньа киниттэн олонхолуурга үөрэммит. Үс үрдүк күрүөнү үрдүнэн өнгөйө үөскээбит Үүт маҕан аттаах, мөкөчө көмүс кымньыылаах күн айыы улуухун көмүскүүргэ үөскээбит Күүстээх оҕо Күн Эрили бухатыыр диэн олонхону истэн ылыммыт.

Семенов Илья Дмитриевич-Арсан Ылдьаа. II Наахара олонхоһута. Дьон-сэргэ ахтарынан, олонхоһуттар ортолоругар (Абрамовтар, Степанов В.П.-Чомой) олоҕорбут буолан олонхону кыайа-хото толорор этэ. Степанида Ильинична Борисова аҕата.

Сергеев Роман Иванович. 1930 с. Бүтэйдээххэ төрөөбүт. 1990 с. 62 лиистээх «Күндэ Боотур» олонхону сурукка түһэрбит.

Скрыбкин Егор Иннокентьевич. II Мөнгүрүөн олонхоһута. Фольклорист П.Н.Дмитриев Айылҕаттан айдарыылаахтар үлэтигэр ахтыллыбыт

Скрябин Прокопий Иванович-Аппайа Борокуоппай. Моорук олонхоһута. 1945 с. фольклорист А.С.Порядин «Тойон Долгустай» диэн олонхону сурукка түһэрбит. Кылыс Байбал киниттэн Оройунан оонньуур орой тураҕас аттаах Одунча Боотур диэн олонхону ылыммыт. Олонхолоро: 1. Тойон Долгустай Бухатыыр. 2. Эр Соботох. 3. Одунча Боотур

Слепцов Иван Петрович-Баһаарын Уйбаан. Өлөчөй олонхоһута. Баай төрүттээх, нэһилиэгэр 24 сыл кинээстээбит, 4 сыл кулуба-

лаабыт дьоннордоох, аар-саарга аатырбыт Бэрт Маарыйа диэн үтүө-мааны хотуннаах Чыкыйаас Быладьымар Силэпсиэп (1770—1829 сс.) улахан кыһыттан Маарыйаттан төрөппүт уолаттарыттан, кини норуокка ордук биллэн, улуу олонхот аатырбыт. Баай Лепчиковтарга биэс түүннээх күн олонхолообут.

Слободчиков Григорий Егорович-Тэлээркэ (Куттай). 1893 с. I Нөөрүктээйи нэһилиэгэр төрөөбүт. 1963—64 с. өлбүт. Олонхот буолбут идэтин бэйэтин кытта тэннэ сайыннаран 1920 с. диэри олонхонон дьарыктаммыт. Олонхолуур идэтин 1939 с. диэри тохото сылдыбыт. Мэнэ Хангалас олонхоттарын 1940 с. испиһэргэ киирэ сылдыар. Д.И.Дмитриев олонхот «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону 1941 с. тохсунньу 23 күнүттэн сабалаан кулун тутар 14 күнүгэр диэри суруйбут. Новиков В.М.-Күннүк Уурастырап култуура отделын сэбиэдиссэйинэн үлэлии сылдьан олонхоту Майаба ыңыран киллэрэн олонхолотор эбит уонна бэрт элбэҕи суруммут. Репертуура: Дьулуруйар Ньургун Боотур (Хара олонхота Назаров Петр Терентьевичтан) Уол Туйгун (Моорук олонхота Көтөр Көстөкүүнтэн), Кыыс Дьуурайа Куо (Хара олонхота Павлов Павел Петрович-Чолоохтон), Саха Төрдө Сабыйа Баай (бэйэтин киэнэ), Алла Дулла (бэйэтин киэнэ)

Соловьев Егор Васильевич-Молодой. Холгуматтан төрүттээх олонхот. Кини Чээбийтэн истибит «Харадыма Бэргэн» олонхотун Бурнашев И.И.-Тон Суорун ылыммыт.

Соловьев Егор Иннокентьевич. I Холгума нэһилиэгиттэн төрүттээх. 1869 с. төрөөбүт. Аммаба олохсуйбут аҕата Соловьев И.-Самырыын олонхот. Олонхолоро: 1. Абыс айыы аймаҕа / аҕатын олонхото /. 2. Сылгы уола Дьырай бухатыр / абаҕата Соловьев Е.В. олонхото. Онтон кини Ырыа Чээбийтэн истибит /. 3. Хаан Дьаргыстай. 4. Кулун Куллустуур / аҕатын олонхото, уруккута Өкөө / Амма, Бөтүн киэнэ /. 5. Уол Туйгун бухатыр / Филиппов П. олонхото /, уруккута Устинов В. олонхото. / Амма, Наахара /. 6. Абыс уоллаах баа Хара Хаан оҕонньор / Ырыа Маппыайап / Амма, Соморсун нэх. олонхото. 7. Эдьигиэнтэй Мэргэн / Филиппов П. Захаров Мөрүөнтэн истибит олонхото. 8. Үс сибиригэ кубулуйан төрөөбүт Мохсоҕоллой Модун / Сэмэн Дьячковскай олонхото. 9. Күүстээх-күүдэхтээх Күн Күрөс бухатыр / аҕатын олонхото. 10. Эрэйдээх буруйдаах Эр Соботох. / Павлов П. / Хара нэх. олонхото. 11. Дьоболдун тураҕас аттаах Дьоруонтай Мэргэн, бэкир сиэр аттаах бэрт киһи Мэриэт Мэргэн (икки бырааттылар) / аҕатын олонхото. 12. Хаан Далларыма бухатыр / Чөкөөс Бүөтүр / Амма, Наахара олонхото. 13. «Аһынастай

Боотур» — Филиппов П. олонхото. 14. «Хаан Далларыма бухатыыр» / Чекөөс Бүөтүр / Амма, Наахара олонхото. 15. Хара Хаан офонньор Хаачылаан Куо кыыстаахтар / Сэмэн Дьячковской. 16. «Үрүг Уйул-лаан бухатыыр».

Соловьев Иннокентий-Самырын. Холгума нэһилиэгин олонхо-хута. Олонхохут Соловьев Е.И.-Эмис Мөрөөх аҕата. Киниттэн «Абыс айыы аймаҕа, Кулун Куллустуур Күүстээх-күүдэхтээх Күн Күрөс бухатыыр, Дьоболдун тураҕас аттаах Дьоруонтай Мэргэн, бэ-кир сир аттаах бэрт киһи Мэриэт Мэргэн (икки бырааттыылар)» диэн олонхолору ылыммыт. Олонхото: «Абыс айыы аймаҕа Кулан Куллустуур Бухатыыр».

Старостин Николай Петрович-Батаҕа. 1873 с. Нөөрүктээйигэ, Тиис Булгуйтар уустарыгар, Бэтиэмэ, Илин Сумуу энгээрдэригэр төрөөбүт. Аҕа дойдуну сэриитин иннинэ, П.А. Ойуунускай уонна кини салайар институтун дьоно Николай Петрович Старостин-Батаҕа офонньор уонна Нөөрүктээйиттэн Борукаан-Кривогорницын Алек-сей, Сааба Ньюкулааһа-Оконешников Николай Саввич олонхолорун кэлэн ыллатан, суруйбуттар. 1945 с. «Төрүөт Мэргэн» 108 листтээх олонхото Горнай улуунун Солобонуттан төрүттээх Семен Сергеев су-рукка түһэрбит. Мэнэ Хангалас олонхохуттарын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар.

Сыгынык Хабырыыс. Алтан нэһилиэгин олонхохута. Олонхолоро: Айыы сиэнэ Алантаайы бэргэн, «Сылгы уола Дыырай Бухатыыр». П.Н. Дмитриев «Айылҕаттан айдарыылаахтар» үлэтигэр бэлиэтэнэр.

Филиппов Николай-Батаҕа Ньюкулай. Нөөрүктээйи олонхохута. 1937 с. П.А. Ойуунускай Нөөрүктээйигэ Ой Бэскэ нэһилиэк олонхохуттарын мунньан 3—4 күн устата суруйбут, истибит. Онно Сааба Ньюкулааһа, Борукаан Өлөксөй, Ньыла Байбал, Батаҕа Нью-кулай диэн олонхохуттар ыңгырыллыбыттар.

Филиппов Павел Федорович-Ньыла Байбал 1887 с. Нөөрүктээйигэ төрөөбүт. Үчүгэй олонхохут. Олонхохут Абрамовтар иитийиэххэ биэрбит уоллара. 1937 с. П.А. Ойуунускай Нөөрүктээйигэ Ой Бэскэ нэһилиэк олонхохуттарын мунньан 3—4 күн устата суруйбут, ис-тибит. Онно Сааба Ньюкулааһа, Борукаан Өлөксөй, Ньыла Бай-бал, Батаҕа Ньюкулай диэн олонхохуттар ыңгырыллыбыттар. Мэнэ Хангалас олонхохуттарын 1940 с. испииһэгэр киирэ сылдьар.

Холбосто Капитонов Нөөрүктээйи олонхохута. Киниттэн Ноорой истэн үөрэммит. «Түгнэри Холорук кини убайа Күн Дьырибинэ, балта Күн Сыралыма» диэн олонхону ылыммыт.

Шестаков Яков Константинович-Ньизэмэс Дьаакып. 1895 с. Хол-гума нэһилиэгэр төрөөбүт. Олонхохуттартан Тонг Суоруну, Чээ-

Мэнэ Ханалас улуун олонхоттара

бий Түмэппийи, Абрамов Кынаты, Соттуолаабы олус улаханньк саныбра, кинилэргэ ухуллубутум диэн киэн тутта кэпсиирэ эбит. Олонхот олонхолорун саха народнай суруйааччыта В.М. Новиков-Күннүк Уурастырап бэрт элбэхтик истэн, айар үлэтигэр туттубут. Мэнэ Ханалас олонхоттарын 1940 с. испийһэгэр киирэ сылдьар.

Яковлев Никита Петрович-Куруппа. Ойуун 1905 с. Тарабай нэһилиэгэр төрөөбүт уонна 1942 с. өлбүт. 1940 с. фольклорист Христофор Иннокентьевич Константинов киниттэн ойуун туһунан элбэх матырыйаалы суруйан ылбыт. 1941 с. поэт Тулааһынап П.Я. уонна Прохоров И.С. 273 листээх «Даадар Хара» олонхотун сурукка түһэрбиттэрэ. Репертуара: «Даарды буулуур аттаах Даадар Хара».

1 №-дээх таблица

Уос номофтор сылдьар олонхоттар

Нэһилиэгэ	Араспаанньата	Аата	Абатын аата	Хос аата	Олорбут сыллара
Алтан			Ханаачай уола	Саһылыкаан	
Алтан	Окорокова			Кыйытыыр удабан	
Алтан	Сидоров	Прокопий	Леонтьевич	Төкүнүк	
Алтан	Яковлев			Ньондой уола	
Алтан	Попов	Василий	Анемподистович	Өтөх Баһылай	1881—1942
Алтан	Беляев	Василий	Прокопьевич	Тэбиик Баһылай	1893
Баатара	Заровняев	Степан	Иннокентьевич	Быллай Ыстапаан	
Баатара	Попов	Петр	Назарович	Сытыы	1913—1959
Баатара	Мучин	Семен	Терентьевич		1927—1953
Баатара	Захаров	Семен	Васильевич		1908—1943
Баатара	Попов	Михаил	Петрович		1910
Баатара	Попов	Роман	Николаевич		1911—1945

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

Баатара	Колесов	Иван	Иванович	Уйбаан- ныыр	1916— 1944
Баатара	Жирков	Семен	Христофо- рович	Ачыас	
Баатара	Санников	Николай	Александро- вич	Уолуктай Ньукуус	
Баатара	Жирков	Владимир	Романович		1900— 1964
Баатара	Попова	Александра	Филипповна		1921
Баатара	Колесов	Иван	Иванович	Уйбаанныыр	
II Баатара	Заровняев	Фома	Григорьевич	Айааччы	
Догдоно	Егоров	Иван			
Догдоно	Степанов	Николай	Егорович		
Догдоно	Степанов	Николай	Федорович		
Догдоно	Захаров	Афанасий	Федорович		
Догдоно	Захаров	Аркадий	Михайлович		
Доллу	Кычкин	Егор	Егорович		
Доллу	Ходулов	Федор	Иванович	Тотгоойу уола	
Доллу	Максимов	Алексей	Прокопьевич		1906— 1959
Доллу	Попов	Алексей	Леонтьевич		1923
Дьабыыл	Баишев			Куллай	
Дьанхаады	Попов	Николай	Михайлович	Төлөн Ньукуус	
I Мөнгүрүөн	Свинобоев	Григорий	Николаевич	Ырыа Кириинэ	
I Мөнгүрүөн	Свинобоев	Никита	Игнатъевич		
I Мөнгүрүөн	Свинобоев	Игнатий	Никитич	Ырыа Ыкынаачай	
I Мөнгүрүөн	Свинобоев	Иван	Игнатъевич I		
I Мөнгүрүөн	Свинобоев	Иван	Игнатъевич II		

Мэнэ Ханалас улуун олонхоттара

I Мөнгүрөөн	Кычкин	Савва	Петрович		
I Мөнгүрөөн	Кычкин	Петр	Авксентьевич		
I Мөнгүрөөн	Кычкин	Ефим	Авксентьевич		
II Мөнгүрөөн	Скрыбыкин	Иннокентий		Добунаан Лэгэнтэй	
II Мөнгүрөөн	Скрыбыкин	Егор	Иннокентьевич		1939
II Мөнгүрөөн	Скрыбыкин	Михаил	Иванович I		
II Мөнгүрөөн	Скрыбыкин	Михаил	Иванович II		
II Мөнгүрөөн	Скрыбыкин	Иван	Егорович	Буулка атах	1889—1975
II Мөнгүрөөн	Уваровской	Петр II		Хохор	
II Мөнгүрөөн	Уваровской	Петр I		Хохор Бүөгүр	
II Мөнгүрөөн	Уваровской	Петр II			
II Мөнгүрөөн	Прокопьев	Василий		Чуорастай уола	
II Мөнгүрөөн	Яковлев	Ефим			
I Мэлдьеэси	Бугаев	Григорий	Семенович	Күөрэбис Киргизэлэй	
I Мэлдьеэси	Колосов	Петр	Васильевич		
II Мэлдьеэси	Андреев	Дмитрий			
II Мэлдьеэси	Андреев	Давыд		Улахан Дабыгт	
Моорук				Ырыа Моорук	17 үйэ
Моорук	Порядин	Яков		Көйгөлөөх Дьаакып	

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

Моорук	Апросимов	Федор	Ненович	Хобо Сүөдэр	17 үйэ
Моорук	Зыков	Михаил	Николаевич	Ханааба	
Моорук	Порядин	Егор	Васильевич	Манкы	
Моорук	Порядин	Егор	Николаевич	Ачалык	
Моорук	Порядин	Николай	Кузьмич	Ат Майака	
Моорук	Климентов	Никифор	Петрович		
Моорук	Андреев	Алексей			
Моорук	Брызгалов	Петр		Таалыкай	
Моорук	Белолобская	Михаил		Манчаакап	
Моорук	Борисов	Еремей		Чонхой	
Моорук	Борисов	Петр	Петрович	Силис Мурун	
Моорук	Бурнашев	Николай	Иванович	Тотот	
Моорук	Керемясова	Мария	Николаевна	Ырыа Маайа	
Моорук	Герасимов	Егор	Егорович	Дьулугустуур	
Моорук	Порядин	Игнатий	Васильевич		
Моорук	Порядин	Егор	Егорович	Быгыйык	
Моорук	Порядин	Василий	Егорович II	Тансыыр	
Моорук	Порядин	Василий	Егорович I		
Моорук	Белолобская	Михаил	Никитич	Манчаакап	
Моорук	Брызгалов	Егор	Афанасьевич	Баҕатай	
Моорук	Зыков	Петр	Петрович	Бүөтүккэ	
Моорук	Кычкин	Константин			
Моорук	Зыков	Павел	Егорович	Ботгойун уола	1903
Моорук	Босиков	Афанасий		Сулардаах	
Моорук	Босиков	Семен	Прокопьевич		1872
Моорук	Трофимов	Евсей			
Моорук	Макаров	Иван	Михайлович	Сырааннаах	
Моорук	Макаров	Михаил	Иванович		
Моорук	Сосин	Гаврил	Алексеевич	Буссаанай	

Мэнэ Ханалас улуун олонхоттара

Моорук	Никитин	Федор	Семенович		1918
Моорук	Макаров	Василий	Васильевич	Ньоборулла ойуун	
II Моорук	Афанасьев	Афанасий	Хантеевич		
I Наахара	Васильев	Петр	Яковлевич	Тойон Мурун	1900
II Наахара	Степанов	Петр	Игнатъевич		
II Наахара	Колесов	Дмитрий	Игнатъевич		
II Наахара	Гаврильев	Митрофан	Давыдович	Соттуолаах	
II Наахара	Олесов	Илья	Яковлевич		
II Наахара	Устинов	Евстратий	Григорьевич		
II Наахара	Устинов	Евсей	Григорьевич	Лэпсэй	
II Наахара	Аргунов	Инно-кентий		Дьалкыһап ойуун	
II Наахара				Дьалкыһап кыһа	
II Наахара	Степанов	Василий	Васильевич		
II Наахара	Колесов	Василий	Александрович	Баһылай суруксут	
II Наахара	Степанов	Петр	Николаевич	Ыт оҕо	
II Наахара	Абрамов	Петр	Алексеевич II	Бөлүркэй Бүөгүр	
Нөөрүк-тээйи	Старостин	Филипп	Данилович		
Нөөрүк-тээйи				Ырыа Маппыан	
Нөөрүк-тээйи	Сивцев	Филипп	Данилович		
Нөөрүк-тээйи	Сивцев	Филипп		Дайылы Силибэ	
Тарабай	Бурнашев	Прокопий		Төлөбүрчэх	
Тарабай	Герасимов	Иван	Егорович	Чупчустар уола	
Тарабай	Герасимов	Егор	Иванович	Чупчустар	
Тарабай	Бурнашев	Роман	Васильевич	Боробуой	

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

Тарабай	Романов	Николай	Николаевич	Түөрэн Ньукулай	
Тарабай	Бурнашев	Семен	Петрович		
Тарабай	Аргунова	Ирина	Игнатьевна		
П Тыллыма	Гаврильев	Захар		Ырыа Чонкунаан	
Хаптабай	Романов	Исай	Григорьевич		
Хаптабай	Скрябин	Федор	Николаевич		1910— 1978
Хаптабай	Архипов	Дмитрий	Иванович	Нууччалба	1884— 1958
Хаптабай	Афанасьев	Констан- тин	Дмитриевич	Боруорбах	1910— 1964
Хара	Васильев	Тихон	Гаврильевич		
Хара	Афанасьев	Дмитрий			
Хара	Васильев	Прокопий	Романович		
П Холгума	Гаврильев	Михаил	Давыдович	Сотгуолаах	
Хорообут	Колесов	Инно- кентий	Васильевич	Лэгэнтээс	
Чалбаа	Брызгалов	Павел	Афанасьевич		
Чалбаа	Босиков	Афанасий		Сулардаах Охонооһой	
Чыама- йыкы	Федоров	Петр	Иванович		
Чыама- йыкы	Семенова	Наталья	Семеновна		
Чыама- йыкы	Захаров	Николай		Атабыллай	
Чыама- йыкы	Яковлев	Григорий	Иннокен- тьевич	Лэкээрис	
Чыама- йыкы	Новгородова	Александра	Федотовна	Туйаарыма	
Биллибэт	Мамаев	Иван	Федорович		1895— 1954
Биллибэт				Чачаарыс Бүдьяа	

2 түһүмэх. МЭНЭ ХАНГАЛАС ОЛОНХО ЧИНЧИЙЭЭЧЧИЛЭРЭ УОННА ХОМУЙААЧЧЫЛАРА

АПРОСИМОВ АПОЛЛОН МИХАЙЛОВИЧ

А.М. Апросимов Мэнэ Хангалас улуунун Моорук нэһилиэгэр 1932 с. төрөөбүтэ. Дьоккуускайдаабы педагогической институт саха тылыгар уонна литературатыгар салаатын 1956 с. бүтэрбитэ. Учуутал, кыраайы үөрэтээччи, РФ норуотун үөрэбириитин туйгуна, «Учууталлар учууталлара», «Гражданский килбиэн» знактардаах, Моорук нэһилиэгин Бочуоттаах олохтооҕо.

Төрөөбүт нэһилиэгин, улуунун олонхоһуттарын үөрэтээччилэртэн, тарҕатааччылартан биридэстэрэ. Кини суруйбут үлэлэрэ «Манчаары аман өһө — Манчаары албан аата» (2005), И.Г. Березкин «Манчаары норуот номоҕор», «Өбүгэлэрбит уонна үөлээннээхтэрбит суолларынан» кинигэлэргэ киирбиттэрэ. Маны таһынан, «Алтан, Моорук, Тараҕай нэһилиэктэрин төрүччүлэрэ», «Моорук нэһилиэгэ» кинигэлэри хомуйан онгорсубута. Мэнэ Хангалас улуунун олонхоһуттарын анкеталарын онорууну чуолкайдааһыны көбүлээбитэ.

Үлэлэрэ

Апросимов, А. Моорук нэһилиэгин олонхоһуттара / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2011. — Атырдьах ыйын 19 к.

Апросимов, А. Олонхоһут, остуоруйаһыт, сэһэнньит, билгэһит биллиилээбэ: [Мария Егоровна Порядина-Бадан Маайа, Моорук нэһилиэгэ] / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2012. — Балаҕан ыйын 7 к. — С. 5.

Апросимов, А. Татыйаас Удабан / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2012. — Сэтинньи 19 к. — С.4.

Апросимов, А. Олонхохуттарбытын салгыы чуолкайдыххайынг / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2012. — Сэтинньи 19 к. — С.4.

Манчаары аман өһө — Манчаары албан аата / хомуйан онгордулар : И. М. Сосин, К. Н. Попова, Б. Н. Михайлов, А. М. Апросимов. — Москва : Восток-издат, 2005. — 368 с.

* * *

Боярова, А. Бастынг кыраайы үөрэтээчи / А. Боярова // Эркээйи. — 2012. — Ахсынньы 5 к. — С. 10.

Сосин, И. Краевед, фольклорист // Моорук нэһилиэгэ / хомуйан онгордулар А. М. Апросимов, Н. М. Ермолаев, И. М. Сосин. — Дьокуускай, 2010. — С. 320—321.

Кини туһунан

Апросимов, А. // Знатные люди Мегино-Кангаласского улуса: биобиблиогр. справочник / Администрация муниципального района «Мегино-Кангаласский район»; Межпоселенческая централизованная библиотечная система ; [сост. К. Н. Попова]. — М., 2007 — С. 49.

Апросимов, А. // Краеведы Якутии : биограф. справ. : выпуск 2 / Якут. гос. объедин. музей истории и культуры народов Севера им. Ем. Ярославского ; [автор идеи и гл. ред. Е. С. Шишигин ; сост. В. П. Винокуров, Н. К. Гоголева]. — Якутск, 2011. — С. 18—19. — Библиогр. : 5 назв.

АРХИПОВА ЕЛЕНА АФАНАСЬЕВНА

Мэнгэ Хангалас Чымайыкытыгар төрөөбүтэ. 1989 с. Төнгүлү орто оскуолатын бүтэрбитэ. 1996 с. М.К. Аммосов аатынан Саха государственной университетин саха салаатын бүтэрбитэ. 2001 с. «Поэзия Ивана Арбиты (Творческий путь и поэтика)» диэн темаҕа профессор Н.Н. Тобуруокап салалтатынан кандидатскай үлэтин көмүскээбитэ. Билигин ХИФУ саха литературатын кафедратыгар үлэлиир. 2001—2003 үөрэх дьылыгар СФКФ-гар деканы үөрэх чааһыгар солбуйа-

аччынан үлэлээбитэ. 2004 с. доцент. Элбэх научнай ыстатыйа аап-тара.

1. Истоки якутского стихосложения в «Олонхо» А.Я. Уваровского. // Вестник Якутского государственного университета. 2009. Том 6, №2. С. 89—92. (В соавторстве с Н. Тобуроковым), это же в сборнике Фольклор и литература народов Сибири: Традиции и новации. — Якутск, 2010. — С. 113—117, это же в сборнике Динамика современной науки. — София, 2011. — С. 56—62.

2. Профессор Н. Тобурокап Афанасий Уваровскай «Олонхотун» хоһоонун тутулун чинчийиитэ. Проблемы литератур народов Сибири : национальное своеобразие, тюркское стихосложение, традиции и новаторство. Материалы Всероссийской научной конференции к 75-летию д.н.к., профессора, заслуженного деятеля науки РС(Я) Тобурокова Н.Н. Ч.2. — Якутск : ИГиИПМНС СО РАН, 2009. — С. 14—20.

3. Ийэ олонхоут Миитэрэй Говоров «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхотун хоһоонун тутула. Олонхо — Евразия эпоһын иллээх эйгитигэр. Дьокуускай, 2012. — С. 138—145.

4. Ритмический репертуар олонхо Т. Захарова-Чээбий. Дни науки. — Прага, 2012. — С. 14—16.

5. Особенности стиха олонхо «Могучий Дьагарыма» В.М. Новикова-Кюннюк Урастырова: рифма. Перспективные инновации в науке, образовании, производстве и транспорте, 2012. — С. 18—21.

6. «Хабытта Бэргэн» олонхо хоһоонун тутула. Кирилл Никифоров-Лөкөчөөн. Хабытта Бэргэн. — Дьокуускай, 2012. — С. 17—21.

Үлэлэрэ

Чымайыкы оһуокайа // Эркээйи. — 2006. — Кулун тутар 3 к.

Творчество Ивана Арбиты в контексте якутской литературы 30-х гг. XX в. // 4 Международная научная конференция «Язык, культура, общество». Москва, 27—30 сентября 2007 г. Тезисы докладов. Т.1 — Москва, 2007. — С. 329—330.

Истоки якутского стихосложения в «Олонхо» А.Я. Уваровского. // Вестник Якутского государственного университета. 2009. Том 6. — №2. — С.89—92. (В соавторстве с Н. Тобуроковым).

Иван Арбита — переводчик А.С. Пушкина // Международная научная конференция «Казахстановедение-5», посв. 165-летию Хакима Абая. Материалы конференции. Т. 3. — Астана, 2010. — С. 320—328.

Кэрэ да киһи этэ... Күн тэнэ эргиччи сырдыга. — Дьокуускай : Олонхо, 2010. — С. 19—20.

Роль речитатива олонхо в зарождении изобразительной системы якутской литературы и стихотворной речи: проект НИР на 2011—2013 гг.

БАИШЕВ ГАВРИЛ ВАСИЛЬЕВИЧ-АЛТАН САРЫН

Саха суруйааччыта, тылбаасчыт, лингвист, саха тылын реформатора, общественной деятель, XX үйэ сабаланыытыгар саха интеллигенциятын биир чабылхай бэрэстэбиитэлэ.

1898 с. Мэнэ улуунун, Дьабыыл нэһилиэгэр дьаданы кэргэннэ төрөөбүтэ. 1922 с. педтехникумна үөрэммит, «Саха омук» уопсастыбаҕа техсекретарынан үлэлээбит. 1925—1928 сс. Ленинградка Илингҥи норуоттар тылларын институтугар үөрэнэн, үрдүк үөрэхтээх тюрколог идэтин ылар.

Алтан Сарыны суруйааччы быһыытынан П.А. Ойуунускай: «Саха тылын күүһүн, илбиһин үчүгэйдик туппут киһи», — диэн үрдүктүк сыаналаан турар. Хас да ырыалаах, хоһоонноох, «Кыһыл өрт» диэн поэмата 1929 с. «Кыым хаһыакка тахсан турар. Т.В. Захаров-Чээбий «Ала Булкун» диэн 2 чаастаах олонхотун Э.К. Пекарскай сакааһынан нууччалыы тылбаастаабыт тексэ Саха сиринээҕи научнай киин архыыбыгар ууруллан сытар.

Үлэтэ

Захаров, Т. В. Ала Булкун : якутское олонхо / Т. В. Захаров-Чээбий ; [зап. В. Н. Васильева ; подгот. текста Э. К. Пекарского, Н. В. Емельянова ; пер. Г. В. Баишева-Алтан-Сарына]. — Якутск : Сахаполиграфиздат, 1994. — 101 с.

Захаров, Т. В. Ала Булкун : (якутская былина) / запись В. Н. Васильева, перевод Г. В. Баишева // Тобус этинг тойуга / Г.В. Баишев-Алтан. — Дьокуускай : Бичик, 1998. — С. 226—381.

ВАСИЛЬЕВ ГЕОРГИЙ МИТРОФАНОВИЧ

Васильев Георгий Митрофанович — литературовед, кириитик, тылбаасчыт, тыл үөрэбин хандьыдаата. 1938 сылтан ССРС Сурыйааччыларын сойуунун чилиэнэ.

Чурапчы улуунугар төрөөбүтэ. 1938 с. Москубатаабы история, философия уонна литература институтун бүтэрбитэ.

1928 сылтан литератураба үлэлээн барбыта. М. Горькай «Песня о Буревестнике», М. Лермонтов «Демон», А. Грибоедов «Горе от ума», А. Пушкин «Памятник», Н. Гоголев «Ревизор», В. Шекспир «Отелло», В. Маяковская «Хорошо» айымньыларын, Межелайтис хоооннорун, «Слово о полку Игореве», эбээн поэта Н. Тарабукин «Люблю солнце», о.д.а. тылбаастаабыта.

Уус-уран тылбаастан ураты Г. Васильев норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйуутунан уонна норуот ырыаһыттарын, талааннаахтарын айымньыларын бэчээттииргэ эмиэ үлэлээбитэ. 1957 с. С.А. Зверевтин «Айхал эйиэхэ, аар тайба» олонхо-поэманы суруйан, айан өрөспүүбүлүкэтээби күрүскэ бастакы бириэмийэни ылбыттара.

Г. Васильев кириитик быһыытынан эмиэ биллэр. Кини «Очерки истории якутской советской литературы» уонна «История многонациональной советской литературы» диэн улахан үлэлэргэ кыттыбыта.

Үлэлэрэ

Саха норуотун айымньыта / [хомуйан онгордулар : Г. М. Васильев, Х. И. Константинов]. — Дьокуускай : Кинигэ изд-вота, 1942. — 252 с.

Норуот ырыаһыттара / [хомуйан онгордо уонна редакциялаата Г. М. Васильев]. — Дьокуускай : Кинигэ изд-вота, 1997. — 104 с.

Айхал эйиэхэ, аар-тайба: поэтической сэнэн / С.А. Зверев, Г. М. Васильев. — Дьокуускай: Кинигэ изд-вота, 1958. — 48 с.

Нууччалы-сахалы поэтической тылдьыт. — Дьокуускай : Кинигэ изд-вота, 1976. — 207 с.

Якутское стихосложение. — Якутск : Кн. изд-во, 1965. — 126 с.

Очерк истории якутской советской литературы / Г. М. Васильев, Г. У. Эргис, Н. П. Канаев. — М. : Наука, 1955. — 196 с.

Очерк истории якутской советской литературы / Г. М. Васильев и др. Под ред. К. Л. Зелинского. — М. : Наука, 1970. — 389 с.

Живой родник: Об устной поэзии якутов. — Якутск : Кн. изд-во, 1973. — 303 с.

Г.М. Васильев туһунан

Ефремов Н. Г. М. Васильев олонхо хоһоонунан этиитин үөрэтиитэ // Чолбон. — 1999. — № 7. — С. 73—74.

Сыромятников Г. С. Литературно-художественная критика в Якутии (1939—1975). — Якутск, 1990. — 358 с. (72, 76, 110, 170, 222, 249, 269, 284 с.).

Биобиблиографический справочник.

ДМИТРИЕВ ПЕТР НИКИФОРОВИЧ-ТУУТУК

Мэнгэ Хангалас улууһун Хара нэһилиэгэр 1938 с. төрөөбүтэ. 1964 с. СГУ историко-филологической факультетын бүтэрбитэ. Ороссолоуда оскулатын директорынан, Мэнгэ Хангалас ЫБСЛКС райкомун бастакы сэкирэтээринэн үлэлээбитэ. 1972 с. ССРС НА Сибиирдээҕи салаатын Саха сиринээҕи филиалын аспирантуратын үөрэнэн бүтэрбитэ. Тыл, литература уонна история институтун научнай үлэһитэ. 1992 сылтан Россия Суруйааччыларын союзун чилиэнэ. Фольклорист, тылбаасчыт, Саха Республика-тын культуратын үтүөлээх үлэһитэ. Россия Наукаларын Академия-тын Сибиирдээҕи салаатын уонна гуманитарнай чинчийэр институт үтүөлээх ветерана. «Гражданской килбиэн», «Учууталлар учууталлара» знактарынан наҕараадаламмыта, Мэнгэ Хангалас улууһун, Хара нэһилиэгин Бочуоттаах олохтооҕо.

П.Н.Дмитриев саха олонхотун идэтиэн туран чинчийбит биир биллэр специалист. Бэрт уһун кэмнэ институт фольклорнай экспедициятын салайааччытынан үлэлээбитэ, отуттан тахса араас олонхону пленкаба суруйбута. П. Ядрихинской-Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта», Н. Бурнашев «Кыыс Дэбилийэ», Н. Степанов-Ноорой «Күн Эрили» кинигэлэрин бэчээттэспитэ. Н. Степанов-Ноорой «Оҕо Ньургун», П. Ядрихинской-Бэдьээлэ «Күн Дьөһүөлдүт» олонхолорун бэчээккэ бэлэмнээн сытар. П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун 8-с ырыатын сүппүтүнэн аабыллыбыт быһа тардыыны, П.А. Ойуунускай ити олонхотун

С.А. Поляков профессор авторы кытта көрсүһүннэрэн онгорбут тылбааһын (авторизованный перевод) уонна П.А. Ойуунускай Тыл уонна культура институтун директорынан үлэлии олорон, бэйэтэ бэчээккэ бэлэмнээбит поэтической уонна драматической айымньыларын томун булартаабыта. Бу булумньулар үрдүктүк сыаналанан, киниэхэ П.А.Ойуунускай Общественной фондатын бириэмийэтэ аһаҕастык. Петр Никифорович саха олонхото ЮНЕСКО киһи аймах культурнай нэһилиэстибэттин чулуу айымньыларын кэккэтигэр киирэн үрдүктүк сыаналанан, биһирэнэн билинэллэригэр күүскэ үлэлэспит дьонтон биридэстэрэ.

Үлэлэрэ

Танан, хомуйан онорооччу, эрдээктэр

Дьулуруйар Ньургун Боотур : олонхо / П. А. Ойуунускай ; [бэчээккэ бэлэмнээтилэр : П. Н. Дмитриев, С. П. Ойунская ; уопсай эрдээксийэни онордо В. Н. Иванов ; ойуутугар В. С. Карамзин] ; Саха Респ. Наукаларын акад., гуманитар. чинчийи ин-та. — 2-е, полное изд. — Дьокуускай : Сахаполиграфиздат, 2003. — 544 с.

Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыыр / [олонхот П. П. Ядрихинской (Бэдьээлэ) тылыттан суруйда, түмүк тылын уонна хос быһаарыыларын онордо П. Н. Дмитриев ; А. Андреева уруһуйдара]. — Якутскай : Саха сиринээҕи кинигэ изд-вота, 1981. — 199 с.

Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыыр = Девушка богатырь Джырыбына Джырылыатта : олонхо / Прокопий Ядрихинской-Бэдьээлэ ; запись со слов олонхосута П. Н. Дмитриев-Туутук ; [пер. на рус. яз.: Ю. Борисов и др. ; редкол.: д.и.н., проф. В. Н. Иванов (отв. ред.) и др. ; авт. предисл.: Т. И. Петрова, П. Н. Дмитриев-Туутук] ; Сев.-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова, Науч.-исслед. ин-т Олонхо, Ин-т яз. и культуры народов Сев.-Вост. РФ, каф. стилистики якут. яз. и рус.-якут. перевода. — Якутск : Сайдам, 2011. — 445 с.

Дэбириэлдьин Бэргэн : [олонхо] / С. Г. Алексеев-Уустарабыс ; [хомуйан онордо, бэчээккэ бэлэмнээтэ П. Н. Дмитриев-Туутук] ; Россия наукаларын акад. Сибиридээҕи салаата, Гуманитар. чинчийи уонна абыйах аһааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та. Дьокуускай : Сайдам, 2010. — 203 с.

Күн Тэгириэмэ : олонхо / [К. Л. Федоров-Көскөйө Көстөкүүн тылыттан бэчээккэ бэлэмнээтэ П. Н. Дмитриев-Туутук ; эппиэтиир ред. филол. н. д., проф. В. В. Илларионов ; редкол.: А. Н. Жирков (кылаабынай ред.) уо.д.а.] ; Рос. наукаларын акад., Сибиридээҕи са-

лаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц., Олонхо уон сылын (2006—2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. — Дьокуускай : Бичик, 2012. — 231 с. — (Саха боотурдара : 21 т. ; т. 12).

Күн Эрили : Н.И. Степанов-Ноорой олонхотуттан маннайгы таһаары / [Н. И. Степанов-Ноорой толоруутуттан суруйда, бэчээккэ бэлэмнээтэ, ыстатыйаны уонна хос быһаарыыны онордо П. Н. Дмитриев-Туутук] / Саха Респ. наукаларын акад., тыл, лит. уонна история ин-та. — Дьокуускай : Полиграфист, 1995. — 179 с.

Тойон Ньургун / Саха Респ. наукаларын акад., Гуманитар. чинчийи ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц. ; [олонхоһут И. М. Давыдов-Дарыбыан тылыттан Р. А. Кулаковскай суруйуута ; эпийэтиир ред. П. Н. Дмитриев]. — Дьокуускай : Бичик, 2003. — 238, [2] с.

Үөлэн Кырдыт : олонхо / В. Н. Попов-Бочоох ; [хомуяан онордо, аан тыл авт. П. Н. Дмитриев] ; Россия наукаларын Акад. Сибиирдээби салаата, Гуманитар. чинчийи уонна абыйах ахсааннаах Хотугу норуоттар проблемаларын ин-та. — Дьокуускай : Сайдам, 2009. — 218, [5] с.

Ыстатыйалара

Дьоллоох олох тойуксута : [норуот ырыаһыта П. Ядрихинскай] // Хотугу сулус. — 1976. — № 3. — С. 100—109.

Олонхону чинчийээччи : [И. Пухов 700 сааһыгар] // Кыым. — 1974. — Кулун тутар 30 к.

Олонхо сүппүт кэрчигэ // Хотугу сулус. — 1973. — № 6. — С. 70—73.

* * *

Манчаары — народный певец, олонхосут // Манчаары Баһылай — саха норуотун национальной геройа, Дьокуускай к., 2005 с. муус устар 1 к. : науч.-практ. конф. матырыааллара / Саха Респ. Правительствота, Саха Респ. Наукаларын акад., Гуманитар. чинчийи ин-та. — Дьокуускай, 2006. — С. 103—110.

Носители эпических традиций // Мегино-Кангаласский улус : история, культура, фольклор / Администрация Мегино-Кангалас улуса ; АН РС(Я). Ин-т гуманитар. исслед. ; Г. В. Попов (отв. ред.) и др. — Якутск, 2001. — С. 297—306.

Олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» на русском языке // Владимир Державин : биобиблиогр. указ. — Якутск, 1977. — С. 7—16.

Ойунский и Олонхо // Полярная звезда. — 1972. — № 3. — С. 118—119.

Образы богинь в олонхо // Полярная звезда. — 1981. — № 3. — С. 114—117.

Эпические формулы в олонхо // Эпическое творчество народов Сибири и Дальнего Востока: материалы Всесоюз. конф. фольклористов. — Якутск, 1978. — С. 118—120.

П.Н. Дмитриев туһунан

Васильева, Д. Олонхоҕо кутун туттарбыт киһи: фольклорист П. Н. Дмитриев айар үлэтигэр бэлиэтээһин / Д. Васильева // Чолбон. — 2008. — N 12. — С. 69—72.

Дмитриев, П. Н. Олонхону улуутута тутуохха: биллиилээх фольклорист, оҕо суруйааччыта П. Н. Дмитриев-Туутук 70 сааһыгар аналлаах кэпсэтии / кэпсэттэ Иван Осипов // Чолбон. — 2008. — N 6. — С. 83—87.

Дмитриев, П. Н. Олонхону үйэтитээччи: [П. Н. Дмитриевы кытта кэпсэтии / кэпсэттэ Т.Маркова] //Саха сирэ. — 2008. — Бэс ыйын 5 к. — С. 10.

Кириллин, Д. В. Олонхону үөрэтэр оҕо суруйааччыта // Литература эйгэтигэр — үйэ анаара. — Дьокуускай, 2002. — С. 108.

Маркова, Т. Оҕолор, олонхоуттар үтүө добордору / Т. Маркова // Саха сирэ. — 1998. — Бэс ыйын 4 к. — С. 8.

* * *

Борисов, И. В. 70 лет со дня рождения П.Н. Дмитриева, заслуженного работника культуры РС(Я), писателя, фольклориста // Якутия. — 2008 : календарь знаменат. и памят. дат. — Якутск, 2008. — С. 84—87. — Библиогр.: 17 назв.

Дмитриев, П. Н. // Знатные люди Мегино-Кангаласского улуса: биобиблиогр. справочник. — М., 2007. — С. 200—201. — Библиогр.: 25 назв.

Дмитриев, П. Н. // Ученые-исследователи Института языка, литературы и истории : биобиблиогр. справ. / АН РС(Я), ИЯЛИИ ; [автор и сост. П. И. Докторов]. — Якутск, 1995. — С. 71—72. — Библиогр. : 10 назв.

Никифоров, В. М. Продолжение живой традиции : о засл. работнике культуры РС(Я), засл. ветеране Ин-та гуманист. исслед. и СО РАН П.Н. Дмитриеве / В. М. Никифоров // Якутия. — 2008. — 4 июня. — С. 3.

Родом из Олонхо: к 70-летию П.Н. Дмитриева-Туутук // Колокольчик. — 2008. — № 3. — С. 4.

Попов, Г. 60 лет со дня рождения П. Н. Дмитриева // Якутия — 1988 : календарь знаменат. и памят. дат / [сост. : Н. А. Ханды, науч. консультант Е. Е. Алексеев]. — Якутск, 1997. — С. 49—51. — Библиогр. : 31 назв.

Сивцев, Д.-Суорун Омоллон. Питомец высокой поэзии олонхо / Д. Сивцев-Суорун Омоллон // Советы Якутии. — 1992. — 28 июля.

Толбонова, Н. Исследователь олонхо / Н. Толбонова // Соц. Якутия. — 1988. — 10 июля.

ЕМЕЛЬЯНОВ НИКОЛАЙ ВАСИЛЬЕВИЧ

Н.В. Емельянов 1921 с. Ньурба улууһун I Дьаархан нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1954 с. Саха государственной пединститутун бүтэрбитэ. 1941—1955 сс. учуугаллаабыта, 1955—1958 сс. ССРС НА Сибиирдээби отделениетын Саха сиринээби филиалын аспирана, 1958 сылтан Тыл, литература, история институтугар үлэлээбитэ. Филологической наука доктора, ССРС НА Сибиирдээби салаатын үтүөлээх ветерана.

1963 с. «Якутские пословицы и поговорки» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертациятын көмүскээбитэ. 1992 с. олонхо сюжеттарынан дьоһуннаах үлэтин иһин филологической наука доктора аат инэрбиттэрэ.

Николай Васильевич улууспут олонхоһуттара И. И. Бурнашев-Тон Суорун, Н.А.Абрамов-Кынат, Н.И.Степанов-Ноорой, А.С. Порядин, Г.Н. Свинобоев-Ырыа Киргизэлэй, Г.Е. Слободчиков-Тэлээркэ, П.Г. Романов олонхолорун сюжеттарын ырытан суруйбута.

Үлэлэрэ

Емельянов, Н. В. Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М.: Наука, 1980. — 376 с.

Емельянов, Н. В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М. : Наука, 1983. — 246 с.

Емельянов, Н. В. Сюжеты олонхо о родоначальниках племени / Н. В. Емельянов. — М. : Наука, 1990. — 208 с.

Емельянов, Н. В. Сюжеты олонхо о защитниках племени / Н. В. Емельянов. — Новосибирск : Наука, 2000. — 192 с.

ЗАХАРОВ ВАЛЕНТИН ИВАНОВИЧ

1944 с. Бүлүү улуунун Тобус нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1966 с. Бүлүүтээҕи педучилищени, 1977 с. СГУ ИФФ саха салаатын үөрэнэн бүтэрбитэ. СР норуотун үөрэбириитин туйгуна.

РФ уопсай үөрэхтээһинин бочуоттаах үлэһитэ, «Мэнэ аат» бэлиэ хаһаайына, Хаптаҕай нэһилиэгин Бочуоттаах олохтооҕо.

1970 с. Мэнэ Ханалас улуунугар Хаптаҕай орто оскуолатыгар саха тылын учууталынан үлэлии кэлбитэ. Үлэлии сылдьан 1985 с. нэһилиэк историятын музейын төрүттээбитэ. Директор быһыытынан музейын матырыяала хангырыгар утумнаахтык дьарыктанар. Баай ис хобоонноох музей 4 салаалаах: этнография, нэһилиэк историята, оскуола историята, саха балаҕана. Валентин Иванович мань тэнэ «Эдэр кыраайы үөрэтээччилэр» кружогу салайар. Сыралаах үлэтин түмүгүнэн Хаптаҕай нэһилиэгин историятыгар аналлаах 5 кинигэни таһаартарда.

Валентин Иванович Хаптаҕай нэһилиэгин биллэр олонхоһута П.Г. Романов «Кыыс Ньургустай Куо» олонхотун Тыл, литература, история институтун архивыттан булан, билигин туспа кинигэнэн таһаартарар былааннаах.

ЗАХАРОВ ИННОКЕНТИЙ РОМАНОВИЧ- МАЙАБАСТЫЫРАП

Мэнэ Ханалас улуунун Догдонго нэһилиэгэр 1913 с. төрөөбүтэ. 1930 с. Дьокуускайдаагы педагогической техникумна үөрэнэ кирибитэ. Сэри иннинэ Табаҕа, Майа оскуолаларыгар саха тылын учууталынан, завуһунан, директорынан үлэлээбитэ. 1941 с. фронтта ынырыллан барбыта. Бааһыран төннөн кэлэн баран, Табаҕа, Майа оскуолаларыгар үлэтин салҕаабыта. 1944—1946 сс. Майа сэтгэ кылаастаах оскуолатыгар дириэктэрдээбитэ. Олорун тинэх сылларыгар Бөкөҕө кулууп сэбиэдиссэйинэн үлэлээбитэ.

Иннокентий Романович оройуон культурнай-сырдатар үлэтэ сайдарыгар улахан кылаатын киллэрбитэ. Олонхо сюжеттарынан спектакль туруоран элбэх нэһилиэктэри кэрийбитэ. Г.У. Эргини кытта үлэлээн фольклорнай матырыяаллары, чуолаан, Манчаары туһунан номохтору, норуот ырыаларын хомуйбута.

Үлэлэрэ

Майабаастыырап, И. Мин ааппар — эн ааттаныан : хоһооннор, поэма. — Дьокуускай : Бичик — 2000. — 72 с.

Майабаастыырап, И. Чүмэчитэ кылгастык умайбыта : ахтыылар, хоһооннор, поэмалар / [хомуйан онгордо Н. П. Босиков]. — Дьокуускай : Бичик, 2010. — 44 с.

Отчут ырыата — Песня косаря / зап. в 1941 г. // АЯФАН, ф. 5, оп. 3, ед. хр. 744, л. 5; // Саха народной ырыалара: Үлэ-хамнас, олох-дьаһах туһунан ырыалар — Якутские народные песни: песни о труде и быте. — 2 часть / изд. подготовили : Г. У. Эргис, Н. М. Алексеев, Н.В. Емельянов, С.П. Ойунская; — Якутск. Кн. изд-во, 1977. — С. 42—43. — Текст парал.: якут., рус.

Сир, халлаан / зап. в 1945 г. // АЯФАН, ф. 5, оп. 3, ед. хр. 744, л. 1—5; Текст парал.: якут., рус.

Сүктэр кыыс ырыата — Песня девушки, выходящей замуж // Саха народной ырыалара: Үлэ-хамнас, олох-дьаһах туһунан ырыалар — Якутские народные песни: песни о труде и быте. — 2 часть / изд. подготовили : Г. У. Эргис, Н. М. Алексеев, Н. В. Емельянов, С. П. Ойунская; — Якутск : Кн. изд-во, 1977. — С. 218—221. — Текст парал.: якут., рус.

Туойуу ырыата — Воспевание / зап. в 1941 г. // АЯФАН ф. 5, оп. 3, ед. хр. 743; // Саха народной ырыалара: Үлэ-хамнас, олох-дьаһах туһунан ырыалар — Якутские народные песни: песни о труде и быте. — 2 часть / изд. подготовили : Г. У. Эргис, Н. М. Алексеев, Н. В. Емельянов, С. П. Ойунская. — Якутск : Кн. изд-во, 1977. — С. 166—167. — Текст парал.: якут., рус.

ИВАНОВА ЛЮДМИЛА ВАСИЛЬЕВНА

Мэнэ Ханалас улуун Догдоно нэһилиэгэр 1951 с. төрөөбүтэ. 1976 с. Чимкэннээби культура педагогической институтун «библиотековедение и библиография» салаатын бүтэрбитэ. Онтон ыла Майатаабы киин библиотекаба үлэлээбитэ. ССРС культуратын туйгуна.

Людмила Васильевна бу сылларга кыраайы үөрэтиигэ утумнаахтык үлэлээбитэ. Информационнай библиографической отделга үлэлиир сылларыгар хас да библиографической ыйынныктары хомуйан таһаартарбыта. Норуот легендарнай героюа Манчаары туһунан матырыяаллары дыһанардаахтык хомуйан 2000 с. «Манчаары манган ата, Манчаары албан аата», улууспут биир биллэр олонхоута Н.И. Степанов-Ноорой төрөөбүтэ 110 сылыгар «Норуот ырыаһыта, олонхоут Николай Иванович Степанов-Ноорой» диэн библиографической ыйынныктыры онгортон таһаарбыта. Республикаатаабы научнай үлэлэр күрэхтэригэр ыйынныктара грамотанан, дипломунаан наһараадаламмыттара. Маны таһынан Н.А.Абрамов-Кынат төрөөбүтэ 150 сылыгар онгорбут библиографической испииһэгэ Н.А. Абрамов-Кынат «Ньургун Бөбө» кинигэтигэр киллэриллибитэ.

Үлэлэрэ

Манчаары манган ата, Манчаары албан аата (1805—1870) : библиогр. ыйыннык / Майа киин биб-та ; хомуйан онгордулар : Л. В. Иванова, К. Н. Попова, О.К. Шарина. — Дьокуускай : Кудук, 2000. — 56 с. — Библиогр. : 427 аат.

Норуот ырыаһыта, олонхоут Николай Иванович Степанов-Ноорой (1897—1975): төрөөбүтэ 110 сылыгар аналлаах библиогр. ыйыннык / «Мэнэ Ханалас улууһа» муницип. оройун кииннэммит библиотекаларын тиһигэ; «Догдоно нэһилиэгэ» муницип. тэрилли; улуустаабы киин биб-ка ; [хомуйан онгордо Л. В. Иванова ; науч. консультант: П. Н. Дмитриев]. — Майа, 2007. — 72 с.

Иванова, Л. В. «Мэнэ олонхоуттара» кинигэ бэчээттэниэбэ / Людмила Иванова // Эркээйи. — 2011. — Сэтинньи 30 к. — С. 5.

Иванова, Л.В. «Тыа сири кэрэһитэ. Суруйааччы Иннокентий Сосин айымныларыгар библиографической ыйыннык, Дьокуускай — 2009, — С. 132»

* * *

Иванова, Л. В. // Краеведы Якутии : биогр. справ. : выпуск 2 / Якут. гос. объедин. музей истории и культуры народов Севера им. Ем. Ярославского ; [автор идеи и гл. ред. Е. С. Шишигин ; сост. В. П. Винокуров, Н. К. Гоголева]. — Якутск, 2011. — С. 93—94. — Библиогр. : 6 назв.

ИГНАТЬЕВ НИКОЛАЙ ЛУКИЧ-БИЛГЭ

Николай Лукич Игнатъев 1927 с. Мэнгэ Хангалас улууһун Дьаарбанг нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1948 с. культурнай-сырдатар училищени бүтэрбитэ.

Николай Лукич төрөөбүт сириг кэлэр көлүөнэлэригэр күндү бэлэби хааларбыта. Кини нэһилиэгин биллэр олонхотуга Олесов Семен-Соппуор уола Петр Семенович тылыттан «Кэхтэри билбэт Уолан Эрилик» олонхотун сурукка киллэрэн, фондага хаалларан баран, өссө бэйэтэ туруоран 3 оонньуулаах, 6 харгыналлаах спектакль-олонхо онорбута.

Саха Республикатын культураһын үтүөлээх үлэһитэ, РСФСР тыатын хаһаайыстыбатын туйгуна, ССРС географическай обществоһун чилиэнэ, фенолог, журналист, Саха сириг Суруйааччыларын союһун чилиэнэ.

* * *

Бүлүү олонхотугар / [сост. С. Т. Иванова]. — Виллойск, 2006. — 54 с.

Бүлүү түүлбэтигэр олонхотуга ыллаан-туойан биллэн аасыт олонхотугар тустарынан Н. Л. Игнатъев-Билгэ хомуйбут матырыяаллара, ахтыылара киирдилэр.

Иванова, С. Т. Дэгиттэр талаан // Бүлүү олонхотугар / [сост. С. Т. Иванова]. — Виллойск, 2006. — С. 5—6.

Игнатъев, Н. Л.-Билгэ // Бүлүү олонхотугар / [сост. С. Т. Иванова]. — Виллойск, 2006. — С. 6—7.

Колосова Н. Дэгиттэр талааннааҕа / Нина Колосова // Эркээйи. — 2002. — Атырдьах ыйын 8 к. — С. 3.

Ноговицына, К. Олонхо түүлбэтэ — Кыыс Суола // Олонхо

умсулбаннах суолунан... : олонхоут И. И. Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 140 сылыгар аналлаах республикатаабы научнай-практической конференция матырыяаллара, сэтинньи 26 к., 2008 с., Дьокуускай куорат / [хомуян онордо, бэчээккэ бэлэмнээтэ, аан тылы суруйда Б. Н. Михайлов ; науч. ред. В. В. Илларионов]. — Дьокуускай : ИГИиПМНС СО РАН, 2011. — 67 с. — С. 34—35: *Игнатьев Н. Л.-Билгэ ахтыллар.*

ИЛЛАРИОНОВ ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ

В.В. Илларионов 1946 с. Сунтаар улуунун Күүкэй нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1973 с. СГУ саха салаатын бүтэрбитэ. Бүлүү педучилищетыгар, Тыл, литература, история институтугар үлэлээбитэ. Билигин М.К. Аммосов аатынан ХИФУ фольклор уонна культура кафедратын сэбиэдиссэйэ. Филологической наука доктора, профессор.

1981 с. Алма-Атаба «Искусство якутских олонхосутов» диэн темаба кандидатской диссертациятын, 1991 с. Улан-Удэбэ «Сказительство в системе фольклорной традиции народа саха» диэн үлэнэн докторской диссертациятын көмүскээбитэ.

СР наукатын үтүөлэх деятелэ, СР культуратын туйгуна. Мэгэдьэк нэһилиэгин Бочуоттаах олохтооҕо.

2011 с. Мэнэ Ханалас аатырбыт олонхоута Н.А. Абрамов-Кынат «Ньургун Бөбө» олонхотун бэчээккэ бэлэмнээн кинигэ таһаартарбыта.

Үлэлэрэ

Ньургун Бөбө: олонхо / [олонхоут Н. А. Абрамов-Кынат тылыттан П. Т. Степанов суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; редкол.: А. Н. Жирков ; Россия наукаларын акад. Сибиирдээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна Хотугу абыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц., М.К. Аммосов аат. Хотугулуу-Илинни омуртар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо ин-та, Олонхо уон сылын (2006—2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр комта]. — Дьокуускай : Бичик, 2011. — 512 с.

Сылгы уола Дыырай бухатыыр=Сын Лошади богатырь Дыы-

рай / [Зап. Г. У.Эргис со слов сказителя И. И. Бурнашева-Тонг Суоруна; пер. Е. С.Сидоров; подготовка к печати: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова; отв. ред. Н. В. Покатилова] ; ИГИиПМНС СО РАН; СВФУ им. М.К. Аммосова; НИИ Олонхо СВФУ. — Якутск : Дани-Алмас, 2013. — 372 с.

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов. — Якутск : кн. изд-во, 1982. — 128 с.

Илларионов, В. В. Олонхо алыптаах эйгэтэ : (ыстатыйалар, санаалар, сэхэргэһиилэр) / В. В. Илларионов ; [хомуян онордо Т. В. Илларионова] ; М. К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та. — Дьокуускай : Бичик, 2006. — 334 с.

Илларионов, В. В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо / В. В. Илларионов ; М-во образования и науки, Якут. гос. ун-т им. М. К. Аммосова. — Новосибирск : Наука, 2006. — 189 с.

ИЛЛАРИОНОВА ТУЯРА ВАСИЛЬЕВНА

Т.В. Илларионова 1979 с. Сунтаар улуун Күүкэй нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 2001 с. М.К. Аммосов аатынан СГУ саха салаатын бүтэрбитэ. 2002—2005 сс. Новосибирскайга РНА СС Филология институтугар аспираннабыта. Билигин М.К. Аммосов аатынан ХИФУ преподавателэ. Филологической наука кандидата.

«Текстология олонхо «Могучий Эр Соҕоһо» диэн темаҕа кандидатскай диссертациятын 2006 с. Улан-Удэба көмүскээбитэ.

Үлэлэрэ

Ньургун Бөҕө: олонхо / [олонхоһут Н. А. Абрамов-Кынат тылыттан П. Т. Степанов суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр : В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; редкол. : А. Н. Жирков ; Россия наукаларын акад. Сибиирдээби салаа, Гуманитар. чинчийии уонна хотугу абыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц., М.К. Аммосов аат. Хотугулуу-Илинги омуктар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо ин-та, Олонхо уон сылын (2006—2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр комта]. — Дьокуускай : Бичик, 2011. — 512 с.

Сылгы уола Дыырай бухатыр=Сын Лошади богатырь Дыырай / [зап. Г. У. Эргис со слов сказителя И. И. Бурнашева-Тонг Суоруна ; пер. Е. С. Сидоров ; подготовка к печати : В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова; отв. ред. Н.В. Покатилова] ; ИГИиПМНС СО РАН; СВФУ им. М.К. Аммосова ; НИИ Олонхо СВФУ. — Якутск : Дани-Алмас, 2013. — 372 с.

Тонг Суорун талба талаана / [хомуйан онгордулар : Т. В. Илларионова, Т. Ф. Сосин ; эпп. ред. В. В. Илларионов]. — Дьокуускай : Алаас, 2012. — 208 с.

КОНСТАНТИНОВ ХРИСТОФОР ИВАНОВИЧ (1840—1970)

Х. И. Константинов Мэнэ Хангалас улуунун II Наахара нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Дьокуускайдаабы пединститут саха тылын, литературатын салаатын бүтэрбитэ. Сэрии кэннинээби сылларга (1949—1952 сс. диэки) Майа оскуолатыгар учууталлаабыта, оройуоннаабы үөрэх управлениетыгар методкабинет сэбиэдиссэйинэн үлэлээбитэ. Онтон пединститутка саха литературатын, чуолаан, фольклор курсун үөрэппитэ. Кэлин Тулагы Киллэм орто оскуолатыгар саха тылын, литературатын учууталынан, директорынан үлэлээбитэ.

Фольклорга общественной корреспондент быһыытынан үлэлээбитэ. 1953 с. «Саха народнай ырыалара» диэн хомурунньугу онгорбута уонна Куруппа ойуун кырыылыларын суруйталаабыта ГЧИ архыыбыгар бааллар.

МИХАЙЛОВ БОРИС НИКОЛАЕВИЧ-АЙЫЛҔАН

Б.Н. Михайлов 1960 с. Мэнэ Хангалас улуунун Тиэлиги нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1991—1995 сс. Илин Сибиирдээби культура уонна искусство государственной академиятыгар фольклорист идэтигэр үөрэммитэ. Билигин Дьокуускай куорат «Арчы Дьыэтэ» духуобунай култуура киинин сүрүннүүр специалиһа. Алгысчыт.

Үлэлэрэ

Олонхонут, сэнэннит, ырыаһыт Тонг Суорун / «Арчы Дьийэтэ» духуобунай култуура киинэ ; [хомуйан онордо Б. Н. Михайлов]. — Дьокуускай, 2008. — 26 с.

«Олонхо умсулбаннаах суолунан...» : олонхонут И. И. Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 140 сылыгар аналлаах республикатаабы научнай-практической конференция матырыяаллара, сэтинньи 26 к., 2008 с., Дьокуускай куорат / [хомуйан онордо, бэчээккэ бэлэмнээтэ, аан тылы суруйда Б. Н. Михайлов ; науч. ред. В. В. Илларионов]. — Дьокуускай : ИГиИПМНС СО РАН, 2011. — 67 с.

Михайлов, Б. Олонхо алыптаах эйгэтэ / Борис Михайлов-Айылбан // Саха сирэ. — 2010. — Сэтинньи 25 к. — С. 11.

Михайлов, Б. Вопросы популяризации олонхо и современная реальность // Якутский героический эпос Олонхо: состояние и перспективы изучения: материалы республиканской научной конференции. Якутск, 27 мая 2011 г. [ред. колл.: д.и.н. В. Н. Иванов (отв. ред), д.ф.н. В. В. Илларионов, д.ф.н. Г. Г. Филиппов, к.ф.н. А. А. Находкина, д.п.н. А. А. Григорьева]. — Якутск : Изд. дом СВФУ, 2011 — С. 97.

Михайлов, Б. Ассоциация тэрилиннэ : [«Олонхо» ассоциациятын улуустаабы филиала тэрилиннэ] // Эркээйи. — 2010. — Сэтинньи 26 к. — С. 2.

Михайлов, Б. Олонхо дойдутун оҕотобун : [Төхтүргэ респ. фестиваль] // Эркээйи. — 2005. — Муус устар 8 к. — С. 5.

Михайлов, Б. Олонхо уонна оҕолор // Эркээйи. — 2003. — Муус устар 4 к. — С. 3.

Михайлов, Б. Республикаатаабы олонхо күрээбэр // Эркээйи. — 2006. — Муус устар 7 к. — С. 3.

НИКИТИНА НЮРГУЯНА ГАВРИЛЬЕВНА

Никитина Н.Г. 1975 с. Мэнэ Хангалас улуунун Майа сэлиэнньэтигэр төрөөбүтэ. 1997 с. СГУ саха филологиятын уонна култууратын факультетын бүтэрэн «Культуролог», 2004 с. кэтэхтэн үөрэнэн «Психолог» идэтин ылбыта. 2010 с. «Методика приобщения учащихся начальных классов якутской школы к героическому эпосу олонхо» темаба диссертацияны көмүскээн педагогической наука кандидата буолбута. Хотугулуу-Илинги федеральной университет саха тылын, литературатын уонна төрүт култуураны үөрэтии методикатын кафедратын дассыана, 2001 сылтан чинчийэр үлэбэ кафедра сэбиэдиссэйин солбуйааччы, үрдүк үөрэх кыһатыгар, оскуолаба төрүт култуураны үөрэтии методикатыгар специалист.

Үлэлэрэ

Олонхонон ооньуу дьарыктар, уроуктар [Методическое пособие] Министерство образования РС(Я). — Якутск : Дани-Алмас, 2009. — 80 с.

Женские образы в якутском героическом эпосе олонхо // Великая этнопедагогическая миссия женщины: Материалы международной научно-практической конференции. 16—17 марта 2006 года / [отв. ред. Г. Н. Волков]. — Чебоксары : ЧГПУ им. И.Я. Яковлева, 2006. — С. 131—133.

Героический эпос олонхо как феномен духовности народа саха // Сибирский педагогический журнал № 13. — Новосибирск : ООО «Немо Пресс», 2007. — С. 257—261.

Педагогический аспект героического эпоса олонхо // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. № 12 (88): Аспирантские тетради. Часть II. (Педагогика, психология, (теория и методика обучения): Научный журнал. — Спб., 2008. — С. 211—214.

Олонхо С. Васильева для детей // Сергей Васильев-Борогонский: поэт и гражданин: Материалы научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения поэта / [отв. ред. Л. Н. Романова]. — Якутск : ИГИ РС(Я), 2008. — С. 130—135.

К вопросу восприятия и понимания героического эпоса олонхо учащимися начальных классов якутской школы // Научно-образовательный и методический журнал «Человек. Культура. Образование». — № 2. — Сыктывкар: Коми госуд. пед. ин-т, 2011. — С. 164—173.

НИКИФОРОВ ВЛАДИМИР МАЕВИЧ

Никифоров Владимир Маевич 1957 с. алтынны 18 күнүгэр Ньурба улуунун I Дьаархан нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1981 с. Ураллаабы государственной университеты бүтэрбитэ. 1990 с. — филологической наука кандидатыгар «Якутские народные предания» тиэмэбэ диссертациятын көмүскээбитэ. 1998 сылтан — гуманитарнай чинчийи уонна аһыйах ахсааннаах омуктар кыһалбаларын үөрэтэр Институт саха фольклоругар салаатын старшай научнай үлэһитэ.

В.М. Никифоров саха фольклорун үөрэтэр биир биллиилээх чинчийээччи, 40-н тахса ыстатыйа ааптара.

Үлэлэрэ

Никифоров, В. М. От архаического олонхо к раннефеодальному эпосу : история фиксаций и специфика интерпретаций. — Новосибирск : Наука, 2010. — 136 с.

Никифоров, В. М. Стадии эпических коллизий в олонхо. Формы фольклорной и книжной трансформации. — Новосибирск : Наука, 2002 — 208 с.

Никифоров, В. М. Якутские народные предания. Художественные особенности и историческое развитие жанра. — Новосибирск : ВО «Наука», 1994. — 120 с.

ОЛЕСОВА САРГЫЛАНА ГАВРИЛЬЕВНА

1967 с. Мэнгэ Хангалас улуунун Төнүлүтүгэр төрөөбүтэ. 1987 с. Дьокуускайдаабы культпросвет училищени бүтэрэн КДь. дириэктэрдээбитэ. 1993 с. СГУ саха салаатын бүтэрбитэ. 2003 с. «Изучение драматических произведений родной литературы на основе метода действенного анализа» диэн темаба диссертация көмүскээн педагогика билимин хандыдаатын истиэпэнин ылбыта. Билигин М.К. Аммосов аатынан ХИФУ саха тылын, литературатын методикатын кафедратын доцена. Мэнгэ Хангалас улуунун Тарат оскуолатыгар «Айыы сырала» (Олонхо педагогиката) программа научнай салайааччыта, улууска сыллата «Ийэ тылым — көтөр кынатым» диэн ынгырыллаах литература аабылларын тэрийэн ытар.

Үлэлэрэ

Олонхо — театр будущего // Илин. — №2. — 2000.

Драма төрүтэ — олонхобо // Театр олонхо : среда, образование и профессиональные кадры. — 2007. — С. 132—134.

Универсальная природа якутского эпоса Олонхо // Материалы 9-й международной научно-практической конференции «Реальность эт-

носа» «Роль образования в формировании этнической и гражданской идентичности». — СПб., апрель, 2008.

Олонхо в театральном искусстве // Материалы Международной межвузовской видеоконференции «Эпическое наследие Евразии: диалог культур и поколений» (Якутск — Алматы, 14 декабря 2007 г.) / под науч. ред. С. С. Иванова. — СПб. : Астерион, 2008.

ПОПОВ ПЕТР НИКИФОРОВИЧ (1915—1992)

1915 с. Чурапчы улуунун Алабар нэһилиэгэр төрөөбүтэ.

1936—1938 сс. Тыа хаһаайыстыбатын рабфагар үөрэммитэ. 1938—1941 сс. Дьокуускайдаабы тыл, культура институтугар фольклору хомуйааччынан уонна үөрэтээччинэн үлэлээбитэ. 1940-с сылларга Дьокуускайга, Горнайга, Кэбээйигэ, Мэнгэ Хангаласка прокуратураба силиэдэбэтэлинэн, 1949—1972 сс. Норуот айымньытын дьиэтигэр фольклорһынан үлэлээбитэ.

Попов П.Н. фольклорнай матырыйааллары хомуйуута улахан үлэни онорбута. Алта сыл үлэтин тас өттүгэр сыралаһан, И.Г. Тимофеев-Теплоухов «Кулун Кулдустуур» олонхотун 1958 с. туспа кинигэнэн бэчээттэпитэ. Е.П. Яковлев «Чэмэриллэ Чээчик», Н.П. Старостин «Төрүөт Бэргэн» диэн олонхолорун оскуола оболоругар анаан бэлэмнээбитэ таах хаалбыта. Норуот ырыаһыттарын айымньыларын түмэн, «Уйгулаах олобу уруйдуубут» диэн хомурунньугу таһаартарбыта. Е.Иванова, Н.Абрамов-Кынат, Н.Степанов-Ноорой ырыаларын-тойуктарын суруйбута.

Үлэлэрэ:

Кыдыданнаах Ньургун Богатырка : сюжет 15 / зап. П. Н. Попова со слов П. П. Алексеева // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. М. : Наука. — С. 69—70.

ПОПОВ АЛЕКСЕЙ ЛЕОНТЬЕВИЧ

А.Л. Попов 1923 с. Мэнэ Хангалас улууһун Дойду нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1957 с. Дьокуускайдаабы музыкальнай-драматической театр, онтон Үөһээ Бүлүүтээби Ойуунускай аатынан государственнай көһө сылдыар музыкальнай-драматической театр артыһынан үлэлээбитэ. 1964—1970 сс. Майатаабы народной театр режиссерунан, Мэнэ Хангалас райисполкомун культуратын отделын сэбиэдиссэйинэн, методихынан үлэлээбитэ. Саха АССР культуратын үтүөлээх үлэһитэ, «1941—1945 сс. Аҕа дойду сэриитигэр килбиэннээх үлэтин иһин», Кыайыы юбилейнай мэтээллэринэн, Саха АССР Үрдүкү Сэбиэтин Президиумун Бочуотунай грамотатынан наҕараадаламмыта. Мэнэ Хангалас улууһун Бочуоттаах олохтообо.

Алексей Леонтьевич саха олонхото сайдарыгар, умнууга хаалбатыгар элбэх сыратын биэрбит үтүө өнгөлөөх. Дьокуускайдаабы музыкальнай театр (режиссер В.В. Местников) 1946 с. туруорбут «Ньургун Боотур» олонхо-операҕа Үрүн Уолан оруолун иккис састаапка оонньообута, 1954 с. Москваҕа ыгытыллыбыт Бүтүн Союзтаабы уусуран самодеятельноһы көрүүтэ «Ньургун Боотур» олонхоттон Сорук Боллур партиятын ситиһиилээхтик толорбута. Бүтүн Союзтаабы музыкальнай фондаҕа 17 кини ырыата-тойуга, Саха радиотын фондугар 12 ырыата харалла сытар.

* * *

Кириллин, Н. Ырыаны ымыы, тойугу дууһа онгостон // Майа сэлиэнньэтэ / [хомуйан онордулар : И. М. Сосин, С. С. Тимофеев]. — Дьокуускай, 2002. — С. 211—213.

Попов, А. Л. «Дьээ-буо!» ырыа олоххо аргыстастын : хайдах ылыы үөрэниэххэ / Алексей Попов // Ленинскэй знамя. — 1978. — Ахсынньы 19 к.

Попов, А. Айыы үөрэбэ олонхоҕо түмүллэр / Алексей Попов // Ленинскэй знамя. — 1992. — Атырдьах ыйын 8 к.

Попов, А. Саха олонхото — театр сценатыгар : [А. Л. Поповтуун кэпсэтии / кэпсэттэ К. Попова] // Ленинскэй знамя. — Кулун тутар 23 к.

Саха театрыгар 1947 с. туруоруллубут «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо операҕа кыттыбытын туһунан.

ПОПОВ ГАВРИЛ ВАСИЛЬЕВИЧ

Г.В.Попов Мэнэ Хангалас улуунун Алтан нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1955 с. Дьокуускайдаағы педагогической институт Саха салаатын бүтэрбитэ. 17 сыл устата Эдьигээн уонна Мэнэ Хангалас улуустарыгар учууталлаабыта. 1972 с. Тыл, литература, история институтугар үлэлии кирибитэ. 1983 с. «Слова «неизвестного происхождения» якутского языка (сравнительно-историческое исследование)» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертацияны көмүскээбитэ.

Гаврил Васильевич саха тылын төрдүн-төбөтүн чинчийбитэ, өбүгэлэрбит урукку-хойукку олохторун бэрт диригинник хорутан үөрэппитэ, онно аналлаах бэрт үгүс улахан үлэлэрдээх. Кини олонхогут, тойуксут Манчаары Баһылай уонна чабырбахсыт Дьүлэй Бүөккээн биллэ илик айымньыларын хомуйбут, норуokka таһаарбыт улахан өгөлөөх.

СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ, филологической наука кандидата, Мэнэ Хангалас улуунун Бочуоттаах олохтооҕо.

Үлэлэрэ

Манчаары Баһылай. Ырыалар-тойуктар / [хомуйан онордо, аан тылы, хос быһаарыылары суруйда Г. В. Попов]. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — 139 с.

Дьүлэй Бүөккээн. Билбит-көрбүт : чабырбахтар / [хомуйан онордо Г. В. Попов]. — Дьокуускай : Бичик, 1999. — 144 с.

Попов, Г. В. Кэрэхсиир киһи кэпсээннэрэ / Г. В. Попов. — Дьокуускай : Бичик, 2005. — 112 с.

Саха фольклора : (хрестоматия) : кылаас таһынаағы ааҕыга көмө / [хомуйан онордулар : П. Н. Дмитриев, Г. В. Попов]. — Дьокуускай : Саха сиринээби кинигэ изд-вота, 1986. — 133, [1] с.

Попов, Г. В. Манчаары — поэт-импровизатор // Мегино-Кангаласский улус : история, культура, фольклор / Администрация Мегино-Кангалас. улуса ; АН РС(Я). Ин-т гуманист. исслед. ; Г. В. Попов (отв. ред.) и др. — Якутск, 2001. — С. 293—297.

* * *

Монастырев, В. Киһи киэнэ үтүөтэ, сэһэнньит киэнэ сэргэбэ этэ: [ахтыы] / В. Монастырев // Кыым. — 2010. — Олунньу 14 күнэ. — С. 17.

Нелунов, А. Г. Сир түннүгэ киһи : [учуонай, фольклорист Г. В. Попов 75 сааһын туолла] / А. Г. Нелунов // Чолбон. — 2005. — 2005. — N 9. — С. 62—64.

Ойуур, И. Ытыктанар учуонай этэ / И. Ойуур // Кыым. — 2010. — Олунньу 14 күнэ. — С. 17.

Попов, Г. Олонхону истэн улааппытым : [Г. В. Поповтуун олонхо туһунан кэпсэтии / кэпсэттэ Е. Избекова] // Кыым. — Сэтинньи 27 к. — С. 12.

Урсун. Ахтан ааһар — испит : (төрөөбүтэ 80 сылыгар) / Урсун // Чолбон. — 2010. — N 9. — С. 91—94.

* * *

Попов, Г. В. // Краеведы Якутии : биобиблиогр. справ. / М-во культуры и духов. развития РС(Я), Якут. гос. объедин. Музей истории культуры народов Севера им. Ем. Ярославского. — Якутск, 2007. — С. 138—139. — Библиогр. : 11 назв.

Попов, Г. В. // Ученые-исследователи Института языка, литературы и истории : биобиблиогр. справ. / АН РС(Я), ИЯЛИИ [автор и сост. П. И. Докторов]. — Якутск, 1995. — С. 173—174. — Библиогр. : 11 назв.

Попов, Г. В. // Знатные люди Мегино-Кангаласского улуса: биобиблиогр. справочник / Администрация муниципального района «Мегино-Кангаласский район»; Межпоселенческая централизованная библиотечная система ; [сост. К. Н. Попова]. — М., 2007. — С. 26—27. Библиогр.: 11 назв.

ПОПОВА ГАЛИНА СЕМЕНОВНА-САНААЙА

Г.С. Попова Мэнэ Хангалас улуун II Хаптабай нэһилиэгэр 1949 с. төрөөбүтэ. 1974 с. Саха государственной университетин физико-математической факультетын бүтэрбитэ. 27 сыл устата Муома улуухугар үөрэх эйгэтигэр үлэлээбитэ. 1998 с. «Этно-педагогическая система традиционного семейно-бытового воспитания якутских детей» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертация көмүскээбитэ. 2001 сылтан СГУ саха филологиятын уонна культуратын факультетын культурология кафедратыгар үлэлиир, профессор, доцент.

СР үөрэҥириитин, СР профессиональной үөрэҥин туйгуна, Учууталлар учууталлара, «Наукаҥа үтүөлэрин», «Дьыэ кэргэн политикатыгар кылаатын иһин» бэлиэлэрдээх, Мэнэ Хангалас улуун бастын попечителэ, I Тыыллыма нэһилиэгин Бочуоттаах олохтооҥо.

Үлэлэрэ

Олонхо : опыт творческой свободы: статья // 1-ая М.н. н.п.к. «Эпическое наследие и духовная культура народов Евразии : истоки и современность», 20—21 июня 2007 г., г. Якутск — С. 59—60.

Олонхонон үөрэтии=Обучение посредством олонхо: статья // Сб. матер. респ. форума просветителей олонхо «Олонхо: өбүгэ үөрэбэ уонна билинги кэм», 27 февр. 2006, Якутск : Изд-ние НИИ НШ МО РС(Я) — С. 70—75.; Электр. изд-ние ИПКРО МО РС(Я), янв. 2008 г.

Коммуникативный аспект в изучении олонхо : статья // Рецензируемый ВАК научный и общественно-политический журнал «Наука и образование». — Якутск : Акад. наук РС(Я), 2009. — № 3(55). — С. 94—96.

Мунҥа олонхото : монография / Г. С. Попова-Санаайа; [эпп. ред. ф.н.д., проф. Б. Н. Попов] — Дьокуускай : Бичик, 2010. — 184 с.

Региональная система воссоздания феномена олонхо // Региональные социогуманитарные исследования. История и современность: материалы М.Н. н.п.к. 25—26 янв. 2011 г. — Пенза—Семипалатинск—Прага : НИЦ «Социосфера», 2011. — С. 44—49.

Архетипическое в тексте олонхо // Символическое и архетипиче-

ское в культуре и социальных отношениях: материалы м.н. н.п.к. 5—6 марта 2011 г. — Пенза—Прага : НИЦ «Социосфера», 2011. — С. 57—62.

Герменевтические проблемы понимания и воссоздания аутентичного текста олонхо // Общение в аспекте понимания. — М. : МГПУ, 2012. — С. 61—70.

Методы чтения олонхо : Учебно-метод. пособие = Олонхону ааҕар нһыма: үөрэнэр-метод. пособие / Г. С. Попова-Санаайа. — Новосибирск : Наука, 2010. — 184 с.

Олонхо ыһыаҕа уонна Ыһыах олонхото // Кыым. — 2011. — Бэс ыйын 16 к. — С. 17.

«Хомуһун»: научно-творческая студия: методическое пособие / Г. С. Попова [отв. ред. Е. П. Чехордуна]. — Якутск : издат-й Дом СВФУ, 2012. — 156 с.

Локальные традиции эпоса олонхо (на примере Мегинского улуса): монография / Г. С. Попова, Г. А. Сосина. [Отв. ред. Н. И. Филиппова]. Утв. НТС СВФУ им. М.К. Аммосова. — Якутск : Дани Алмас, 2013. — 200 с.

* * *

Педагогическая энциклопедия. Т.2/ М-во образования Респ. Саха (Якутия); Науч. ред. : М. Г. Михайлова, С. М. Петрова; [сост. В. С. Иванова; отв. за выпуск О. М. Черосова]. — Якутск : ООО РИЦ «Офсет», 2003. — 408 с. — С. 266.

Проблемы формирования культурного пространства Якутии на рубеже третьего тысячелетия / М-во образования Рос. Фед. Якут. Гос. ун-т им. М.К. Аммосова. Фак. якут филол. и культуры; [сост. Б. Н. Попов]. — Якутск : Сахаполиграфиздат, 2003. — 336 с. — С. 160—161.

Дойдубут Тыыллыма дьонноро / [хомуһун онгордулар : Л. Ф. Ларионова, Р. З. Егорова]. — Дьокуускай, 2004. — 304 с. — С. 181, С. 292.

Кафедра культурологии — кафедра духовности : Сб. науч. тезисов / [под ред. Б. Н. Попова]. — Якутск : Изд-во ЯГУ, 2006. — С. 15—18.

Микрофон включен. НВК «Саха»: к 80-летию со дня образования Якутского радиовещания / [сост. В. Д. Петрова]. — Якутск, 2010. — 163 с. — С. 63.

Муома кизн туттуута / [хомуһун онгордулар : А. Н. Корякин, Г. М. Федотов]. — Дьокуускай, 2012 — 122 с. — С. 120.

ПОПОВА КСЕНИЯ НИКОЛАЕВНА

К.Н. Попова Мэнэ Хангалас улуун Майа сэлиэнньэтигэр 1950 с. төрөөбүтэ. 1976 с. Чимкеннээби культура педагогическай институтун «библиотековедение и библиография» салаатын бүтэрбитэ. Онтон ыла Майатаабы киин библиотекаба үрдүк таһаарылаахтык үлэлээбитэ. Төрөөбүт улуун историятын, культуратын, фольклорун хасыһан үөрөспитэ. «Мэнэ Хангалас улуун чулуу дьоно», 2 чаастаах «Норуот хорсун быһыта өлбөөдүйбэт» биобиблиографическай справочниктар сыралаах үлэтин түмүгэ буолбуттара.

Ксения Николаевна «Манчаары аман өһө — Манчаары албан аата», «Олонхоут Тон Суорун-И.И.Бурнашев: төрөөбүтэ 140 сылыгар» кинигэлэри хомуйан онорбута.

СР культуратын туйгуна, «Мэнэ аат», «Культура эйгэтигэр өнгөтүн иһин» Бочуотунай знактарынан наһараадаламмыта, Мэнэ Хангалас улуун, Майа сэлиэнньэтин Бочуоттаах олохтооһо.

Үлэлэрэ

Манчаары аман өһө — Манчаары албан аата / хомуйан онордулар : И. М. Сосин, К. Н. Попова, Б. Н. Михайлов, А. М. Апросимов. — Москва : Восток-издат, 2005. — 368 с.

Манчаары манган ата, Манчаары албан аата (1805—1870) : библиогр. быйыннык / Майа киин биб-та ; хомуйан онордулар : Л. В. Иванова, К. Н. Попова, О. К. Шарина. — Дьокуускай : Кудук, 2000. — 56 с. — Библиогр. : 427 аат.

Манчаары Баһылай туһунан төһө билэбин? : викторина боппуруостара // Эркээйи. — 2004. — Олунньу 18 к. ; Кулун тутар 30 к. ; Бэс ыйын 25 к. — 2005.

Олонхоут-ырыаһыт Бурнашев И.И. (Тон Суорун) / К. Н. Попова бэлэмнээтэ. — Майа, 1993. — 53 с.

Олонхоут Тон Суорун-И. И.Бурнашев төрөөбүтэ 140 сылыгар (1868—1946) / Мэнэ Хангалас кииннэммит библиот. тиһигэ ; [хомуйан онордо К. Н. Попова]. — Дьокуускай : Офсет, 2009. — 136 с.

Попова, К. Манчаары туһунан сана кинигэ // Эркээйи. — 2005. — Бам ыйын 27 к.

ПОРЯДИН АФАНАСИЙ СЕМЕНОВИЧ

1870 с. Мэнэ Хангалас улууһун I Моорук сэлиэнньэтигэр төрөөбүтэ. 1878 с. Хочуоран диэн сиргэ аһыллыбыт оскуолаҕа икки сыл үөрэммитэ. Ол кэnnэ Дьокуускайга миссионерскай оскуолаҕа икки сыл үөрэммитэ. Нэһилиэгэр, улуухугар суруксуттан, чарчына кинээһинэн, кулубанан үлэлээбит.

А.С. Порядин «Үрүң Үөдүйээн» диэн олонхону 1920 с. Амма аатырбыт олонхоһута Т.В. Захаров-Чээбийтэн уонна Моорук нэһилиэгин биир бастын олонхоһута Е.В. Порядин-Манкы олонхолоруттан истибитин өйүттэн сурукка түһэрбит. Ону 1928 с. Якутгосиздатка киллэрбит. Ол кэмнэ салайан олорбут А.А. Иванов-Күндэ бэчээттииргэ сөбүлэнгин биэрбит. Кэнники П.А.Ойуунускай үлэлиир кэмигэр киирэн билсэ сылдыбытын, рукопиһы сүтэрдибит диэн биллэрбиттэр. Ол иһин фольклорист 1940—1941 сс. олонхону хат суруйбут. Маны таһынан А.С.Порядин ырыа-тойук эйгэтигэр улааппыт уонна сыстаҕас буолан «Бэриэт Бэргэн» диэн олонхону ити сыл сурукка киллэрбитэ биллэр. Кэлин 1945 с. Моорук нэһилиэгин олонхоһута Прокопий Скрябин-Аппайа Борокуоппайтан «Тойон Долгустай бухатыр» диэн олонхону суруйбут эбит.

* * *

Бэриэт Бэргэн / зап. он же в 1941 г. // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 20/88, 251 л.

Бэриэт Бэргэн. 1941 г., ф. 5, оп. 8, ед. хр. 87, 23 л.

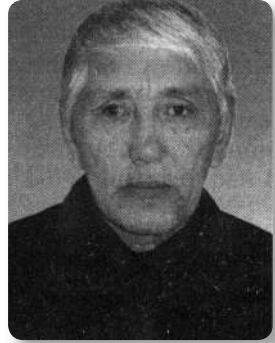
Бэриэт Мэргэн: сюжет 45 / зап. А. С. Порядина из собственного репертуара // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М., 1980. — С. 171—177.

Бэс быраана кэтэбинэн быстыбыт курдук Бэкир Сир аттаах Бэриэт Мэргэн (Бэриэт Мэргэн на Поджаро-Сером коне, похожем на обрушившуюся с задней стороны сосновую гору) : рукопись / зап. А. С. Порядина из собственного репертуара 1941 г. // Архив ЯНЦ СО РАН СССР, ф. 5, оп. 10, ед. хр. 88. — 254 л. — Текст парал. : якут., рус.

ПРОТОДЬЯКОНОВ ВИТАЛИЙ ЕГОРОВИЧ

Мэнэ Ханалас улуунун Матта нэһилиэгэр 1950 с. төрөөбүтэ. 1971 с. СГУ биолого-географической факультетын география салаатыгар киирбитэ.

Виталий Егорович нэһилиэгин историятын туһунан араас ахтылары, номохтору уһун сыллар усталарыгар утумнаахтык мустута. Бу матырыйаалларынан 1997 с. Мөнгүрүүн нэһилиэгин историятын музейа тэррилибитэ. 2003—2005 сс. Нам, Уус Алдан, Чурапчы улуустарыгар үлэлээбит «Манчаары суолунан» экспедицияны салайбыта.

* * *

Мөнгүрүүн олонхоуттара // Эркээйи. — 2012. — Муус устар 13 к. — С. 5.

ПУХОВ ИННОКЕНТИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ

И.В. Пухов 1904 с. Уус Алдан улуунун I Курбунах нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1930 с. Иркутскайдаабы государственной университет педагогической факультетын нуучча тылын уонна литературатын салаатын, 1947 с. МГУ аспирантураны бүтэрбитэ. 1956 с. «Идеи и образы олонхо Д.М. Говорова «Мюльдью Сильный» диэн темаба кандидатскай диссертацияны көмүскээбитэ. 1947—1954 сс. Тыл, литература, история институтугар, 1954 с. Москваба А.М.Горькай аатынан ССРС НА Литература аан дойдутаабы институтугар үлэлээбитэ.

Иннокентий Васильевич саха народнай эпоһын олонхону чинчийбит, үөрэппит бөдөн учуонайдартан биирдэстэрэ.

Мэнэ Ханалас биир биллэр олонхоһута Н.И.Степанов-Нооройтон «Дьыл ырыата», «Кыыс Кырынаастыыр», «Манчаары Бэрт Маарыйаба ыллаабыт ырыата» уо.д.а. тойуктары суруйан хаалларбыта.

Пухов, И. В. Якутский героический эпос олонхо : основные образы / И. В. Пухов. — Москва : Изд-во АН СССР, 1962. — 255 с.

Пухов, И. В. Якутский героический эпос-олонхо. Публикация, перевод, теория, типология: Избр. Ст. / И. В. Пухов; Акад. наук Респ. Саха (Якутия), Ин-т гумант. исслед. — Якутск : Изд-во СО-РАН, Якут. фил. 2004. — 208 с.

РОМАНОВ ПАВЕЛ ГРИГОРЬЕВИЧ-МЫЛАНЫЙСКОЙ

П.Г. Романов 1893 с. Илин Хангалас улууһугар I Тыыллыма нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Нэһилиэк сэбиэтин депутатынан, исполком бэрэссэдээтэлинэн, холкуос бэрэссэдээтэлинэн үлэлээбитэ. 1941—1943 сс. сэбиэт бэрэссэдээтэлинэн үлэлиир, 1944—1945 сс. Тыл уонна литература институтугар корреспонденынан үлэлиир. «Кылааннаах Кыыс Ньургустай Куо» олонхону 1944 с. сурукка түһэрэр.

Үлэлэрэ

Кылааннаах Кыыс Ньургустай Куо : рукопись / зап. П. Г. Романова, 1944 // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 4, оп. 8, ед. хр. 52.

Кыыс Ньургустай Куо: сюжет 70 / зап. П. Г. Романов // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М., 1980. — С. 271—272.

Кыыс Ньургустай Куо / зап. П. Г. Романов, 1944 г. // Ф. 5, оп. 7, ед. хр. 52, 102 л.

Кыыс Ньургун Куо / зап. А. Л. Новгородова, 1952 г., // Ф. 5, п. 8, ед. хр. 109, 10 л.

* * *

Романова, А. П. Романов Павел Григорьевич // Төлөммүт ытык иэс : (өйдөбүннүүк кинигэ) / [хомуйан онордо В. И. Захаров]. — Дьокуускай, 2008. — С.180.

СИВЦЕВА-МАКСИМОВА ПРАСКОВЬЯ ВАСИЛЬЕВНА

1950 с. Мэнэ Хангалас улуунун Төнгүлү селиэнньэтигэр төрөөбүтэ. 1968 с. Төнгүлү орто оскуолатын, 1974 с. СГУ историко-филологической факультетын нуучча тылын уонна литературатын салаатын бүтэрбитэ. Ньюрба, Мэнэ Хангалас улуустарыгар, Дьоккуускайга учуоталлаабыта, СГУ-га нуучча уонна омок литературатын кафедратыгар старшай лаборанынан үлэлээбитэ. ИЯЛИ СО РАН аспирантуратын бүтэрбитэ. Кандидатской диссертациятын «Становление и развитие жанра поэмы в якутской литературе» (1990 с.) темаҕа, докторской диссертациятын «Эволюция жанровой системы якутской поэзии. Типологические аспекты» (1999 с.) темаҕа Башкирской государственной университетка ситиһиилээхтик көмүскээбитэ.

1999—2009 сс. СГУ саха филологиятын уонна культуратын факультетыгар литература кафедратын сэбиэдиссэйинэн үлэлээбитэ.

Билигин Хотугулуу-Илинни олохтоох омуктар тылларын уонна культураларын институтугар литература кафедратын профессора, А.Е. Кулаковской Институтун иһинэн «Проблемы текстологии и литературной критики» научнай-чинчийэр лаборатория сэбиэдиссэйэ.

Үлэлэрэ:

1. **Жанровая типология якутской поэзии** : вопросы эволюции и модификации форм. — Новосибирск : Наука, 2002. — 255 с.
2. **Якутская поэма**. История и типология жанра. // Учебное пособие. Якутск : Изд. ЯГУ, 1993. — 150 с.
3. **Якутская литература**. Учебная хрестоматия для 5—7 кл. русских школ РС(Я). С грифом УМУ Мин. просвещения РС(Я). Якутск—Екатеринбург : Сунгирь, 1994. — 224 с.
4. Якутская литература. Учебная хрестоматия для 8—9 кл. русских школ РС(Я). С грифом УМУ Мин. просвещения РС(Я). Якутск — Екатеринбург : Сунгирь, 1994. — 224 с.
5. **Литература народов Якутии**. XX век: своеобразие и основные итоги. Методические указания для аспирантов / [соавтор : В. Б. Окоорокова]. — Якутск : Бичик, 2000. — 47 с

6. **Саха литературата.** 10 класс. Учебник / [соавторы : Н. Н. Тобуроков, Н. И. Филиппова]. — Якутск : Бичик, 2006. — 158 с.

7. **Саха литературата.** 11 класс. Учебник / [соавторы : Н. Н. Тобуроков, Н. И. Филиппова]. — Якутск : Бичик, 2006. — 158 с. — Якутск : Бичик, 2006. — 160 с.

8. **Саха литературата.** 1960—1980-с сыллар. Учебник для студентов СВФУ. — Якутск : изд. СВФУ, 2010. — 135 с.

СИДОРОВ ЕГОР СИДОРОВИЧ

Ньурба улууһун Акана нэһилиэгэр 1927 с. төрөөбүтэ. 1945 с. Бүлүү педучилищетын бүтэрбитэ. 1955—1962 сс. Ташкент уонна Ленинград университеттарыгар үөрэнэн историк-востоковед идэтин ылбыт. 1962—1997 сс. Саха государственной университетыгар Илинни дойдулар историяларын преподавателинэн, 1997—2006 сс. филологической факультетка үлэлээбит.

Филологической наука кандидата, тылы чинчийээччи, тылбаасчыт.

Үлэлэрэ

Сылгы уола Дьырай бухатыыр=Сын Лошади богатырь Дьырай / [зап. Г. У.Эргис со слов сказителя И. И. Бурнашева-Тонг Суоруна ; пер. Е.С.Сидоров; подготовка к печати: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова; отв. ред. Н. В. Покатилова]; ИГИиПМНС СО РАН; СВФУ им. М.К. Аммосова; НИИ Олонхо СВФУ. — Якутск : Дани-Алмас, 2013. — 372 с.

Сидоров, Е. С. Очерки по олонхо : монография / В. В. Илларионов. — Якутск : Изд-во ЯГУ, 2004. — 132 с.

СКРЯБИН ВАСИЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ-ИДЭЛГИ

Мэнэ Ханалас улуунун I Мэлдэхси нэһилиэгэр 1943 с. төрөөбүтэ. 1967 с. СГУ-га үөрэнэ киирбитэ. 1971 сылтан саха тылын, литературатын учууталынан үлэлээбитэ.

Василий Васильевич төрөөбүт дойдутун былыргытын, уос номоҕо буолбут кус быһый, ат бөҕө дьоннорун, биллэр баайдарын, ойууннарын, олонхоуттарын туһунан элбэх матырыйааллары мунньан XVII үйэттэн XX үйэбэ диэри Мэнэ улуунун историятын «Мэнэ Бэртэрэ» диэн икки түһүмэхтээх кинигэлэргэ суруйбута. «Боссоойкону эһии», «Дмитрий Таас», «Ытык иэһи толорон», диэн кинигэлэрэ кыраайы үөрэтээччилэргэ, учууталларга, оҕолорго бэртээхэй көмөнөн буолаллар.

В.В. Скрябин Россия Суруйааччыларын союһун чилиэнэ, Саха Республикатын норуотун үөрэбириитин туйгуна, үрдүк категориялаах учуутал.

Үлэлэрэ

Скрябин, В.-Идэлги. Мэнэ бэртэрэ. XVII—XVIII үйэ : Мэнэ улуунун историятыттан. I түһүмэх / В. Скрябин-Идэлги. — Дьокуускай, 1996. — 72 с.

С. 31—32 : Улуу Буох Диэхсин ойуун.

Скрябин, В.-Идэлги. Мэнэ бэртэрэ. XIX—XX үйэ : Мэнэ улуунун историятыттан. II түһүмэх / В. Скрябин-Идэлги. — Дьокуускай, 1996. — 108 с.

С. 41—46 : Балаҕан уола Миисэ : [олонхоут Куприянов Михаил Николаевич]

СЛЕПЦОВ ИВАН ЕГОРОВИЧ-ИВАН АРБИТА

1914 с. Мэнэ Хангалас улуунун Тарабай нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1935 с. Дьокуускайдаабы учуутал техникумун бүтэрбитэ. Онтон санга аһыллыбыт пединститукка сылы кыайбат кэмнэ үөрэммитэ. Кэлин, үөрэбин бырабан, анаардас аабар, суруйар дьарыктаммыта. Ол сылдьан быстах кэмнэргэ учууталлаабыта, хаһыакка, издательствоҕа үлэлэбитэ. Арбита айымньылара уонна үтүөкэн тылбаастара биһиги литературабытыгар өлбөт-сүппэт кылаат буолуохтара.

Иван Слепцов биир дойдулаахтарын — улуу олонхоһут И.И.Бурнашев-Тон Суоруну, Никита Петрович Яковлев-Куруппа ойууну кытта элбэхтик алтыһара, кинилэртэн, айар талааннаах дьонтон, элбэххэ үөрэммитэ. Норуот ырыаларын, олонхону үөрэтэрэ. Г.А.Ефремовы кытта Н. А. Абрамов-Кынат тылыттан «Харалаан Мохсоҕол» олонхону суруйбуттара.

СОСИН АЛЕКСЕЙ ДАНИЛОВИЧ

1950 с. сэтинньи 25 күнүгэр Мэнэ Хангалас улуунун Суола Моорук нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Моорук аҕыс кылаастаах, Табага орто оскуолаларын үөрэнэн бүтэрбитэ. Н.Г.Чернышевской аатынан педагогической училищени 1976 с., Саха государственной университетин саха тылын уонна литературатын салаатын 1983 с. бүтэрбитэ. Бүлүү уонна Мэнэ Хангалас улуустарын үөрэбириилэрин управлениеларыгар методистаабыта, Мэнэ Хангалас улуунун Тумул оскуолатыгар директордаабыта, Бүлүү куоратын 1 №-дээх, 2

№-дээх орто, Мэнэ Хангалас улуунун Чүүйэ, Моорук, Майа гуманитарнай оскуолаларыгар учууталлаабыта, оройуоннаабы «Эркээйи» хаһыакка корректордаабыта.

* * *

Сосин, А. Мэнэ олонхоуттара / А. Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Муус устар 21 к.

Сосин, А. Архивын чуолкайдаан туһаныха : [А. С. Порядин] / Алексей Сосин // Ленинскэй знамя. — 1991. — Алтынны 5 к.

СОСИН ИННОКЕНТИЙ МИХАЙЛОВИЧ

Мэнэ Хангалас улуун Моорук нэһилиэгэр 1928 с. төрөөбүтэ. 1955 с. Дьокуускайдаабы пединституту, 1970 с. ССКП КК үрдүкү партийнай оскуолатын журналистика салаатын бүтэрбитэ. 1992 с. Россия Суруйааччыларын союһун, Россия Журналистарын союһун чилиэнэ. 2003 с. СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ, Мэнэ Хангалас улуун, Майа, Моорук, Тарабай нэһилиэктэрин Бочуоттаах олохтообо.

Иннокентий Михайлович норуот муударанын, өйүн-санаатын, культуратын илдэ сылдыар ытык киһибит буолар. Кини биллэр олонхоут Бурнашев И.И.-Тон Суорун туһунан сэһэнэ бэчээккэ бэлэмнэннэ, Мэнэ улуун олонхоуттарын дыанынан үөрэтэр, кинилэр олохторун, ырыаларын-тойуктарын, олонхолорун туһунан элбэх матырыяаллары хомуйан, бэчээккэ таһаартада.

Үлэлэрэ

Манчаары аман өһө — Манчаары албан аата / [хомуян онордулар : И. М. Сосин, К. Н. Попова, Б. Н. Михайлов, А. М. Апросимов]. — Москва : Восток-издат, 2005. — 368 с.

Сосин, И. Тоойук Ньюкулай / И. Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Ахсынны 1 к.

Сосин, И. Биэс күн бииргэ сылдьан : [норуот ырыаһыта Н.И. Степанов-Ноорой туһунан ахтыы] / И. Сосин // Эркээйи. — 1977. — Бэс ыйын 17 к.

Сосин, И. Норуот ырыаһыта Ноорой : [төрөөбүтэ 90 сылын туолуутугар] // Ленинскэй знамя. — 1987. — Ыам ыйын 19 к.

Сосин, И. Сахалыы ыллаабытым : [Н. И. Степанов-Ноорой сэриигэ сылдьан ыллыырын туһунан ахтыыта] // Лена эбэбит кытылларттан: орто уонна улахан саастаах оскуола оҕолоругар кэпсээннэр / И. Сосин. — Якутскай, 1984. — С. 30—32 ; Кыым. — 1977. — Ыам ыйын 6 к.

Сосин, И. Мэнгэбэ олонхону туруоруу / И. Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Муус устар 21 к.

Сосин, И. Фольклорист, этнограф : [А. Порядин] / И. М. Сосин, А. М. Апросимов // Чолбон. — 1991. — № 7. — С. 91—95.

* * *

Сосин, И. М. // Краеведы Якутии : биограф. справ. : выпуск 2 / Якут. гос. объед. музей истории и культуры народов Севера им. Ем. Ярославского ; [т. идеи и гл. ред. Е. С. Шишигин ; сост. В. П. Винокуров, Н. К. Гоголева]. — Якутск, 2011. — С. 205—206. — Библиогр. : 6 назв.

СТЕПАНОВ ПЕТР ТЕРЕНТЬЕВИЧ

П.Т. Степанов Тиэлиги бөһүөлөгүн биир киэн туттар кинитинэн буолар. Кини 1948 с. учууталынан уонна ааҕар балаҕанна үлэлээбитэ. Үлэлиир кэмигэр Тиэлигигэ библиотека астарбыта. Саха тылын сайдытыгар бэйэтин күүһүн, көмөгүн киллэрбитэ. Саха таабырыннарын хомурунньугун таһаартарбыта. Амма оройуонун Олом күөлэ диэн сиргэ олорбут Додор кулуба дьиэтин чинчийэн үөрэтэн суруйбута. Алаады ойуун ниэмэстэри кыраабытын, тангаралары суруйбута. Бу суруйуулар билигин архивка хараллан сыталлар. Кини муспут үлэлэриттэн С.Д. Мухоплева «Ойуун» кинигэтигэр киллэрбитэ. П.Т. Степанов Тиэлигигэ элбэх кэпсээни, үһүйээни, алгыһы, кырыһы, фольклор сайдытын чахчыларын хомуйбут биир соботох кинибит буолар (альбом-рапорт матырыйаалыттан).

Петр Терентьевич Н. А. Абрамов-Кынат тылыттан «Ньургун Бөбө» олонхону суруйбута.

Үлэлэрэ

Ньургун Бөбө : олонхо / [олонхоһут Н.А. Абрамов-Кынат тылыттан П.Т. Степанов суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова; редкол.: А. Н. Жирков ; Россия

наукаларын акад. Сибиирдээҥи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна Хотугу абыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц., М.К. Аммосов аат. Хотугулуу-Илинги омуртар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо ин-та, Олонхо уон сылын (2006—2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком-та]. — Дьокуускай : Бичик, 2011. — 512 с.

П. А. Абрамов олобун кэпсээнэ. Харах ыарыытыгар дьалбайыы / П. Т. Степанов суруйуута, С. Д. Мухоплева бэчээккэ бэлэмнээһинэ // Ойуун. Кырыылар / [хомуйан онордулар С. Д. Мухоплева, Л. Ф. Рожина] — Дьокуускай, 1993. — С. 35-54.

ТИМОФЕЕВА ЕЛИЗАВЕТА СЕМЕНОВНА

1957 с. Мэнэ Ханалас улуунун Хаптаҕай нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1974 с. Майа орто оскуолатын, 1980 с. Кемероватааҕы культура институтун бүтэрэн библиотекарь идэтин ылбыта. Идэтинэн Дьокуускай куоракка үлэлээбитэ. 2001 с. СГУ культурологияба кафедратыгар преподаватель ХИИТКУ учуонай сэкирэтээрэ. Мэнэ Ханалас Хаптаҕай орто оскуолатын чинчийэр үлэтигэр консультана. СР культуратын туйгуна.

Үлэлэрэ

Творчество Дмитрия Ходулова : мультимедийное учебное пособие. — Якутск : ЦНИТ ЯГУ, 2004.

Степанида Борисова и олонхо : учебный фильм. — Якутск : ЦНИТ ЯГУ, 2007.

«Олонхо в образовании» : сайт (2006—2008).

Духовно-личностный феномен творчества Д.Ф. Ходулова (социокультурный аспект) : монография / Е. С. Тимофеева. — Якутск, 2012.

Айылбаттан айдарыылаах : народной артист Д.Ф. Ходулов 100 сылыгар ананар / Е. С. Тимофеева, К. Д. Уткин. — Якутск, 2012.

УЛОМЖИНСКОЙ ВАСИЛИЙ РОМАНОВИЧ-УЛАМДЫ (1911—1997)

1911 с. Илин Хангалас улууһун II Наахара нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1934 с. Дьокуускайдаагы педтехникуму, 1938—1940 сс. пединституту бүтэрэн историк идэтин ылбыта. 1985 с. диэри 51 сыл устата төрөөбүт улууһун оскуолаларыгар директорынан, история, география, саха литературатын учууталынан таһаарыылаахтык үлэлээбитэ. Оҕо дьобурун сайыннаран исторической (краеведческой) куруһуогу, лекторскай бөлүгү тэрийэн, корпост үлэтин иилээбитэ-саҕалаабыта.

Василий Романович краевед-этнограф быһыытынан биллэн, нэһилиэгин, биллэр-көстөр, номох буолбут дьонун элбэхтик сырдаппыта, норуотун тылынан айымньытын үрдүктүк тутара. Оҕо, эдэр сылдьан истибит олонхоһуттарын Амма Наахараттан Филиппов В.П.-Амыырыскайы, Александров Я.-Ыры Дьаакыбы, Павлов Е.-Чыаспаан Дэлиһиэйи, Наахараттан Кынаты, Алаадыны-Абрамовтары истибитин туһунан мэлдьи ахтара.

Үлэлиир оскуолатын, нэһилиэгин историятын, төрүччүлэрин үөрэтиигэ элбэх матырыйаал хомуйбута, М.С. Иванов-Багдарыын Сүлбэни, И.М.Сосины, Е.П.Шестакову-Эрчимэни, В.В.Илларионовы, В.С.Яковлев-Даланы, В.В. Скрыбин-Идэлгэни кытта ыкса сибээстээхтик үлэлиирэ.

В.Р. Уломжинскай биллиилээх спортсмен, национальной ыстаныыга спорт маастара, РСФСР норуотун үөрэҕириитин туйгуна, Саха АССР культуратын үтүөлээх үлэһитэ, Мэнэ Хангалас улууһун Бочуоттаах олохтооҕо.

Үлэлэрэ

Уломжинскай, В. Алаады ойуун / Василий Уломжинскай. — Майа, 1992. — 10 с.

Уламды, Б. Олонхо — тыл уолбат ойбоно : Абрамов Н. А.-Кынат төрөөбүтэ 150 сааһыгар / Баһылай Уламды // Эркээйи. — 2011. — Бэс ыйын 8 к.

II Наахара нэһилиэгин олонхоһуттара уонна кинилэр ыччаттара : рукопись.

* * *

Иванов, М. С.-Багдарын Сүлбэ. Уламды // Ленинскэй знамя. — 1982. — Алтынны 14 к.

Скрябин, В. В.-Идэлги. Уламды // Мэнэ бэртэрэ. XIX—XX. — Дьокуускай, 1996. — С. 97—101.

Эрчимэн. Уламды / Эрчимэн // Хотугу сулус. — 1972. — № 3. — С. 100—104.

Уломжинский, В. Р.-Уламды // Краеведы Якутии : биогр. справ. : выпуск 2 / Якут. гос. объедин. музей истории и культуры народов Севера им. Ем. Ярославского ; [т. идеи и гл. ред. Е. С. Шишигин ; сост. В. П. Винокуров, Н. К. Гоголева]. — Якутск, 2011. — С. 230. — Библиогр. : 22 назв.

УТКИН КСЕНОФОНТ ДМИТРИЕВИЧ

К.Д.Уткин 1935 с. Ньурба улуунун Таркаайы нэһилиэгэр төрөөбүтэ. 1954 с. орто оскуоланы бүтэриэбиттэн кулууп сэбиэдиссэийнэн, республикатаабы Научнай-методическай киин дириэктэрин солбуйааччытынан, Хомус аан дойдутаабы киинин дириэктэринэн, М.К. Аммосов аатынан СГУ преподавателинэн үлэлээбитэ. Билигин ДБТХА тыл уонна культура кафедратын сэбиэдиссэийнэн үлэтиир.

Историческай наука кандидата, философскай наука доктора. «Черная металлургия якутов II половины XIX—начала XX вв.» диэн тиэмэбэ кандидатскай диссертациятын 1994 с., «Проблема Человека в социокультурной системе» диэн тиэмэбэ докторскай диссертациятын көмүскээбитэ.

Олонхо дириг философиятын, мифологиятын анааран чинчийэр.

Үлэлэрэ

Уткин, К. Д. Мифологические основы якутских олонхо / К. Д. Уткин. — Якутск : Ситим, 1994. — С. 32.

Уткин, К. Д. Сборник трудов : в 16 кн. — Кн. 5 : Предфилософия олонхо : — антитеза натурализма супранатурализму : монография / К. Д. Уткин. — Якутск : Бичик, 2010. — 280 с.

ЭРГИС-ГЕРМОГЕНОВ ГЕОРГИЙ УСТИНОВИЧ (1908—1968)

Хангалас улууһун Эргис нэһилиэгэр 1908 с. төрөөбүтэ. Казаннаабы педагогической институтка уонна ССРС НА Тыл институтугар аспирантураба бэлэмнэнии курстарыгар үөрэммитэ. 1928 с. Дьокуускай куорат оскуолаларыгар саха тылын учууталынан үлэлээбитэ. 1939 с. Киевкэ УССР НА Фольклор уонна этнография институтугар аспирантура курсун ааспыта. Сэри кэмигэр Дьокуускайдаабы педагогической институтка үлэлээбитэ. 1943 с. Эргис научнай олобо Тыл, литература, история институтун кытта ыкса сибээстэһэр, онно кини фольклорнай экспедициялары тэрийэн саха фольклоругар матырыйаал хомуйбута.

1947 с. «Нюргун Боотур Стремительный» диэн бэйэтэ тылбаастаабыт, кирири ыстатыйалаах, быһаары суруктаах улахан үлэтэ бэчээттэммитэ. Бу үлэтин иһин филологической наука кандидата буолбута.

Г.У. Эргис салайытынан саха фольклорун бары улахан эпическэй жанрдара нууччалы тылбаастаммыттара уонна бэчээттэммитэрэ. Кини научнай үлэтэ сахатын норуотун тылын, фольклорун, историятын чинчийиигэ, үөрэтиигэ, суруйууга аһаммыта.

Эргис Бурнашев И.И.-Тонг Суорунтан 3 олонхону, ол иһигэр «Сылгы уола Дыырай Бухатыыры» суруйбута.

Үлэлэрэ

Эргис, Г. У. Очерки по якутскому фольклору / Г. У. Эргис. — М., 1974.

ЯСТРЕМСКОЙ СЕРГЕЙ ВАСИЛЬЕВИЧ

С.В.Ястремский 1857 с. Харьков куоракка төрөөбүтэ. 1867 с. Харьков университетын медицинскэй факультетыгар үөрэнэ киирбитэ. 1874 сылтан Л. Брандер революционнай куруһуогар кыттыбыта. 1886 с. Иркутскайга ссыылкаҕа кэлбитэ, бу сыл Саха сириин Боотуруускай улуунун III Дьохсофон нэһилиэгэр көһөрүллүбүтэ, 1888 с. Чурапчы нэһилиэгэр, 1890 с. Мэнэ улуунун Тараҕай нэһилиэгэр кэлбитэ. Тэя хаһаайыстыбатынан уонна саха тылын үөрэтиинэн дьарыктаммыта. 1895 с. Мөнүрүөн нэһилиэгин олонхотуттан Свинобоев Г.Н.-Ырыаһыт Киргизэлэйтэн «Эр Соботох» олонхону нэдиэлэ кэрингэ Дүпсүн улууттан төрүттээх, үөрэхтээх саха Афанасьев А.П. быһаччы көмөтүнэн суруйбута. Бу олонхоттон быһа тардыыны 1900 с. Иркутскай куоракка тахсыбыт «Грамматика якутского языка» үлэтигэр киллэрбитэ.

Үлэлэрэ

Грамматика якутского языка / [сост. С. В. Ястремский]. — Иркутск : Изд. магазина П.И. Макушина, 1900. — 306 с

Ястремский, С. В. Образцы народной литературы якутов / С. В. Ястремский. — Л. : изд-во АН СССР, 1929. — 226 с.

3 түһүмэх.
ОЛОНХОҠУТТАР ТУСТАРЫНАН
АХТЫЛАР УОННА ЫСТАТЫАЛАР

МАНЧААРЫ — НАРОДНЫЙ ПЕВЕЦ, ОЛОНХОСУТ

Народное творчество — это устно-поэтические произведения, созданные народными талантами, передававшиеся из уст в уста, из поколения в поколения. Устные произведения народного творчества (олонхо, рассказы, легенды, сказки, пословицы), сложенные в древние времена, при устной передаче зачастую подвергаются переработке. Это зависит от особенностей творческой манеры исполнителей — олонхосутов-сказителей, их отношения к жизни, художественного видения, природного дара, мастерства, вдохновения. Так появляются различные варианты одного и того же олонхо, песни и сказки и т.п.

Устная эпическая традиция олонхосутов Мегино-Кангаласского улуса органично входит в центральную сказительскую школу обширной Якутии.

По данным анкетного опроса Института языка, литературы и истории, проведенным в 1941 и 1946 гг., в 13 районах республики зарегистрировано 396 олонхо от 83 олонхосутов. При этом известный эпосовед И.В. Пухов поясняет, что анкетированием были охвачены не все районы. В необработанных материалах рукописного фонда Архива ЯФ СО АН СССР есть «Список олонхосутов» (также не по всем районам), по-видимому, относящийся 1945 г. Согласно этому списку, в Усть-Алданском районе имеются 37 олонхосутов и сказителей, а в Мегино-Кангаласском — 41 (сюда, очевидно, включены не только олонхосуты, но и сказители преданий). В анкете отмечено, что у каждого олонхосута было несколько олонхо.

Типичным традиционным олонхосутом, поэтом-импровизатором является легендарный герой народа саха Василий Манчаары (1805—

1870). В 1994 г. Г.В. Попов впервые опубликовал его «Песни-импровизации». В них наиболее полно представлено поэтическое творчество Манчаары, одного из самых талантливых олонхосутов-сказителей из Мегино-Кангаласского улуса.

В настоящее время накопился солидный материал, позволяющий более детально изучить его произведения, показать их идейно-художественную ценность, раскрыть особенности творчества Манчаары как народного певца.

Еще в юные годы у Манчаары проявлялся дар импровизатор и его первая песня была о родном крае:

Көгөҗөлөрдөөх тыалардаах,
Көмнөхтөөх тиитгэрдээх,
Көлүкэчээн күөллэрдээх
Көлөттүүрэ эбэкэм!
(С. 33)

Как в Келете-бабушке моей
Леса устланы ковром-хвоей,
Да в снега укутаны зимой,
Нет лугов просторней наших,
И озер прекрасней нет. (С. 107)

В книге «Манчаары норуот номоҗор» («Манчаары в преданиях народа»), составленной И.Г. Березкиным, помимо многочисленных рассказов и преданий о нем, приводятся его импровизационные песни-тойуки. Рассказывается, например, что «Песню Манчаары» (С. 48—51) он пел «сочным, красивым голосом», сидя под ветвистой сосной. По рассказам очевидцев, «в той его песне он обращался, как в древнем олонхо, к духам-иччи родной земли, то рассказывая о горькой судьбине, то, думая о будущем» (С. 48).

Дьиз-буо!
Айыллыбыт аҗа дойдум,
Төрөөбүт төрүт буорум,
Итиллибит ийэ сирим,
Атаахтаабыт ангаат алааһым,
Киэн Арыылаах эбэ хотун,
Дорообото тут.
Иччилээх буоллаахына, иһит,
Харахтаах буоллаахына, көр,
Оройдоох буоллаахына, дугуйдаа,
Мэйиилээх буоллаахына, толкуйдаа!
(С. 35)

Джэ-буо!
Отчий край, меня сотворивший,
Земля, меня породившая,
Родина-мать, меня воспитавшая,
Арылах мой просторный,
Алас, меня неживший,
Прими мой привет!
Если дух твой в тебе обитает,
выслушай,
Если зрением ты обладаешь, гляди,
Если темя имеешь, внемли,
Если мозгом владеешь пойми,
Если мыслить умеешь, подумай!
(С. 30)

В преданиях и рассказах часто упоминается, что Манчаары «был звонкоголосым человеком» (С. 122). Многие рассказы содержат стихотворные песенные вставки, «навеянные мотивами социального протеста» (С. 84—93, 127, 137, 143).

Манчаары пел всегда, везде, когда и где угодно: на ысыхах и свадьбах (С. 121); когда ехал верхом на коне (С. 86); когда страдал от жизненных неурядиц (С. 171—173); когда кланялся или прощался с родной стороной. Свою тоску и страдания он развеивал пением, например, — «Песня Манчаары в тюрьме» (С. 215 — 218).

Бу мин
Орто аан дойдуга
Туох иһин төрөөбүппүнүй, —
Улаан ньуурдаах,
Уодаһын хааннаах,
Эт сүрэхтээх,
Салгын тыннааах,
Бүлтэс унуохтаах,
Бүтэй тириилээх
Мөнүрүөн иниирдээх,
Мөккүөрдээх сангалаах
Уол оҕо буолан,
Ураанхай саха аатыран, —
Туох иһин
Үөскээн-төрөөн сылдыбынын?
Аанай-туонай сүптүм эбит!
Санаа бөҕө
Хаппыт хатыс буолан
Хам эрийдэбиэн! (С. 215)

Для чего и зачем
На земле изначальной
Народился я
Парнем отчаянным —
Краснощеким,
Кровью пылкой наполненным,
Наделенным.
Сердцем из плоти,
Дыханием из воздуха,
Костями твердыми —
Кожей целно обтянутыми,
Жилами круглыми обвитыми,
Упрямым спорщиком,
Уранхаем-саха
Назвался?
До чего же обидно?
До чего же горько!
Печаль-тоска неизбывная
Ремнем засохшим
Задавила меня, скрутила! (С. 209)

В воспоминаниях «Манчаары ырыатын доржооно» («Отзвук песен Манчаары» С. 220) пишется, что молодой бунтарь, убегая из заключения, каждый раз переплывая реку Лену, пел. Сохранилось предание о том, что когда однажды Манчаары совершил очередной побег из южной тюрьмы, люди слышали звонкий, красивый голос якутской песни — тойука Манчаары, несущийся с середины широкой Лены. На западном берегу ее восторженно слушали жители олекминских Нерюктейцев, а на восточном — отцовский род, проживающий в местности Кууду Таас (С. 223). В памяти жительницы II Нерюктейского наслега Александры Малышевой сохранились слова Василия Манчаары ее отцу Якову Малышеву, в котором Манчаары говорит: «Проезжая Олекму никогда никого не обижал, не грабил. Наоборот, я здесь спокойно, много пел».

Дьиз-буо!
Дьэ, бүгүн
Тэбиэн манган күнүм

Джэ-буо!
Солнце светлое
Словно белый верблюд,

Тэгэлийэ тыган
Сайаҕас дьэнкэ салгыным
Сайа охсон,
Көхсүм кэнээн,
Күөмэйим дьэнкэрэн,
Көнгүл босхо тыннаһыан!
Күөх унаар хочолордоох,
Күндэлэс киэн көнгүстээх
Күндү Өлүөнэ эбэбин
Көрөр, үөрэр,
Көнгүллүк көччүйэр
Күннээх эбиппин ээ!
(С. 90)

Обежало небосвод;
Свежий, чистый воздух
Обдувает меня —
То-то спину опустило,
То-то горло мое открылось —
Хорошо дышать на воле!
Суждено-таки мне, оказывается,
С дорогою Леной-бабушкой
Свидеться,
Наглядеться радостно
На лугов голубое раздолье,
На плесов блестящих приволье!
(С. 214—216)

О.В. Ионова в своем исследовании «Василий Манчаары» писала: «Манчаары обладал красноречием, был хорошим певцом и импровизатором. Примером его красноречия является обращение к знатной якутской богачке Слепцовой-Бэрт Марии: «Ну, где же находишься, отличная хорошая Мария! Покажи свой добрый облик, расскажи свои искренние слова, угости вкусной пищей, я пришел нарочно ради твоего имени и хорошей славы погостить, погулять. Не думай, «кто же это такой, придя ночью, поднимает суету, лишает сна и покоя?» Так не говори и не возмущайся. Я такой, что днем, при солнечном свете не гуляю, от добрых людей и от веселой жизни отстранившийся, не знающий ночью покоя и мягкой теплой постели, предназначенный судьбою к ночной темноте, лишившийся права среди бела дня ходить рядом с добрыми людьми, подружившийся с темной ноченькой, Манчаары Василий. Это я пришел тяжелым гостем».

Эн үтүө сурабын
Үс дойдуга сурабырбыта,
Бэрт аатын
Биэс улууска биллибитэ,
Дьохун сурабын
Тобус улууска иһиллибитэ.
Ол үрдүк ааккын ааттаан,
Дьохун сураххын сураан,
Эрэйдээх эрэийн сыаналыа,
Сордоох сорун сураҕалаһыа диэн,
Кэс тылбын кэпсээри кэлбитим!
Эн хаһытыыр харчыгар,
Орулуур үллэр үпкэр,
Сыһы мунунан
Сыспай сизэллээххэр,
Алаас мунунан

Весть благая о тебе
Вселенную заполнила,
Слава о тебе — добродетельной —
Пять улусов облетела,
Слух о тебе — замечательной —
Девять улусов обошел.
Привлеченный той славой,
Покоренный твоей добротой,
Захотел невзгодами поделиться,
Слова сострадания услышать,
Сердце открыть
И душу излить перед тобой!
Ни к чему мне были
Ни деньги твои крикливые,
Ни казна золотая, кичливая,
Ни долины, полные

Адаар муостааххар
Мин олох наадыйбапшын;
Эн үтүө сүбэбин истээри,
Быыра охтуу быралыйаммын,
Бу кэлэн былдынан,
Кэмсинэ сыттабым!

Табунов долгогривых коней,
Ни алаасы, набитые
Стадами скота поперечнорогатого, —
Думал дельный совет получить,
Потому полетел я стрелой,
Прилетел,
Да попал в западню! (С. 153—154).

Фольклорные материалы подтверждают, что он обладал тенором и четкой дикцией.

В 1967 г. летом, перед районным юбилейным ысыахом, по заданию организационного комитета я встретился с олонхосутом Н.И. Степановым-Ноорой. Он радушно встретил меня и повел к растущей на родине легендарного героя, в местности Арыылаах, вековой сосне, именуемой в народе — Сосной Манчаары. Старик, облокотившись на изгородь, которой огорожено дерево, подробно и тепло рассказывал о Манчаары, как о талантливом певце и олонхосуте: «Говорят, Василий Манчаары был не только сильным, смелым человеком. Его противники прямо-таки как огня боялись его находчивости и красноречия».

Будучи певцом-импровизатором и искусным олонхосутом, он никогда, ни перед кем не робел, ни разу не колебался и никого не чурался. Старики рассказывали, что он пел и сказывал несколько вечеров напролет широко бытующие здесь олонхо, такие как: Эр Соботох, Бэриэт Бэргэн, Ожо Ньюргун, Дьырайа Куо, Күн Эрили и др. Люди восхищались его незаурядным талантом олонхосута, звонкоголосого певца-импровизатора.

Его репертуар, конечно, не ограничивался вышеупомянутыми олонхо. Он обогащал свой эпический репертуар за счет услышанного во время странствий и скитаний от земляков и сказителей всего Якутского и Вилюйского округов обширного северного края.

В 1970 г., со слов старейшего жителя с. Табаги М.А. Порядина, мною записан следующий рассказ об импровизаторской творческой натуре, разносторонних способностях певца-олонхосута Василия Манчаары. Близкий родственник информатора «Филипп Порядин, говорят, был певцов отменным, рассказчиком искусным, олонхосутом превосходным. Он с Манчаары был в большой дружбе, целыми днями они душевно общались. Когда же встречались у Петра Сурдургуура («шуршащий, шмыгающий») в местности Сизэр Биэ, то целыми днями и ночами пели, сказывали олонхо» (С. 228).

Одной из отличительных черт якутских олонхосутов является их страсть к скитаниям и путешествиям, идущая от внутренней по-

требности самовыражаться, но иногда эти скитания являются вынужденными в силу обстоятельств, образа жизни.

Василий Манчаары как певец-импровизатор, олонхосут-классик — страстный выразитель сокровенных дум и чаяний родного народа, его поэтический предводитель, певец, олонхосут-импровизатор.

Его личность привлекла внимание С.А. Зверева-Кыыл Уола. Перенятые им песни-тойуки Манчаары от помнивших последнего даровитых предшественников он с большим увлечением исполнял со сцены Нюрбинского колхозного театра и во время гастрольных поездок. Из них четыре песни-тойука вошли в его избранные произведения «Аман өс» под общим заголовком «Меч Манчаары» в специальном разделе. «Манчаары өлөрүгэр ыллаабыт ырыата» («Предсмертная песня Манчаары») была записана Д. К. Сивцевым-Суорун Омоллоном со слов С.А. Зверева-Кыыл Уола в 1945 г. Эту песню народный певец завершает весьма интересным примечанием: «Я перенял (ее) от родной бабушки Балбаары. Она видела живого Манчаары. Его поселили на родине бабушки в Мэнгэдьэке, там он и похоронен. Эту песню всегда пел певец, замечательный рассказчик, ее отец Кыыл Ойуун, который жил по соседству с Манчаары, и мой родной прадед исполнял предсмертную песню Манчаары». Она умерла в 104-летнем возрасте в 1936 г. Но, несмотря на преклонный возраст, бабушка хорошо помнила внешний вид, низкий, густой голос и манеру общения Манчаары. Таким образом, эпическая песенная поэзия его продолжает жить в Сунтарском улусе и поэтому данный регион мы вправе называть хранителем индивидуального песенного творчества Манчаары — талантливого народного певца-импровизатора.

Дьэ-буо!
Бүччүм сирдээх
Бүтэй Бүлүү овороро,
Истин санаабын этэбин
Иһиллээн олорун эрэ!
Кэлэр кэмнэргэ
Кэнчээри ыччаттан,
Онкуллаан ааспыт
Омоон суолбунан
Обо дьоннор бараннар,
Туйахпын хатара
Туруохтуннар дуу, доботтоор!
(С. 106; 109)

Джэ-Буо!
Укромного,
Уединенного Вилюя дети
Извольте выслушать
Искренние мои слова!..
Пусть в будущем
Племена грядущие
По пути
Проторенному мной,
Пройдут,
До конца доведут
Мой труд, (мою жизнь),
Вот чего я хочу, друзья! (С. 298; 301)

Якутский народ любит и чтит память своего национального героя Василия Манчаары. О нем сложены легенды, предания и исто-

рические рассказы. Его устные произведения распространены по всей Якутии. В конце 30-х гг. прошлого века был проведен конкурс на лучшую запись фольклорных произведений о Манчаары, но конкурс не был завершён, помешала война.

В настоящее время якутские писатели и поэты стараются в своих драмах, стихах, поэмах и прозаических произведениях создать яркий образ народного героя. Художники пишут портреты, картины, артисты поют песни о жизни и борьбе национального героя Василия Манчаары.

Дмитриев, П. Н. Манчаары — народный певец, олонхосут // Манчаары Баһылай — саха норуотун национальной героһа, Дьокуускай к., 2005 с. муус устар 1 к. : науч.-практ. конф. матырыйааллара / Саха Респ. Правительствота, Саха Респ. Наукаларын акад., Гуманитар. чинчийии ин-та. — Дьокуускай, 2006. — С. 103—110.

АБРАМОВ НИКОЛАЙ АЛЕКСЕЕВИЧ-КЫНАТ ТУҔУНАН АХТЫЫЛАР

1940 сыл сайыныгар Суруйааччылар союзтарын хоһугар 30-ча буолан аан бастаан Кынаты олонхолоппуттарын туһунан көрдөөх кэпсэл куоракка тарҕаммыта. Эрдэ собус кэлбит өттө биир чаас истэ түһэн баран, барыллыа буоллаҕа дэспиттэр. Лоп курдук киэһэ алта чааска олонхо саҕаламмыт. Олонхоһут бастаан симик собустук сирин-дойдутун кэпсээн испит. Ону сорох «Мань арбаабыттар дуу?» — ди санаабыт. Онтон сотору буолаат, өрөөбүт уоһа өһүллэн сирэйэ-хараҕа уларыйан иһиттэр истиэх курдук, этэн тыһанан дьэргэлдьитэн барбыт. Хас киһи барыта олонхоһуту кытта ол кэрэ дойдуга сылдьардыы санааммыт. Сылгы, ынах сүөһү аабыллыбыт. Аны дьиэтэ-уота күлүмүрдээн көстүбүт. Дьиэлээх киһи үс үүт күрүөнү үрдүнэн өрбөлдүйэн көстүбүт, төрдө-төбөтө, аймаҕа, чаҕара аабыллыбыт. Абааһы уола адаҕайбыта илэ-бодо көстүбүт. Кини киһи айана дарбайбыт. Охсуһуу үс дойдунан көһө сылдьан өлүү дүбдүргэнин силлиэрдибит. Истээччилэр үгүстэрэ кэриһэ сылдьан ноо-луулларыттан соло буолбатахтар. Үгүс сындаҕаннаах охсуһуу кэнниттэн айыы киһитэ абааһытын хоппут. Кини өлүгүн ый-күн ыһыаҕа онгорон ыһан испит. Ити быһыыгар абааһы аңаар хараҕын иччитэ сындыыс сулус буолан сүүрэн буруйбут. Ону бухатыыр хойутаан көрөн экирэтэн бадахачыйбыт, анараангыта кырынаас кыыл курдук эрийэ-буруйа түһэн, сыһа-халты туттаран чөнөчөккө ти-

ийн сөрүөстүбүт... Истээчилэр бары чапчарына олороллор. Онтон олонхоут тигэх тылын ыллаан бүтэрээт:

— Добооттоор, мин кырдыбаас киһи сылайа быһыытыйдым. Түүн да ыраатта буолуо, — диэбит. Онно биир суруйааччы доборо суруйааччыны өйдөөн көрбүтэ, дыбадытынан сыраана көстүүмүн уолугар үрүн көмүс чаһы быатын курдук иилилэн турарын билбэккэ, бүтүннүү кулгаах-харах буолан туохха да кыһаллыбакка истэн, сөбүү бөбөнү сөхпүт көрүнгээх үһү. Ону кэккэлэһэ олорор үһүс киһи дьэ өйдөөн имнэммитигэр, былаатынан сотто охсон олонхотун эгэлгэ-титтэн дьэ арахсыбыт.

— Понимаешь, бу дьэ кырдык олонхоут! — диэмэхтээбит. Чаһыларын көрбүттэрэ 12 чаас түүн буолбут. Ол аата алта чаас устата тыһынан да көрбөккө олонхону истибиттэрин билбэккэ хаалбыттар. Кынат Николай умсулбаннаах уус тыла кинилэри өйдөрүн-санааларын харыһы да хамнаппакка үмүрү тардан ылбыт. Николай Алексеевич Абрамов итинник улуу олонхоут эбит.

*Попов, П. Саха тылын күлүмнэтэн-күлүмүрдэтэн:
олонхоут Н.А.Абрамов-Кынат 130 сааһа туолуутугар // Ленинскэй знамя. — 1991. — Ахсынны 19 к.*

* * *

Олонхоут Николай Алексеевич Абрамов-Кынат Мэнэ Ханалас оройуонугар (урукку Илин Ханалас улууугар) Наахара нэһилиэгэр Хочо бөһүөлөгиттэн 20 км ыраах собуруулуу-илин Мундулаах диэн сиргэ 1861 с. дьадангы киһиттэн төрөөбүтэ үһү. Кынат абата Нуучча Дьаакып диэн уус киһи уола, бадьыыр баһын саба балабан дьиилээх балыксыт Бакыныар Өлөксөй диэн. Ийэтэ — Суола төрдүттэн төрүттээх, былыргы Мэнэ улуунун Алтан нэһилиэгин Макаровтар кыыстара Биэрэ диэн. Биэрэ бииргэ төрөөбүт убайдара бүтүннүү түү сирэйдээх, дьонно-сэргэбэ Ньоборулла ойуун диэнинэн биллэр улахан убайдааба, иккис Өлүөс ойуун диэн кыра убайдааба. Биэрэ бэйэтэ олонхоут, ырыаһыт уонна остуоруйаһыт эбитэ үһү.

Бакыныар Өлөксөй 3 уоллаах, хас да кыргыттардаах. Уолаттара-Кынат Ньюкулай, Алаады Бүөтүр, Беллөргүй Бүөтүр диэннэр. Үһүн олонхоуттар, ырыаһыттар, чабырбахсыттар буолбуттара. Кинилэри ийэлэрэ Биэрэ олонхобо, ырыаба уһуйан олонхоут буолбуттара чахчы.

Кынат Ньюкулай уонна Алаады Бүөтүр олонхону көмөлөөн олонхолууллара үһү. Бүөтүр олонхо тылын этэччинэн, Ньюкулай олонхо бухатырдарын ырыаларын толороро үһү.

1940 с. сайын, мин куоракка институтка үөрэнэ сырыттаһына,

миэхэ икки хоммута. Кини кэпсээбитэ: «Суруйааччылар Союзтарын чилиэнэ буоллум. Союзтаах буоламмын тииспин онгорттордулар. Тийһим бырааһыгар махтанан: «Кутуу көмүс куолайдаатын, тааһынан тангалайдаатын, тимиринэн тиистээтин» — диэн ыллаан үөртүм» — диэбитэ. Онтон ыла Абрамов Н.А.-Кынааты көрсүбэтэбим.

Н.А. Абрамов-Кынат 1941 с. Дьокуускай куоракка суруйааччылар Союзтарын ыңгырыгытынан киирэ сылдьан, эмискэ өлбүтэ үһү. Быраата Абрамов Петр Алексеевич-Алаады киирэн, убайын унуобун куорат кылабыһынагыгар унуох туган тахсыбыта». (Суруйдум Баһылай Улумдью / В. Уломжинскай / 1989 сыл, сэтинньи 30 к.).

И. Никанорова. Олонхо — тыл уолбат ойбоно // Эркээйи. — 2011. — Бэс ыйын 8 к.

* * *

Тыл, история институтун научнай фондатыгар уурулла сылдьар кумаабылары сыымайдаатым. Онно Николай Алексеевич Абрамов-Кынат барыта 23 олонхону олонхолоотум диэн бэлиэтэппит. Олору биирдии ааттарын этэн суруттарбыт. Маныхаа икки олонхону ийэтиттэн, икки олонхону Аржаа Хангалас (Дьөппөн) киһитэ Чонкунаан Захартан, оттон Баҕарах (билингнитэ Хатас) киһитэ Ырыа Дьөгүөссэттэн, Тайжа киһитэ Чаччаарыстан, Тарабай (Мэнгэ улууһа) олонхоһута Олоодоттон биирдии олонхону уо.д.а. истибитин ыйбыт. Бу олонхолору барыларын идэ онгостон олобун устата бар дьонго иһитиннэрбит эбит. Ити иһигэр 20 олонхону улахан, 3 олонхону кыралар диэн хос быһаарбыт. Бу олонхолортон 21318 поэтической строкалаах «Ньургун Бөбөнү» бэйэтин биир дойдулааҕа учуутал П.Т. Степанов суруйбут. 18.420 строкалаах «Көнгүл Буурайы» — И.Н. Васильев, 443 страницалаах «Харалаан Мохсоҕолу» — Арбыыта-И.Е. Слепцов, «Тойон Дуоланы» Я.В. Стручков, «Эр Соҕотобу» — Г.И. Николаев суруйбуттар.

Бу суруллубут биэс олонхо бүттүүн кээмэйэ саба тарыйан эттэххэ 60 — 70 тыһыынча строка бадахтаах. Бу үтүмэн үлэни өлөрө икки-үс сыл хаалбыт 80 сааһыгар чугаһаабыт киһи 5—6 тус-туһунан дьонго этэн биэрэн суруттарбыта бэйэтэ туспа дьынгнээх хорсун быһыы.

Дьэ итинник тыллаах-өстөөх киһи төрөөбүт дүөдэтигэр бүгэн, иһийэн олордобуна 1938 сыл ахсынньытыгар түптэлэс тымныы бурбаннас туманы кытта алаһа дьыэтигэр көтөн түспүтүм, Николай Алексеевич от тиэйэн тонгон-хатан кэлэн чэйдии олороро. Кини саар-тэгил унуохтааҕа, үөһээ уоһугар тор курдук бытыктааҕа, күрэнсийэн эрэр баттахтааҕа. Билсистибит. Сорукпун эппиппэр:

— Туох-ханнык тойуктаах тойон эбитим буолла. Арай, истэн итэ-бэй! — диэтэ. Күлүм аллайда, уоттаабынан чабылыччы көрдө, — Эдэр үйэбэ эбэрдэ... — диэн ыллаан дьиэрэһиттэ. Куолаһа кэрэтэ, тылын ууһа тутта-бааччы миигин үмүрү тутта. Суруйаары онгостубушпун тохтоото.

— Ити эн кэпсээннгиттэн өй ылан тутта-бааччы баллырдаатабым эрэ дии. Сарсын эмиэ от тийэ барабын. Онно тугу эмэ... Ити эн этэрин курдук улахан дарбааннаах санаалары туойар кыаллыа суоҕа. Чугастыгы бэйэм Наахарам маарыктарын хохуйан көрүөм. Сарсын кизэһэ киирэ сылдыар — диэтэ.

Сарсыныгар «Төрөөбүт дойдум» диэн тойугун суруттарбыта. Ол бэчээккэ хойутуу собус тахсыбыта. Сотору, син атын олонхоуттар курдук, суруйааччы Союһугар ылыллыбыта. Куоракка киирэн олох-суйбута. Кини 1941 с. 80 сааһыгар өлбүтэ

Г.В. Попов Абрамов-Кынат //
Сахаада. — 1992. — Атырдьах ыйын 8 к.

АБРАМОВ Н.А.-КЫНАТ АЙМАХТАРА

Кынат уонна кини аймахтара Абрамовтар II Наахара нэһилиэгин Мундулаабын Хатайыгар олохтоох дьон. Хатайтан төрүттээхтэр билигин Гаврильевтар, Кириллиннэр, Никифоровтар уо.д.а. бааллар. Аҕа дойду сэриитин иннинэ «Алаас» холкуоска, кэлин Молотов аатынан, онтон «Правда» холкуоска холбоһон үлэлээбиттэрэ. «Алаас» холкуоһу Кынат: «Аҕаар муостаах оҕустаах «Алаас» холкуос», — диэн хохуйан турар («Тыраахтар көлө»).

Биниги аймахха Кынат аймахтарын хохуйбута уостан уоска бэриллэн сылдыар.

Кынат аймахтарын хохуйуута

Баһа — Бакыныгар,
Атаҕа — Алаады,
Сотого — Сомсуун,
Төбөгө — Чөөкө,
Быһыта — Мыккын,
Кытыта — Кынат,
Хараҕа — Хатыы,
Бэлэһэ — Бэллиргэс,

Тумса — Тураах,
Кулгаага — Куома.

Бу мань ырытар буоллахха манньк:

Бакыныар — Абрамов Өлөксөй, Кынат аҕата.

Алаадьы (Алаайы) — Абрамов Бүөтүр (Бүөтүккэ) Кынат бииргэ төрөөбүт убайа, улахан ойуун.

Сомсуун — Абрамов Самсон Федорович I (Дьүлэй Сомсуун).

Дьүлэй Сомсуун оҕолоро: Кээтии, Даайа, Өрүүнэ, Миитэрэй, Көстөкүүн.

Кээтии — Фомина Екатерина, Фомин Георгий Семенович, Москваҕа Саха сириҥ бэрэстэбиитэлистэбитигэр үлэлээбит министр кэргэннээбэ, оҕолоро Владимир Фомин.

Даайа Абрамова — Дулова Дария, кэргэнэ Дулов Константин Сергеевич. Оҕолоро: Владимир, Валерий, Виталий Дуловтар, Ирина Афанасьевна Майаҕа, Валентина Владимировна Ороссолоудаҕа олоролор.

Өрүүнэ кыһа Устинова Варвара кэргэнэ Устинов Дмитрий Христоворовичтыҥ Тиэлигигэ олоролор. Миитэрэй оҕолооҕо биллибэт.

Көстөкүүн — Хотчоҕо олорор Колесова Анастасия Николаевна I-кы кэргэнэ, кинитгэн Варвара диэн кыыстааҕа.

Чөөкө-Бөлүргэй Бүөтүр (Бүөтчээн), Абрамов Петр II Кынаттыҥ бииргэ төрөөбүт киһи.

Мыккын-Мыккын Сомсуун — Абрамов Самсон Федорович. Мин хос эһэм, кэргэнэ Мария Яковлевна, Алексеетар кыыстара эбит. Икки оҕону ииппиттэр: мин эһэбин — Абрамов Степан Самсоновиһы уонна Дьүлэй Сомсуун кыһыҥ, Абрамова-Дулова Дария Самсоновнаны. Мин эһэм икки оҕоломмота: Мария Степановна Абрамова — мин ийэм уонна Самсон Степанович Абрамов. Кини Майаҕа олохсуйбута, кыыстаах уола Майаҕа олоролор: Баишева Евдокия Самсоновна, Абрамов Степан Самсонович.

Кынат диэн бэйэтин хоһунар.

Хатыы — Васильев Алексей Васильевич аҕата Баһылай. Өлөксөй оҕолоро: Алексей Алексеевич, Валентина Алексеевна Васильевтар, Хотчоҕо уонна Майаҕа Өлөксөй сиэннэрэ олоролор.

Бэллигирэс — Васильев Өлөксөй бииргэ төрөөбүт быраата.

Тураах — Бырамаҕа олорор Винокуровтар төрүттэрэ, Винокурова Марусьялаах.

Куома — Васильев Өлөксөйдөөх аймахтара.

Мыккын — Сомсуун аҕата Сүөдэр диэн эбит. Үс уоллааҕа биллэр. Дьүлэй Сомсуун, Мыккын Сомсуун, Ньылба Байбал.

Ньылба Байбал — Абрамов Павел Федорович, Павловскайга

киирэн кэргэн ылан, кэргэнин араспаанньатын ылынан Филиппов буолбута. Ньыла Байбалтан Мария Павловна Слободчикова, Павел Павлович Филиппов төрөөбүттэрэ. Павел Павлович, Мария Павловна оҕолоро, сиэннэрэ Павловскайынан, Харанан, Майанан, куоратынан олороллор. Бары үөрэҕи ылбыт, үрдүк үөрэхтээх, араас идэлээх дьон.

Абрамова Екатерина Степановна

Хочо, ахсынньы, 2006 с.

УЛУУ ОЛОНХОҕУТ Н.А. АБРАМОВ-КЫНАТЫ КӨРБҮТҮМ, ОЛОНХОЛУУРУН ИСТИБИТИМ ТУҕУНАН АХТЫЫЛАР

Саха биир улуу олонхоутун Н.А.Абрамов-Кынаты кыра эрдэх-питтэн элбэхтик тус бэйэтин көрбүтүм. Эһэм, Сулусаах Егор Тимофеевич Кириллин оҕонньор, бииргэ үөскээбит. II Наахара нэһилиэгэ Хадай аҕа ууһуттан хаан-уруу биир төрүттээх аймахтыы буолан ытыктаан Кынат кыһын-сайын бэйэтин манган атынан биһиэхэ кэлэрэ, элбэҕи кэпсэтэллэрэ.

Маннай эриэн ыта урут кэлэн сэргэ аттыгар сытынан кэбиһэрэ. Биһиги оҕолор аатын билбэппит, «Кынат» кэлэр диэн дьиэҕэ балаҕанна киирэн этэрбит, кырдык бэрт сотору Кынат «кэпсээн-нит» диэбитинэн дьиэҕэ киирэрэ. Кыһын куобах тириитэ бэргэлээх, сонноох, сонугар танас курдаах, моонньугар саал былааттаах буолара. Сайынын хара кыл сэлээппэлээх, илиитигэр хара дэйбиирдээх, саары этэрбэстээх сылдыра. 1907—1908 сс. эһэтинээн наахаралар 8 киһи сыарҕалаах атынан Бодойбожо эт, арыы атыылыы, саһаан кэрдэсылдыбыттар. Симизбийэбүлүүлэрыныранолонхолотоллор эбит. Бэйэтэ халын киппэ быһыылаах-таһаалаах, киэн арылхай уоттаах харахтаах, түргэн сөҥ сангалаах турбут-олорбут, тиэтэйбит көрүнгээх буолара. Ол аата дьон наадатыгар кэпсэтэ сугулаанна, таарыйа лааптыга чэй, табах, саахар атыылаһа кэлэр эбит. Улахан уола Василий II Наахара с/советын бастакы председателэ. 1937 с. олунньу ыйга мин I-кы кылааска үөрэнэ сырыттаһына оскуола улахан балаҕаныгар киэһэлик куораттан дьону кытта аргыстаһан кэлэн биһиэхэ аҕабар, ийэбэр таас хамса уонна сэбирдэх биир баайыы табах бэлэхтээх хоммута. Куобаҕы, собону бастаан төбөлөрүн сөбүлээн сиирэ. Киэһэ аһылык кэнниттэн көмүлүөк оһох иннигэр олорон: «П.А.Ойуунускай барахсан олонхололорбун соробун үөрэхтээхтэринэн

суруйтарбыта, элбэх харчыны биэрбитигэр бу хаатынка, тангас-сап атыыластым», — диэн үөрэн кэпсээбитэ. Онтон балаҕан иһэ толору дьон мустубутугар бэрт уһуннук олонголообута, 2 суотайдаах бытыылканы анаар уоһугар микрофон курдук туппута музыка курдук куугунаан, иһиэрэн ыла. Учууталлар В.Р. Уломжинскай, А.П. Платонов, Т.Е. Никитин баалара. Сайын Булгунньахтаах сайылыкка таатталыы онһоһуллубут санга балаҕан малааһыныгар киһи хараҕар көстөн кэлэр гына бухатыырдары, айылҕаны ойуулаан күүстээх куолаһынан олонголообутун куруук өйдүү-саныы, махтана сылдаабын, улахан дьоллообунан аабынабын.

Кириллин Михаил Павлович,
*тыыл, педагогическай үлэ уонна спорт бэтэрээнэ,
Нөөрүктээйи нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо,
80 саастаах пенсионер*

10.04.08 г.

БУРНАШЕВ ИННОКЕНТИЙ ИВАНОВИЧ-ТОН СУОРУН ТУҔУНАН АХТЫЫЛАР

Баҕадыылаах Мардьайар Өлөксөй диэн эһэлээх этим, Эмээрийэ Уйбаан диэн аҕалаах этим. Икки оҕо төрөөн өлбүтүн кэннэ, үсүһүн, күһүн Улуу добдурҕа саҕана төрөөбүт үһүбүн. Оччотооҕу майгынан ийэм, киньиит дьахтар буолан, төрүүрүттэн саатан, миигин торбос күкүүрүгэр киирэн төрөппүт. Оҕо сангата улаханник ытаабыт. Саа-кымат диэн уордаах ыт кэлэн үрдүбэр түспүт. Эбэм Настааччыһа эмээхсин харбыалаһан киирэн ыты кэтэбин аһыттан тутан тохтоппут. Алыс кыра оҕо төрөөбүппүн, ону нэк истээх куобах бэргэһэҕэ ылан укпун. Дьэ үүтүнэн аһатан үөскэппиттэр. Итинтэн кэнники киһини-сүөһүнү өйдүүр буоламмын, өлөр ыарытыган үстээх оҕо буолпун билэбин. Тыһаҕас диэн ойуун кэлэн ситии быһан, аан дойду айыытын ааттаһан, ийэ дойдуну иэйэхситин кэпсэтэн, өлүү суолун бүөлээн киһи гыммыт. «Мин үөскэппит, киһи гыммыт оҕом» диэн кэлэн аһаан-сиэн, хонон барарын билэбин. Ол ити Куруппа ойуун эһэтэ этэ. Улуу ойуун этэ. Аан дойдуну барытын кэрийэн кыырбыт ойуун. Бэс үөрэнэн биһирээн аһаталарын билэбин, тар үөрэнэн бэркэ хатаҕалыыр этилэр, кырдык да үчүгэй астар этилэр.

Уоннаах сааспыттан бурдук ас дьэ дэлэйбитэ. Дьон-сэргэ буһуурбаан бурдугу хото ыһар буолбута. Түөрт сааспар мин бииргэ сүрэхтэммит кыыспын дьонум өнөр ыал буолан, миэхэ ойох кэпсэл-

питтэрэ, балтараа мөһөөх халымнга. Биэстээх сааспар түсүһэннэр уруу онгорбуттара, миигин хоонньоһуннарбытара, сэттэлээхпэр сүгүһнэрэн ажалбытара.

Уон ордуга икки сааспыттан кистээн уобургуу оонньуур оҕо буолан бааттым. Уон иккибэр балтараалыы саһааны кылыйар буолтум. Уобургуу оонньуурум диэн: сайын куйааска сыламнаан тарайа сытар сылгыны үөмөн киирэн үрдүгэр түһэр этим. Онно алынах маска саба бырабан кэбиһэллэр этэ, тиит төргүү мутугар сыбанан хаалар этим. Маска өлөрбүһпүн кистиир, дьоммор эһпэт буоларым. Уон ордуга түөһпэр түөртүү хаамыны кылыйар буолтум, улахан дьону кытта тэнгэ кылыйсан нэһилиэгим иһин кыайар буолтум.

Уон биэспэр биир түөкүн ыт араһаппакка түүн аайы онкучаһпытыгар киирэн үүһүтүн иһэр идэлэммитэ. Итини биир киһэ кэтээтим, эмиэ кэлэрэ буолуо диэн. Үчүгэй сылбырҕа талах булунан олордум. Кэллэ да ыт иин сабыытын ытыра-ытыра тардан барда. Чэ, мин ордуу аҕай үөмөн истим киниэхэ. Миигин көрөн баран куотта кини, дьэ мин ситэн тийиэн уорҕатыгар күһуурҕаһпытынан бардым. Сиэрдийэни кини аннынан таһсар, мин үрдүнэн ойобун. Ол киһэ ол ыты мин ууннары тартаһа биэрэстэ анаара сиргэ илби таһыйдым. Ытым утары хайыһан ардыгынаан көрөр да, мин сырайдары-хараһтары үнтү таһыйан кэбистим.

Мин биир да оҕону кытта оһуордаспатаһым, күн бүгүнүгэр дылы да киһини кытта өстүһэ иликпин, оҕо барыта миэхэ эйэлээх этэ. Ити иһигэр кыайтарбатаһа аһаас аты барытын мин аһаһыыр этим, хойут да сааһым тухары ат тойоно буола сылдыһыбытым. Күндүл ханыл барыта дьэ миэхэ сымныыр этэ.

Мунҕа буоллаһына нэһилиэк сиһэ буолбут Мааркаһыстар диэн дьон биһиэхэ хонор буоллаһтарына ааттаах олонхоттара ыһыран олонхолоһолоро. Онно мин дьэ үөрэрим. Баайдар арыһылаан арыһылаан баран эрдэ утуян хаалаллар этэ. Мин аһаһынаан эрэ биһирээн ситэри истэр буоларбыт, сорох олонхоттар: «Утуйдулар ээ, быһыта уурайаһа» — диэтэхтэринэ, мин көрдөһөн олонхолорун ситэттэрэр буоларым. Биһиэхэ онно кэлэн олонхолоур этэ, таах да олонхолоур этэ Бурунаһаһ-Кылыс Байбал диэн ааттаах урууга, ыһаһа олонхолообут киһи. Уонна кэлэн олонхолоур этэ. Төлөбүр Борокуопай диэн сааһыгар олонхолоон аһаабыт, ыалы кэрийэ сылдыар Тараһай киһитэ, улуус бөһөтө бухатыыр киһи. Итиэннэ кэлэн олонхолоур этэ — сиэммит киһи Оройко-Мэхээлэ Өндөрөһөһ диэн. Итиэннэ бэйэм батыһа сылдыан Алаас Моорук киһитин Көтөр Көстөкүүн диэн киһи олонхотун көс да буоллар баран истэр этим. Таатта улууһа, Хайаһыт нэһилиэк киһитэ Олонхот Олоодо диэни истэр этим. Кыра олонхоту кэһсээһэһ-

пин, ити сүнкэн олонхоһуттары эрэ ааҕабын. Ырыаһыттартан ордук Олоодону биһириир этим. Оҕо эрдэхпинэ бэйэм ыллаабат да, олонхолообот да кэлтэй истэр эрэ этим. Онтон ыла мин ырыаны-тойугу таптыыр буолан испитим.

Уон аҕыс сааспар тийэрбэр ойоҕум бэйэтэ арахсан барбыта. Аҕам аах сүөһүлэрэ кэлбэккэ дьадайан испиттэрэ. Мин бэйэм биир тулаайах кыыһы отут сүүс харчыга, аҕаар арыгыга ойох ылан бэргэхэлээн кэбиспитим. Дьоммуттан сэттэ сүөһүнэн арахсыбыппыт. Ол ойохпунаан уон алта сыл үчүгэйдик ыал буолан олоҕбутум. Онно алта оҕоломмуппут, онтон билигин үс кыыс, биир уол ордо сылдьар. Бу сыллар усталарыгар ханна да барбатабым, баайдарга сылгыларын сылгылаан, сүөһүлэрин көрөн хамначчыт буола сылдьыбытым. Ыалга үчүгэйдик көрдөрөр буоларым, көрү-нары тэрийэр, дьийбэни-баабаны кэпсиир, бииргэ аһыыр-сиир, тэнгэ кэпсэтэр, күлэр-оонньуур, харах симсэр этим.

Ити бириэмэҕэ сылгы аҕыйаан, дьон ынах сүөһүтэ элбээн, оту харыстыыр буоланнар, көр-нар ыһыах кэхтэн турбут кэмэ этэ. Дьон туой үлэлиир буолбут үйэлэригэр мин улааппытым. Былыр бурдук ыһар, сир табыйар иннинэ көр-нар үөскээбитэ үһү. Мин бириэмэбэр кулун кымыһа эрэ буолуталыыра.

Ол кэргэним өлөн ойох ылбаккабын дьадайан хаалбытым. Уот кураан дьыл иккис сылыгар бурдук үлүйэн хаалбыта. Онно мин нһаадым Силэпсиэп-Тоойук Уйбаан миигиттэн кыыс оҕо иппит киһиэхэ сатыы баран испитим. Олорор сирбиттэн балтараа көһү бардахпына, Көлүһүөп С. диэн сиркиэбинэй ыстаарыһа баара. Мин онно дьийбиттэн киэһэ туран, соруйан балтараа эрэ көһү бардым. Ыалбар Амма баһын баайдара Саакардыырдар диэн сиэттэрэ үтөө дьон күүлэйдии кэлбиттэр.

Дьэ ас-үөл бөҕө буолбут. Суон Сүөдэр холоочук эбит. Суол ааныгар тураммын тангараҕа үгэн бараммын барыларыгар дорообо биэрдим. Бэйэтэ эрэ «дорообо» диэтэ, уоннаабылара кыһамматылар. «Доҕоор, били ааттаах Эмээрийэ уолабын дуу?» — диэтэ, — чэ кэл бэттэх, итиннэ турума». Биир бииллээх хонобор үрүүмкэҕэ тобус— толору арыгы кутан биэрдэ.

— Бу ханна баран иһэбин?

— Аммалаан иһэбин,

— Сатыы иһэбин дуу?

— Сатыы иһэбин.

— Ааһардыы былааннааххын дуу, тохтоон хонон ааһабын дуу?

— Кырдыаҕас, хонор санаалаах кэллим, ааһаммын ас булуом суоҕа дии саныыбын.

— Дьэ нокоо, бэрт сөпкө эттинг. Бэрдин бэрт сөпкө эттэ.

— Остуолга угары олордон кэбистэ.

— Киһи көр куһаҕан дьылга сымнаҕастык хонор да ыалы булбат куолута, эйигин, баайа да суох буолан баран, үчүгэй киһи дириллэр, мэ маны ис, — диэн үстэ кутан биэрдэ. Арыгы баспар табыста. Сылгы этэ, өрөһөлөнөн олорор этэ, ону мин тутуу былдыастым.

— Нокоо, оонньууга-көргө бэрт наадалаах дьоммут, эн олонхохук-кун истибэппин да, нокоо, эн биһиэхэ олонхолоо хайаан да. Биһиги олонхонон утатан олорбут.

— Кырдыаҕас, мин сааспар олонхолуу иликпин, онон тылым көнтөрүк буолуо, ону эн баалаама. Мин ат, оҕус үрдүгэр эрэ олонхо бухатыырын ырыатын ыллыбын, — диэтим. Онно туран баһыыба биэрдэ: «Көр, үчүгэй, сулбуччу» — диэн. Баһырхай эмис сылгы буутун киньиитигэр эттэттэ. «Күөһү эрдэ өрүң, олонхону эрдэ ытыахпыт» диэн сахсаан буолла. Кэнники мин итирбитим ааһан барда. Дьизэлээх тойон күөһүн өрдөрөн баран, олоппос ууран олонхолоппутунан барда. Дьэ туран «Сылгы уола Дыырайбын» сонно бастаан олонхолообутум. Олонхо ырыатыттан икки ырыаны ыллаабытым кэннэ, эмээхсининээн кэлэн икки өттүбэр сыһыары ыга олорон кэбистилэр. «Бакыныар уола Кынат Арамаанп олонхолуур да ырыата симик. Эн санган дуораана улахан, бухатыырын ырыата астык» диэн бэркэ биһирээтэ, миигин үчүгэй аһы аһатан, арыгы иһэрдэн хоннордо. Сарсыарда туран суолбун, иккис хонукпун хонор сирбин ыйан биэрдэ, — онтон үс көс анаара Саарбалар диэн баай ыалы. Биир сыалаах кырбас эти кэһии биэрдэ окко суулаан.

Кини эппитин курдук үтүө ыалга үчүгэйдик сылдьан аастым. Ол курдук бастаан отут түөрпэр олонхону олонхолообутум.

Олонхолообут сурабым иһиллэн сол дьизэбэр төннөн кэллэҕим киһэ дьукаабым олонхолотто. «Оннооҕор Суон Сүөдэргэ олонхолообут үһүгүн, дьэ хайдах олонхону истэллэр эбит» диэн. Мин били Дыырайбын кэпсээтим. Итини үс ыалга олонхолообутум кэннэ Молодуой Соловьев диэн киһи Чээбий олонхолообутун «Үс үллэр хара тыаны үрдүнэн көстөр Үөмэс Хара аттаах Харыадамал Мэргэн» диэн олонхону иһитиннэрэн үөрэтэн биэртин, мин олонхо гына сырыттым. Ити олонхону мин бэрт элбэхтик тута сылдьан баран, Өндүрүйүөп диэн улуу олонхоуттан «Аҕыс Айыы кыһа ойохтоох Айыы Дааркы бухатыыр» диэн бэрт олонхону истэммин үөрэтэн ылбытым. Дьэ итилэри тута сылдьаммын, били былыр оҕо эрдэппинэ истибит олонхолоорбун өйдөтөлөөн олонхолоон истим. Тылын сүннүүн ити үс олонхонон сүрүннэтэн кэпсиirim.

Сир-дойду кэпсээнин, Аал Дууп маһын хохуйуутун былыргы

ыарахан тыллаах, илбистээх ырыалаах кырдыаҕас олонхоһуттар тылларынан сүрүннээн кэпсиirim. Онно сорох кырдыаҕастар этэр этилэр: «Бу эн үөһээ бийһин ууһун наһаа диринник ахтар эбиккин, бу дьон кырдыаҕас ааттарын ааттыыр сэттээх-сэлээннээх буолар. Эн ыччаттаах киһигин, ыччаккын харыстаа, улахан тылы санарыма», диэн биэс-алта кырдыаҕас киһи буйан көрбүтэ да, мин кэрэйбэккэ кэпсээн испитим. Ити бириэмэбэ остуоруйанан дьарыктанан, сорох ыалга олонголоон бэрт сымнаҕастык маанылатан хонорум. Ол хонор, маанылатар үчүгэйн буһуурҕаан, бэйэм да баҕаран тартаран олонхону идэ онгостон барбытым. Ити аайы аат арбанан барбыта, сурах сохсойон барбыта.

Ол бириэмэбэ мин бэрт дьаданы, ыалга хамначчыт, сылгыһыт буола сылдыарым. Ол гынан баран олонхоһут, остуоруйаһыт буолан кыра дьонго кэрэхсэтэн, маанылыыр киһи баарым. Тыаҕа олобум табыллыбакка, куһаҕан, сут дьыл буолан мин кэнники эмээхсим-минээн куоракка киирэн үлэлиир этибит. Оҕолорбутун дьонго туттаран кэбиһэр этибит. Ол киирэн быллыргы арыгы молуппуонһа дьиэтигэр халбаһы онгорорго оһоҕос ыраастыыр, эт кырбыыр этим, онтон бириэстиир, хапчыанайга сылдыар, бары үлэни барытын үлэлиир буолбутум. Тойонум Сэмиэнэп диэн киһи миигин уорбат диэн таптыыр этэ. Онтон тойонум Сэмиэнэп арыгыга умайан өлбүтэ. Онтон мин уурайан, тыа үчүгэй буолан, дойдубар тахсан барбытым.

Баай нууччаҕа хамначчытынан сылдыбыт, баайтан баттанан-баттанан бассабыык буолбут Тиэхээн Хабырыыллыһап диэн киһини кытта билсиспитим. Ол киһи баттыһаһы кэпсээн, оробор киллэрэн бассабыык санаалаах киһи буолбутум. Ыраахтааҕы уһулларыгар ити Тиэхээн Хабырыыллыһап диэн киһини кытта бииргэ ололорбутум. Халчаак уһулуутугар эмиэ киниэхэ баар этим. Киһим сүрдээх бартыһаан киһи, дирин далайы ортотунан сылдыбыт, үрүнгэри кытта ытыһы бөҕөнү ытыспыт, ыт да дьаамынан, таба да дьаамынан эриспиескэ сырыы бөҕөбө сылдыар киһи буолан баарта. Мин сэбиэскэй былаас буолтун гэннэ куораты энгээрдэнэн тыаттан киирэ-тахса сылдыбытым.

Үрүнгэр тураннар, мин бэрт кутталга ололорбутум. Кимиэхэ да куһаҕаны онгорботох буолан баран, баайдары үөхпэтэх да, хомуруйбатах да буолларбын үстэ тутулан хаалла сылдыбытым. Ону бэйэм нэһилиэгим дьоно барыта, кырдыаҕастардыын-эдэрдиин бары өрө туран: «Нэһилиэннэбэ куһаҕаны онгорботох киһи ити. Былаһы баай сымыйанан үнгэр», — диэн быһаарбыттара. Миигин оппун сиэн кыс хаар ортотугар бэйэбинэн тастаран ылбыттара. Отум аҕыйаан,

сүөһүбүн барытын өлөрөн кэбиспитим. Онтон быстан хаалбытым. Саалаах дьонтон куттанан биэртим. Мин оҕобун бассабыык уола диэн маанда этэрээтэ суолга көрсөн дэлби таһыйан ааһар этилэр.

Биһиги нэһилиэккэ Мэхээс Абыраамап, Артыам Кэрэмээһеп диэн бассабыыктыыр дьон бааллара. Олор бу улахан аҕа ууһа Си-лэпсиэптэр баттылларын утары араатардыыр этилэр. Баайдар сири сиэн олороллорун ууратан санга сир үллэһинин ытан, сири тэнгээн үллэрэллэр этэ. Ол мунньахтарга мин баран иһиллиир этим. Ону Былахы Өлөксөй миигин эмиэ: «Бу бассабыык кутуруга, атабынан быһый, куоракка биир түүнүнэн киирэн эргийэн тахсар кийи» — диэн донуос киллэрэ турар этэ. Мэхээс Абыраамабы, Артыам Кэрэмээһеби дэлби кырбаан, накаастаан өлөрбүттэрэ. Миигин бэркэ эрэйдээбиттэрэ. Онон кыһыл кэлиэн бэркэ бабарар этим, кыһыл кыайбытыгар дьонун үөрүүнү үөрбүтүм.

Кэнники кулгаабым дьүлэй буолан, атабым арамачыыстаан олодохпуна, 1935 с. Мэнэбэ ынгыртаран ылан оройуонна мунньахха олонхолоптуттара. Оройуон үөрэхтээхтэрэ мунньустан олорон истибиттэрэ. Онтон куоракка суруйааччылар мунньахтарыгар ыппыттар. Онно элбэх дьону ынгарга бырайыактаабыттар, онно үгүс олонхоуттар соруйан кэлбэтэхтэрэ. Онно төһө эмэ оройуонтан Куобарап оҕонньор биһиги иккиэйэх этибит. Онно миигиттэн Эргис-Гермогенов «Сылгы уола Дыырай» диэн олонхону суруйбута, остуоруйалары да суруйталаабыттар.

Онтон кэнники институт диэн үөскээн, миигиттэн элбэх олонхону, былыргы кэпсээни, остуоруйалары суруйбуттара, кырдыан мөлтөөн, дьүлэй буолан тылым сарбыллыбытын кэннэ суруйталаабыттар. Санга үчүгэй тылы булбат буолан, урукку салааһыммынан эрэ кэпсиир буолтум кэннэ суруйбуттара.

Төһө да кыайбат буолларбын, таас дьүлэй буолан орто дойду дорбоонноох сангатын истибэт да буолларбын, мин бэйэм былааспар, бэйэм норуоппар кэриэс, кэнэбэс кэлэр кэнчээри өттүгэр кэскил буоллун, мунду харабын да саҕа буоллар буюсса буюлаарай, бэйэм да аатым ааттанаарай диэн сүрэмим баҕатынан сылдыабын.

Олоҕум кэпсээни // Олонхоут — ырыаһыт

Бурнашев И.И. (Тон Суорун) — Майа. — 1993. — С.2—6.

* * *

Тон Суорун былыргылы тыллаах-өстөөх, чинг-чан номохтоох кырдыаҕас буолар. Кини олонхону олонхолообута түөрт уонча

Сыл буолла, онтон остуоруйаны, сэһэни кэпсээбитэ оҕо эрдэбиттэн. Бу оҕонньор былыргы Мэнэ, Таатта, Амма улуустарын ааттаах олонхоһуттарыттан, сээркээн сэһэнньиттэриттэн үөрэммитэ. Кини кимнээбэ-кимнээби истибитин автобиографиятыгар кэпсиир. Онон бу оҕонньор билэр олонхолоро уончалар, уончаттан ордук олонхолоох олонхоһут бэрт аһыйах буолар. Бу оҕонньор билэр олонхолоро барыта Лена өрүс илин энээригэр киэнник тарбаммыт олонхолор, олортон ордук «Эр Соботох», «Сылгы Уола Дыырай», «Бэриэт Бэргэн» диэн олонхолор — Саха сиригэр барытыгар тарбаммыт олонхолор. Олонхотугар Тон Суорун ордук толорутук олонхо сириҥ-дойдугун, аллараалары, үһөөлэри ситэрэн кэпсиир идэлээх уонна үһөө айыылары, аллараа абааһылары сиһилии билэр. Онон бу оҕонньор олонхолоро саха былыргы историятын уонна мифологиятын үөрэтэр киһиэхэ наадалаах буолуох олонхолор. Маны тэнинэн кини олонхолорун тыла былыргы өбүгэлэрбит саналарынан буолан, ордук тылы үөрэтиигэ эмиэ улахан суолталаах олонхолоох оҕонньор. Уус-уран тылын баайа, убарастарын кэрэтэ биир туспа суол». (Г. Эргис 10.05.1944. Дьокуускай).

Г. Эргис. Тон Суорун (И.И. Бурнашев) // Олонхоһут Тон Суорун-Бурнашев И.И. төрөөбүтэ 140 сылыгар. Дьокуускай, 2009.

* * *

Мэнэ Хангаласка төрөөбүт олонхоһуттартан саха норуотугар бүтүннүүтүгэр биллибит уһулуччулаах олонхоһутунан Иннокентий Иванович Бурнашев-Тон Суорун буолар. Кини 1868 сыллаахха Улуу добдурба сағана (алтынньы ыйга) Мэнэ улууһун Тарабай нэһилиэгин (таарыччы эттэххэ, билигин, хомойуох иһин, төрүт ааттарыттан киэр этинэн Табажа нэһилиэгэ диэн буолан олороллор), Урчус ағатын ууһун, Хадьаба ийэтин ууһугар бэйэтин кыанар орто сэниэ ыалга төрөөбүтэ. Тарабай нэһилиэгэ уонна ыаллыы Моорук, Алтан, Наахара нэһилиэктэргэ норуот ырыата-тойуга, олонхо уутуһан сайдыбыт сирдэрэ этэ.

Иннокентий Иванович Бурнашев-Тон Суорун талаана чаччы нүөл кырыстан, айар тыл илбиһэ олохсуйбут сириттэн силис тардан сайдыбыта. Бэйэтин автобиографиятыгар Тон Суорун быһаччы учууталларынан М.С. Андреевы-Оройкону (Бурнашевтар сиэннэрин), К.Н. Зыковы-Көтөр Көстөкүүнү, бэйэтин убайдарын Төлөбүр Борокуоппайы, Кылыс Байбалы аатталыбыр.

Соботоѳун сылдын оѳо эрдэбиттэн ылыыр-туойар, олонхолоур эрээри Тон Суорун дьон көрдөһүүтүнэн аан бастаан 34 саастааѳар эрэ олонхолообут. Холгума диэн атын нэһилиэккэ ыалга хоно сытан. Онон дьонго-сэргэѳэ олонхолоон киэнник биллэн барбыта. 1902 сыллаахтан саѳаламмыт быһыылаах. Оттон остуоруйалары, былыргы сэһэннэри, араас суол ырыалары оѳо эрдэбиттэн кэпсиир, ылыыр эбит. Ол эрээри олонхолоубуттан ыла аата-суола норуокка киэнник биллэн барбыт.

Тон Суорун бэйэтэ этэринэн, былыргы кырдыѳас олонхоттартылларын туһанан, үөһээнни айыылары, абааһылары, аллараангылары олус толору ааттаан-суоллаан олонхолоур эбит. Ону сорох кырдыѳастар үөһээннилэри олус сиһилии, олус толору ааттыыр сэттээх-сэлээннээх буолуон сөп диэн буйсан көрбүттэрин истибэтэѳим диэн кэпсиир эбит.

Тон Суорун гражданскай сэрии сылларыгар, Былаһы Өлөксөй диэн баай тылабырынан, үс төгүл тутулла сылдыбыта, ону үһүөннэригэр нэһилиэгин дьоно күүскэ туруорсан босхолоптуттар. Онтон норуот тылынан айымнытын, чуолаан олонхону, баайды-феодаллыы ис хоһоонноох диэн утары охсуһар кэм кэлбитэ. «Олонхону утары охсор илиибин уунан турабын», — диэн өй-санаа баһылаабыта. Ити да буоллар И.И. Бурнашев-Тон Суорун 1935 сыллаахха Саха сириин суруйааччыларын бастакы конференцияларыгар Д.М. Говоровы кытта иккиэйэбин кыттыбыта. Итиннэ Г.У. Эргис Тон Суорунтан «Сылгы уола Дыырай бухатыыр» олонхону суруйбута. Ити бириэмэѳэ Тон Суорун дьүлэй буолбута ырааппыт кэмэ. «Орто дойду дорѳоонноох сангатын истибэт буолан, санга үчүгэй тылы булбат, былыргы салааһыммынан эрэ олонхолоур кэммэр суруйбуттара», — диэн бэйэтин олоѳун кэпсээнигэр эппитэ баар. Кырдык да оннук эбитэ буолуо. Дьон көннөрү сангатын истибэт, киһи хантан санга тылы истэн билиэй. Мин оѳо эрдэхпинэ, Алаас Моорук нэһилиэгэр оччотооѳу Андреев аатынан колхозка сайынын Ньыыраахтаах, Чаран сайылыкка (Күгөлэптэр сайылыктара — Амынныкы уус дьонун сайылыга) уонна кыһынын Илинни Күөрэлэѳэ (биир кыһын), Көрдүгэнгэ (Бидилики хоту өттүгэр) үс кыһын Гавриил Семенович Зыковтаахха олорбутум. Г.С. Зыков кэргэнэ Варвара Васильевна мин бииргэ төрөөбүт эдьийим этэ. Тон Суорун кыһын да, сайын да биһиэхэ сылдьар этэ. Онно көрдөххө улахан муруннаах, бэрт бөдөң оѳонньор этэ. Хаста да олонхолоурун, остуоруйалыбырын истибитим. Онно кулгааѳар эрэ киһи обургутук хаһытаан эттэбинэ истэр этэ.

Тон Суорунтан суруллубут сорох айымнылары 1944 сыллаахха

Г.У. Эргис редакциятынан «Ырыа-тойук» диэн ааттаан кыракый кинигэ онгортон таһаарбытара. Манна олонхоһут репертуара, олобуун кэпсээнэ, олонхолортон быһа тардылар, оччотообу советской кэм туһунан ырыалара уонна норуот үгэс буолбут ырыалара, алгыстара киирбиттэрэ. Репертуарыттан көрдөххө, 10 олонхону, 20-тэн тахса остуоруйалары, 30-тан тахса норуот былыргы сэһэннэрин бэрт элбэх ырыаны-тойугу, сизэр-туом алгыстарын билэрэ кэстөр. Тыл, литература уонна история институтун архивыгар баар олонхоһуттар репертуардарын көрдөххө, специалистар да этиилэринэн, (холобур, Г.У. Эргис, олонхоһут үксэ 1 — 3, орто олонхоһут 5 — 7 олонхону билэр, толорор эбит, улахан, уһулуччулаах эрэ олонхоһуттар 10 онтон да элбэх олонхону билэр, толорор эбиттэр. Олонхону уонна олонхоһуттар искусстволарын анаан үөрэппит филологической наука кандидата В.В. Илларионов бэйэтин «Искусство якутских олонхосутов» диэн кинигэтигэр «И.И. Бурнашев-Тон Суорун XX үйэ бастакы чиэппэринээҕи биир саамай уһулуччулаах олонхоһута» — диэн этэр. Бу саамай сөптөөх сыанабыл.

Тон Суорун олонхоһутун итинник үрдүктүк сыаналыылар. Кини былыргы сэһэннэри бэрт элбэҕи билэрэ. Тон Суорун сэһэргиир дьобурун «Ырыа-тойук» кинигэбэ аан тылыгар Г.У. Эргис суруйбута: «Бу кырдыабас Эт Уос Эллэйи, Номоҕон Баайы баран көрөн кэлбит курдук сиһилии сэһэргиир». Бу сүүһүнэн сэһинньити истибит биллиилээх фольклорист суруйбута. Тон Суорун Мэнэ улууһун былыргы сэһэннэрин сиһилии билэр этэ диэн этиэххэ наада. Сорох сэһэннэрэ 1960 сыллаахха «Саха былыргы сэһэннэрэ уонна кэпсээннэрэ» диэн Г.У. Эргис таһаартарбыт икки чаастаах кинигэтигэр киирбиттэрэ.

Бэрт элбэх остуоруйалары олус үчүгэйдик билэрэ, кэпсиирэ. Оҕо сылдыан хаста да олус биһирээн истибиттээҕим. Тон Суорунтан суруллубут сорох остуоруйалары Г.У. Эргис бэлэмнээн таһаарбыт икки томнаах «Саха остуоруйалара» диэн кинигэтигэр бэчээттэммиттэрэ.

Г.У. Эргис Тон Суорунтан элбэх ырыалары, алгыстары суруйбута. Олор сорохторо «Ырыа-тойук» кинигэбэ уонна кэлин «Якутские народные песни» кинигэбэ бэчээттэммиттэрэ. Ордук чорботон «Ыһах ырыалара», «Ыһах түһүмэллээх ырыалара», «Иэйэхсит ырыата» диэннэри бэлиэтиэххэ сөп. Бу билинҥи кэмнэ саха национальной культуратын чөлүгэр түһэри уонна барбарды үлэтигэр ситиһиилээхтик тугулуон сөп. Специалистар Тон Суоруну ырыаһыт быһыытынан эмиэ олус үрдүктүк сыаналыыр этилэр. Сэбиэскэй кэмнэ Тон Суорун санга олох тематыгар элбэх ырыалары айбыта. «Өктөөп ырыата», «Аныгы Ачыастыбаннай сэрии». Кэнни-

ки ырыаны 1942 сыллаахха суруйбута. Тонг Суорун бу ырыата ис хоһоонунан, уус-уран өттүнэн үрдүк таһымнааба. Бастаан олонхоут «Ырыа-тойук» кинигэтигэр, онтон хаста да кэнники бэчээттэммитэ («Кырдык кыайар», «Якутские народные песни» кинигэлэргэ). Бу ырыа саха народной ырыаһыттара Аҕа дойду сэриитин туһунан ай-быт 40-ча ырыаларыттан бастыннарынан аабыллар.

Онон Тонг Суорун XX үйэ санатынаабы дэгиттэр талааннаах (олонхоут, сэнэннит, остуоруйаһыт, ырыаһыт, алгысчыт) айар дьобурдаах киһи этэ. Үөрэхтээбэ буоллар уһулуччулаах суруйааччы буолуо этэ. 1935 сыллаахха Саха сириг суруйааччыларын I конференцияларыгар сылдьан баран, 1939 сыллаахха I съезкэ ынгырыллан баран, сылдыбатаба. Онон онно сылдыбыт олонхоуттар ССРС суруйааччыларын союугар чилиэнинэн ылылалларыгар Тонг Суорун ылыллыбакка хаалбыта. Ол эрээри Аҕа дойду Улуу сэриитэ буола турдагына, кинини ССРС Суруйааччыларын союун чилиэнинэн ылбыттара. Итинник улахан талаан сыаналаммакка хаалара сатамат этэ».

Г.В. Попов,

филологической науки кандидата

*Иннокентий Иванович Бурнашев-Тонг Суорун //
Олонхоут-ырыаһыт Бурнашев И.И. (Тонг Суорун)
Майа, 1993. — С. 12—15.*

* * *

Мин кыра сылдьан 1923 сыллаахха Тонг Суоруну аан бастаан көрбүтүм дьону кытта аргыстаһан куоракка киирэн иһэн, күнүнэн сылдьан чэйдээн ааспыттара. Онтон 1924 сыллаахха кыһын, сыарба суола турбутун кэннэ, куоракка сылдыһы буоларын кытта икки атынан аймаба уоллуун Саллараан Ньюкулаастыын куоракка киирэ-тахса аһаллара.

Дьокуускай куораттан тонмут сүөһү тириитин тизээн, ол тириини таҥастаан, имитэн биэрэргэ, куоракка сана тэриллибит ат сэбин-сэбиргэлин, быатын-туһабын онгорор артыаллартан ылан дьиэтигэр таһааран иһэр буолаллара. Биһигини сиэттэрим диирэ, былыр биһиги эбэбит кыра сылдьан Тонг Суорун дьонугар, кинини кытта бииргэ иитиллибит, онон биһиги эбэбитин эдьийим диирэ, ол иһин өрүү сылдыара, хоноро.

Мин дьонум Тонг Суорун кэллэбинэ олус үөрэллэрэ, бэркэ мааньлаан, аһатан-сиэтэн хоннороллоро. Быраатым Николай биһигини

Тон Суорун иккиэммитин икки түһэбэр көтөбөн олорон араас остуоруйалары кэпсиирэ, кини кэллэбинэ биһиги эмиэ олус үөрэр этибит. Киэһэ аһылык иннигэр кэпсээн-ипсээн бөбө буолара. Биһиги улахан дьон аттыгар олорон истэрбит. Тон Суорун сүрдээх элбэх сэһэннээх киһи этэ, оччоҕо биэс уончалаах эбитэ буолуо, дьон бары оҕонньор диэн ыңыраллара. Улахан, нүксүгүр собус унуохтаах, толору этгээх-сииннээх, үрдүк сүүстээх, үрдүк уһун муруннаах, кыһыл арангас дьүһүннээх, толлуу үтүө көрүннээх киһи курдук өйдүүбүн. Сөн сангалаах, олонхоҕо анаан төрөөбүт курдук уус тыллаах, айылбаттан бэриллибит талааннаах олонхоһут этэ.

Ол курдук үлэлээн, тири имитэн хамнаһыгар чэй, табаах, тангас, саахар атыгылаһан иһэр буолара, ону биһиги дьоммутугар көрдөрөр буолара. Тон Суорун кэллэбин аайы хонон олонхолоон барара, бэйэтэ да олонхолуурун сөбүлүүр быһыылааҕа, хаһан да олонхолоо диэн соруйан эрэллэрин өйдөөбөппүн. Мин аҕам олонхону олус сөбүлүүр быһыылааҕа, оччоҕо отутуттан тахсыбыт киһи буолуо. Киэһэ аһаан бүтэн иһити-хомуоһу, остуолу хомуйан бүтэрэн баран, миэстэ булан олорон бараллара. Оччоҕо Тон Суорун оһох иннигэр олох маска олорон, арыт сыһаах баттанан олорон, арыт илиитин хатыһа тутан, тобугуттан тардыһан олорон олонхолуурун өйдүүбүн. Хоннобун аайы атын-атын олонхону олонхолуура, онон элбэх олонхону билэрэ буолуо. Олортон биир олонхону өйдүүбүн: «Сылгы уола Дыырай Бухатыыр» — диэн этэ. Онтон атын олонхолорун өйдөөбөппүн. Олонхолуу олордобуна «ноо» — диэн аҕам сэнээрэн, тэптэрэн биэрэрдийи сангарара, онно өссө тэбизһирэн барарга дылы буолара.

Мин арай истэ олорон утуйбут буоларым уонна сарсыарда уһуктарым. Биирдэ да тохтообокко, тугу да умнубакка, кинигэни көрөн олорон ааҕар курдук, олонхолоон доллоһута олорорун сөбөрүм. Биирдэ сарсыарда эрдэ уһуктубутум, хас да киһи олороллоро, сарсыарда эрдэһит ыал туруор диэри түүнү быһа олонхолообут дииллэрэ, сарсыарда хойукка диэри утуйбута.

Тон Суорун олонхото уус-уран өтгүнэн хохуйан олонхолуура уһулуччу этэ уонна куолаһа үчүгэйэ, бухатыырдарын ырыатын куолаһын араастаан уларытан ыллыыра дыкти быһыылааҕа. Олонхоһут быһыытынан уһулуччу талааннаах киһи этэ, олонхотугар көрдөрүллэр дьонноро-бухатыырдары, кинилэр быһыылара-таһаалара, майгыллара олус уустуктук, тус-туһунанлык көрдөрүллэллэрэ. Олонхо буола турар сири-дойдугун, айылҕата хайдаҕа олус ситэри-тик, кэрэтик бу көстөн турар курдук үчүгэйдик хохуйарынан уратылаах буолара. Олонхону истэн олорор киһи хараҕар көстөр курдук буолара. Онно хайдах дьүһүннээх-бодолоох дьон — бухатыырдар

охсуна сылдыллага, хайдах сэймэктэһэн эрэллэрэ, хотторбут бухатыр ааттана-сулана сытар курдук киһини кырдыктаннараар буолара.

Кэнники уонча сыл буолан баран, үөрэнэ сылдьан Тонг Суоруну көрбүтүм. Куоракка ынырыллан киирэн олонхотун суруттаран баран, тахсан иһэн күнүс сылдьан, чэйдээн барбыта. Онно көрдөхпүнэ, кырдыа быһыытыйбыт этэ, баттаба кыырыктыйбыт, бэйэтэ кыратык субараабыт курдуга. Ол кэнниттэн офонньору көрбөтөбүм. Тонг Суорун офонньор уруккутун курдук үөрэ-көтө, кэпсии-ипсии, тэп курдук сылдьар этэ».

Михаил Егоров,
Хара нэһилиэгэ

Тонг Суорун // Ленинскэй знамя. — 1993. — От ыйын 7 к.

СТЕПАНОВ НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ-НООРОЙ ТУҢУНАН АХТЫЫЛАР

Норуот ырыаһыта Ноорой Ньюкулай үрдүк куолаһынан үһүннүк энгэрийэн үөһэ тардан, ардыгар быһыта баттатаалаан чуолкайдык этэн-тыһынан чабаара ыллыы-туойа олорорун болбойоммун, онно бэлиэтии истибитим. Сахалыы ырыа-тойук хомуһуннаах алыбыгар курдары тартаран сүрэхпинэн сөбүлүү, кулгаахпынан биһири чугастык ылыммытым.

Ырыаһыт Н.И. Степановтан олонхоттон быһа тардыыны уонна кыракий чабырбабы суруйдум. Офонньорум, ырыаһыт ырыаһыт курдук, көнгү-бааччы, кудуххай тыллаах-өстөөх! Өссө аны сайын фольклор айымнытын хомуйуутугар кинилиин үлэлээтэххэ туох эмэ тахсыһы. Онуоха иккиэн сөбүлэстибит.

Норуот тыһынан уус-уран былыргы да, билинни да айымнытын хомуйууга кини тылыттан суруйууну ити кэмтэн сабалаабыппыт. Мин кини тылыттан «Обо улуу Ньургун» (1960), «Күн Эрили» (1969), «Улдьаа Боотур» (1970) диэн олонхолору сурукка түһэрбитим. Ону тэнэ «Герой туһунан тойугу», «Ахсынны 5 күнэ», «Чурапчы холотууската», «Күөрэгэй ырыата» тойуктары, о.д.а. суруйан ылбытым. Оччотообу кэмнэ, билинни курдук киһи санатын, тыһыннаах бэйэтин тутта устан, түһэрэн ылар тэрил баара эбитэ буоллар, дэлэлээх элбэх тыл баайадуола суруллан хаалыа этэй диэн бүтэйдии санаан эрэ ылабын».

Дмитриев П.Н. Үгэс сабаланыта // Чолбон. — 2002. — №5.

* * *

Саха норуотун тылынан уус-уран литературатын улууканнаах айымньыта — олонхо. Олонхону үгүс сыллар усталарыгар элбэх көлүөнэ олонхоһуттар ырыа-тойук, тыл-өс өттүнэн ахсаабакка нарылаабыттара, чочуйбуттара. Онон сүдү айымньы үөскээбит-тэнийбит кэмэ үйэнэн-сүүһүнэн сылынан кэмнэнэр, оттон олонхоһут сааһа хас даҕаны уонунан сылынан. Бу күннэргэ баара эбитэ буоллар, норуот талааннаах ырыаһыта, аатырбыт олонхоһут, ССРС суруйааччыларын Союһун чилиэнэ Николай Иванович Степанов-Ноорой төрөөбүтэ 100 сылын бэлиэтиэх этэ.

Кини 1897 с. сааскы Ньюкулун саҕана, от-мас мунутуу көбөрөн тыллар кэмигэр, Мэнгэ Хангалас улуунун Хара нэһилиэгэр дыдангы тыа ыалыгар, иккис оҕонон төрөөбүтэ. Аҕата Уйбаан дьонун-сэргэтин ортотугар билиниллэринэн, туохха барытыгар дэгиттэр дьобурдаах, уран тарбахтаах мас да, тимир да ууһа. Кини турбут-олорбут, кэлбит-барбыт, хотугас, айаҕа хам буолбакка кэпсээннээх-ипсээннээх киһи эбит. Ийэтэ Моорук нэһилиэгиттэн төрүттээх Туутагыр Мэхээлэ соҕотох мааны кыһа Өкүлүүнэ дьиэтин-уотун ыраастык, чэбэрдик тутар, аһы-үөлү элбээтиннэрэн астыыр, сыгыары-сымнаҕас, үөрүннээн майгылаах дыахтар эбит. Таһаһы-сабы тигэринэн иистэннээнгинэн дьонно сирдэрбэтэ үһү.

Кыра уолчаан Ньюкулааскы сиртэн сэрбэйэ улаатыабыттан сэһэни-кэпсээни, ырыаны-тойугу сэргээн истэр буола улааппыта. Ардыгар ийэтэ: «Улахан дьон сыһаабын анныгар наһаа киирбэт буол эрэ...» — диэн набыллык буйсара. «Ээ, мин сыһаах анныгар киирбэппин, тэйиччиттэн харахпынан көрөн, кулгаахпынан истэн олоробун дии, бу», — диирэ онуоха биирэ.

Уус идэлээх киһиэхэ — Уйбааннаахха чугас, ыраах олорор дьоннор кыра-улахан кыһалбалаахтар көрдөһө, соруйса кэллэллэрэ. Биир күнүнэн, эбэтэр хонугунан оҕоһулар көрдөһүү, үлэх буоллабына, ким туохха дьобурдаабынан сэхэргээн, ыллаан-туойан, остуоруйалаан, олонхолоон күнү-түүнү кылгатар буолаллара. Кыра уол дьонсэргэ тобуорухарын, ыалдыт сылдыарын, хоһоһо хонорун эмиэ бэйэтин дьоннорун курдук сөбүлүүрө. Ордук кини көрүдүөстээх сэхээнэри, былыргы кэпсээннэри сыыска түһэрбэккэ, остуоруйа, олонхо тылын-өһүн биир тиһик-моонньох өйүгэр хатаан кэбиһэрэ. Ньюкулааскы бастаан угаа аҕатыгар иппэй-туппай, илии-атах буолан туһа киһитэ ааттаммыта. Кини уонуттан арыый тахсан иһэн, аҕатыттан ыйдаран, куобах айатыгар ырба, муус анньар анньыы ти-мирин баллырдыыр, аан халҕанын иэччэбин, онтон да атын үлэни

онгорор буолан барбыта. Кэлин илин энгээр улуустарынан кэрийэ сылдьан уһанар тимир, көмүс ууһа буолбута. Онно сылдьан араас идэлээхтэри көрсүтэлээбитэ. Амма, Чурапчы, Мэнэ, Дьокуускай куорат суон сурабырбыт олонхолорун, тойуктарын сүһэн ылбыта, диригник инэриммитэ. Кини алааһыттан ыраата, тэлгэхэтиттэн тэлэһийэ илигинэ тартаран истибит олонхотута Хара нэһилиэгин Быдай аҕатын ууһугар олохтоох Бөтүрүүскэ Наһаарап этэ. Бөтүрүүскэ оҕолорго сүрдээх элбэх остуоруйаны кэпсиирэ, сэһэни сэһэргиирэ.

Ыаллыы Нөөрүктээйи нэһилиэгин киһитэ Портнягин, сахалыы таптал аата Холбосто диэннинэн эрэ өйдүүр оҕонньоро кудулуччу олонхолоох, чуор куоластаах, дьийэрэтиилээх ырыалаах толоруутун эдэр сылдьан Ньюкулай элбэхтик истэн сэргэбэлээбитэ. Хараба суох Бөтүрүүскэ Наһаарап уонна Портнягин (Холбосто) олонхолорун аны бэйэтэ олонхо онгостон дьон-сэргэ ортогугар олонхолуур идэлэммитэ. Устунан кинини быһаччы олонхоттун Ноорой Ньюкулай диэн ааттыыр буолбуттар. Кини ылынан, уугугар-хаарыгар киирэн олонхолоотобуна, биир олонхотун хас даҕаны хонукка толороро, истээччилэр астына-бастына хаалалларын курдук. Ньюкулай сүүрбэтиттэн тахсыар диэри үгэс быһыытынан олоро түһээт, соботобун олонхолуура. Ити — олонхолоотун олохсуйбут биир сүүн ньымата. 1921 с. Н.И. Степанов-Ноорой көбүлээһининэн «Саха төрдө Сабыйа баай тойон» диэн олонхону ыаллыы нэһиликтэртэн олонхоттары түмэн, Хаптаҕайга Харыйалаах диэн сиргэ оонньоу быһыытынан туруорбуттара. Бу курдук олонхону спектакль быһыытынан туруоруу нуучча демократическай революциятын кэмигэр 1906—1907 сс. бастакы холонуулар буола сылдыбыттара. Кини бэйэтин олонхолоруттан «Бэриэт Бэргэн», «Ала Туйгун» диэннэри сурукка түһэртэрэн, Догдонгобо дракуруһуок кыттааччыларын күүһүнэн 1936 с. туруортуу сылдыбыта. Элбэх сирдэринэн тэлэһийэн гастроллаабыттара. Саха драматическай театрын сценатыгар хас да киэһэ субуруччу оонньообуттара. Манньык олонхо-спектаклын мин кыра сылдьаммын 1944 с. уонна Кыайыы ыһыаҕар түһүлгүбэ оонньообуттарын көрүтэлээбиппин билигин да үчүгэйдик өйдүүбүн. Ити иккис суол толоруу. Аны үсүһүнэн: «Уһук түрбүү» диэн олонхону олонхоттар кыттыһаннар 1948 с. Дьокуускайга толороннор киэн сэнгээриини ылбыттары. 1952 с. ССРС суруйааччыларын 2-с съехин делегата буолан, Н.И. Степанов-Ноорой Москваҕа баран кэлбитэ. Кини 1975 с., өлбүтэ.

Отут сыл анараа өттүгэр Күннүк Ураастыырап Николай Иванович Степановы эбэрдэлээн манньык истин тыллара суруйбута: «Эйиигин, саха талааннаах ырыаһытын, олонхоттун ... сааскын туолбуккунан истинник эбэрдэлибин. Эн мэлдьи үөрэ-көтө, үлэ-

лии-хамны, үрдүккэ тардыһа, үчүгэйи ыралы сылдыаргын мин олус биһирибин, хайгыбын. Эн уордаах, сидын фашистартан биһиги тапталлаах ийэ сирбитин экинэн-хааннгынан көмүскээбит хорсун сэрийһит буолабын. Ити сэриилэһэн хааннгын тохпуккунан даҕаны уол оҕо төрөөбүт норуотугар төлүөхтээх ытык иэһин толорбут оҕонньоргун» диэн. Дьэ, ити курдук, бу орто дойдуга үөскээн төрөөбүт иэһин олонхотун толорбута.

*Дмитриев П. Оҕо эрдэбиттэн олонхотун
// Кэскил.— 1997. — Балаҕан ыйын 17 к.*

КОЛЕСОВ ГАВРИИЛ ГАВРИЛЬЕВИЧ

1932 сыллаахха Мэнгэ Хангалас оройуонун Баатара нэһилиэгэр (Мэнгэ Хангалас Чурапчыны кытары быысаһар сиригэр) Тиэрэ диэн ааттаах от үрэх баһыгар, үөрэбэ суох колхозтаахтар Аграфена Николаевна уонна Гавриил Михайлович Колесовтар дьыэ кэргэннэригэр оһоҕос түгэбинээҕи уол оҕо төрөөбүтэ. Ийэлэрэ 16-та оҕоломмутуттан 2 уол оҕо ордон, киһи-киһитэ буолбуттара. Олортон биридэрэ, Россия үтүөлээх, Саха Республикатын народной артиһа, Россия Суруйааччыларын союһун чилиэнэ, П.А. Ойуунускай Государственной бириэмийэттин лауреата (өлбүтүн кэннэ), П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун грампластинкаҕа суруйтаран, дьонго-сэргэбэ саха ырыатын-тойугун кэрэтин, улаҕата биллибэт күүһүн-уобун, толоруллар уустук ньымаларын ситимнээн, өлбөт-сүппэт суолу хаалларбыт, саха омук киэн туттуута, тапталлаах уола — Гавриил Гаврильевич Колесов этэ.

Кини аҕата Гавриил Михайлович Колесов Баатара быһан, өн нүөл сирин уус тыллаах олонхотуттарын Фома Заровняев-Айааччы, Петр Петров-Баалкылаах, Петр Попов-Сытыы, Семен Жирков-Ачыас, Семен Мучин уо.д.а. кытта биир кэмнэ олонхолообута диэн «Мэнгэ Хангалас олонхотуттара» диэн антология матырыйаала бигэргэтэр. Гавриил Гаврильевич «Төрөппүттэрим тустарынан» диэн эссетигэр ахтарынан, кини быыкаайыгар, туораах саҕа улчааны аҕата түһэбэр сытыаран, биитэр көтөбөн олорон олонхолуура эбитэ үһү. Кини айыы бухатыырдарын ырыатын олус табыллан толороро, бухатыырдар дьулусханнаах сырыылара сыыдамсыйан, сытыыланан, уот харахха бу баарды кестөн илэ кэриэтэ ойууланан кэрэхсэнэллэрин бэлиэтиир. Ийэтэ барахсан намыын, набыл куолаһа иһирэхтик имэнирэн абылы бигириин уйадыһан туран суруйар. Онон Гаври-

ил Колесов айымныблаах олобун төлкөлөөх түөрэбэ төрдүттэн утумнаан айдарыылааба, анатыылааба сэрэйиллэр.

Оттон сэрии кэннинээби сылларга тыаба, төрөөбүт дойдутугар, өйүн-төйүн ситэ-хото тута илик, мэник-тэник оҕочоос эрээри, А.Е. Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй, А.И. Софронов-Алампа үөрэ-дьүүрэ тылларынан түһэрэн суруйбут, аһара абыланнаах айымны-ларын биирдиитэ-иккилиитэ эрэ аабаат эбэтэр атын дьонтон, билэр оҕолоруттан, ордук чорботон Дьокуускайга учуутал техникумугар үөрэнэр убайыттан Лука Гаврильевич Колесовтан истээт, сонно тута этигэр-хааныгар, сүрэбэр-быарыгар ингэрэн, бэрт дөбөнгүк нойосуус билэн, уһуга-мунгура суох сангара, ыллыы-туойа сылдыра. Ону биир дойдулаахтара: «...кутан-симэн суккуйан, этэн-сангаран дьэргэлдьитэн, хааһахан хостоон эрэр курдук субурутан, ыллаан-туойан дьэ уол оҕото буолан эрэбин дии!... Ыл эрэ, өссө биирдэ абаан иһитиннэр, ыллаан-туойан сэргэхсит эрэ!» — диэн хос-хос, көрдөһөн-ааттаһан туран, толорторор этилэр.

Ол курдук Гавриил Колесов куоракка киирэн туох баар сүрэбин-быарын төлөнүнэн, дууһатын иэйиитин бүтүннүүтүнэн бабарар, талаһар эйгэтигэр ситимнэммитэ. Өбүгэлэрбит мындыр өйдөрүнэн, күүстээх санааларынан, булугас айылгыларынан айан-дьайан ажалбыт улуу олонхолорун, кылыһахтаах ырыаларын, чабырбахтарын, оһуокайдарын сатыыр буолан, кылгас олобун устатыгар элбэх да үөрүүлээх көрсүһүүлэргэ, үрдүк түһүлгэлэргэ кыттан, ыллаан-туойан ааспыта.

Кини «Үс абыраабат абыланым» диэн кинигэтигэр маннык суруйбута: «...сахалыы кылыһахтаах народнай ырыа-тойук кэрэ-дьикти ньыматынан, кини аһара судургу курдук эрээри, ис-иһигэр киирдэххэ ураты уустуктардаах куорматынан ханнык бабарар аныгы сайдыылаах да киһи энгинэ бэйэлээх дирин санааларын, уустук иэйиилэрин кимиэхэ бабарар толору тириэрдэр кыахтаах дии саныбын. Ону мин дууһабынан таайабын, сүрэхпинэн билэбин! Кини курдук чуолаан саха киһитин дууһатыгар, этигэр-хааныгар, сүрэбэр-быарыгар туохтаабар да ордук тийимтиэ уонна дөбөнгүк дьайымтыа эминэн буолуохтаах. Тоҕо диэтэххэ, киһи кининэн дьарыктанарыгар туох баар ис тэтимэ — күүһэ-уоҕа, дууһатын иэйиитэ бүтүннүүтэ кыттыыны ылар быһыылаах. Кини арааһа эн эккэр-хаангар, бүтүн бэйэбэр, туох-баар организмгар сыһыаран илдьэ сылдыра аата-аһа биллибэт үгүс элбэх ньиэрбэлэрин, энинэ бэйэлээх уустук, нарын-намчы быччыннарын, тымырдарын-сыдыааннарын бүүс-бүтүннүүлэрин ордорбокко оонньоторунан, атыннык эт-

тэххэ, кычыгылата-сэргэхситэ сээбэннэтэринэн оннук сүдү кыахтанар буолуохтаах быһыылаах?!...» [Колесов, 1993: 22].

Гавриил Колесов «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону толорон, пластинкаҕа суруйтаран, бүтүн аан дойду эйгэтигэр таһааран, саха омук тылын-өһүн, ырыатын-тойугун кэрэтин иһитиннэрбит умнуллубат үтүөлээх. Ону ааһан, олобун тиһэх суолугар дылы олонхону үнэр тангара онгостон, олонхо мунура суох ис баайын, кинини иитэр сүдү күүһүн, омук олобун онкуллуур, сааһылыыр ураты суолталаах дьайыытын дьаныһан туран турууластыта, дьонно-сэргэбэ тарҕаппыта.

Ол курдук олох оҕотук эрдэбиттэн, 1950 сылтан сабалаан Дьокуускайдаабы радиокomiteт хоругар үлэлии сылдьан саха литературатын, фольклорун илэ-чахчы бэриниилээх патриоттарын көбүлээһиннэринэн, оччолорго радионан бэриллэр олонхоттон быһа тардыларга, радиопостановкаларга көтүпшэккэ кыттара, үксүгэр эдэр айыы бухатыырын ырыатын толороро.

1955 сылтан П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» диэн олонхотун толорбута. Оччолорго радиокomiteт председателин солбуйааччынан Захар Тимофеевич Тюнгюрядов үлэлиирэ. Кини дьаһалынан олонхо биир да тыла сарбыйыллыбакка толоруллуохтаах, ылланыахтаах эбитэ үһү. Онон биирдэ төхтөрүйэн биэриитигэр 40 мүнүүтэттэн чааска тийэр үһүннаах, уонтан тахса биэриини магнитофоннай пленкаҕа суруйтарбыта. Ол үрдүнэн баара-суоҕа биир кинигэттэн эрэ арыый ордук кээмэйдээби бүтэрбитэ. Оттон «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо Ойуунускай 7 томнаах айымньыларын хомуурунньугун үс саамай улахан, халыг томнарыгар нэһиилэ батан киирбитин ким барыта билэр. Ол аата Гавриил Колесов радионан хас да сыл устата олонхо үс гыммыт биирин эрэ толорбута. Онон саха норуота сүпшүтүн булбут, умнубутун өйдөөбүт, өбүгэлэрин дьиннээх ытык кэриэстэрин кыайан сыаналамMAT тылынан, ырыанан толоруллар уус-уран кылааттарын иккистээн төннөрбүт, төрөппүт курдук санаан, алыс диэн үөрбүтэ-көшпүтэ, сэргэхсийбитэ. Тобо диэтэххэ, ол сылларга П.А. Ойуунускай репрессияҕа түбэһэн, олоҕо суох сымыйа балыырга эриллэн, сырдык аата хара сымаланан биһиллэн сылдыбыта санардыы ыраастанан, тиллэн эрэр кэмэ этэ. Хомойуох иһин, оччолорго радионан истээччилэр киэн биһирэбиллэрин ылбатаҕа эрэри, дьинг сахалыы куттаах-сүрдээх дьон-сэргэ санааларын бичийэн, айымньылаах киһи талааныгар сүгүрүйэн махталларын биллэрбиттэрэ.

1955 сыллаахха Саха государственной музыкальной-драматической театрыгар композитордар М.Н. Жирков уонна Г.И. Литинскэй «Ньур-

гун Боотур» олонхону уопсай европейскай, классическай опера форматыгар киллэрэн ногаба түһэрбиттэригэр, үрүн Уолан, Сорук Боллур партияларын симфоническай оркестр добуһуоллааһынынан, ол эрэри дынноруот ныматынан кылыһахтаан ыллаан толорбута.

1957 сыллаахха Москваба буолбут Аан дойду устудьуоннарын уонна ыччатын VI фестивалларыгар кыттыыны ылан, атын омуктарга саха кылыһахтаах ырыатын, оһуокайын, чабырбабын, олонхоттон быһа тардан толорон иһитиннэрбитэ уос номоһор сылдыар. Ол умнуллубат түгэн туһунан кини маннык ахтыбыта: «...Москваба айаннаан иһэммин, мин, дыкти үйэбэ төрөөбүппүн, улуу дойду дыннээх гражданина буоларбын киэн туттан санаабытым... Дьулусханнаах айаннаах тимир көлө уонтан тахса километр үрдүгүнэн, улуу Сибиир кэтит киэлитин быһа көтөн, Урал хайаларын диэки куугунаабыта. Онтон Азия бүтэн, Европа халлаанын хайа тыырбыппыт. Биһиги бары, көтөн иһэр сахалар, өбүгэлэрбит олонхо тойугар киллэрбит бухатырдарын омунаах-төлөннөөх суһал сырыылара билигин бытаарбытын туһунан кэпсэппиппит. Москватаабы фестивальга мин эдэр ыччат эйэ иһин дьулуһуута модун күүстээбин көрбүтүм. Ол күннэргэ аан дойду ыччаттара — үрүннүүн, харалыын, арабастыын — бары биир ийэттэн-аһаттан төрөөбүт курдук буолбуппут. Мин билигин фестиваль умнуллубат күннэрин санаатахпына, тобо эрэ биир түмүккэ кэлэбин: сир үрдүн бары үтүө санаалаахтара түмсэн, эмиэ оччотообу курдук илии илиибититтэн тутуһан, «Сэрии буолбатын!» диэн күүстээхтик эттэхпитинэ, ама ханнык хара күүс кыайыа буоллабай!» [Борисов, 1956: 4].

1960 с. ССКП КК от ыйынаабы Пленумугар аналлаах «Хотугу Сардаҥа» диэн концертнай программаба кыттан, ССРС народнай артиһа Д.Ф. Ходулов, РСФСР уонна Саха АССР искусстволарын үтүөлээх деятелэ С.А. Зверев, Саха АССР үтүөлээх артиската А.К. Адамова уонна Гавриил Колесов кыттыыны ылбыттара уонна Саха АССР Культуратын министерствотын соруудабынан грампластинкаларга суруллубуттара. Онно Г. Колесов саха биллиилээх суруйааччыта С.С. Васильев «Эрчимэн Бэргэн» диэн оскуола оҥолоругар аналлаах олонхотуттан быһа тардан, бүтүн биир «гигант» пластинкаба суруйтарбыта (ити кини пластинкаба аан бастаан уһуллуута этэ). Бу толоруута нэһилиэнньэбэ тутта тарбанан киэн биһирэбили ылбыта. Ити пластинка иккиһин бэчээттэнэн нэһилиэнньэбэ тарҕаммата.

1968 сыллаахха Саха АССР Үөрэбин министерствота оскуола оҥолоругар саха тылын үөрэтиигэ аналлаах фонохрестоматиятын пластинкаларга суруйтарыларыгар эмиэ балайда кыттыыны ылбы-

та. Итини «Мелодия» фирма Ленинградтаабы студията сайын Якутскайга кэлэн уһулбута.

Онтон, 1968 сыл күһүнүгэр Гавриил Колесов Ленинградка тийэн, П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» 9 тойуктаах олонхотун 8 чаас устата салбанан барар 9 пластинкалаах, сахалыы, нууччалыы уонна английскай тылларынан быһаарыылаах, Саха АССР народной артистката, РСФСР культуратын уонна искусствотун үтүөлээх деятелэ Г.М. Кривошапка, Горькай аатынан литературнай институт научнай үлэһитэ И.В. Пухов ыстатыйалара киирбит, П.А. Ойуунускай аатынан Саха государственнай бириэмийэтин лауреата В.Р. Васильев олонхо тематыгар анаан айбыт «Ньургун Боотур», «Абааһы уолун өлүүтэ», «Дьол» диэн графическай ойууларынан кииргэтиллибит, ону кытары автор П.А. Ойуунускай уонна толорооччу мэтириэттэрэ бэчээттэммит анал буклеттаах комплегар суруйтарбыта. Ити комплект суолталаах сувенир быһыытынан аан дойду үгүс дойдутугар, дьонугар, общественнай да бөлөхтөрүгэр бэлэктэнэн тарфаммыта.

Ол туһунан фольклорист П.Н. Дмитриев аспиранныы сылдьан 1970 сыллаахха маннык суруйбут: «...Гавриил Колесов «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхонон 1955 сыллаахтан умсугуйан, тартаран туран дьарыктаммыта. Үгүс ахсааннаах радионан истээччилэр сэнээриилэринэн кынаттаммыт Г. Колесовка саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын сүөгэйэ, чөчөгөйө буолбут олонхону грампластинкаба суруттарар улахан баба санаа үөскээбитэ. Ол баба санаа кинини түбүктээх үлэ суолугар үктэннэрбитэ. Олонхону үчүгөйдик билэрин ааһан, өссө биирдии герой ырыатын-тойугун ингэн-тонгон билиигэ кыһамньытын уурбута. Араас оройуоннарга гастрольнай биригээдэбэ сылдьан норуот ырыаһыттарын, тойуксуттарын толорууларын үгүстүк истэр, сэнээрэр. Кинилэртэн дьүрүһүйэр олонхо тойугун — эгэлгэ төгүллэри, дэгэттээх матыыштары истэн бэйэтин байытынар, эрэлэ улаатар...» [Дмитриев, 1970: 4].

1981 сыллаахха «Мелодия» фирмаба Москваба «Сахалыы народной ырыа-тойук туһунан санаалар» диэн 40-тан тахса мүнүүтэлээх «гигант» пластинкаба уһуллубута. Бу программа ис хоһооно хайа да кэмнэ, төрүт тыл, ырыа-тойук абылангар ылларбыт дьон кэм-кэрдии ирдэбилиттэн, хаарчабыттан толлубакка айар имэн иэһии айымньылаах сабахтарын сатаан арыйарга дьулуһуохтаабын, өркөн өйүнэн тобулуохтаабын, киһи бабата уонна дьобура мунгура суобун туоһулуур. Гавриил Колесов этэринэн, аныгы киһи олонхо кизэн кизэлитигэр киириэн, ингэн-тонгон дьарыктаныан иннинэ үөрэтии ньыматын биир көрүнгүнэн, кирилизэһин маннайгы үктэлинэн норуот тылы-

нан айымньытын кыра көрүнгэрэ буолалларын, ону ааһан классик уонна аныгы суруйааччылар суруйууларын ингэн-тонгон үөрэтии, кылыһабынан киэргэтэн, добуһуоллаан ыллааһын ураты туһалаабын, дьайар күүһэ уратытын ыйбыта. Былыр олонхоут суос-соботобун сылдьан олонхону толорон, дьон-сэргэ өйүн-санаатын ыраастаан, үтүөбэ-сырдыкка дьулуһуутун күүһүрдэн, айылҕа биэрбит сөбүмэр дьобурун көмөтүнэн үөскүүр тылын баайынан, куолаһын кыабынан дьону угуттуура, дьайбарбыт санаатын ыраастаан биллибэт куйаарга көтүтэрэ.

Гавриил Гаврильевич 1993 сыллаахха М.Н. Жирков аатынан Дьокуускайдаагы музыкальнай училище иһинэн ырыаба-тойукка баҕалаах оҥолору түмэн кылыһахтаах ырыаба үһүйүүтүн саҕалаабыта. Манна кини улахан болжомтону уус-уран тылга уурара. Оҥолор уус-ураннык ааҕарга, кылыһахтаан ыллыырга, чабырҕахтыырга, оһуокайдыырга үһүйүллүбүттара. Маны таһынан, үрдүк таһымнаах исписэлиистэри ынгыртаан саха төрүт культуратын уонна литературатын, историятын, этнографиятын, оннообор «Методика научной работы» диэн предметтэри киллэрэн үөрэттэрбитэ күн бүгүн тулхадыйбат тирэх билии буолаллара саарбаҕа суох.

Гавриил Колесов саҕан хаалларбыт саха омукка кэскиллээх уонна суолталаах музыкальнай училище иһинэн «Төрүт культура толорор ньымаларыгар үһүйүү» салаата тэриллэн үлэлээбитэ быйыл 20 сылын туолар. Онон, саха омук саарына Гавриил Гаврильевич Колесов үтүө аата үйэлэртэн үйэлэргэ «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоҕо суруллубут тыыннаах куолаһа чугдаара тыаһыырын тухары, саха куттаабы үөрэтэ-такайа турар күүһүнэн, саха олонхотун сүппэт-симэлийбэт тыынныыр уонна тыынны туруо диэн бигэ эрэллээхпит.

В.В.Обюкова,
фольклорист

АЛТАН НЭҔИЛИЭГЭ

Өлөчөйгө көрбүт-истибит олонхоуттарым

Сэбиэскэй былаас баарына олонхо отой да умнууга хаала сыспыта сымыйа буолбатах. Сорох сорохтор «олонхону утары охсор» суруктарын чочоннотор дьон кытта бааллара. Былыр сэбиэскэйдэр былааһы ылыахтарын иннинэ түөлбө аайы хастыы да улахан да, кыра

да олонхоһут, ойуун дьон биһиэхэбэ Мэнэбэ элбэхтэрин туһунан кырдыаҕастар кэпсииллэрин элбэхтик истэрбит. Сорох сорохторун көрөн билэр буоламмыт, ыйгыттаха сэмэйдэрэ бэрт буоланнар уонна колхоз хаһан да бүппэт үлэтиттэн солотуйбат буоланнар:

«— Ээ, биһиги эдэр эрдэпитинэ олонхоһуттарга көбүйдэхпит буолан үтүктэрбит эрэ. Билигин түүлээх холбукабыт кураанахсыйан сылдьар, — дииллэрэ. Биһиэхэ мин билэрбинэн Беляев Иннокентий Иннокентьевич-Төлөбүр, абыс уонун ааспыт оҕонньор: «Олонхоһут этим, баай Попшуктарга ыңырдахтарына олонхолообута буолан дуомнуурум, үчүгэйдик аһаан абыранаары. Эһи хос эһэнг Төкүнүк (Сидоров Прокопий Леонтьевич) син бэркэ олонхолуура», — диэбиттээбэ. Онно оҕо буоламмын сиһилии туоһуласпахха хаалбытым. Кэлин филологической наука кандидатата Г.В. Попов уонна А.М. Апросимов архыыптан хасыһан, кырдыаҕастартан туоһулаһан хомуйбут кинигэлэригэр көрдөххө сөп түбэсирэр. Төлөбүр оҕонньор биһиги санаспытын Кэтирийи кытта олохторун холбоон олус тапсан үйэлэрин этэннэ моҕообуттара. Биирдэ арыгылаах аһаһын кэнниттэн өр ааттаһан-көрдөһөн тураммыт биир күөс быстынга олонхолотон истибиһпит. Бэйэтэ да бэрт хантабар оҕонньор хантайыабынан хантайан, үөһэттэн таммалаан түһэр олонхо тылларын айабар түһэрэн ылар курдук сөн куолаһынан дөрүн-дөрүн тохтоон ыла-ыла набылыччы лоп-бааччытык сөңүдүйэн барбыта:

«Былыр-былыр
Былыттары кытта
Быралыйан хаалбыт
Быһылааннаах үйэлэр
Быдан анараа өттүгэр
Үс сахам омуга
Үөскүү илигинэ
Охтон баранар мастаах
Орто дойдум барахсан
Ото-маһа өссө тэптэн
Оһуор ойууланан
Охтон бараммакка
Ойон тахсар күннүүн
Оонньоһон-уруйдаһан
Олуһун диэн тупсан

Туругуран ахан турдабына...» — диэн этэрин быһыһыгар «хайдах маһа охтон бараный, ууга уолан бараный?» — дэтэтэлиирэ.

Ити курдук судургу собустук суккуйбахтаан иһэн уурайан хаалан хомолпута. «Айыкка, сангарар даҕаны сааһырбыт киһини сылатар», — диэн аккаастаммыта. Оччолорго абыс уонун лаппа аһаран эрэрэ. «Эдэрбэр

үс олонхону син баһын-атабын билэр этим» — диэннээбэ. Биһиги Өлөчөйбүт киһитэ Слепцов Егор Яковлевич (Суоппар Уйбаан аҕата) иитиллибит абаҕата Баһаарын диэн оҕонньор улахан олонхоут этэ, онтон уһуйуллубутум диирэ Төлөбүр. Егор Яковлевич аан маннай «табаарыстыба» диэн коллективнай хаһаайыстыба тэриллээбиттэн сибиинньэ ферматын сэбиэдиссэйинэн уонна үүт, арыы собуотун маастарынан үлэлээн аан маннайгынан «Эргин туйгуна» буолбута. Сыл баһыгар-атабар биирдэ эмит улаханлык холочуйдабына «дьээ-буо-оо» диэн сүрдээх уһундук ыллаан тыынын таһаарара. Онно болбойон иһиттэххэ, бэйэтэ күннээби олобун-энин туһунан тута хоһуйан ыллыыр быһыылааҕа. Уола Суоппар Уйбаан эдэр сылдьан икки уопсай тэтэрээт былаһын тухары бэртээхэй хоһооннордооҕо. Олортон быһа тардан сыанаҕа тахсан хам-түм ааҕан үөрдэрэ. Кини уола Слепцов Семен Иванович, Амма хаһыатын солбуллубат сэкирэтээрэ, эмиэ аҕатын курдук бэртээхэй хоһоонньут, кэпсээнньит, публицист, аҕата эмиэ сүрдээх бөлүһүк бөбө этэ. Онон аҕатын көрбүтүнэн төрөөбүт киһи Сэмэн Силэпсиэп. Суруйбүт сэхэнэ «Күрүлгэннэ» бэчээттэммитэ, «Илин» сурунаалга уонтан тахса страницалаах балаҕа дириг хорутуулаах «Улуу Ку-йаар. Орто дойду. Киһи» диэн философскай анаарыылаах очерката тахсан бар дьонун сөхтөрбүтэ. Онно эмиэ философскай хомоҕой тыллаах хоһооннору кыбыһпыта бэйэтэ эмиэ олонхолуу туруктаах айымньыны айбыт дуу дии санаабытым.

Ити Сэмэн убайа, Суоппар Уйбаан быраата, Учууталлар учууталлара, үөрэбири туйгуна, Слепцов Михаил Егорович эмиэ бэртээхэй хоһоонньут. Аймахтара Арбита удьуорун утумнаабыт дьон, били олонхоут Баһаарын сиэннэрэ. Айылҕаттан бэриллбит айар куттаах биһиги Өлөчөйбүтүттэн төрүттээх Силэпсиэптэрдэн Сэмэн Силэпсиэп суруйааччы буолуо диэн эрэнэ санаахха сөп курдук. Кини киһи аныгы олонхону айан да кээһиэн сөп. Дом!

1952 сыл диэки Амма үөһэ Алтаньттан аҕам бииргэ төрөөбүт улахан балта Ааныскалаах биһиэхэ көһөн кэлбиттэрэ. Кэргэнэ Табаҕаттан төрүттээх Бурунаһыап Байбал-Кылыс уола Бүөтүр, Аҕа дойду Улуу сэриитин кыттылааҕа киһи Аанысканы ир суолун ирдээн, сэрииттэн кэлэригэр тута Бөтүкүттэбэ үөһэ Алтан бөһүөлэгэр тийбитэ.

Ааныска соторутаабыта кэргэнэ өлөн Суура диэн кыһынаан иккэйэбин тулаайахсыан олордобуна тийэн кэргэн ылан аҕыс сыл онно хонуу биригэдьииринэн үлэлиир. Урукку кэргэнигэр төрөппүт кыһа Өлөксөөндөрө Ороссолуода киһитигэр кэргэн тахсан олороро. Эдьийигэр сылдьар уолун Сиэнньэни бэйэтигэр аҕалар.

Биһиэхэ кэлэригэр уоллаах кыыс оҕолоох этилэр. Биһиэхэ икки сылтан ордук озорбуттара. Табаҕаҕа балаҕан тугтан онно көспүттэрэ.

Бүөтүрү наар Кылыс Бүөтүрэ дииллэрэ. Арай биридэ Бөтүкүттэттэн куораттан иһэр икки киһи ааһан иһэн хоммуттара. Ол күн улахан дьоро киэһэ буолбута. Амма киһитэ сылаах эт, арылаах алаады кэнниттэн кэбэрдэ-кэбэрдэ:

«— Кылыс уола, кылыһахтаах куолаһынан олонголоон күндүлүөн буолаарай? Биһиэхэ эрдэххинэ бэркэ олонголоон үөрдүбүтүн тобоҕо баар ини» — диэбитэ. Бүөтүр үөрэ истибит киһилии өрө чөрбөс гына түспүтэ, хайыбын диэх курдук эргиччи көрбөхтөөбүтэ. Харахтара уоттаабынан чабылыннаһан, ис-иһиттэн күүскэ өрүкүйбүт көрүгнэммитэ.

«— Хата, олонхону истибэтэх дьонго бэрт сонун буолла! Чэ эрэ, Бүөтүр, истэн үөрүөбү, баһаалыста, олонголоо, — дэһии буолла. Таһырдыаттан эбии хардаһас киллэрэн көмүлүөк оһобу толору симнилэр. Оһолор чугас ыаллары ынгыртаан аһалан балаҕан иһэ киһинэн туолан симиллии кытаанаҕа буолла. Кылыс Бүөтүрэ аҕата Кылыс Байбал бэркэ аатырбыт, оһсор улар курдук кутулла турар уус тыллаах, кылыһахтаах куолаһаах, сытыы сирэйдээх-харахтаах, умса бырах, тиэрэ бырах, эмиэ бу уолунуу кулуһун курдук көнө, дьылыгыр унуохтаах орто киһи эбитэ үһү. Улуу олонхонут Тон Суорун хаан аймаҕа. Тон Суорун курдук анаан-минээн олонхону батыһан дьарыгырбатах буолан лоп курдук орто олонхонутунан биллэрэ үһү. Бүөтүр аҕатын уонна абаҕатын Тон Суоруну удьуордаатаҕа буолан дөрүн-дөрүн манньк дьоро киһэлэргэ дьон көрдөһүүтүнэн олонхолуурун сөбүлүүрө. Маннай симик баҕайытык көхсүн этитэ-этитэ бүтэни соһустук саҕалаан иһэн улам куолаһа эрчимирэн, күөмэйэ чөллөрүйэн, хараҕа кэнээн тэрбэлдэйдэн, тохтоло суох кудуччу этэн-тыһан, айыытын-абаһытын куолаһарын үкчү үтүгүннэрэн кылыһахтаах куолаһынан кыайа-хото кулуһунан бара-ра истиэххэ кэрэ этэ. Биһиги онноһор оһолор улахан дьону кытта тэннэ сэргэбэлээн түүнү быһа истибиппитин өргө дылы сэһэн онгостон өрөппөөннөспүппүт. Бүөтүр өссө сүрдээх элбэх остуоруйаны, үһүйээни билэрэ. Соломуон Муударайы, Улуу Кудансаны олонхо курдук олус уустаан-ураннаан кэпсиирин сүрдээһин сэргиирбит. Кэлин Ойуунускай сырдык аата тиллэн, айымньылар тахсыбыттарын аһан бараммын Кылыс Бүөтүрэ Ойуунускай суруйууларын тылыттан тылыгар сүлэн ылан өйдүү сылдыһарын сөрү сөһпүтүм. Урут билинни курдук телевизор, компьютер суох этэ, электро-уот да суоҕа. Ити Кылыс Бүөтүр курдук сэһэнньит, остуоруйаһыт,

олонхоут киһи дэннэ көһүннэбинэ үөрүүбүт үрдүүрэ, улахан сабыытыа буолара.

Кылыс Бүөтүрэ улахан мас ууһа этэ. Элбэх ыалга дьиэ, дьиэ тэрилин онгoron биэрбитэ билигин да кэрэһилии турдахтара. Аан дойдуну аймаабыт алдьархайдаах сэриигэ Сталинград көмүскэлигэр түбэһэн, чэгиэн этин-сиинин сэймэктэтэн иккис группалаах инвалид буолан дойдутун булар дьолломмута. Мамай Кургааныгар сир-халлаан синнэстэр иэдээнигэр түбэһэн, хата араанный буолан тыыннаах ордубутум диэбитэ. Уола Сиэннэ армияҕа үс сыл сылдьан баран, комсомольскай путевканын Кангалас таас чобун хостоспут биир бастын шахтер киһибит аһара быыллаах ыар үлэттэн кылгас үйэлэммитэ. Кэргэнэ, оҕолоро онно олохсуйбуттара. Сиэннэ эмиэ аҕатын үтүктэн оҕолорго биһиэхэ кылгастык да буоллар син бэркэ олонхолоон иһитиннэрэр этэ. Бүөтүр Ааныска батыһыннары кыһын Суураны бэйэтин төрөппүт оҕолорунааҕар ордук көрөн-харайан, улаатыннарар, ыал ийэтэ онгoron, кини биэс оҕотун кытта улаатыннарар, ыал онгortoон, күүс-көмө, өйөбүл буолбута. Сиэннэрин атахтарыгар туруортаан, барыларын үөрөхтөөх, үлэһит дьон онгortoобута. Кыраларыгар сайын айы батыһыннара сылдьан алааһыгар оттоторо. Ол курдук кыраларыттан хара үлэҕэ эриллэн үтүө-мааны үлэһит сиэннэрэ эһэлэригэр махталлара мунура суох. Табаҕа Бурунаһаптар — тарбахха баттанар биир бастын ыаллар. Оҕо-уруу тэнитэннэр Кылыс Бүөтүрүн үтүө аатын ааттаталлар.

Кылыс Бүөтүрэ билигин сэнэх эрдэбитинээбитин курдук баара буоллар олонхолоон табаалары аатырдыах ахан этэ дии саныбын. Кылыс Бүөтүрэ-Бурнашев Петр Павлович (1900—1977 сс.) анаан дьарыктаммыта буоллар улахан олонхоуттарым туһунан өйбөр туһутум сыччаах итиччэ эрэ баар. Этэбин дии, били сэбиэскэй былаас баарына барытын хомуйуус баартыйата баһылаан-көһүлээн олорор кэмигэр (ол кэми биир бэйэм билигин даҕаны биһири саныбын) олонхону дьарыгыры суох буолан, ситэ билбэккэ-көрбөккө хаалбыппыт аһара хомолтолоох. Оннооҕор эһэм Баһылаччаан, хос эһэм Төкүнүк Борукуоппай олонхоуттарын туһунан Г.В. Попов кинигэҕэ киллэрбитин саатар туһулааспакка хаалбыппын. Эһэм Баһылаччаан, Төкүнүк уола, мин биэс саастаахпар аҕыс уон үс сааһыгар өлбүтэ.

Василий Сидоров,

Мэнэ Хангалас улуун уонна

Алтан нэһилиэгин бочуоттаах олохтооҕо

**Попов Василий Анемподистович-Өгөх Баһылай
(1881—1942)**

«Мас ууһа, дьиэ тээбиринин табан оно-роочу, ыраас суоллаах-иистээх, оту бэркэ охсоро үһү. Кэргэнэ Попова (Васильева) Февронья Петровна-Баатара Өргөннөөбүт-тэн төрүттээх, Василий Анемподистович-тыын биэс оҕоломмуттар: Василий, Варвара, Егор, Гаврил, Константин.

1931 с. олунньуга Попов В.А. «Үүнүү» табаарыстыбатыгар биир аты, биир биэни, биир ат оҕуһу холбоон чилиэнинэн бастакынан киирбит. «Чапаев» колхоз төһүү үлэ-һитэ, ударнига, стахановеһа. Төһө да мас көнө, сангата суох буоллар, норуот ырыаһыта, тойуксута, урууларга, ыһыахтарга ыллыыр эбитэ үһү».

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Слепцов Иван Петрович-Баһаарын Уйбаан

«Баай төрүттээх, нэһилиэгэр 24 сыл кинээстээбит, 4 сыл кубалаабыт дьоннордоох, аар-саарга аатырбыт Бэрт Маарыйа диэн үтүө-мааны хотуннаах Чыкыйаас Быладьымар Силэпсиэп (1770—1829 сс.) улахан кыһыттан Маарыйаттан төрөппүт уолаттарыттан, кини норуокка ордук биллэн, улуу олонхоһут аатырбыт. Баай Лепчиковтарга биэс түүннээх күн олонхолообут. «Алтан нэһилиэгэ» 2011 с. тахсыбыт кинигэттэн, стр. 133. «...олонхоһуттар Баһаарын Уйбаан (Өлөчөй)» — «Чолбон» № 10 сурунаал 1998 сыл, стр. 88 «Тон-Суорун Иннокентий Иванович Бурнашев төрөөбүтэ 130 сылыгар» Попов Г.В. ыстатыйата».

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Беляев Василий Прокопьевич-Тэбиик Баһылай (1893 с.т.)

«Алтан нэһилиэгин Намчы алааһа диэн сиргэ төрөөбүт. Чурапчы Чакырыгар 1920 с. Эрилик Эристиин балтын ойох ылан онно олохсуйар. Бэрт сытыы-хотуу киһи Эрилик сабыдыалынан маннайгы тыа хаһаайыстыбатын коммунаатыгар киирэр, баайдары утары мунһахтарга уоттаах-төлөннөөх тыллары этэр. Чакыр дыоно кинини бэртээхэй ырыаһыт, мас ууһун быһыытынан билинэллэрэ. Томторго санга оскуола тутуутугар маастардаабыт.

1921 сыл бүтүүтүгэр Ньылхан диэкиттэн кэлбит, бэргэхэлэригэр күөх туоһахтаах 100-н таһса киһилээх Канин хамандыырдаах үрүнгэр этэрээттэрэ Амма Соморсунугар штабтамыттара. Ахсынньы 11 күнүттэн Чакырга Эрилиги, кини аймахтарын сойуолаһан бараллар. Ити кэмнэ Чурапчыттан кыл мүччү Эрилик кэргэттэрин тэйиччи алааска көһөрөр. Онно күрэспит күтүөттэрэ Василий Прокопьевич Беляев атаһа эт ыла төннөн кэлэн алаастарыгар Өтөхтөөххө үрүнгэр баалларын билбэккэ киирэн биэрэн тутуллар уонна ытыллар».

Константин Константинович Родионов

*В.Р. Сидоров, Л.Е. Попова. Алтан нэһилиэгэ. —
Дьокуускай. — 2011. — С. 142.*

БААТАРА НЭҔИЛИЭГЭ

Колесов Гавриил Михайлович

Колхозтаах эһэм Г.М. Колесов барахсан оччолорго туох баайдаах-дуоллаах буолаахтыай? Ол да буоллар бийиги атын ыаллар оһолоругтан итэбэстик санамматахпыт. Этэллэригэр дылы, дыон тэнинэн сылдыбыппыт, үөрэммиттэ. Итиниэхэ эһэбит барахсан үтүөтэ мунура суох. Кини кими да кытта хохочуоллаһа, мөккүһэ сылдыарын көрбөтөхпүт. Олус элэккэй-сайаһас майгылааһа. Көрдөөх, күлүүлээх-дэгэттээх остуоруйалары, үһүээннэри сөптөөх түгэннэргэ бэргэнник түбэһиннэрэн, кэпсиир-ипсиир үгэстээбэ. Түһэбэр көтөбөн оһорон «Соломуон Муударай», «Биеһахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин», «Дуулаһа бухатыырдар» тустары-

нан кэпсиирэ, ардыгар аргый аҕайдык тойуктуура, олонхолуура. Итинэн биһигини норуот муудараһыгар үөрөшпит-ииппит эбит. Үлэһит дьону, төрөппүттэригэр көмөлөһөр оҕолору холобур онгосторго такайара.

Эһэлээх эбэбит аҕыс оҕоломмуттарыттан иккитин эрэ илиилэригэр тутан хаалбыттар. Онон да буоллаҕа, биһигини, үс сиэннэрин, эһэм Гавриил Михайлович күннээбэр эрэ күндүтүк көрөн-харайан дьон-сэргэ онгортообут сүнкэн үтүөлээх-өҥөлөөх. Эһэбит сырдык аатын-суолун биһиги оҕолорбут, сиэннэрбит, хос сиэттэрбит үйэ тухары өйдүү-саныы сылдыһахтара».

Сизнэ Виктор Романович Попов

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Петров Петр Степанович-Баалкылаах

«Мэнэ улуунун Баатара нэһилиэгэр 1889 сыллаахха дьадангы кэргэнгэ төрөөбүтэ. Төрдө үрэх баһын (Өргөннөөх) аҕатын ууһун дьоно этилэр. Петр Степанович сытыы-хотуу, бэйэтин кыанар киһи этэ. Ыллыыр, оһуокайдыыр, олонхолуур идэлээбэ. Ыраахтааҕы уһуларын кытта нэһилиэк общественной олобор активной кыттыыны ылан барбыта. 1921 сыллаахха нэһилиэк ревкомун председателинэн талбыттара. Бандьыттар өрө турар кэмнэригэр Күндүлгэ хаайылла сылдыһыта. Онно уус-уран тыллаах-өстөөх буолан, олонголоон быһааммыта».

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Заровняев Степан Иннокентьевич-Быллай Ыстапаан

«Кини Күөлэттэн төрүттээбэ. «Бойобуой», кэлин «II Октоөп» колхозка кыладыапсыгынан, биригэдьииринэн, хонуу үлэтигэр үлэлээбитэ. Кини элбэх сэһэннэри, номохтору, үһүээннэри билэрэ. Онтон сорохторун сурукка киллэрэн сэһэргээн хаалларбыта. «1950-с сылларга Күөлэбэ оттуу сырыттаһытына Ыстапаан Сарыбынаайап биһиэхэ оҕолорго уонна оччотооһу Күөлэбэ олохтоох улахан дьонго киэһэ ахсын олонголоон иһитиннэрэрэ. Олус биһирээн, кэрэхсээн истэрбит», — диэн билигин Дьокуускай куоракка олорор биир дойдулаахпыт СР норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, улуус

Бочуоттаах гражданина, генерал-майор Корякин Иван Иннокентьевич ахтар»

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Попов Петр Назарович-Сыгыы (1913—1959)

«Кини 1913 сыллаахха төрөөбүтэ. Советскай Союз Геройа Ф.К. Попов бииргэ төрөөбүт улахан убайа Назар Кузьмич Попов уола. Сэри иккис сылыгар Алданна үлэлии сылдьан Ийэ дойду көмүскэлигэр ынырыллыбыта уонна эргиллэн кэлбитэ. Кэргэнэ Анна Давыдовна-лын 3 оҕону төрөппүтүтэрэ. Билигин ыччаттара идэлээх үлэһит буолан бэйэлэрэ сиэннэрдээх дьонун-мааны ыаллар.

Петр Назарович сахалыы бэйэтин тылыгар бэркэ туойара уонна кинини үгүстүк кулууп сыанатыгар уонна бэлиэ түмсүүлэргэ олонхону толорорун дьон сэргээн истэрэ».

*Балта Аграфена Петровна Попова
кэпсээниттэн*

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Мучин Семен Терентьевич

Семен Терентьевич Мучин дэгиттэр талааннаах этэ. Саар тэҕил унуохтаах, тура сылдьар хара, хойуу баттахтаах, хара бараан, сүр ис киирбэх дьүһүннээх, сыыска-буорга сыстыбатах курдук чэнчис, турбут-олорбут, кыра собустук тардыалатан, омурда-омурда ыһан эрэр курдук, төлүтэ биэртэлээн сангарар, сүр көрүдүйөс кэпсээннээх-ипсээннээх, магнит курдук бэйэтин тула кинини тардар алыптаах, сырдык дууһалаах киһи этэ.

Кинини бар дьоно «Ийэтиттэн илдьэ

кэлбит талааннаах оѳо» диэн таптаан ааттыыллара. Кини сөбүөн курдук эгэлгэ былыргы сэһэннэри, үһүээннэри, остуоруйалары, олонхолору билэрэ. Олортон быһа тардан толорорун дьон тугу барытын умнан туран истэрэ.

Ордук кинини, кыыл-сүөл сангатын үтүктэринэн маастар этэ. 1947 сыллаахха Саха АССР 25 сылыгар Москва куоракка Бүтүн Россиятаабы көрүүгэ кыттыбыта. «Куоска олонхотун» толорон Бүтүн Союзтаабы радио фондугар уһултарбыта.

Сеня самодеятельность сценатыгар араас өрүттээх характернай, комической, драматической уобарастары айыталаабыта. Кини айбыт бурдук сиксийэн илгистэ турар Хангынай Сэмэнин («Тизтэйбиккэ»), Мэхээһин («Ини-бии»), Кытайын («Күкүр Ууска»), Бүөтүрүн («Тапталга») көрбүт дьон билигин да умнубаттар.

Москваттан РСФСР Культуратын министерствотун грамотатынан, сыаналаах бэлэхтэринэн бириэмийэлэнэн, сүргэтэ көтөбүллэн, үөрэн-көтөн кэлбитэ.

Семен Терентьевич Өргөннөөх кулуубугар уус-уран самодеятельноһы биир бастакынан аныгы олох суолугар таһаарсыбыт, дьону кулууп ыытар үлэтин тула түмэ тардыбыт, концерт, спектакль диэннэри дьонго киэнник билиһиннэрбит уонна онуоха элбэх кинини көбүлөөн кытыннарбыт кининэн буолар. Российской Федерация үтүөлөөх, СР народной артыыһа, П.А. Ойуунускай аатынан персональной бириэмийэ лауреата Гавриил Гаврильевич Колесов кинитэн элбэххэ үөрэммитин туһунан махтана кэпсиирэ.

Кини бэрт кылгас олобу олорбута, баара-суоҕа 26 саастааҕар сэриигэ доруобуйата эмсэҕэлэн уонна сэлликтэн 1952 сыллаахха өлбүтэ.

С.Т.Мучин сырдык аата оройуон историятыгар, ыччаттарга ааттана туруоҕа».

А.Л.Попов
ахтыытыттан

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Захаров Семен Васильевич (1908—1943)

«Сэмэнкэ сангарды улаатан истэбинэ ийэтэ өлбүтэ, аҕата иккистээн кэргэннэнэн Прокопий диэн уолламышытара, онон бииргэ төрөөбүттэр иккиэ этилэр. Уолаттара кыра эрдэхтэринэ төрөппүттэрэ

иккиэн ыалдын өлбүттэрэ, онон оҕолор тулаайах хаалан бэрт эрэйинэн улааппытара. Оҕо саастара Ырыалга ааспыта.

Сэмэн кыайан оскуолаҕа үөрэммэтэбэ. Ырыал табаарыстыбатыгар 1929 сыллаахха киирбитэ. Колхоз туруу үлэһит киһитэ этэ. Кэргэннэммэтэбэ. Олонхолуур этэ, ыаллара бары сөбүлээн, астына истэллэрэ. 537-с строевой полкаҕа сэриилэһэ сылдьан тохсунньу 12 күнүгэр 1943 сыллаахха өлбүтэ. Воронежской уобаласка Новая Калитва элиэннэбэ көмүллүбүтэ. Бииргэ төрөөбүт быраата Проконий элбэх оҕолоох, сиэннэрэ, аймахтара Майаҕа олоролор».

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Попов Михаил Петрович (1910)

«Попов Михаил Петрович-Мэхээс 1910 с. Баанньа Бүөтүрэ диэн киһиттэн төрөөбүтэ. Ырыалга олохтоох этилэр. Ийэтэ эрдэ өлөн ангаардас аҕа улааппыта.

Мэхээс оскуолаҕа үөрэммэтэбэ. 1932 с. колхозка киирбитэ. Сүрдээх көнө, аҕыйах сангалаах, үтүө үлэһит киһи этэ, стахановец аатын ылбыта. Сэрии кэмигэр колхозка сыппара, былаан түһэриллиитигэр сылгылары арыаллаан бэбиэскэ ылан фронтка барбыта уонна сураҕа суох сүппүтэ.

Кини үчүгэйдик олонхолуура, сахалыы ылыыра, хоһоон ааҕара. Дуобатчыт этэ. Дьону солбуйан биригэдьиирдии сылдыбыта».

*Бииргэ төрөөбүт быраата
Иван Петрович Попов,
70-с сылларга суруйбут ахтыытыттан*

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Попов Роман Николаевич (1911—1945)

1911 сыллаах төрүүх. Аба дойдуга Улуу сэриитин толоонугар 1945 сыллаахха охтубута. Берлингэ тийэ кыргыспыта. Кэргэнэ Колесова-Попова Аграфена Гаврильевна сэрии бастакы сылыгар сөгөл ыарыыттан өлбүтэ. 3 уол төгүрүк тулаайах хаалан эһэлэригэр Колесов Гавриил Михайловичка иитиллэн идэлээх үлэһит, ыал дьон буолбуттара.

Роман Николаевич сэрии иннинэ Өргөнөөх кулуубугар көрү-нары, ырыаны-тойугу көбүлээччи-тэрийээччи быһыытынан биллэрэ. Бэйэтэ олонхону, оһуокайы, ол сабанаабы ырыалары уонна тойугу ыллыра, ыччаттарга үөрэтэрэ».

*Үлэ, тыыл ветерана
Колесова Матрена Иннокентьевна
ахтыытыттан*

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Колесов Иван Иванович-Уйбаанныыр (1916—1944)

«Мин ийэм Сергучева Матрена Ивановна кэпсээнинэн, эһэм Уйбаанныыр улахан олонхонут уонна сэрэбиэйдьит, билгэһит киһи эбитэ үһү. Оччолорго сурук-бичик, үөрэхтээх да киһи абыайабынан кини ырыатын-тойугун, олонхотун суруйан хаалларыы кыаллыбатах.

Ийэм 1906 сыллаах төрүүх этэ. Кини бииргэ төрөөбүт балта Колесова Матрена Ивановна II кэпсээнинэн мин эһэм ыллыыр, билэр-көрөр, олонхолуур дьобурун кини чугас аймаҕа Хабырыыс Көлүһүөп утумнаабыт, ол туһунан үгүстүк сэрэгиирэ.

Эһэм төрөппүт уола Иван Иванович эмиэ оонньууга-көргө, ырыаҕа-тойукка дьобурдаабын туһунан биир дойдуулаахтарын ахтытыгар баар. Кэргэннэнэ да илик эдэркээн уол Арҕаа Ханаласка сайын от үлэтигэр сылдьан бэбиэскэ тутан сэриигэ аттаммыта уонна эргиллибэтэбэ. Кини бэйэтэ айан да, үтүктэн да бэркэ олонхолуура, сахалыы туойара уонна спектаклларга оонньуура үһү.

Убайым Сергучев Иннокентий Егорович бэйэтин хоһооннорун

хомуурунньугар удьурдарын туһунан киллэрбитэ, онно эһэбитин улуу олонхоутунан ахтан аһарар.

Ийэм Гавриил Гаврильевичтыын олох чугас аймахтыгылар, абаҕам Хабырыыс оҕонньор баарына сылдыһар, өйөөһөр этилэр».

Попова Татьяна Егоровна, *тыыл ветерана*

Олунньу 21 күнэ, 2013 с.

* * *

«Оҕо сааһа Чарангынан, Өргүүдэгинэн ааспыта. Төрөппүттэрэ 1932 сыллаахха колхозка киирбиттэрэ. Аҕата Уйбаан сүрдээх олонхоут, сэрэбиэйдьит киһи этэ. Төрдө — Тиэрэгэй. Ийэтэ — Марфа Афанасьевна.

Уйбаан Сыымах оскуолатыгар үөрэммитэ. Оонньууга, көргө көхтөөх, сахалыы ырыаны-тойугу толорор, олонхолуур уонна спектаклларга оонньуур сытыы-хотуу ыччат этэ. Колхоз араас үлэтигэр туруу үлэһит бэрдэ. Кэргэннэммэтэҕэ.

Кини Арҕаа Ханаласка оттуу сылдьан сэриигэ ынырыллыбыта, онон дьонун-сэргэтин кытта бырастыыласпакка да барбыта. Сэриилэһэ сылдьан «Хорсунун иһин» мэтээлинэн наһараадаламмыта. Сэриитолоонугар геройдуу охтубута уонна Украинаҕа Славнай диэн сиргэ көмүллүбүт».

Захаров Г.Е.

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Жирков Семен Христофорович-Ачыас

«Күөлэтгэн С.Х. Жирков-Ачыас оҕонньор былыргы олобу-дьаһабы, үһүээннэри сөбүлээн кэпсиир этэ. Ардыгар бэйэтэ айан чабырбахтыыра, олонхолуура. «Муора уола Булуус Кирилиэбиһи», «Солумуон Муударайы» толороро. Күнү-дьылы билгэлиирэ. Илиитигэр кыра испиискэ маһын саҕа дьөлөбөстөрдөөх (иннэ курдук) хаптаһын мастааба, ону туһанан кэпсиирэ. Бу халандаары аһан иһэр аҕабыыт Киристипиэлгэ бэлэхтээбитэ үһү. Ачыас оҕонньор сылгы

саабын ыраасты сырыттабына, сааба кэлэн харабар түспүт. Онно тута ангаар харабын уута тохгубутун ыгыһыгар тоһуйан сүһүөхтэригэр соттубут. Кэлин ол иһин бу чэгиэнник сылдыабын диэн кэпсиирэ. Иккис хараба онтон соллурбаан эмиэ көрбөт буолбута, ол да буоллар торуосканан сирдэтэн, суол икки өтгүнэн охсулаан олох муммакка ханна бабарар тийэрэ. Хантайан күн хайа диэки барбытын сэрэйдэн билэрэ.

Сэмэн ити курдук айылҕаттан айдарыллыбыт дьобурдаах этэ. Оҕолорго бэйэтэ айан остуоруйалыыра, ол да иһин оҕо аймах кутун тутара.

Жирков С.Х. эһэтэ Чоччугунуор ойуун Наахараттан кэлбит. Эбэтэ Баай Балбаара. Чоччугунуор өлбүтүн кэннэ Баай Балбаараба Манчаары тийэ сылдыбыт. Анаан-минээн тийэн баран уу-кырбас оҕолордоох эбит диэн уонна аһаппытын-сиэппитин иһин тыыппатах.

Ачыас оҕонньор үс оҕолооҕо: улахана Ньюкуус — Ачыас Киэсэ аҕата, иккиһэ Өлөөнө диэн кыыс Тизэрэгэйгэ Көлүһүөп Лухааскыга кэргэн барбыта. Үһүс оҕото — Охоноһой, кини сэриигэ Ильменнэби кыргыһыга өлбүтэ.

Сэмэн 105 сааһыгар төрөөбүт өтөбөр Табыкайга олорон 50-с сыллар бүтүүлэригэр өлбүтэ».

Жиркова Евдокия Константиновна,
96 саастаах

2004 сыл, тохсунньу 22 күнэ.

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Санников Николай Александрович-Уолуктай Ньюкуус

«Уолуктай Ньюкуус олонхону үтүктэн толорооччу. Соҕотох уоллааба Санников Егор Николаевич Аба дойду Улуу сэриитин толоонугар охтубута. Кини төрөппүт кыыһа Александра Егоровна Кириллина 12 оҕолонон Майаба олохсуйбута. Кини кыра эрдэбиттэн эһэтэ олонхонутун туһунан атын дьоннортон да, ийэтиттэн да истэр эбит. Ол туһунан оҕолоругар, сиэннэригэр кэпсээн хаалларбыт»

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Жирков Владимир Романович **(1900—1964)**

«Күөлэ үрээбэр Дүөдэ диэн алааска олохтоох бал. Кэргэнэ Федора Демьяновна Дьячковская Алабар нэһилиэгин кыыһа. Икки уол-

лаахтар. Эдэр эрдэбинэ Томмот, Алдан айаннарыгар сылдыбыта, сэрии иннинэ наар сельполар таһабастарын таһыытыгар Табажанан, Төңүлүнэн сылдыбыта. Майаба тутууга үлэлии сылдьан сэриигэ ынырыллан 1942 с. Бурят-Монголияба ат депотугар, командирга адьютанынан сылдыбыта.

1945 с. дойдутугар эргиллэн кэлэн «Октябрь» колхоз араас үлэтигэр, ол иһигэр Майа тэрилтэлэригэр саһаан эрбиир сыыппаратыгар хас да сыл, Ороссолуодаба кирпиччэ үктээһинин сыыппаратыгар сылдыбыта.

Олус үчүгүйдик олонхоттон быһа тардан толороро, сахалыы ыллыыр этэ, «Мачайар Баһылай», «Дойду оҕото Дорогуунап Ньюкулай» тустарынан ыллыыра».

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Попова Александра Филипповна

«Александра Филипповна Өргөннөөххө төрөөбүтэ. Кэргэнэ, оҕото суоҕа. Колхозка эр киһи бары ыарахан үлэтин толороро. Мас кэрдэн, от-мас тиэйэн, бултаан-алтаан. Кини иллэнг кэмигэр туойара, олонхолуура».

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

II БААТАРА НЭҔИЛИЭГЭ

Заровняев Фома Григорьевич-Айааччы

«Биир төлөнүллүбэтэх иэс төрөппүт, тапталлаах аҕабын сүтэрбит ыал күммүттэн ыла түспэт сүгэхэр буолан баттыыр. Хас ыһыах буоллабын аайы аҕам барахсан кэрэ куолаһа кулгаахпар иһиллэр, сырдык мөссүөнэ харахпар көстөр, сүрэхпин, дууһабын аймыыр.

80-с сыллар сағана дойдубар бара сылдьан быраатым уура сылдьар «Ленинскэй знамя» хаһыатыгар суруллубут ыстатыйаны ааҕан

төһөлөөх үөрдүм этэй?! Олонхоһуттар ортолоругар аҕам барахсан аата суруллубут этэ.

Куома Заровняев Күөлэ үрээбэр төрөөбүтэ. Бэйэтэ айбыт олонхотун ыалларынан, алаастарынан сылдыан дьонго иһитиннэрэн кэрэхсэнэрэ. Сүрдээх чөллөркөй, күүстээх куоластааба. Аҕам эргэ кулуупка үгүстүк ылыыра. Суох буолтун кэннэ Попов Федор Кузьмич ийэтэ: «Кулуубу хомуйа сылдыан ылыырын истэбин» — диэн кэпсиирэ үһү.

50-с сыл күһүнүгэр миигин оҕуска олордон Угдай диэн оччоҕо самолет түһэр сири «сиһигэр» куобах туһабын көрө барбыта. Угдайга киирээт, ыллаан барбыта. Куолаһа наһаа аһыллыбыт этэ. Төһөнөн сискэ чугаһаатахпыт аайы, хайдах эрэ көхсүм тымныйан, этим бүрүтэ тыытар курдук буолта. Туохтан эрэ куттаммытым. Аҕабын ыга кууһан иһэн ыксаан: «Аҕаккаа, тохтоо даа», — диэбитим. Онуоха тугу эрэ улаханник, түргэнник санарда. Онтон: «Оо, дьэ хара сор! Кыайтардым», — диэбитэ, ытаан ылбыта. Мин өссө куттаным: «Аҕаккаа, ытаама даа», — диэтим. Сис тыа саҕатыттан төһүннүбүт. Ол күнтэн ыла аҕам өлөр өлүүгэ ыллараан, ас барбат буолан, сытан барбыта. Хаста да туран оһоһун оттон, уокка ас биэрэ-биэрэ тугу эрэ көрдөһөр этэ. Биһиги биир ынахтаах олус дьаданы ыал этибит. Аҕам, ийэм сэрии, сут саҕана промкомбинакка Майаба үлэлээн доруобуйаларын сүтэрбиттэрэ. 11 оһону төрөтөн, 2 кыыс оһолорун иитиэххэ биэрэн, 8 оһону көмөн, саамай бүтэһиктэрин миигин, илиилэригэр тутан хаалбыттара.

Аҕаккам ыалдыан иннинэ төһөлөөх дьону көрдөспүтэй, ырыатын суруйтаран хаалаары. «Оһом улаатан суруйара буолуо», — диирэ. «Аҕаккаа, түргэнник улаатыам, хайаан да суруйуом», — диэһириим, туох дьылба кэтэһэрин билбэккэ. Санга дьыл саҕана бэргээбитэ. Ийэм барахсан балыһаба аҕабын көрүһүннэрэ илдьибитэ. Көрөөт, аҕам ынырыктык испитин көрөммүн уойбут диэн үөрбүтүм. Төбөбүттэн сыллаат: «Оһом баай киһи буолуо. Тоойуом, мин суолбун солоомо, ырыаһыт буолума», — диэбитэ. Бэйэтэ ытыыр курдук титирэстиир этэ да, харабын уута суоҕа. Дьэ ити бүтэһик көрсүһүүбүт.

Евдокия Заровняева,
доруобуйа харыстабылын ветерана

Аллараа Халыма, Черскэй
Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйалыттан

БҮТЭЙДЭЭХ НЭНИЛИЭГЭ

Слепцов Иннокентий Федотович-Нэс Лэгэнтэй

Төрүт киһилэрэ Чэмээри Сэмэн Бүтэйдээхтэн чугас Намчыга олорбут. Сир үллэһигэр сирдэнэн Биэкэнэбэ тиййбит Чэмээри уола Бөдүөт Лэгэнтэй аҕата, ийэтэ Оппуруоһа диэн. Бииргэ төрөөбүттэр үһүөлэр. Быраата Садот Федотович сэрииттэн «Хорсунун иһин» мэтээллээх эргиллэн «Коммунар» холкуоска бэрэссэдээтэлли сылдьан араанньыта бэргээн 1947 с. өлбүт. Балта Марыына педагогической үлэ бэтэрээнэ, улуус бочуоттаах олохтообо Е. Н. Пономарев ийэтэ. Нэс Лэгэнтэй Айаньытап аймахтан Даайаларын кэргэн ылан 5 оҕоломмота: Еленалида (Герой ийэ), Дьөгүөр (сэри бэтэрээнэ), Оппулуон (биллиилээх биригэдьиир), эдэригэр өлбүт Наһаар уонна босхон кыыс.

Лэгэнтэй дьоро киһэлэргэ олонголоон доллоһутан, бириэмэлээх кэмигэр быллыргыны кэпсээн ыһаахтаан, ордук оҕолорго остуоруйалаан биллибит, биһирэмнээх ыалдьыт буолбут. Аатын курдук таһыттан көрдөххө бэрт бытаан курдук эбит эрээри, барытын бүтэрэн-оһорон иһэринэн, кыайыгаһынан мээһэ киһи тэннэспэтэ үһү. Ол да иһин буолуо бука хос аатыттан улаханлык өһүргэнэр эбит. Дьон да истибэтигэр эрэ ааттыыллара үһү.

Сут дьылларга «Коммунар» холкуостан хоргуйууттан сүүһүнэн киһи өлбүт. 1943 сыл сайын дьыл көммүтүгэр улаханлык үөрэн ыһахтаабыттар. Кымыс испиттэр, эт сиэбиттэр, биир соботох «Мигалка» диэн аты арбааттан илин сүүрдүбүттэр уонна Нэс Лэгэнтэй олонхотун истибиттэр. Кыайы сурабын истэн 1945 сыл саас Кутаалаахха хонтуораба хомуллан миитиннээбиттэр, ураатаабыттар уонна эмиэ Лэгэнтэйдэрин олонхолотон истибиттэр. Аймахтарын быраата Егор Садотович Слепцов соторутаабыта алгыстыра.

Константин Родионов

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Стручков Иннокентий Ионович-Холкуостаах Лэгэнтэй

Биэкэнэ үрөһүн сүннүгэр баар Төлөөкү диэн алааска олорбут Моччойо Дьуона уола. Аҕатын ууһаан сахалыы өйдөөх, уус тыллаах буола улааппыт. Иннокентий Ионович Бүтэйдээх 7 кылаастаах

оскуолатын үчүгэйдик үөрэнэн бүтэрбитэ. Ордук олонхоһутунан, сахалыы ырыаны толорооччунан биллибит. Оскуолаҕа туруоруллар испэктээкиллэргэ сүрүн оруоллары толортолообут. Ол курдук, Ойуунускай Кыһыл Ойуунун хас да төгүл оонньообут. Быыс буллар эрэ «Коммунар» холкуоска көмөлөһөр эбит. Ол иһин биэкэнэлэр хомсомуол уолу таптаан «Холкуостаах Лэгэнтэй» диэн ааттаабыттар. Кини холкуоска холбообут ата эмиэ «Холкуостаах» диэн ааттааҕа. Бу ат тоннаҕа тийэр таһаҕаһы тардар Ааллаахха сылдыбыт аттарга бастыгнара буолбут.

Иннокентий Ионович хара бараан, ортону үрдүнэн көнө унуохтаах киһи эбитэ үһү. Сэрии иннинээҕи Биэкэнэ ыччаттарыгар соботох үрдүк үөрэхтээх киһи. Учууталлар институттарын бүтэрэн Хаптаҕайга, Бүтэйдээххэ учууталлаабыт. Үөрэххэ, үлэҕэ үлүһүйэн кэргэн ылбакка, оҕоломмокко хаалбыт. Хоту учууталлыы барартан akkaастанан сэриигэ тылланан баран эргилибэтэх.

Константин Родионов

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Сергеев Роман Ильич-Арадьыс Арамаан (1930—1996)

Алтан нэһилиэгэр Эйэбил алааска Илья Захарович, Варвара Андреевна Сергеевтэргэ 6-с оҕонон төрөөбүтэ. Радистар курстарыгар үөрэнэн 1964 с. олохтоох араадыһаны сангардыбыт, Арадьыс Арамаан ааттаммыта. Кэлин борооску көрүүтүгэр үлэлээбитэ. Интенсивнэй уотууга оройуонҕа, республикаҕа биллэрдик үлэлээбитэ. Роман Ильич тойуксут, алгысчыт быһыытынан ыһыахтарга, культура эстафетатыгар активнайдык кытара. Сыана бэтэрээнэ, элбэх төгүллээх дипломант, лауреат. Кырдьар сааһыгар олонхо суруйан хаалларбыта. Ханнык эрэ учуонай ирдээн илдэ барбыт. Гуманитарнай чинчийи институтугар баар буолуохтаах дииллэр.

Константин Родионов

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

ДОГДОНО НЭИЛИЭГЭ

Захаров Петр Платонович-Бытархай

Кини Илин Хангалас улуун Догдоно нэилиэгийн Орохутутган төрүттээх. Кини аймахтарыгар түн былыргыттан биллэр олонхоутгар баалара.

Обо сылдыан Бүөтүр кинилэр араас ырыаларын-тойуктарын, олонхолорун истэн олонхолуурга үөрэммит. Кэлин улахан малааһыннарга, бырааһынныктарга ынгырыыга сылдыар олонхоут буола улааппыт.

Кини олобун суолун толору ойуулуур кыаллыбата. Биллэрин курдук, кини Майа оскуолатын бүтэрэн баран хайа эрэ наркомат уопсай отделыгар Тыл, литература уонна история институтун корреспонденнынан үлэлээбит. Саха сирин наукатын киинигэр Петр Платонович Тон Суорун тылыттан-өһүтгэн суруйбут үс олонхото харалла сытар. Ол үлэлиир сылларыгар кини төрөөбүт нэилиэгиттэн тэйбэтэ-бэ, драмкружок үлэтигэр, чуолаан олонхону туруорууга күүс-көмө буолбута.

Аҕа дойду Улуу сэриигэ саҕаламмытыгар бэбиэскэ тутан 1941 сыл бэс ыйын 29 күнүгэр оройуон военкоматыгар тийиэхтээбин биир күн хойутаан хаалбыт. Ону оройуон НКВД-тын начальнига Филипенко кинини 193—10 ыстатыйанан буруйдаан хаайыыга уктарбыт. Маныха, кини аатыгар нэилиэгиттэн бастакы сэриигэ ынгырыллыбыт дьон бэлэмэ суох буолан, үгүстэрэ суорума суолланна диэн этиитигтэн сылтаан донуос киирбит. Ол иһин ыстатыйатын 58-с ыстатыйаҕа уларыппыттар. Инньэ гынан 10 сыл хаайыыга болдохтообуттар. Кинини дьыалата сүппүтүн кэннэ биридэ 1944 сыл ыам ыйын 4 күнүгэр фронтка ыппыттар. Европаҕа сэриилэспит. Прага куораты босхолоһунна кыттыбытын иһин «Германияны кыайыы иһин» диэн мэтээлинэн наҕараадаламмыт. 1946 сыллаахха лейтенант чыыннаах, билиэнгэ түбэспит биир дойдулаабын М.Д. Скрыбкины кытта төннөн кэлбит. Маныха, Захаров мэкитиэнэн Скрыбкины үгүс оһолтон быыһаабыт.

Сэрии кэнниттэн Догдоно нэилиэгийн кулубун сэбиэдиссэйинэн уонна Н. И. Степанов-Ноорой аатынан драмкружок салаяаччытынан үлэлээбитэ. Олонхо геройдарын толорор дьонно образтарын арийалларыгар үгүс көмөнү, сүбэни-аманы биэрэрэ, испэктээкили араас тыас-уус ньымаларынан киэргэтэрэ.

Петр Платонович талааннаах олонхоут этэ. Кини куолай ырыатын кистэлэннэрин билэрэ, чэпчэкистик ыллыыра. Маныха

хамсанан-имсэнэн, сангатын туонунан көмөлөхүннэрэрэ. Көрөөччүлэр кинини олус хайгыбыллара. Кырдыбаас учутал Е.Н. Скрыбыкин ахтытынан кини олус кинини интэриэһиргэтэр гына былргы сэһэннэри, номохтору кэпсиирэ диэн чорботон бэлиэтиир. Ону таһынан, И.Р. Захаров-Майабаастыырап суруйааччылыын үөрэбэ суох Н.И. Степанов-Нооройу олонхотун сурукка түһэриигэ үлэлэспитэ биллэр.

Кини кэргэнэ С.Д. Скрыбыкинаны кытта икки оёоломмуттара. Ол эрэри сэрии ыар сылларыгар кэргэнин мас кэрдиитигэр мобилизациялааннар, оёолор барахсаттар көрүүтэ-харайыыта суох буоланнар тымныйан, суорума суолламмыттар.

Кырдыбаастар этэллэринэн, кини испэктээкилгэ туттаары ойуун унуобуттан этитиилээх тыллары этэн баран чуорааны ылбыт, ол эрэри болдьообут кэмигэр онтукатын төннөрбөтөх, ол иһин эмискэчи тыына быстыбыт дииллэр».

В.П. Захаров,

гуманитарнай чинчийи институтун үлэһитэ

Олонхосут П. П. Захаров //

Эпическое наследие и духовная культура народов Евразии: истоки и современность. Якутск, 2007. — С.88—89.

ДОЙДУУНУСКАЙ НЭҔИЛИЭГЭ

Кычкин Гаврил Семенович-Хабыанньа (1888—1971)

Кини 1888 с. Мэнэ Хангалас оройуонун Дойдуунускай нэһилиэгэр дыдангы дьыэ кэргэнгэ төрөөбүтэ. Ийэтэ эрдэ өлөн таайыгар иитилибитэ. Оёо сааһыгар тулаайахсыйы кытаанах дьылбатын билбитэ, баайдарга үлэлээн айабын ииттиммитэ. Төһө да ыарахан олоххо олордор кэрэбэ-үтүбэ тардыһара.

Мэнэ Хангалас оройуонугар маннай колхозка киирбит. Колхоз ыарахан үлэтигэр сарсыарда эрдэтэн кизэ хойукка диэри үлэтиирэ үһү. Улуустары кэрийэ сылдьан ылыыр-туойар идэлээбэ. Ол сылдьан Горнайтан төрүттээх Екатерина Кириллованы көрсөн ыал буолаллар. Бизэ уонча сыл эйэ дэмнээхтик олоролор. 11 оёо төрөөбүтүтэн икки эрэ кыыс хаалбыта.

Кини чэхчэ талааннаабын таба көрөннөр 1943 с. Саха театрыгар үлэбэ ылбыттара. Ити бириэмэбэ кэргэнэ кыыс оботун кытта Нам оройуонугар Үөдэй нэһилиэгэр киирэн олохсуйбуттар. Төһө да ырыаһытынан үлэлии сырыттар даҕаны, сирэ-уота, дьоно-сэргэтэ, обото-уруута тардан Буденнай аатынан колхозка көһөн тахсыбыт уонна араас үлэлэргэ туох баар күүһүн-уобун түмэн үлэлээбитинэн барбыт. Сэрии ыарахан сылларыгар Гаврил Семеновы Дьокуускай куоракка трудовой фронтта аэродром тутуутугар үлэлэспиттэрэ. Талааннаах киһи туохха барытыгар дьобурдаах буолар. Кини тарбабар олус талааннаах этэ диэн эбэм кэпсиир. Үөдэйгэ кэлэн олохсуйан тутууга болуотунньугунан үлэлээбитэ. Онно аҕыс кылаастаах оскуоланы, почта дьиэтин, чааһынай олорор дьиэлэри тутуспута.

Эһэлээх эбэм былыр кыргыттарын абааһыттан куоттаран диэн иккиэннэрин улахан Дуня уонна аччыгыһы Дуня диэн ааттаабыттар. Улахан Дуня-Евдокия Гаврильевна билигин бочуоттаах сынньаланна олорор. 4 оҕолоох, 12 сиэннээх, 2 хос сиэн тапталаах эбээтэ. Кини тыа хаһаайыстыбатын үлэтигэр туох баар күүһүн ууран туран үлэлээбитэ. Хас да төгүллээх оройуон чемпион үлэһитэ. РФ таһымнаах үлэ ветерана. Аччыгыһы Дуня — Евдокия Гаврильева оҕо саадын сэбиэдиссэйинэн, эдэр көлүөнэни иитиигэ өр сылларга үтүө суобастаахтык үлэлээбитэ. Аҕатын туйабын хатаран оҕо эрдэбиттэн ыллыыра, хоһоон суруйара, бастын конференсье, тамада быһыытынан уонна араас дьыалабыай киэн хабааннаах үлэни ытаратынан улууска биллэрэ. Кини үс оҕо тапталаах ийэтэ, биэс сиэн эбэтэ. Хомойуох иһин биһиги кэккэбитигэр суох. Гаврил Семенович аҕа быһыытынан дьонно-сэргэбэ үтүөнү бабарар олус холку майгылааҕа. Урууларга, ыһыахтарга, дьон үөрэр-көтөр дьоро күннэригэр ыңырыыга сылдьар ырыаһыт этэ.

Кыра эрдэбиттэн олонхот эдьийин угуйуутунан олонхолуура, туойарга үөрэммитэ. Күүстээх үлэ кэнниттэн колхоз эдэр уолатара, кыргыттара мустан ыллыыллара-туойаллара. Бу манна кини айылбаттан бэриллибит талаана аан маннай арыллыбыта. Кинини доботторо Хабырыыс диэн ыңыраллара. Кэлин норуокка ырыаһыт быһыытынан биллэн Хабыанна диэн буолбута. Хабыанна Хабырыыс Мэнэ Ханаласка аан бастаан эдэр оҕолору көбүлээн Платон Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотуттан туруорбуттаах. Бу олонхолорунан оройуоннарын нэһиликтэринэн, ону тэнэ ыаллыы олорор Уус Алдан оройуонун нэһиликтэрин кэрийэн дьон-сэргэ улахан махталын ылбыта. Оччолорго дьону арылдьытабыт диэн ааттаан бырабыланын салайааччылара бобон кэбиспиттэрэ үһү. Онон кэлин бабар сөргүтүө эбитэ буолуо, Аҕа дойду сэриитэ кэлэн мэхэйдээбит. Бииргэ оонньообут дьоно бүтүннүү ыһыллан

хаалбыттар. Холобур, Шестаков Гаврил Игнатьевич диэн уол сэриигэ ыңгырыллан баран, сэрии хонуутугар өлбүт. Сэриигэ бараары туран олонхожо абааһы уолун толороругар кэппит аңаар харахтаах мааскатын алаас сабатыгар тииккэ ыйаан барбыта өргө дылы ыйанан турбута дэһэллэр.

1947 с. талааннаах ырыаһыты — Хабыанньаны биир дойдулааба биллиилээх үнкүүһүт Петр Протопоповтыын Москваба саха норуотун уус-уран күннэригэр «Ньургун Боотур» олонхону туруорууга сахалартан аан бастакы делегация састаабыгар киирэн барбыттара. Делегацияны Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон салайбыта. Делегация састаабыгар Сергей Зверев-Кыыл Уола эмиэ барсыбыта дииллэр. Ити сырыыларыгар улаханник биһирэнэн грамотанан, дипломуна, сыаналаах бэлэбинэн наҕараадаланан кэлбиттэр.

Кини элбэх ырыаны бэйэтэ айбыта. Ол курдук: «Мачайар Баһылай», «Сиппир ырыата», «Чабычах ырыата», «Барба ырыата», «Кэтириинэ ойоһум», оттон сорожо биллибэт.

1936 с. «Мачайар Баһылай» ырыата суруллубута, мань сурукка Г.У. Эргис таһаарбыта, онтон 1940 с. Гаврил Семенович «Барба ырыатын» суруйбута. Бу ырыатын сурукка П.Н. Попов таһаарбыта. («Саха фольклора» хомурунньук 1970 с.).

Гаврил Семенович Кычкины утумнаан төрөппүт сиэннэрэ эһэлэрин туйабын хатараллар. Ол курдук, Екатерина Эверстова оскуолаба үөрэниэбиттэн туйар, оһуокайдыр. «Бастын тойуксут» аатын ылбыта. 1992 с. улууска ытыллыбыт «Эңсиэли сулуһа» күрэххэ тойук туйан лауреат буолбута. Сыллата улуус фестивалыгар фольклор хайысхатынан көхтөөх кыттыыны ылар. 2005 с. нэһилиэккэ «Бастын оһуокайдыт», улууска «Ис киирбэх хоһоонноох этээчи», республиканскай оһуокай күрэххэ «Эдэр уһуйаан» номинация хаһаайката. 2006 с. Сунтаарга ытыллыбыт олонхо ыһаабын кыттыылааба. Николай Посельская, эмиэ оһо эрдэбиттэн ыллыр. Оскуолаба үөрэнэр кэмнэригэр 1980 сылларга хас да төгүл улуус таһымнаах күрэххэ лауреат буолан турар. Кини кыһа Надежда Посельская Дьокуускайдаағы лицей 10 кылааһын үөрэнээччитэ, талаана санга арыллан эрэр, ырыаба дьарыктанар. Мин кини төрөппүт хос сиэнэ Ангелина Посельская ыллырбын сөбүлүүбүн. Ол гынан баран, сангарар дьобурбун, удьурбун утумнаан сайыннарыахпын баһарабын. Былырыын «Аман өс» күрэххэ улууска олонхожо кыттаммын бастакы миэстэни ылбытым.

Ангелина Посельская,

хос сиэнэ

Ф.Н. Кычкина. Кычыкыттар удьурдарын утума. — Дьокуускай. — 2011.

ДОЛЛУ НЭҢИЛИЭГЭ

Барашков Михаил Ефимович

Михаил Ефимович Барашков дьонугар-сэргэтигэр уус тыллаах олонхоутунан, кэрэ куоластаах ырыаһытынан сурабырара. Бу көбүс-көнө унуохтаах, үрдүк, сүһүбүн үрдүгэр сэгэлдьийэн, чэпчэ-китик хаамар, сырдык хааннаах кыыс курдук кырасыабай киһи этэ. Кини ыллаан доллоһуттабына кылыһахтаах куолаһа дьиэрэйэн дьону бэйэтин тула түмэрэ.

1938 сыл сангатыгар Алексей Прокопьевич Михаил Ефимович Барашковтан:

— Мэхээлэ, эн «Бүдүрүйэн биэрбэт Мүлдүрүүн Боотур» олонхоһун кулуупка оонньоон көрдөрдөххө хайдах буолуой? Саха театрыгар «Ньургун Боотур» олонхону туруорбуттарын көрөөччү олус биһириир. Биһиги бэйэбит кыахпытын оонньоон көрүү этибит буоллаба.

Онуоха Михаил Ефимович: «Дьэ, билбэтим хайдах буолара буолла? Олонхону оонньообуттарын көрө иликпин», — диэбит. Ол да буоллар сөбүлэспит.

Кыыдааннаах кыһын кэнниттэн кыстык олохторуттан күөх сирэ-минэн, дьэрэкээн сибэккинэн симэммит Төнгүлү эбэ арбаа баһыгар үрдүк булгуннаах тула олорор сайылыктарыгар унаар буруону унаарыталлара. Барашковтар сайылыктара ити булгуннаах тэллэбэр аккырай суолун кытытыгар туара.

Сайылыкка бары көһөн кирибиттэрин кэннэ биир үтүө күн Алексей Прокопьевич ыччаттары түмэн булгуннаах үрдүгэр тахсан Мэхээлэ Барашков олонхотун истибиттэр уонна сүбэлэһэн туруорарга быһаарбыттар. Олонхо тылын устан ылан, ким ханнык оруолу толоруохтаабын быһаарбыттар. Сайын устата үлэлэрин кэнниттэн бэлэмнэнэн, күһүн үлэ-хамнас үмүрүйбүтүн кэннэ олонхону кулуупка көрдөрбүттэрэ. Алексей Прокопьевич куоракка киирэн, Саха театрыгар сылдьан олонхо көстүүмнэрэ хайдах буолуохтаабын эскиз онорторон көстүүмнэри бэйэлэрэ тикпиттэрэ.

Мүлдүрүүн Боотуру — Михаил Барашков бэйэтэ, Үчүгэй Өкүйдээни — Марфа Стручкова-Скрябина, абааһы уолун Уот Суксуяаны — Дмитрий Максимов (Мөндөрөөс), абааһы кыһын Дьэгэ Баабаны — Дмитрий Стручков (Кумаардыр), Симэхсин эмээхсини — Григорий Птицын (Кутуу), Сылгыһыт оһонньору — Алексей Максимов, үчүгэй Өкүйдээн дьүөгэлэрин кыталык манан кыргыттары — Александра Птицына, Варвара Верховцева-Стручкова, субан туруйа уолаттары — Михаил Стручков, Гаврил Максимов (Хабыыкка) толорбуттара.

1939 с. ол олонхону Дьокуускайга киллэрэн Саха театрыгар көрдөрбүттэрэ. Ол туһунан 1939 с. муус устар 21 күнүгэр «Кыым» хаһыакка суруйбуттара.

Ходулов Федор Иванович-Тоттоойу уола

Абата куоракка уолун ирдээн нэһиилэ булбута, өссө уола артыыс буолан эрэрбиттэн, мунура суох, хараба ууланар диэри үөрбүтэ, киэн туттубута. Федор Иванович уолун үөрэбин бүтэрбит банкеттыгар олонхоттон быһа тардан ыллаабытыгар режиссер А.А. Глебов истэн баран «Митя, я понял, от кого твой талант» — диэбиттээбэ. Федор Иванович атыр оруска кэйдэрэн оһолго өлбүтэ, Доллу Бэрдьигэстээбэр көмүллэн сытар. Дима абатын тийэх суолугар атаарбатаба, ол күннэргэ испэктээкиллэргэ кыттар буолан көнүллээбэтэхтэрэ. Оччолорго театр оннук тыйыс сокуоннааба. Солбуһукка көстөр артыыс да көстүбэтэбэ буолуо, сана тэриллэн, үлэлээн эрэр тэрилтэбэ. Дмитрий Федорович ону санаатабына сонньуйан ылар.

С.Н. Сивцев-Доллу

С.А. Максимов. Доллу нэһилиэгэ. — Дьокуускай, 2005 // Доллуттан төрүттээх народной артыыс. — С. 240.

Верховцев Тихон-Отчут абата

Верховцев Тихон (Отчут абата) диэн 70-ча саастаах, дыдангы, Ту-мулга курдаттыы көстөр, сыбаба түһэн хаалбыт, кыра сайылык саха дьиэтигэр сайылыбырын өйдүүбүн. Кинини чугас эргин ыалларыгар уруу буоллабына кыһынын да, сайынын да ыгыран олонхолотоллор этэ. Онно күнүһүн сынньана-сынньана, үс түүн олонхолуур буолара, киэһэ айы аһаан-сиэн баран «ноо» диир кинини анаан дьиэлээхтэр, хоһоһолор уһун түүнү быһа сэнээрэн истэллэрэ, ким да уута кэлбэт, олонхону истэн тахсалара, оннооҕор биһиги оҕолор уубут кэлбэккэ истэр этибит. Ол курдук доллоһутан үчүгэй куоластаах, кинини тардар ис хоһоонноох олонхону, сорох ардыгар тохтоон кэпсии-кэпсии ыллаан доллоһутара. Аны санаатахпына Зверев олонхотугар маарынныыр этэ, кини 1920 сыллар диэки өлбүтэ.

Слепцов И.-Арбита. Олонхоһут Тиэхээн, ырыаһыт Хаспыр // Доллу. Мэнэ Хагалас улууһа / [бэчээккэ бэлэмнээтэ С. А. Максимов]. — Дьокуускай : Бичик, 2005. — С.44.

ДЬАНХААДЫ НЭЪИЛИЭГЭ

Олесов Семен-Соппуор

Абам агаар өтгүнэн туһаммат, уга илиитэ-атаба мин биирдээх-питтэн босхонг этэ, салгын охсубут диирэ. Ийэм кыһылбар өлбүт. Сэмэн диэн ынгырдахтарына, кими ынгыраллар диэх курдук туттар этэ. «Оо, Соппуор кэллэ. Бу киэһэ олонхолуура дуу, сэхэргиирэ дуу» — дииллэрэ.

Уончабар диэри абабын сирдээн нэһилиэк иһин элбэхтик кэрийсибитим. Колхозка үлэлээбэт этэ. Онон аяхпытын олонголоон ииттинэрбит. Уонча олонголоох этэ, сэхэнин киһи аабан сиппэтэ.

Илбистээх тыллаах этэ. Этэн-тыынан бардабына, киһи истэн олон уу дьулайыттан уллунгабын харабар тийэ этин сааһа аһыллара.

Обо эрдэхпинэ син өйдүөх курдук этим. Сэрий сылларыгар, сэрий кэннинээби сылларга да ким дабаны сэнээрбэт этэ, онон олонголооһунунан дьарыктамматабым. Абам өлбүтүн кэннэ ыал муннугар сылдыбытым. Онон дьарыктаммытым буоллар, син биирин эмэтин билиэх этим. «Түһнэри төлкөлөммүт хаан турабас аттаах эрбэх үрдүгэр сэттэтэ эргийбит Эрбэбэстэй Бэргэн Боотур» диэн быһыылааба.

Петр Семенович Олесов, уола

Н.Л. Игнатьев-Билгэ. Олонхоут уола Бүөтүр // Колосова Н.Ф. Дьанхаады : үс үйэ тухары үтүө олох туһугар. — Дьокуускай, 2011. — С. 496—497.

Олесов Петр Семенович-Соппуор уола

«Петр Семенович Олесов төгүрүк тулааһа хаалан үөрэммэтэбэ. Мин Өмүкэйгэ начальнай оскуолаба үөрэнэр кэммэр, ийэм үс биэрэстэлээх халдыаһы солооһунугар олон үлэлиирэ, онон өрөбүлбэр Бүөтүрү илдэ кэлэrim, ийэм тулааһа аймахтарбытын көрөр-харайар буолан улчааны үөрэ-көтө көрсөрө, Бүөтүрдүүн обо сааспытыгар элбэхтик ооньуурбут-көрүлүүрбүт. Кини Өмүкэйгэ тастын аймахтарыгар олорбута. Өссө, тэнгээх-тэрбитин мунһан манхааһай иннигэр олон-

хо туруоран сүпсүгүрэрбит, ийэм аах угуйарга саптынар быыстарынан быыс оностон, олонхону хас да оруолларга арааран туруорарбыт, кыракый оҕолор (көрөөччүлэрбит) биһи оонньуубуттан куттанан ытаһаллара, оччоҕо, оонньуубутун тохтотон кинилэри ааттаһан көрөрбүт. Ол Бүөтүр «Кэхтэри билбэт Уолан Эрилик» диэн олонхотун (2817 строкаалаах) устан, олонголоон Якутскайга Норуот Айымньытын дьиэтигэр уонна Тыл, литература институтун фондатыгар тугтартаабытым».

Н.Л. Игнатьев-Билгэ. Олонхотун уола Бүөтүр // Колосова Н.Ф. Дьанхаады : үс үйэ тухары үтүө олох туһугар. — Дьокуускай, 2011. — С. 496—497.

I МӨНҮРҮӨН НЭҢИЛИЭГЭ

Свинобоев Григорий Николаевич-Ырыа Киргизэлэй

Мөнүрүөн номоххо киирбит улуу ырыаһыта Свинобоев Григорий Николаевич-Ырыа Киргизэлэй (Кириискэ) XVIII үйэ бүтүүтэ — XIX үйэҕэ олорбут киһи. Саха норуотун айымньытын үөрөспит С. В. Ястремской 1886—1896 сс. Дүпсүнгэ олорон үс олонхону сурукка тиспиттэн «Образцы народной литературы якутов» диэн 1929 с. бэчээттэммит кинигэтигэр Ырыа Киргизэлэй «Эр соҕотох» диэн олонхотун эрэ таһаарбыт.

Ырыа Киргизэлэй олус күүстээх, кэрэ куоластаах ырыаһыт-олонхоһут быһыытынан илин улуустарга киэнник биллибит. Ааттаах-суоллаах баайдар урууларыгар-ыһахтарыгар анаан ыңыран ыллахтаһарына, киэн тутталлара үһү. Ол курдук Таатта Тыраһатын баайын уола Ханалас кыһын ойох ылбыт уруутугар Ырыа Киргизэлэйи анаан аҕалтаран үс хонугу быһа ыллаппыта, олонголоопута үһү.

Номоххо кэпсэнэринэн, улуу ырыаһыт Айыы кыһын уонна Айыы бухатырын ыллаһан дьүрүһүттэбинэ, ыскаап иһинээҕи таас иһит, долбуурга урууллубут араас тимир иһит өрө экирээһин лыңкыны, дьырылы олорбуттар. Ырыа Кириискэ үһүс хонугар куолаһа өссө чөлөрүйэн, түүннээх күнү быһа сынньаммакка эрэ олонголообут. Ол тохтоло суох ыллырыгар Былыт кыһа тэнгэ ыллаһан кыайтарбыта үһү. Ырыа Киргизэлэй итийэн-кутуйан олонголоотобуна сынааба, унуох-унуохтара босхо баран хаалаллара үһү.

Арай биридэ Ырыа Киргизэлэйдээх үһүө буолан Мангырас Алданыттан биир баай таһаҕасчыта буолан төннөн иһэннэр, аара суолга быстаран, аттара өлөн, туос сатыы биир сэниэ ыалга кэлбиттэрин:

«Бэйэбит да биир баар-суох кыыстаахпыт таарымталанан ыалдьан, ыал аатыттан ааһан олоробут, хоноһо хоннорор кыахпыт суох», — диэбит дьиэлээх киһи. Ырыа Киргизэлэй хомойон, тэлгэһэбэ олон хайдах айаннаан, кыһалбаба кыпчыттаран эрэйдэммиттэрин туһунан ылаан доллоһуппут. Дьиэлээх киһи ырыаны истэн баран, ааттанан дьиэтигэр киллэрэн, ас бастыгын тардан аһатан-сиэтэн баран, көрдөспүт: «Дьэ, эн, сүрдээх уус-уран тыллаах улуу ырыаһыт быһыылааххын, алгыстаах тылгынан-өскүнэн мин оҕобун эмтээн көр эрэ», — диэбит. Онуоха дойдутугар соробор алгыстаах отоһут быһыытынан эмиэ дьарыгырар буолан, Ырыа Кириискэ махтанан сөбүлэспит. Иччилээх тыллаах-өстөөх ырыаһыт аал уоту, дьиэ иччитин албаан баран, көрүүлэммит: «Оҕобут алааһын кытытыгыр нургуһуннуу сылдьан, от-мас иччилэрэ сана сэргэннээр кэмнэригэр, дойду иччитэ Эбэ хотун сөрүөстөр маһын лабаатын тоһута тыттан хомуйбут эбит. Ол иһин таарымталанан ыалдьыбыт эбит» — диэбитэ уот харахха сөп түбэспит уонна алгыс бөбөгүн албаан, кутуран ол кыһы үтүөрдэн кэбиспит. Дьиэлээхтэр махтанан харчынан, түүлээбинэн манналыы сатаабыттарын айыырбаан ылбатаба үһү.

Ол курдук, айылҕаттан ураты айдарыылаах, дэгиттэр талаан-наах норуот ырыаһыта, олонхоһута олон ааспыт. 1894 с. Дүпсүн улуунун үөрэхтээхтэрэ Афанасьевтар көмөлөрүнэн Ырыа Кириһэни-Григорий Николаевич Свинобоевы куоракка киллэрэн, алта хонукка ылатан «Эр Собото» олонхотун сурукка киллэрбиттэр. «Сказители Мегино-Кангаласского улуса, района» испиһэһкэ 41 киһи баарыттан 30-с киһинэн суруллубут.

Свинобоев Михаил Васильевич-Ырыа Ыкыыча

Михаил Васильевич Свинобоев-Ырыа Ыкыыча, Ыкыыча Мэхээлэ диэн ааттарынан биллэр олонхоһут олон ааспыта. Хабыанна суруйбут анкетатыгар кини Ыкыыча Мэхээлэттэн «Сайын кэлэр ырыатын», «үс күрүөнү үрдүнэн өнгөйө үөскээбит үүт манан аттаах Мөкөчө көмүс кымныылаах күн айыы улуунун көмүскэһэргэ үөскээбит күүстээх оҕо Күн Эрэли бухатыыр» олонхотун үөрөспитин ахтыбыт. Онно кини «аатырар Ыкыыча Мэхээлэ олонхото» диэн суруйтарбыт. Кини төһө-хачча олонхону, ырыаны-тойугу толорбута биллибэт, арай атынан өрүскэ киирэн истэбинэ, абааһы ылласпытын кыайбытын туһунан кэпсээн номох буола сылдьар.

Свинобоев Игнатий Никитич-Ырыа Ыккычча

Свинобоевтар удьурдаан туран олонхоуттар эбит. Ырыа Ыккынаачай-Игнатий Никитич Свинобоев балачча биллибит. Кини туһунан уос номоҕо маннык эбит. Ырыа Ыккынаачай оттоон иһэн ыллыы истэбинэ иккис куолас ылласпыт. Онуоха оҕонньор сүөһү төбөтүн хас унуобун чабырҕах курдук ааҕан субуруппут. Онуоха: «Тугу, тугу дириий, доҕоор?» — диэн санга иһиллибитигэр туран Ыккынаачай: «Оо, мин кыайдым», — диэн санга аллайбыт. Маннык түбэлтэлэр улахан олонхоуттар түстарынан син элбэхтик кэпсэ-нэллэр. Онон сылыктаатахха, тыл иччитин имэнэ бу удьур Свинобоевтарга баар. Кини 3 уола Свинобоев Иван Игнатьевич I, Свинобоев Иван Игнатьевич II, Свинобоев Никита Игнатьевич эмиэ оҕо эрдэхтэриттэн уус-уран тыллаах тойуксуттарынан биллэллэр. Кыра уол Никита сэрии толоонугар сураҕа суох сүппүт.

Скрябин Дмитрий Прокопьевич

Скрябин Дмитрий Прокопьевич кэпсиригэр атаҕын оллооннуу уурара, «М» буукуба курдук быһыыллаахтык үүммүт убаҕас баттахтаах, үрдүк сүүстээх төбөтүн биллэр биллибэттик кэннин диэки быраҕар үгэстээбэ, кэпсиир темата киэн буолара.

Скрябин көбүлүүр-тэрийэр улахан талааннаах киһи этэ. Бэйэтэ ааттаах үчүгэй олонхоут уонна тойуксут этэ, олонхолоон кулуттаҕына, туойан долларуотаҕына киһи эрэ уйулҕатын барытын хамсатара, долгутара. Оччотооҕуга нэһилиэккэ туспа кулууп суох этэ. Матталар бырааһыннык аайы биһиги оскуолабытыгар мусталлара. Онно көрдөххө, Дмитрий Прокопьевич Ньургун Боотур да, Үрүҥ Уолан да оруолларын кыайа-хото туруортуура. Ардыгар арыый кыра спектаклларга Дойду оҕото Дорогуунап Ньюкулай, Мачайар Баһылай, оннооҕор Быттык-Быттык Маарыйа буолуталаан ылара.

Л. Кычкин уонна И. Свинобоев Маттаҕа баар кэмнэригэр, Дмитрий Прокопьевич көбүлээн, лесной оскуола сценатыгар «Ньургун Боотур» курдук сүрүн айымньы ситиһиилээхтик туруоруллан дьонноруот улахан бийирэбилин ылбыта. Бу туруоруу Дьокуускайга Саха театрыгар ыңгырыллан киирэ сылдыбыта. Онтон эмиэ улаханнык бийирэнэн, кэрэхсэнэн тахсыбыттара. Дмитрий Прокопьевич бэйэтэ Үрүҥ Уолан оруолун туох да наһаа үчүгэйдик, уһулуччу ситиһиилээхтик толорбута.

М.Е. Калачева

Бытык Күөл, 2007 с.

I МЭЛДБЭХСИ НЭБИЛИЭГЭ

Бугаев Григорий Семенович-Күөрээбис Киргизэлэй

Абажам Григорий Семенович Бугаев-Күөрээбис Киргизэлэй дьонго-сэргэбэ олонхоут, оһуокайдыт, олус дьээбэлээх, аһара үлэһит киһи быһыытынан биллэрэ.

Итини улууспут бастакы суруйааччыта Д.С.Федоров-Дмитрий Таас «Кырсаада уоттара» уонна «Уоттардаах харыйа» диэн кэпсэ-эннэригэр киллэрбитэ. «... Харыйа анныгар ким да барбат, онно ыһпаттар. Дьоннор олонголоон, бухатырдары охсуһуннаран барбыттара. ... Абааһы улун икки муостаах ынырык маасканы кэ-тэн баран, Күөрээбис Киргизэлэй оонньообута...» Бу курдук абажам олонхожо оонньоура, ыллыыра-туойара үһү.

Биһиги абажабытын кытта биир уулуссаба, чугас олорор этибит. Ол иһин күн аайы кэриэтэ сылдыра, миигин өрүү дьээбэлээн, ардыгар оонньоһон аһара. Соробор улахан баҕайы этэрбэстээх атабын сото кэбиһэн олорон ыллыыра. Кутуран ыллыыр курдуга, оччотообуга ону «итирик киһи ырыата» диэн сөбүлээбэт да, куттанар да этим. Араадыһаба олонхоттон тойуту тыһаттахтарына: «Күөрээбис ырыата кэллэ», — диэн баран араара охсон кэбиһэр буоларым. Абажам кыһын сыарбалаах, сайын тэлиэгэлээх атынан үлэтигэр барарыгар-кэлэригэр хатаастан ыраахха диэри олорсорбут, ардыгар илимин көрөрүгэр барсан кэлэрбит. Күөрээбис оччолорго дьон мээнэ дьарыктана илик дьарыгын — обуруот астарын олордуунан үлүһүйэрэ, луук, сүбүөкүлэ, моркуоп, турнепс баар буолара. Абажам сааһыран баран өлбүтэ, 1964–1965 сс. диэки буолуон сөп.

Елизавета ТРОФИМОВА,

сиэн балта,

Хорообут орто оскуолатын учуутала

Эһэм барахсан

Эһэм Григорий Семенович Бугаев-Күөрээбис олус үчүгэй майгылаах, кыайыгас-хотугас, сатабыллаах үлэһит, өссө олонхоут эбит.

Кини мин аҕабын Иннокентий Афанасьевич Бродниковы Боссоойко айдааньттан соботох тулаайах хаалбыт уолу ылан бэйэтигэр сыһыаран киһи-хара гыммыт улахан үтүөлээх. Оччолорго куттала да бэрт эбитэ буолуо, маннаабы Бугаевтар аймах Күөрээбиһи сэмэ-

лээбиттэрэ эбитэ үһү: «Тоҕо бу уолу ыллын, ирдээн кэлиэхтэрэ», — диэн. Аҕам Күөрээбистээххэ олорон колхозка үлэлээн-хамсаан, кэлин ыал буолан туспа бардаҕа. Григорий Семенович бэйэтэ төрөппүт оҕото суох, ииппит кыыстааҕа өлбүт, аймахтарын уолун Баһылайы бэйэтин аннынан сурутан, Бугаев Василий Григорьевич дэтэн, билигин Күөрээбиһи ааттатар ыччаттар бааллар.

Дьонум ахталларынан, Киргизэлэй колхоз тэриллиэбиттэн үлэ бөҕөнү үлэлээбит, биригэдьиирдээбит. Олох үөрэбэ суох буолан нэһиилэ илии баттыыра үһү, ол да буоллар колхозтаахтар тугу үлэлээбиттэрин, ким төһө сири охсубутун, хас бугулу онорбутун талах маска кэрдиис онорон суотчуттарга биирдии киһинэн арааран суруйтарара үһү. Өссө сэрии иннинэ кини салалтатынан колхозтаахтар обуруот олордубуттар, кирээдэбэ оBURсу ыспыттар, онно уу кутарга анаан халанча диэн бэрэбинэни хаһан хорууда онорбуттар, үүнүү бөҕөнү ылбыттар. 1939–1940 сс. колхозтаахтар оBURсуну дохуот быһыытынан үллэстибиттэр үһү.

Аҕам 1947 с. күһүн армияттан уопускаҕа диэн кэлбитэ. Күөрээбис улаханлык ыалдыа сылдыра үһү. Өр эрэйдэниэбин Е.А.Сергучев (Дьөгүөссэ) Чурапчыттан отоһут аҕалан хааннатан эһэм үтүөрбүт. Күөрээбис ийэбэр иистэнэр массыына, саха ууһа онорбут иһит ыскааба биэрбитэ билигин да бааллар. Колхоз подвалыгар уот отторо, кэлэ-бара өрүү сылдыра, соробор туойан ыллыыра, онно аҕам: «Ноо!» — диирин өйдүүбүн.

Елена Санникова (Бродникова),
*Хорообут орто оскуолатын учуутала,
СР үөрэҕириитин туйгуна*

Куприянов Михаил Николаевич-Балабан уола Миисэ

Куприянов Михаил Николаевич-Балабан Уола 1863 с. Мэнгэ улуһун I Мэлдьэхси нэһилиэгэр дьадангы дьиэ кэргэнгэ төрөөбүтэ. Кини чугас эргининэн тэнгээбэ суох улахан олонхоһут эбит. Кырдыаҕастар Игнатьев Павел Иванович, Гоголева Февронья Петровна (Бөкөй кыһа) у.д.а. кэпсээбиттэринэн, Мэхээлэ отучча олонхону билэрэ, киниэхэ кэлин аатырбыт олонхоһуттар: Н.А.Абрамов-Кынат, И.И.Бурнашев-Тонг Суорун, Н.И.Степанов-Ноорой у.д.а. анаан-минээн истээри, үөрэнээри кэлэн бараллара үһү.

Арай норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйааччылар киниттэн тугу да суруйан ылбатахтар быһыылаах, ол да иһин аата-суола ахтыллыбат. Кинини Колесов Александр Васильевич (Көлүһүөп

кулуба), Колесов Петр Савич (Көлүһөп суруксут), Сергеев Иван Иванович (Уйбаанап), Сергеев Иван Иванович II (Уйбаанап уола) үгүстүк ыһаахха, урууга, о.д.а. түмсүүлэргэ ынгыран ыллатар, олонхолотор эбиттэр.

Мэнэ улуухугар Сергеев Иван Иванович (Уйбаанап) кэнниттэн кулубалаабыт Көлүһөп кулуба кыһын Сергеев Иван Иванович II (Уйбаанап уола) 1910 с. ойох ылар уруутугар кыыстаах тойон илдэ барытынан тийээн, ырыаһыттар уонна олонхоуттар илин былдыаһытыгар кыайбыта үһү. Ол онно уус-уран тыл имэнин, илбиһин инэриммит айылбаттан айдарыылаах Балаҕан Уола Миисэ олус иччилээхтик, киһи инэ кэдэнниэр, куйахата дырдырбыар диэри ыллаабытыгар, мэктиэтигэр иһит-хомуос лынкыны ылласпыта дииллэрэ диэн кэпсээн баар. Онтон ыла баай Сергеевтэр олохторун отуора алдыаммыта, эстэн-быстан барбыттара... кийииттэрэ икки эрэ сыл буолаахтаабыта. Бука атабастаммыттаах, сэнэммиттээх буолаҕа, тыл ол курдук сүлүһүннээх, күүстээх ээ. Миисэ — Көлүһөп Кулуба хамначчыта буола сылдыбыта.

Балаҕан уола Миисэ Бас Булгуннаах халдыайытыгар дьиэлэнэн-уоттанан, бэйэтин курдук дыаданы ыал кыһын Өлөөнөнү кэргэн ылан, түөрт уол, биир кыыс оҕоломмуттара. Улахан уол Дьөгүөссэ Тулагы Киллэмтэн ойох ылбыт уонна кыннын аабы кытта энэрдэһэн, туспа дьиэлэнэн онно олохсуйбут. Кини аннынан уола Дьөгүөссэ ситэн баран, 1927 с. ыалдыан өлбүт. Үһүс оҕо Марина кыра эрдэбиттэн тойук, олонхо дьарыктаах, аҕатын курдук айдарыылаах ырыаһыт, олонхоут буолан иһэн эдэр сааһыгар оҕолонобун диэн өлөр. Төрдүс оҕо Баһылай 1941 с. балаҕан ыйыгар Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэриигэ ынгырыллан баран, кыһын ыалдыан төннөн кэлэр. Кэлин МТС-ка трактористы сылдыан, 1942 сыл ахсыннытыгар ХТЗ трактора ыраах ыала суох сиргэ сылдыан умулан хаалан, ону кыайан собуоттаабакка тонгон өлбүтүн булбуттар. Бэһис оҕо Петр 1929 с. төрөөбүтүн кэннэ ийэлэрэ ыалдыан өлөр. Тулаайах хаалбыт уол эрэй бөбөтүн көрөн, кыра үөрэхтэнэн, убайын курдук тракторист буолар. Кэргэн ылан, эмиэ түөрт уол уонна биир кыыс оҕолонолор. Петр Михайлович (Мүөт) кэлин Майаҕа көһөн киирэн олохсуйар, МТС-ка ХТЗ, НАТИ трактордарга үлэлиир. Кини биир уола Михаил Петрович боксаҕа ССРС спордун маастарыгар кандидат, Харьковтаабы юридическай институтка үөрэнэ сылдыан Украина уонна Харьков куорат хас даҕаны төгүллээх чемпиона буола сылдыбыта. Дойдугар эргиллэн кэлэн баран юристы сылдыан бокса сайдытыгар оҕолору дьарыктаан, күрэхтэниилэргэ судьуйалаан спорт бу көрүнэ сайдытыгар сэмэй кылаатын киллэрситэ. Ку-

приянов Михаил Николаевич-Балабан Уола 1863 с. Мэнгэ улууһун I Мэлдъэхси нэһилиэгэр дыдангы дыиэ кэргэнигэр төрөөбүтэ. Кини чугас эргининэн тэнэ суох улахан олонхоһут эбит. Кырдыабастар Игнатъев Павел Иванович, Гоголева Февронья Петровна (Бөкөй кыһа) у.д.а. кэпсээбиттэринэн, Мэхээлэ отучча олонхону билэрэ, киниэхэ кэлин аатырбыт олонхоһуттар: Н.А.Абрамов-Кынат, И.И.Бурнашев-Тон Суорун, Н.И.Степанов-Ноорой у.д.а. анаан-минээн истээри, үөрэнээри кэлэн бараллара үһү.

Арай норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйааччылар киниттэн тугу да суруйан ылбатахтар быһыылаах, ол да иһин аата-суола ахтыллыбат. Кинини Колесов Александр Васильевич (Көлүһүөп кулуба), Колесов Петр Савич (Көлүһүөп суруксут), Сергеев Иван Иванович (Уйбаанап), Сергеев Иван Иванович (Уйбаанап уола) үгүстүк ыһаахха, урууга, о.д.а. түмсүүлэргэ ыңыран ыллатар, олонхолотор эбиттэр.

В.Скрябин-Идэлги

«Мэнгэ бэртэрэ» диэн кинигэтииттэн

* * *

«Ырыа Миисэ олох эдэр эрдэбиттэн өйүттэн хоһуйан ыһаахтарга, урууларга алгыс ырыаларын ыллыыра эбитэ үһү. Онтон сиэттэрэн олонхоһуттары истэн, бэйэтэ аатырар-сурабырар олонхоһут буолбут. Олус чуордук, иччилээхтик, киһи этин сааһынан киирэр гына, ардыгар намыыннык-намчытык, иэйэхсити ыңырардыы, киһи дууһатын чэпчэтэр ырыалары ыллыыра эбитэ үһү

Мин Ырыа Миисэ кырдыан, 60—70 сааһыгар тийибитин кэннэ олонхотун элбэхтик истибитим. Оччолорго Мэлдъэхси Бэрдьигэстээбин ыалларын кэрийэ сылдьан оболоругар, кэргэттэригэр аһыыр ас булаары күнүһүн сүөһү тириитин талкынан имитэн, түүнүн олонголоон чугастаабы ыаллары улаханнык сэргэхситэрэ. Төһө да саас баттаатар урукку ыллыыр чээрэтэ баар быһыылааба. Мин кэлин араас ырыаһыттары, олонхоһуттары элбэби иһиттим. Ол тухары арай Зверев-Кыыл Уола сабырыһара дуу?

А. Андреев. «Ырыа Миисэ» // Эркээйи. — 1994. — Бэс ыйын 27 к.

* * *

Биһиги 1923 сыллаахха Бэрдьигэстээх халдыаһытыгар олорор этибит. Манна олонхоһут Мэхээчэ үс ый кэринэ ыалларга тири

имиппитэ. Киэһэ аайы көмүлүөк оһох имик-самык уотугар, түүн үөһүгэр диэри олонхолуура. Онно чугастаабы ыаллар бары тобуоруһаллара, кэрэхсээн, умсугуйан истэллэрэ.

Биһиги оччолорго кыракий уолаттар, олонхоһут Мэхээчэ «Эрэй-дээх-буруйдаах Эр Соһотох», «Эрбэхтэй Бэргэн» у.д.а. олонхолорун умсугуйан туран истэрбит. Кэлтэгэй сыырдаах диэн алааска Мэхээчэ оһонһордоох үһүө буолан олонхоттон быһа тардан туойбуттарын олох умнубаппыт. Сири-дойдуну туойарыгар сүрдээхтик уустаан-ураннаан туойара. Олонхо бухатырдарын оһсүһууларын олонхоһут Мэхээс эттэбинэ хараһпытыгар бу баардыы көрөрбүт. Оннук умсулһаннаахтык, оннук кэрэтик ыллыыр этэ.

Кырдыбаһастар кэпсээннэринэн, олонхоһут Мэхээчэ отуттан таһса олонхону билэрэ эбитэ үһү. Былыр суругу-бичиги билэр киһи аһыйаһынан ити айымһылар биһиги үйэбитигэр диэри тийбэтэхтэр.

А. Андреев, И. Птицын. Олонхоһут Мэхээс // Ленинскэй знамя. — 1979. — Муус устар 24 к.

* * *

Ааспыт үйэ сангатыгар Моорук нэһилиэгин сис баайдара Сергеевтэр (олохтоохтор Уйбаанаптар диэн ааттыыр баайдара) уоллара Мэлдьэхси нэһилиэгэ үрдүк Көлүөһөптэр кыыстарын кэргэн ылар урууларыгар улахан олонхоһуттар, ырыаһыттар күрэхтэһиилэрин тэрийбиттэрэ, онуоһа, Михаил Николаевич Куприянов-Балаһан уола (кэлин ырыаһытын иһин Ырыа Миисэ диэн аатырбыта) ырыатынан кими даһаны тулуптатаһа. Ол урууга сылдыбыт дьон кэпсииринэн, «Балаһан уола ыллаабытыгар бары аһ баран чуумпуран, мэкһиэтигэр тыыммакка олорон истибиттэр. Кини ыллаатаһына, курустаал иһиттэр лынкынаһаллара иһиллэргэ дылы буолбут.

Алексей Андреев

И. Сосин. Культура эстафетата айанныыр. — Дьокуюскай, 2006. — С. 25.

II МЭЛДЬЭХСИ НЭҔИЛИЭГЭ

Андреев Давыд-Улахан Дабьыт

Игнатъев Павел Иванович кэпсииринэн, Андреев Давыд (Улахан Дабьыт) диэн эмиэ олонхоһут киһи акка атаһын тосту тэптэрэн,

Игнатъевтарга өр сыпшыт. Ол үһүн унньуктаах күннэртэн Улахан Дабыты аралдытаары, Балажан Уола эмиэ элбэхтик олонголообут. Сахалы да туойдабына, олус чуор куолаһынан киһи этин сааһа аһыллар гына, ол быһыһыгар намыыннык, намчытык киһи санаатын чэпчэтэр гына, Айыһыты алгыырды, Иэйэхсити ынгырарды ыллаан дырылатар ырыаһыт эбит

Балажан Уола Миисэ // Н.К. Андреев, А.П. Семенова. — Мэлдьэхси нэһилиэгэ. — Дьокуускай : Бичик, 2010 — С.72—74.

МООРУК НЭҢИЛИЭГЭ

Андреев Михаил Степанович-Оройко

Андреев Михаил Степанович, сэһэнгэ Ноодьу уол дэнэр. Олонхоһут, тойуксут, сэһэнньит, маскараатчыт. 1927 с. Истээххэ «Сабыяа баай» олонхону туруорууга биир сүрүн оруолу Сабыяа баай хотунун оруолун толорбут. Бу түгэн кини олонхоһут быһытынан кыаба улаханын, репертуара киэнгин көрдөрөр. Ол курдук дыахтар оруолун кытары олус табан, сөпкө толорорун кэрэһилиир. Ити туруорууга көрөөччүлэр ордук Оройко Мэхээлэ оруолун биһирээбиттэр. Бэйэтэ улахан олонхоһут буолан тыла-өһө ылбаһайа, ырыата-тойуга иэйиилээбэ, маскараатчыт быһытынан туттара-хаптара тупсаһайа дьону сөхтөрбүт. Бэл оннообор испэктээк бүтүөр диэри: «Хайа дыахтар оонньуур буоллаһай?» — диэн таайа сатыы олорбуттар.

А.М.Апросимов, Н.М.Ермолаев, И.М.Сосин. — Моорук нэһилиэгэ. — Дьокуускай, 2010. — 349 с.

* * *

Оройко Мэхээлэ Тон Суорун аймаһа, биллэбэ эбит уонна кини олонхоһо үөрэппитэ, үһүйүта үһү. Итини Тон Суорун олобун кэпсэнигэр ахтан аһарбыта баар. Онон Оройко репертуара Тон Суорун репертуарыгар маарынныра сабаһаланар. Хардарыта байтыспыт дьон буоллаһа.

Оройко соботох Тиэхээн диэн уоллаһа эдэригэр Булунна өлбүт. Кэлин дыахтарынан аймаһа Кус Бүөтүр диэн уолу (Апросимовтартан) бэйэтин аннынан суруйтаран иитэ ылбыта үһү. Олонхоһут идэтэ бу да киһиэхэ сыстыбатах. Атын хаан буоллаһа. Арай оһонньор өлбүт сыһын бу киһи эппитинэн ыгытыбыт. Михаил Степанович Андреев 1912 сылтан Чалһаа Моорук нэһилиэгэр киллэриллэр эбит. Боло

бэйэтин испиһэҕэр эмиэ итинник ыйбыт. Ол эрэн олобун 40-ча сылын I Моорукка олорон ааспытынан, кини эдэр-сэнэх эрдэбинэ ордук таптаан ыллаан-туойан ааспыт буолуохтаабынан уонна 1909 с. сир биедэмэһигэр кини өлбүгэ сирдэрин Табажа, Биэттэк, Таас, Мара Күөл диэн Моорук нэһилиэгин баар-суох баттаамалаах сирдэриттэн ыла сылдыбытынан көрдөххө, Моорук нэһилиэгин олонхоутунан аабыллара оруннаах.

Апросимов А.М.

Зыков Константин Николаевич-Көтөр Көстөкүүн

Зыков Константин Николаевич-Көтөр Көстөкүүн былыргы Алаас Моорук нэһилиэгин улахан олонхоута. Репертуара Манкы киэнигэр чугас буолуон сөп. 1927 с. Истээх диэн сиргэ «Сабыйа баай» олонхону туруорууга сүрүн оруолу кини толорбутуттан көрдөххө тумус туттар олонхоуттара быһыылаах. Ол эрэн ити үһүэйни Михайл Афанасьевич Порядин суруйбут: «Онно Константин Зыков сааһыран, ырыата-тойуга аанньа тахсыбат кэмэ буолан, бастыгнар кэккэлэригэр киирбэтэх», — диэн хомойо былаастаах суруйбут.

Аанньа буолуо дуо, ити кэмнэ Көтөр Көстөкүүн 85 саастаах. Кини эдэригэр биир ороспуйтан куотарыгар Дьокуускай куорат биир апаратын (Залог оччолорго синньигэс эбитэ буолуо) сүүрэн кэлэн буурдаан ыстанан быһааммыта үһү. Онтон сиэттэрэн таптал аатын ылбыт. Кини олонхоут, сээркээн сэһэнньит быһыытынан хас да кэпсээнэ, сэһэнэ кинигэлэргэ киирбиттэрэ.

Апросимов А.М.

Порядин Егор Васильевич-Манкы

Төрдүс көлүөнэ киһи Манкы Дьөгүөр (Егор Васильевич Порядин) — улахан, улуу олонхоут да диэххэ сөп (кини Тонг Суорун курдук улуу олонхоуту бэйэтин уһуйааччытынан ааһар эбит). Алаас Моорукка олонхоуттар оскуолаларын үлэлэспит эбит диэн түмүгү оноробут. Кини бэйэтин үс уолун, кыһын уонча олонхону толорор кыахтаах Бадан Маайаны олонхоҕо уһуйбута чуолкай.

Итиниэхэ биир көлүөнэ аҕа киһини Ачалык Дьөгүөрү, бэйэтин көлүөнэтин дьонун Ыкынааны, Охонооһой Бэрээдьини, ыаллыы дьоннорун, кэлин көлүөнэ дьонун Халааба Мэхээлэни (Зыков),

Михаил Белолобскайы (Мардыаахабы) уонна Тонг Суоруну эптэххэ уонтан тахса киһи иитиллэн, уһуллан тахсыбыта көстөр.

Апросимов А.М.

Порядин Афанасий Семенович

Биллиилээх фольклорист Афанасий Семенович Порядин орто олонхоһут быһыытынан биллэр. Быйылгыга дылы кини үс олонхону: 12790 строкалаах «Бэриэт Бэргэн» — 1941 с. (архив ЯНЦ РАН Фонд 5, опись 10, ед.хр. 88, 254 л.) 11233 строкалаах «Үс Айбы Куо балыстаах Үрүн Үөдүйээн» диэн олонхону 1945 с. Иккистээн суруйан гуманитарнай чинчийи (оччолорго ТЛИНЧИ) институтугар туттарбыт. Маннайгы олонхотун Манкыттан, иккис олонхотун Чээбийтэн суруйталаабыт. Бу икки олонхолортон бастакытын Л.Л. Габышева «Фольклорный текст семионические механизмы устной памяти» — диэн 2009 Новосибирскайга тахсыбыт научнай-чинчийэр үлэтигэр (134 стр.) «Из собственного репертуара» — диэн бэлиэтээһини суруйбут. Манна олобуран А.С. Порядин бу олонхото эмиэ бэйэтин олонхото буолуон сөп диэн түмүк оноһулар.

А.С. Порядин эһэтэ Булука Силип, төрүт аймаҕа Көйөгөлөөх Дьаакып аҕатын үөлээннээхтэрэ Ачалык Дьөгүөр, Ат Майака; бэйэтинин биір көлүөнэ дьон: Манкы Дьөгүөр, Ыкынаачай Бэрээдьин — бары олонхоһут дьон буолан, олонхо, ырыа-тойук эйгэтигэр улааппыта.

Бэйэтэ олох эдэр сааһыттан Тимофей Захаровы-Чээбийи, Таатта олонхоһутун Иван Малатовы (Көтүөхэ уолун) батыһан туран истэрэ, кинилэр толорор искусстволарын сөбөрө-махтайара. Тон Суоруну, Оройко Мэхээлэни, Алаадьыны, Баххах Ойууннары элбэхтик истэрэ. Ол эрэн Афанасий Семенович Манкы Дьөгүөрү бэйэтин быһаччы учууталынан ааҕара, уонна олонхолорун кини тылыттан суруйбута.

Быйыл о.э. 2012 с. ХИФУ саха тылын, литературатын салаатын дипломник устудьуона — Зыков Афанасий Васильевич А.С. Порядин эмиэ 1945 с. Моорук нэһилиэтин олонхоһута Прокопий Скрябин (бу нэһилиэк биір биллэр олонхоһута Аппайа Борокуоппай, а.э. Скрябин Прокопий Иванович буолуон сөп) диэнтэн «Тойон Долгустай бухатыр» диэн олонхону суруйбута ГЧИ архыыбар уурулла сытарын булан, ааҕан ис хоһоонун кылгатын сурунан ылбытын көрдөрбүтэ (ГЧИ Ф.5, опись 8, ед.хр. 105). Бу булумньу А.С. Порядин суруйбут атын да олонхолоро өссө да бааллара буолаа-

рай диэн санааҕа аҕалар. Тийэбэр, А.С. Порядин ити 3 олонхотуттан, «Бэриэт Бэргэн» олонхо атын дьон суруйууларынан урут бэчээттэммитинэн, «Үрүн Үөдүйээн» диэн олонхо институтугар олонхо сылын көрсө бэчээттэнэригэр эрэлбитин этэбит.

Афанасий Семенович бэйэтин ахтытыгар: «Алаас Моорукка даҕаны, I Моорукка даҕаны ырыа-тойук сайдыбыт сирэ этэ. Элбэх ырыаһыттар, олонхоуттар, остуоруйаһыттар бааллара» — диэн суруйар уонна үөһэ ахтыллыбыт дьону үксүн ааттаталыыр.

Маннайгы олонхотун 1928 с. Төнүлүгэ көрсөн П.А. Ойуунускайга ааҕан иһитиннэрбит, ол көрсүһүүгэ кинини Ойуунускай: «Эн тугу баҕар суруйуоххун сөптөөх киһи эбиккин» — диэн сыаналаабыт, салгыы суруйарыгар көбүлээбит уонна 1930 с. «Саха былыргы кэпсээннэрэ уонна сэһэннэрэ» диэн кинигэтэ тахсарыгар кинигэ аан тылын Ойуунускай бэйэтинэн суруйбут, эрдээксийэлээбит («Мин олоҕум кылгас кэпсээнэ»).

Афанасий Семенович учууталларын Манкы, Кынат олонхолорун сурукка киллэрэр үлэтин туһунан: «Бу икки оройуон ааттаах олонхоуттарын этиилэрин эгэлгэтин уус-уран тылларын барытын ситэри киллэрдим диэн киһиргээбэппин. Бэйэм мөлтөх өйбөр кинилэр ол тылларыттан тугу тутан хаалбыппын суруйдум. Ол гынан баран олонхо кылаабынай дьоруой Үрүн Үөдүйээн бухатыыр дьайыылара хайдах хааман иһэрэ уопсай дьайыылара, былаана ол икки олонхоуттарга улахан араастаһыылара суох этэ. Онон мин олонхо уопсай сунньун, хаамытын, былаанын, дьоруой туохха түбэһэн испит дьүһүлгэнин барытын бэлиэтэнэн испитим. Ол онтон сирдэтэн бу олонхону барытын суруйан 1928 с. Дьокуускайга киллэрбитим. Онтум сүтэн 1940—1941 сс. иһигэр хат суруйдум. Манна урут бэчээттэммит олонхолор ис хоһоонноруттан көрөн туһанан биир да тылы киллэрбэтим» — диэн ахтыбыт.

*А.В.Зыков «А.С. Порядин олоҕо, айар үлэтэ»
диэн дипломнай үлэтиттэн. — 2012. — 43 с.*

* * *

А.С. Порядин олонхону толорорун нэһилиэгин дьоно, ол иһигэр Бэрээдьиннэр, Скрыбыкиннар (Дьэбиннээх аймахтар), Мөнгүрөөн дьоно Добунаан Уйбаан, кини уола Мэхээлэ, хос сизэнэ Дьэбиннээх Дьөгүөр, кини уола Буулка Атах (Иван Егорович Скрыбыкин) олонхонон дьарыгырыылларыгар уонна олонхону элбэх буолан толорууларыгар (1927 с. Моорукка «Сабыйа баай» олонхону, Мөнгүрөөннэ И.Е. Скрыбыкин көбүлээһининэн «Уол Туй-

гун» олонхону 1940 с.) бас көс көбүлээччи, тэрийээччи кийинэн А.С. Порядин этэ.

Апросимов А.М.

Порядина Мария Егоровна-Баданг Маайа

1917 с., революция иннинэ Моорук нэһилиэгэр Мария Егоровна Порядина, норуokka биллибит аата Баданг Маайа диэн, чахчы улахан, улуу да диэххэ сөптөөх, олонхоһут, остуоруйаһыт, сэһэнньит, бэл, билгэһит дьахтар (кэлин икки хараба суох эмээхсин), олорон, ыллаан-туойан, олонхолоон, бэркэ биллэн, бийирэнэн ааспыт эбит.

Кини туһунан олус истинг, үрдүк, балачча сиһилии ахтыыны ыаллы нэһилиэкпит ытыктанар ветеран учуутала Андрей Васильевич Бурнашев 2002 с. бэчээттэнэн тахсыбыт уонна аабааччылар киэн бийирэбиллэрин ылбыт «Кыымтан төлөн күөдүйэр» романыгар онорбута. Ону, киниттэн ордук ситэрэн да, сиһилии да суруйар кыах суобунан, толору бэчээттэтэбин:

«Порядина Мария Егоровна (икки хараба суох) дьахтар киһи быһыытынан куолаһа ураты үчүгэй этэ. Итини таһынан, тыла ууһунан, имигэһинэн, оннооһор Тонг Суорунтан хаалсыбат этэ дииллэрэ. Быһата, улахан, айылбаттан айыллыбыт талаан биллиминэ хаалбыта. Кини олонхолоро үксүн, дьахтар бухатырдар, сиздэрэй дьүһүн, сырдык, ыраас үтүө суобас тустарынан кэпсииллэрэ.

«Сиэлин, кутуругун кынаттанан
Сиздэрэй сиэр ат барахсан
Күлүмүрдүү күнү утары
Көтөн күүгүнүү турда...»

«Сизгэн бэргэһэтин сэгэспитигэр
Сэгэтгэйим сырдык ньуура
Күн толбонун көрсүһэн
Күлүмүрдүү көһүннэ...» —

диэн этэн, эгэлгэлээн киирэн бардабына, дыкти кэрэ дьүһүннээх, нарын-намчы бэйэлээх, ол эрэри, кыһалбалаах түгэннэ кымньыы талахты кыһынар, буурхааннаах күнгэ буордаах буурбалыы будулуйар, киитэрэй кэмэлдүйлээх, оонньуур хааннаах улуу бухатыыры араастаан ойуулаан туойара. Истиэхтэн эриэккэс олонхолор, араас остуоруйалар саптыы хатыллан, Маарыйа Егоровна айабыттан тохтор курдук буолаллара. Биһиги биир дьыл кинилиин бииргэ олорбуппут (кини мин сангаһым Өкүлүүнэ эдьийэй). Онон, сотору-сотору

олонхо, остуоруйа буолан үөрдэрэ. Оччотообу оҕолор аралдьыйы-быт, үөрүүбүт бастакыта ити».

Олонхону анаан чинчийэр учуонай, фольклорист Василий Васильевич Илларионов 1990 сс. сабаланыыларыгар телевидение-нэн биэриигэ саха улахан олонхоуттарын туһунан кэпсиригэр, Бадан Маарыйаны уонтан тахса олонхону толорор диэн бэлиэтээн ааспыттааба. Кини, тоҕо эрэ, Маайаны Догдонго нэһилиэгин олонхоһута диэбит этэ. Дьыгэр, Бадан Маайа нэһилиэгиттэн — Мооруктан тэлэһийбэтэбин кэриэтэ.

Биһиги нэһилиэкпитигэр 20-тэн тахса биллэр-көстөр олонхоһут тахсыбыта. Дьиктитэ диэн, ити олонхоһуттартан аҥаардара Порядин аймах этилэр, Порядиннартан олонхоһут быһыытынан саамай улууһулар, учууталлара, үөрэтээччилэрэ, такайааччылар Егор Васильевич Порядин-Манкы Дьөгүөр этэ. Атытара, үксүлэрэ, ол иһигэр, кыыһа Бадан Маайа, үс уола кини үөрэнээччилэрэ этилэр. Оттон Бадан Маайа, ити үөһэ бэчээттэммит А.В. Бурнашев да ахтыытыгтан көрдөххө, В.В. Илларионов холобурдааһынын да болбойдоххо, Манкы оскуолатын үөрэнээччилэрин эрэ буолбакка, Саха сиригэр дьахталларын да ортотугар Бадан Маайа чахчы улахан, улуу олонхоһут олон ааспыт эбит. Ол эрээри, кинигэ олонхо суруллан хаалбыта биллибэт.

Бадан Маайа улахан сэһэнньит, остуоруйаһыт быһыытынан эмиэ биллэрэ. Ону кинигэ суруллубут уонтан тахса остуоруйаларын сюжеттарын Эргис «Якутские сказки» диэн икки томнаах кинигэтигэр сыһыарыытыгар ыйа сылдьара уонна остуоруйалары анаан үөрөспүт учуонай Е.В. Емельянов бэйэтин үлэтигэр ахтан аһара көстөр.

Аны, Бадан Маайа биллэр-көстөр дьылдыт, билгэһит эбит. Кини билгэлээһиннэрин Афанасий Семенович Порядин бэйэтин өссө бэчээттэнэ илик «Угут уонна кураан дьыллар эргийиилэрэ» диэн үлэтигэр ыйбытын филология наукатын кандидата Д.С. Макаров «Народная мудрость: знания и представления» диэн үлэтигэр туһамыта сабадаланар. Үйэни үйэнэн номнуо билгэһиир билгэһит диэн, улахан кэрэхсэбили ылбыт үлэтигэр киллэрбит. Итини таһынан, Д.С. Макаров ити үөһэ ахтыллыбыт үлэтигэр биир биллэр информаторун быһыытынан М.Е. Порядинаны киллэрэн, кини үтүө аатын үйэтигэр турар

Аполлон Апросимов //Олонхоһут, остуоруйаһыт, сэһэнньит, билгэһит биллиилээбэ. — Эркээйи. — 2012. — Балаһан ыйын 7 к.

Порядин Филипп Степанович-Булуука Силип

Силип Бэрээдын ырыаһыт диэтэххэ ырыаһыт, кэпсээнньит диэтэххэ кэпсээнньит, олонхоһут диэтэххэ олонхоһут бэрдэ эбит үһү. Кини Манчаарылыын бэркэ тапсан, санаалара кэлэн, ирэ-хоро кэпсэтэллэрэ үһү. Кинилэр Сизэр Биэбэ Сурдургуур Бүөтүргэ көрүстэхтэринэ, түүнү быһа ыллаан, олонголоон тахсаллара үһү. Силип Бэрээдын Булуука тахсан бардабына, Манчаары: «Көр эрэ, Силипит баран, дыиэбит иһэ иччитэхсийэн хаалла. Олус да уус тыллаах, үчүгэй куоластаах, дирин санаалаах, былас өйдөөх киһи» — диирэ үһү.

Отгон Силип Бэрээдын бэйэтин өтүттэн Манчаарыга: «Киһи эрэ буолларгын дьон хаанын тобума, киһини өлөрүмэ. Баайтан былдыаабыт малгын дыданьыларга тарбат, бэйэбэр ингэринэ сатыыр буолаайабын», — диэн сүбэлиирэ үһү.

Силип Бэрээдын бэйэтэ икки уоллааба үһү. Олортон улахана Бөтөрбүүр куоракка луохтуур идэтин бүтэрбит уонна сотору өлбүт. Кырата арыгыга-хаартыга убанан хаалбыт, ол да буоллар биэс уол, биэс кыыс оҕоломмут.

Беззкин И.Г. Манчаары норуот номоҕор. — Дьокуускай, 1972. — С. 228, 349.

* * *

Булуука Бэрээдын диэн Моорук киһитэ этэ. Кини сааһынан да Манчаарыны кытта эгил-тэбил саастаах киһи эбит. Бэйэтэ тулаайах үөскээбит. Ол эрэн бииргэ төрөөбүттэрэ хаһыалар да эбит. Убайа Ньюкууска көмөлөһөн, бэйэтэ туспа ыал буолбут. Кэнникинэн сэниэ собус ыал буолбут.

Кини сааһы тухары атын ханна даһаны барбакка, Моорукка олорбут. Бэйэтэ сытыы-хотуу, бэртээхэй үлэһит киһи буолан, тус бэйэтин хаһайыстыбата, олобо-дьаһаба, сааһырдабын аайы тупсан испит. Улахан өйдөөх-санаалаах, уус тыллаах киһи эбит. Кини ырыаһыт диэтэххэ ырыаһыт, кэпсээнньит диэтэххэ кэпсээнньит, олонхоһут диэтэххэ олонхоһут бэрдэ эбитэ үһү.

Манчаарылыын бэркэ тапсан, санаалара кэлэн, ис-иһиттэн ирэхоро кэпсэтэллэрэ үһү. Манчаары Булууканы олус итэбэйэр киһитэ эбит. Кини күрүөлээххэ Сурдургуур Бүөтүргэ саһан олоодобуна, ону тэнэ Сизэр Биэбэ элбэхтик көрсүһэллэрэ үһү. Кинилэр кэпсэтэллэрин быһыгар түүнү быһа Манчаары да, Булуука да хардары-таары олонголоһон, ыллаһан тахсаллара үһү. Манчаары Булуука дыиэти-

гэр бардагына: «Олус да уус тыллаах, үчүгэй куоластаах, дирин санаалаах, былас өйдөөх киһи», — диирэ үһү.

Булуука Бэрээдын Манчаарыга: «Киһи эрэ буолларгын дьон хаанын тобуума, киһини өлөрүмэ. Баайтан былдыабыт малгын дыдангыларга тарбат, бэйэбэр ингэринэ сатыыр буолаайабын», — диэн сүбэлиирэ үһү.

Силип Бэрээдын-Булуука икки уол оҕоломмут. Кинилэртэн Проконий Иркутскай куоракка эмчит, луохтуур үөрэбин бүтэрбит уонна сотору собус буолан баран дойдутугар кэлэн Бүлүүгэ үлэлии сылдыбыт, сахалартан бастакы үөрэхтэммит эмчит. Кырата арыгыга-хаатыга убанан хаалбыт, ол даҕаны буоллар биэс уолламмыт, биэс кыыстаммыт». Учутал Михаил Афанасьевич Порядин кэпсээнигэ.

Булуука — Манчаары доҕоро // Моорук нэһилиэгэ / [хомуян онордулар А. М. Апросимов, Н. М. Ермолаев, И. М. Сосин]. — Дьокуускай. — С.63—64.

Апросимова Татьяна Анисимовна-Татыйаас Удабан

Татыйаас Удабан кэлинги собус үйэбэ олонорон ааспыт. Аҕата Мандар Анныыһын диэн Боотур алааһа диэн сиргэ уолунаан Байбаллыын көмүллэн сытар. Кинилэр мэнэ таастарын суруга Аҕа дойду сэриитин кэннинээҕи сылларга көстөрө, күнэ-дьыла аабыллар этэ. Уоллуу-аҕалы дьон иккиэн ыыс иннигэр тумнастан өлбүттэрин туһунан кэпсиир кырдыаҕастар баалара. Татыйаас Удабан дьонун соһумар өлүүлэриттэн соһуйан, хоргутан аллараа дойду абааһыларын кытта охсуһар соруктаах аан бастаан кыырбыта үһү. Ол кэнниттэн балачча биллэр удабан буолбут. Ойуун, удабан кутуралларынан үгүстэрэ ырыаһыт, тойуксут идэлээх буолаллар эбит. Ол сиэринэн уонна айылҕаттан айдарыылаах буолан Татыйаас улаханник биһирэммит, аатырбыт-сурабырбыт, идэтинэн олонхоһут буолар. XX үйэ сабаланытыгар, Октябрьскай революция иннинэ Иван Иванович Сергеев III ханнык эрэ уолун уруутугар Татыйаас Удабан, сорох кэпсээнинэн эр дьон олонхоһуттардыын, сорох кэпсээнинэн дыахтар олонхоһуттар ортолоругар күрөс былдыһан аатырбыта, бастаабыта үһү. Ити урууга биир бастыг олонхоһутунан Мэлдьэхси аатырбыт олонхоһута Балабан уола Миисэ эбитэ үһү диэн кэпсэ-нэр. Кини үһүээн быһыытынан икки атахтаахха иннин биэрбэтэх киһи дэнэр. Онон Татыйаас Удабан кини кэнниттэн иккис да буол-бут эбит буолабына, чаччы улахан олонхоһут курдук көстөр. Ик-кис сэхэн быһыытынан, дыахтар олонхоһуттар ортолоругар бастаа-быта үһү диэҕи чугас эргин дыахтар олонхоһут, мин билэрбинэн,

иккиэйхтэр-үһүэйхтэр эрэ. Оччотугар соччо сэнэн-сэппэн буолуо суох этэ.

*Аполлон Апросимов // Татыйаас Удабан. —
Эркээйи. — 2012. — Сэтинньи 9 к.*

Матвеев Николай Иванович-Тоойук Уола

Матвеев Николай-Чалаан уола Тойук Ньюкулай диэн ырыаһыт, алгысчыт, сэнэнньит, остуоруйаһыт, олонхоһут. Г.У. Эргис суруйбутунан «Ортоку баайыга» сылдыар олонхоһут эбит. Аҕата Чалаан эдэригэр Уйбаанап кулубаҕа булчутунан үлэлээбит, онон сэниэ ыалга төрөөбүт.

Кини дьонун уонна бэйэтин олохторо Улуу Сайылык куула өттүгэр Бэрэлээх дүөдэтин үрдүгэр балаҕан туттан олоһбут. Кэлин Суолаҕа көспүт. 80 саастаах С.П. Колосов эппит: «Киэһэлик олонхолуура. Хомойуох иһин, бу улахан олонхоһут хаалларбыт сүдү айымньылар ханна да суруллубакка хаалбыттара... «Билигин кини аатын ааттатар Моорукка «Тойук өтөбө», «Тойук дүөдэтэ» диэн сирдэр бааллар. Олоһун илгэтинэн орто ыал ахсааныгар киирсэр.

«— Тойук Ньюкулайы улахан олонхоһуттар кэккэлэригэр киллэрэбин, — диэн этэр билигин аҕыс уонуттан тахсыбыт ытык кырдыаҕас С.П. Колосов оҕонньор».

«— Былыр Мөнүрүөн нэһилиэгин мунһаҕын кэнниттэн убайым Афанасий Петрович Колосов Тойугу дьэтигэр батыһыннаран кэлэрэ. Тойук оччоҕо даҕаны аҕамсыйа барбыт киһи этэ. Кини биһиэхэ кэллэбинэ биһиги дьэ кэргэн, таһынааҕы да ыалларбыт «олонхо, остуоруйа истиэхпит» диэн бэркэ сэргэхсийэрбит. Киэһэ аһылык кэнниттэн бары көмүлүөк оһохпут таһыгар мустарбыт. Кини биһиэхэ «Тиити төргүү мутугунан төлөн буолан көтөр аттаах Тэбэт Буурай бухатыыр» диэн олонхону бэркэ таптаан олонхолуур буолара. Киэһэ аһылык кэнниттэн түүн үөһэ ааһыар диэри олонхолоон үс күнү субуруччу толороро.

*А.М.Апросимов, Н.М.Ермолаев, И.М.Сосин. Моорук нэһилиэгэ. —
Дьокуускай, 2010. — 342—343 с.*

Брызгалов Егор Афанасьевич-Баҕатай

Олонхоттон сылтаан, эһэбин Баҕатайы уонна таайбын Бүөтүккэни санаан кэлиим. Кинилэр иккиэн олонхону олус сөбүлүүллэрэ. Эһэм

ырыатын кыайбат этэ. Ол иһин олонхо ис хоһоонун миэхэ остуоруйа онорон кэпсиирэ. Оттон таайым ырыатын кыайара да, тылын этиигэ эһэбэр баһыйтарара. Кини түүн, түһээн, олонголоон ыларардыгар...

*Рафэль Бағатайыскай // Бағах сэргэбэ махталым.—
Күрүлгэн. — №2. — 2011.*

II МООРУК НЭҔИЛИЭГЭ

Беляев Иннокентий Иннокентьевич-Төлөбүр

«Биһиэхэ мин билэрбинэн Беляев Иннокентий Иннокентьевич-Төлөбүр, абыс уонун ааспыт оҕонньор: «Олонхоһут этим, баай Боһпуоктарга ынҕырдахтарына олонголообута буолан дуомнуурум, үчүгэйдик аһаан абыранаары. Эн хос эһэн Төкүнүк (Сидоров Прокопий Леонтьевич) син бэрткэ олонхолуура диэбиттээбэ. Онно оҕо буоламмын сиһилии туоһуласпахха хаалбытым. Кэлин философскай наука кандидата Г.В. Попов уонна А.М.Апросимов архыыптан хасыһан, кырдыабастардан туоһулаһан хомуйбут кинигэлэригэр көрдөххө, сөп түбэсирэр. Төлөбүр оҕонньор биһиги санаспытын Кэтириһи кытта олохторун холбоон олус тапсан үйэлэрин этэнгэ монгообуттара. Биирдэ арыгылаах аһааһын кэнниттэн өр ааттаһан-көрдөһөн тураммыт биир күөс быстынҕа олонхолотон истибиһпит. Бэйэтэ да бэрт хантабар оҕонньор хантабайыабынан хантайан, үһөттэн тммалаан түһэр олонхо тыллаарын айабар түһэрэн ылар курдук сөҥ куолаһынан дөрүн-дөрүн тохтоон ыла-ыла набылыччы лоп-бааччытык сөҥүдүйэн барбыта:

«Былыр-былыр
Былыттары кытта
Быралыйан хаалбыт
Быһылааннаах үйэлэр
Быдан анараа өттүгэр
Үс сахам омуга
Үөскүү илигинэ
Охтон баранар мастаах
Орто дойдум барахсан

Ото-маһа өссө тэптэн
Оһуор ойууланан
Охтон бараммакка
Ойор тахсар күннүүн
Оонһоһон-уруйдаһан
Олуһун диэн тупсан
Туругуран ахан турдаһына...» —

диэн этэрин быһыһыгар «хайдах маһа охтон бараныай, уута уолан бараныай?» — дэтэлиирэ.

Ити курдук судургу собустук суккуйбахтаан иһэн уурайан хаалан хомошпута. «Айыкка, сангарар даһаны сааһырбыт киһини сылатар», — диэн akkaастаммыта. Оччолорго аһыс уонун лаппа аһаран эрэрэ. «Эдэрбэр үс олонхону син баһын-атаһын билэр этим диэннээбэ. Биһиги Өлөчөйбүт киһитэ Слепцов Егор Яковлевич (Суоппар Уйбаан аһата) итилибит абаһата Баһаарын диэн оһонһор улахан олонхоһут этэ, онтон уһууллубутум диирэ Төлөбүр. Егор Яковлевич аан маннай «табаарыстыба» диэн коллективнай хаһайыстыба тэриллиэбиттэн сибиинһэ ферматын сэбиэдиссэйинэн уонна үүт, арыы собуотун маастарынан үлэлээн аан маннайгынан «Эргин туйгуна» буолбута. Сыл баһыгар-атаһар биирдэ эмит улаханлык холуочуйдаһына «дьээ-буо-оо» диэн сүрдээх уһундук ыллаан тыһын таһаарара. Онно болһойон иһиттэххэ, бэйэтэ күннээби олобун-энин туһунан тутта хоһуйан ыллыыр быһыһылааба.»

Василий Сидоров ахтыыта // Улууска ытыллар культура эстафетатын рапорт матырыяалыттан

І НААХАРА НЭҢИЛИЭГЭ

Васильев Петр Яковлевич-Тойон Мурун

Васильев Петр Яковлевич 1900 сыллаахха 1-кы Наахара нэһилиэгэр Илин Ханалас улуһугар төрөөбүтэ. Аһата Васильев Яков-Тойон Мурун диэн ааттаах киһи, төрүт бу дойду сахата, ийэтэ Лээги — Учур тонустарыттан төрүттээх. Бииргэ төрөөбүттэрэ: биир эдьийэ Тохтоһукка Андреев Иван Ефимовичка — Чөкчөөх Уйбаанга бастакы кэргэнэ, биир быраата Васильев Гаврил Яковлевич-Чооппуй Хабырыс. Бу Хабырыс Васильева Екатерина Гаврильевна диэн мин санаһым аһата этэ.

Петр Яковлевич бастаан Амма оройуонун Эмис нэһилиэтин олохтооһо Александра диэн дьахтары кэргэн ылбыта. Онтон оһото

суох. Ол иһин Александра араһсан Тимофеев Тимофей Петровичка кэргэн тахсан баран I кыыстаммыта.

Кэлин онтон тэптэрэн, Саха сириҥ Правительствота Мэнэ Ханаластан 500-тэн тахса үлэни-кыайар-хотор дьону үлэбэ ытар дьаһала тахсыбытыгар онно хабыллан, бу I Наахараттан элбэх киһи онно барбыта. Олортон Кириллин Иннокентий Георгиевич диэн киһи онно хаалан, кэлин Учур, Алдан оройуоннарыгар райсовет председателинэн уһун сылларга үлэлээбитэ. Алдан оройуонун бочуоттаах олохтооҕо буолбута. Кини Тиэлигиттэн элбэх киһини Алданга илдьэ тахсыбыта. Олорго баалара; Васильев Петр Яковлевич (Доллук), Васильев Гаврил Яковлевич (Чооппуй), Куприянов Михаил Васильевич, Михайлов Петр Алексеевич, Исаков Давид Яковлевич, Григорьев Григорий Иванович, Ильин Иннокентий Иванович, Тимофеев Ион Петрович, Самсонов Петр Герасимович, Исаков Николай Николаевич, Игнатьева Ирина Тимофеевна, о.д.а. Манна Васильев Петр Яковлевич тиэлигилэргэ биригэдьиэр буолан тыаба шахта тирэбэ буолар мас уонна «паровик» оһоҕор оттук мас кэрдиитигэр үлэлээбиттэрэ, онтон 3—4 сыл буолан баран дуоҕабардара туолан төннөөччүлэр төннүбүттэрэ. Сорохторо онно өссө да хаалбыттар. Онтон кэлэн баран Васильев П.Я. Дьукуга олохтоох огдообо Федотова Варвара Павловна диэн икки кыыс оҕолоох дьахтары кэргэн ылан Тиэлигигэ олохсуйан олорбуттара. Бу кэргэнигиттэн эмиэ оҕото суох. Иннэ гынан кэргэнинээн аһыныгас санаалаах, амарах сүрэхтээх дьон буолан сэрийи-сут аас-туор сылларыгар элбэх тулаайах хаалбыт оҕолору иитэн киһи-хара, ыал-дьон онгортубуттара. Ол курдук Петр Яковлевич быраатын кыһын, убайын икки уолун — Баһыккыны, бухгалтеры, кэргэнин икки кыһын; Светаны, Аананы, Васильев Николай Егоровичы-Андыысканы, Кириги, Софронов Викторы — 8-с улахан ыарыһах оҕону Амматтан аҕалан, куоратынан, тыанан эмтэтэн киһи онорон, кэлин колхоз, совхоз ударник үлэһитэ онорбута. Бириискэбэ бииргэ сылдыбыт киһитин кыһын — Тыыллыма Ларионов Ньюкулай-Чоокуллай Ньюкулай икки хараба суох кыһы аҕалан иитэн киһи онорбута. Бу кыыс кэлин кэргэннэнэн, элбэх оҕолонон Дьокуускайга олорор сурахтааба. Ону таһынан кэргэнэ Мария Павловна аймаҕын игирэ 3—4 саастаах оҕолорун, аҕалара кэргэн ылыар диэри ииппиттэрэ. Оннооҕор олох да аймахтара буолбатах кырдыаастары Степанов Вас.П.-Чомойу, Александров Ник. Фил.-Халбарыһы уонна таайдара Назаров Давид Спиридонович көмүс унуохтарын көтөхпүттэрэ.

Таайын аймахтара Васильев Вас.-Ньалбас кыһын Варвараны ииппиттэрэ, эдэр сааһыгар сэлликтээн өлөөхтөөбүтэ. Маннык күн

санаалаах, аһыныгас санаалаах үтүө дьон ааттара үйэттэн-үйэбэ ааттана туруох этэ.

Петр Яковлевич бэйэтэ саха кинитигэр толору толуу көрүнгнээх, эдэр сааһыгар күүһүмсүйэрэ эбитэ үһү. Кэлин атабынан моһуогуран нэһилиэккэ Хочо-Тиэлиги икки ардыгар дьаам сүүрдээччинэн үлэлээбитэ. Сэрии сут-кураан сылларыгар 1942—1943 сылларыгар колхозтарын 40 субан сүөһүтүн ильдэ Учурга-Бэлгэччигэ тахсан икки сайын оттоон сүөһүлэрин этэннэ 100% кыстатан дойдуларыгар бары этэннэ оҕолордуун, сүөһүлэрдиин көһөн киирбиттэрэ. Итиннэ тахса сылдьан Петр Яковлевич Америкаттан кэлэр самолеттар түһэр портарын тутууга үлэлээн онно нуорма ас ылан уонна үтүө киһи райсовет председателэ биир дойдулааҕа Кириллин Иннокентий Георгиевич көмөтүн өлүөр диэри махтана ахтара.

Петр Яковлевич киниттэн ураты эйэбэс-сайаҕас киһи этэ. Ханна да тийдин кини билбэт кинитэ суобун кэриэтэ этэ, ол тэнэ доҕоро-атаһа эмиэ үтүмэн үгүс этэ. Сорохторо оҕонньору аат-ааттаан кэлэн хонон-өрөөн, кэпсэтэн-ипсэтэн бараллара. Онно Петр Яковлевич аһаабычча ырыата-тойуга, остуоруйата, олонхото тоҕо тардыллара. Атабын оллоонноон олонор уҥа ытыһынан сирэйин иэдэһин саба туттан олонор этэн-тыһынан, кэпсээн-ипсээн бардабына, толорор дьонун үтүгүннэрэн куолаһын араастаан уларытан кэпсиирэ, ылыыра, туойара. «Тыллаах-сынҕаах тыһыһынчаҕа да барбат» диэн таптаан туттар тыллааҕа.

Чуочабылга Марков Андрей Афанасьевич студенны сылдьан каникулугар тахса сылдьан үс түүн олонхолошпуг этэ. Үлэ дьоно күнүс үлэлиир буолахтара. Итиннэ түбэхэ кэлэн Семенов Илья Дмитриевич-Арсан Ылдьаа көххө диэн эмиэ олонхолообута биллэр.

Петр Яковлевич 1964 сыллаахха күһүн балаҕан ыйын бүтэһик күнүгэр Буом Харыйа диэн сиргэ өрт куобаһын бултуу сиэнэ уоллуун Андреев Иван Ивановичтыын тахсан баран, сүтэн хаалбыта. 20—30-ча киһи буолан ый аҥаара көрдөөн булбатахпыт.

*Дмитрий Христофорович Устинов,
тыыл уонна үлэ бэтэрээнэ,
нэһилиэк бочуоттаах олохтооҕо*

II НААХАРА НЭҢИЛИЭГЭ

Абрамова-Макарова Вера Макаровна

«Олонхот Николай Алексеевич Абрамов-Кынат Мэнэ Хангалас оройуонугар (урукку Илин Хангалас улуухугар) Наахара нэһилиэгэр

Хочо бөхүөлэгиттэн 20 км ыраах собуруулуу-илин Мундулаах диэн сиргэ 1861 сылыгар дыдангы киһиттэн төрөөбүтэ үһү. Кынат аҕата Нуучча Дьаакып диэн уус киһи уола, бадьыыр баһын саҕа балаҕан дыиэлээх балыксыт Бакыныар Өлөксөй диэн. Ийэтэ — Суола төрдүттэн төрүттээх, былыргы Мэнэ улуун Алтан нэһилиэгин Макаровтар кыыстара Биэрэ диэн. Биэрэ бииргэ төрөөбүт убай-дара бүтүннүү түү сирэйдээх, дьонго-сэргэбэ Ньоборулла ойуун диэнинэн биллэр улахан убайдааҕа, иккис Өлүөс ойуун диэн кыра убайдааҕа. Биэрэ бэйэтэ олонхот, ырыаһыт уонна остуоруйаһыт эбитэ үһү.

Бакыныар Өлөксөй 3 уоллаах, хас да кыргыттардаах. Уолаттара — Кынат Ньюкулай, Алаадьы Бүөтүр, Бөллөргүй Бүөтүр диэннэр. Үһүн олонхоттар, ырыаһыттар, чабырбахсыттар буолбуттара. Кинилэри ийэлэрэ Биэрэ олонхоҕо, ырыаҕа уһуйан олонхот буолбуттара чэхчы». (Суруйдум Баһылай Улумдубу / В. Уломжинской / 1989 сыл, сэтинньи 30 к.).

Ирина Никанорова Олонхо — тыл уолбат ойбоно //
Эркээйи. — 2011. — Бэс ыйын 8 к. — С. 3

Абрамов Петр Афанасьевич-Алаадьы

Алаадьы Ойуун — кэнники кэмнэрдээҕи ойууннартан биир биллилээхтэрэ. Кини Куруппа, Бырдаасын курдук улахан ойууннары кытта биир кэмгэ төрөөн-үөскээн ааспыта, бэйэлэрин дьобурдарын, талааннарын туһамматахтара, ойуун быһыытынан трагической дьылҕаламмыттара, диэн В.Р. Уломжинской суруйар.

Алаадьы Ойуун кырыыстарын, алгыстарын сурукка киллэриинэн дьарыктаммыт учуутал, фольклорист, этнограф П.Т. Степанов кини туһунан: «Чэхчы улахан хомуһуннаах ойуун. Кини кырыыстарын суруйарбар элбэх эрэйим барбыта. Арыт күн тугу да сатаан эпэт буолан хаалара. Ардыгар хомуһуна киирэн, ис-иһиттэн имэнирэн, тохтобула суох этэр буолара. Оччоҕо күнү-түүнү аахсыбакка, аһаабакка-сизэбккэ, утуйбакка-сынньаммакка сүүрбэччэ харандааһы уһуктаан баран суруйар буоларбыт» — диэн этэр буолара. Тыла-өһө имэннээбинэн, күүстээбинэн олус улахан олонхот буолуох киһи, Дьылҕа Хаан ыһаабынан ойуун буолбут.

Апросимов А.М.

Кириллин Степан Николаевич-Элэгэс

Олобун сыллара биллибэт, ахтыыларга латынны суруксуттуурун туһунан кэпсиилэр, ол аата 1939 с. диэри сурукка үөрэммит киһи.

Кэргэннэммэтэх, оҕото-уруута суох киһи. Төрдүн-ууһун билбэттэр, Чыычаахап диэн иккис араспаанньалаах этэ дииллэр, Табаҕа олоро сылдыбыт. Репертуара «Кыыс Ньургун» олонхо, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоттон Үрүн Уолан ырыата.

Ыстахаанабыска сэрии кэнниттэн «Ньургун Боотур» олонхону туруорууга Үрүн Уолан оруолун толорбута. Ырыаһыт бөҕө киһи. Сири-дойдуну хоһуйан биэрэр этэ. Былыргы алпаабытынан сурук бөҕөнү суруйар, куоракка киллэрэн туттарар дииллэрэ. Архыпка баара дуу, суоҕа дуу. Кэлин Сытыган урдүгэр, өтөбөр, кумааҕы бөҕөтө долбуурга сытарын хайаҕаһынан көрөр этибит.

Романова Парасковья Дмитриевна,
үлэ, тыыл ветерана

1934 с.

* * *

Оҕо сылдьан, үһүс-төрдүс кылааска үөрэнэр эрдэхпинэ, Ыстахаанабыска сайылыыр этибит. Элэгэс икки сайын биһигини кытта ыаллаһан олорбута, утуйарыгар бэйэтин ампаарыгар тахсара. Аһаан бүтэн, иһит хомуллубутун кэннэ, остуолу ып-ыраас гына сотторон баран, суруксуттуур. Мааны, чэбэр бөҕө киһи этэ. Харандааһынан суруйар, уһун субурҕа гына суруйар, хоһоон эбитэ дуу, олонхото эбитэ дуу. Сыыстаҕына, быһаҕынан сотор. Кырылатан буочара үчүгэй бөҕө. Латыныскайды суруйар быһыылааҕа, биһиги сатаан аахпат сурукпут этэ. Хас да күн суруксуттуур, соробор дэриэбинэҕэ баран хонон-сүтэн кэлэ-кэлэ, салбыы үлэлиир. Саха тылын учууталыгар Тимофей Саввич Поповка көрдөрөр-хайыыр, бэрэбиэркэлэтэр дииллэрэ. Күһүнүгэр суруйбутун куоракка киллэрэр, кимиэхэ эрэ тиксэрэр эбит. Кыһын кэнсиэргэ, зона кэнсиэригэр олонхоттон быһа тардан ыллыыр этэ. Олонхотун тыла быдыар буолара диэн би-

лигин да номох онгостоллор. Тимофей Саввич оскуолаба ынгыран, оѳолорго эмиэ олонхолотор эбит.

Макаров Николай Николаевич

1955 с.

* * *

Былыр Ыстахаанабыска тангараларга Дьэбдьэи эмээхсиннээх-хэ (Романовтарга) улахан дьон, оѳолор мустан, эт буһаран, алаадьы астанан, үөрүү бөѳө буоларбыт. Оһох кэннигэр оѳолор унгох тиниктиир этибит. Олонхоттгарбыт — Бурнаһыап Суокаллар эһэлэрэ Тутас оѳонньор, Кирииллин Ыстапаан Ньюкулаайабыс-Элэгэс, Тон Суорун, Чыычааһап Миитэрэй Лэгэнтэйэбис-Массаан. Тутаһы, Элэгэһи сирэллэр, ыгылла сытһыан, куоластара синһыгэс энгин диэн. Чыычааһап Массаан туой аты хоһуйар буолара. Үлэ тэрилин туһунан хоһуйбатаба суох, сийэйлкэ туһунан айан ыллыырын истэрбит. Тон Суоруну сөбүлээн истэллэрэ. Сорохтор хаартылыыр этилэр.

Ыстахаанабыска мин аҗам маастардаан, 1947 сыллааһха кулууп дьэиһи тупһуттара. Табабаба бастакы халаанка оһобу онно аҗам онгорбута. Дьэ туран кулууптаммыт дьон олонхо туруоруу буолбута. Бу туһунан Анатолий Чыычааһапка элбэби кэпсээн турабын, кини оччолорго кыра оѳо буоллаба. Эрдэттэн бэлэмнэһи бөѳө этэ. Аҗам учуутал Хабырыыс Сүөдэрэбистиин муусука онгордулар, мас көлүөһэни тимирдээн, түбүк бөѳө буоллулар. Мин ол муусуканы тыаһатааччы буоллум. Абааһы уола киирэригэр учууталым Хабырыыс Сүөдэрэбис «Дэриэспэ таас дэлби барыар дээрй тыаһат», — диир. Атыттарга атыннык, сороѳор сыһыан, сыналытан, сороѳор лүһүгүрэтэн тыаһатыахтааһын сатаабакка, тохтопһуттара, кими салгыы соруйбуттарын өйдөөбөһпүн. Абааһы Уолун Массаан оонньообута, танһаа бытырыыс бөѳө, сылгы тириитэ танһастаах. Айыы Умсуур удабаны Балаабыһа Романова толорон, баттабын арбаһыт, үөһэттэн бухатыыры быһһыыр-абырыыр быа бырабар. Оччолорго туох танһаа кэлиэй, бары да эмэрикээнискэй куулу, хатырык уутугар оргутан, кыраскалаан танас онгостубуттара. Маапһачыай-Бурнаһыаба Марфа Николаевна, хапһахчыга оһорон, ытаан-сыналытан ыллыыр Туйаарыма Куо буолбут эбит, аны санаатаһха.

Сорук Боллуру Ньюкулай Арамаанап бэркэ оонньообута, оччолорго манган бөѳө, ойуоккалаан оһорор этэ. (Кэлин миигин ити ырыатыгар үөрэтэ сатыыр этэ).

Үрүң уоланы Элэгэс-Кирилин Ыстапаан Николаевич толорбу-

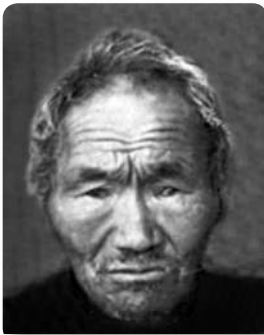
та. Ырыаһыт бөбө киһи. Сири-дойдуну хохуйан биэрэр этэ. Былыргы аһаабытынан сурук бөбөнү суруйар, куоракка киллэрэн туттарар дииллэрэ. Архыыпка баара дуу, суоҕа дуу. Кэлин Сытыган үрдүгэр, өтөбөр, кумаабы бөбөтө долбуурга сытарын хайабаһынан көрөр этибит.

Романова Парасковья Дмитриевна,
үлэ, тыыл ветерана (1934 с.)

18.04.2013 с.

НӨӨРҮКТЭЭЙИ НЭҢИЛИЭГЭ

Старостин Николай Петрович-Батанга

«Мин эһэм Старостин Николай Петрович-Батанга Ньюкулай 1873 с. төрөөбүт. Эһэм аҕам кэпсииринэн олонхолуур үһү, ону суруйааччылар кэлэн хаста да устан барбыттара диирэ. Ойуунускай кэлэн суруйан барбыта диирин өйдүүбүн. Биир ырыатын радиоҕа истэн баран ити мин аҕам суруйбут ырыата диирэ. Ол ырыа аатын эппитэ да өйдөөбөппүн. Мин оччолорго оскуолаҕа үөрэнэр этим, олонхо диэни олох да өйдөөбөт буоллабым. Эһэм мин үстээхпэр, быраатым төрөөбүтүгэр, уол оҕо төрөөтө диэн үөрбүт этэ, ол сыл 1960 с.

87 сааһыгар өлбүтэ.

Эһэм олус уус эбитэ үһү. Эһэм туппут дьээтигэр билигин мин олоробун, дьээм билигин да үчүгэй, көбүс-көнө тутуулаах, үрдүк, сырдык. Онорбут олоппосторо билигин да олох хамсаабаттар-хаадьяннаабаттар. Дьонно дьээни, дьээбэ туттуллар тэриллэри, остуоллары, ыскааптары, олоппостору онортоон биэрбитэ билингнэ диэри ыалларга бааллар. Эн эһэн туппута, онорбута дииллэр. Эһэм булчут, балыксыт бөбө үһү. Бэйэтэ онорбут илимнэрэ, маһынан кыһан онорбут күс мончууктара, аһыйах сыллаахха диэри бааллара. Маһы, бэрэбинэни эрбиир (билингинэн пилорама) эрбиилэрэ билигин да баар, уһанар тэриллэрэ эмиэ».

Старостина Екатерина Николаевна,
сиэнэ

Алтынны ый 23 күнэ 2012 с.

* * *

«Николай Петрович ааспыт XIX үйэ аңаарыгар Нөөрүктээйи нэһилиэгин, Тиис Булгуйтар уустарыгар, нэһилиэк илин өттүгэр Бэттиэмэ, Илин Сумуу энээрдэригэр төрөөбүт. Мин билэрбинэн, икки уоллааба биир кыыстааба. Кыыһа Кэтириис Мооро алаас халдыаайытыгар олохтоох, Кыннатылар уоллара Дьаакыпка кэргэн тахсан үс оҕолоох этилэр, оҕолоро билигин суохтар, сиэннэрэ бааллар, уола Николай Николаевич кэлин сааһыран баран, Баҕарахтан төрүттээх Балбаара диэн кыыһы кэргэн ылан, үс кыыстаах, биир уоллаах, сиэннэрдээхтэр.

«Сага олох» холкуос бөдөнсүйэн, Моороҕо кииннэммиттэрин кэннэ, Николай Петрович кыыһыгар Кэтириискэ кэлэн олорбута, мин оччотообуга кыра оҕо этим.

Мооро бөһүөлэгэр Николай Петрович убаастанар кырдыбаас этэ, онон да буолуо, бөһүөлэк дьоно кинилэри Эһэ Куола, Уол Куола уонна мин үөлээннээхпин, кыыһын улун Филиппов Николай Яковлевиһы, Сиэн Куола диэн арааран ааттыыллара. Оҕонньор кэлин 1960-с сылларга уолугар, Төрүт бөһүөлэгэр олорон өлбүт буолуохтаах.

Николай Петрович оччолорго Мооро бөһүөлэгэр мас уһунан биллэрэ, ыалларга аһыыр остуоллары, өйөнөрдөөх олоппостору, мас, утуйар улахан ороннору, иһит уурар ыскааптары, кэлин аныгылыы тангас угар ыскааптары онгорор буолара. Ити оҕоһуктар үксэ сэрии сылларын кэмигэр оҕоһуллубуттар, мин оҕо сылдьан, чугас ыаллыы олорон, уһанарын көрөрүм. Уһанар кэмигэр өрүүтүн кининэйэн ыллыы сылдьара. Сиэнэ — Сиэн Куола оҕо сылдьан, армияҕа сулуусаба барыар диэри эмиэ үчүгэйдик ыллыыра, ону кэлин адыһын бырахтым диирэ.

Оччолорго мин улахан дьон кэпсииллэрин истэrim. Аҕа дойду сэриитин иннинэ, П.А. Ойуунускай уонна кини салайар институтун дьоно Николай Петрович Старостин-Батанга оҕонньор уонна Нөөрүктээйиттэн Борукаан-Кривогорницын Алексей, Сааба Ньюкулааһа-Оконешников Николай Саввич олонхолорун кэлэн ыллатан, суруйбута дииллэрэ. Ону ити үс оҕонньор бары бигэргэтэллэрэ.

Мин биир түбэлтэни өйдүүбүн. Моороҕо 1943 эбэтэр 1944 сс. Өктөөп бырааһынньыгар, миитин кэнниттэн кэнсиэр буолбута. Онно биһиги, кыра оҕолор, сыана иннигэр сытан кэнсиэри көрөрбүт. Биллэрээччи оскуола директора Шарин Гаврил Петрович, «ыллыыр Старостин Николай Петрович» диэн биллэрбитэ. Оҕонньор сыанаба табыста, фарфоровай таас хамсатын умуруоран, сизэбигэр угунна

уонна саҕалаата. Онтукпут мин өйдөөтөхпүнэ, урут олонхону истибэтэх киһиэхэ, арай чабырҕах курдук өр бабайы саҕалаата, онтон олонголоото, онтон эмиэ чабырҕахтаата, онтон эмиэ ыллаата, мин туох туһунан ыллыбырын адыһын өйдөөбөппүн. Офонньор ылаан бүппэт, ырыа уһаан барда, сыана кэтэбэр директор илиитинэн «бүт» диэн сапсыйар. Офонньор бүппэт, онтон ыксаан быһыылаах, икки улахан уол сыана быһын сабан кэбистилэр. Кэлин өйдөөтөххө, офонньор олонхотун барытын ыллыан баҕарбыт быһыылааҕа, онтон төһөтүн ыллаабытын билбэтим. Кэлин улахан дьонно эппитинэн биллэххэ ол Ойуунускайга олонголообут олонхото үһү.

Николай Петрович онһуктара, былыргы сахалар онһуктарын санатар, билигин даҕаны ханан да хаадыаннаабакка, бөҕө-таҕа туруктаах онгорбут ыалларыгар тураллар. Үксүн чугас ытыктыыр ыалларыгар онгорор эбит.

Николай Петрович былыргы киһи быһыытынан балыксыт, булчут. Саас эрдэ, төрөөбүт сиригэр Бэттиэмэҕэ сайылыы көһөрө уонна чугас баар Улуу Маалыга балыктыыр, кустуур, андылыыр идэлээбэ. Онно онгостубут балаҕанын дьардыамата соторутаабыта баара. Оччотооҕу Нөөрүктээйи андыһытара Моороттон Улуу Маалыга мусталлара, Майаттан да тийээллэрэ үһү. Ити сэрии кэнниттэн Мооро эбэ күөллэрэ уолан, алааска кус тохтоон ааһара, күһүн мусталлара.

Сизэн — Сизэн Куола эмиэ оҕо сааһыттан булка сыстан, өрүүтүн эһэтин кытта сылдыра, саас-күһүн үөрэх да көтүтүллэрэ, үөрэбэр үчүгэй эрэри, булт үгүстүк аралдыппыт киһитэ, онон да буолуо үөрэнэ сылдьан армияҕа ынгырыллыбыта, онон үөрэх бүппүтэ.

Оччотооҕу кыра оҕолорго үөлүллүбүт мунду, собо сииргэ олус минньигэс буолара. Ону табаарыспын Сизэн Куоланы кытта бииргэ сылдьан сиirim.

Мин билэрбинэн Нөөрүктээйигэ элбэх мас, тимир уустара олон ааспыттар: Николай Петрович Старостин-Батанга, Егор Федорович Оконешников-Тыакаан, Егор Степанович Черноградскай уонна Николай Егорович Оконешников-Көдөй».

Оконешников Михай Дмитриевич,
тыыл, үлэ бэтэрээнэ, 75 саастаах
Нөөрүктээйи олохтооҕо

15.04.2010 с.

* * *

«Старостин Николай Петровиһы-Батанга Ньюкулайы кыра эрдэх-питтэн Мооро бөһүөлэгэр олоруобуттан билэбин. Ортону үрдүнэн унгохтаах, кэтит сарыннаах бөбө-таба көрүнгнээх, үтүө сэбэрэлээх оҕонньор этэ. Кини Нөөрүктэйи дьонугар-сэргэтигэр сатабыллаах мас уунунан, олонхоутунан, ырыаһытынан, булчутунан-балыксытынан, үлэһитинэн, ураты киэнг суоллаах от охсооччунан, үтүө майгытынан биллэрэ. Кини олонхоут, ырыаһыт бэрдэ этэ. Ырыа аргыстаах хааман иһэн, үлэлии сылдьан кининэйэн ыллыы сылдьар идэлээбэ. Куолаһа кэһиэхтээх диэххэ дуу туспа тембрдаах буолан кэрэтик иһиллэрэ. Мооро кулуубугар биирдэ ыалга олонхоттон быһа тардан ыллырын истибиттээхпин. Бэйэтэ айбыт 1—2 олонхолоох дииллэрэ.

Мооро оскулатыгар үөрэнэ сылдьан кыһынны тымныыга 1—2 ый ыалга дьизэлэнэrim. Ньюкулай оҕонньордоох ыал олороллоро. Киниэхэ сүрдээх халыг «Тойон Дьаһарыма Бухатыыр» диэн олонхо кинигэтэ баара, ону миигин ынгыран киллэрэн хаста да аахтаран турар. Ааба олордохпуна хараба уоттанан, арыт кининэйэн ыллаан киирэн иһэн нэһиилэ тохтуура. Ырыаба-тойукка чахчы ылларбыт киһи этэ. 1937 сыллаахха буолаба буолуо Улуу Ойуунускай Нөөрүктэйигэ Ой Бэскэ нэһилиэк олонхоуттарын муньан 3—4 күн устата суруйбута, истибитэ диэн Боруукаан Өлөксөй диэн кырдыаһаны кэпсээбиттээх. Онно Боруукаан Өлөксөй, Сааба Ньюкулаһа, Ньыла Байбал, Батанга Ньюкулай диэн олонхоуттар, сахалыы ырыаһыттар ынгырыллыбыттарыттан Батанга Ньюкулай ырыатын-тойугун, куолаһын сэргии истибитэ диэбиттээх. Ол билигин ханнык архивка харалла сытара биллибэт (репрессиянан суох онгоһуллубута эбитэ дуу).

Батанга Ньюкулай иккис биллэрэ-көстөрө кыайыгас, сатабыллаах мас уунун быһыытынан. Кини оҕо олоппоһуттан, оронтон, остуолтан сабалаан ыскаапка, сундуукка, араас дьие тээбиринигэр, дьие тутуугугар тийэ онгороро-уһанара. Уһанар маһын матырыһаалын мындырдаан, булан хатаран, балык туутун килиэийинэн ыпсаран онгорбут онгоһуктара хас да көлүөнэ дьон туттар гына онгорбутун хайбаан кэпсэтэллэрин истибитим.

Ньюкулай оҕонньор кырдыан сорсуйан баран уолугар эмиэ мас ууһугар Ньюкулайга олорбута. Ол да олорон сүрүбэ батарбакка тахсан бэрэбинэ суоран тэллэннэтэ сылдьарын көрөрбүт, ол да сылдьан кэһиэхтээх куолаһынан кининэйэн ыллыы сылдьар буолара.

Батанга Ньюкулай олох эдэриттэн Эргэнэ хара тыа, дирин далай

иччилэригэр мааньлаппыт байанайдаах булчут, балыксыт. Мооро эбэбэ, бэйэтэ оттуур Эбэтэ «Улуу Маалыга» кус, хаас, анды көтөрдөрү кырдыар, сорсуйуор диэри бултаамахтаабыт, хоргуннаах, бөдөн, көмүс хатырыктаах соботунан, моботой саба мундугунан дьиэ кэргэттерин, чугас ыалларын аһаппыт сорсуннаах балыксыт бэрдэ этэ. Хайа уонна оччотооҕу кэмнэргэ куобах, мас көтөрө элбэбэр быһыт сохсо онгорон, куобах бөбөнү, мас көтөрүн куртуйабы, хара улары акка ыгырдаан киллэрэллэрин үлөөннээбим сиэнэ Николай Филиппов кэпсиирэ. Биирдэ мунугаан биир көрүүгэ 28 куобабы, 6 хара улары ылбыттарын ахтыбыттаах.

Ньюкулай оҕонньор кэпсэтэн бардабына былыргы номохтору, кэпсээннэри, нэһилиэк былыргытын, ырыатын-тойугун, олобундьяһабын балайда киэнник билэрэ өтө биллэрэ. Ону таба өйдөөн кини ахтыыларын сурукка түһэрбит буоллар туһалаах буолуохтааба хааллаба.

Батана Ньюкулай-Николай Петрович Старостин олобун устата илиитин үлэттэн араарбат мындыр уус, айылбаттан бэриллибит байанайдаах булчут, сайаһас, сырдык дууһалаах ырыаһыт, олонхоһут, киэн туттар биир дойдулаабым быһыытынан өйбөр-санаабар хаалбыт».

Василий Оконешников,

тыыл, педагогической үлэ ветерана

Нөөрүктээйи нэһилиэгин, Мэнэ Хангалас улуунун

бочуоттаах гражданина

* * *

«Норуот талааннааба, олонхоһут Николай Петрович Старостин «Төрүөт Бэргэн» олонхото ХХ үйэ бастакы анаарыгар, Сахабыт сиригэр фольклор айымньыларын хомуйууга киэн үлэ ытыллыбыт кэмнэригэр Горнай улуунун Солобонуттан төрүттээх энтузиаст Семен Сергеев өнөгүнэн суруллубут айымньы буолар. Олонхо сюжетнай-композиционной тутулугар уратыта, айыы киһитэ абааһы аймабын кытта уруулуу буолар сонун исторической матыып кириитэ, ону тэнэ остуоруйа матыыптарын алтыһыллара бу олонхону үгэс буолбут атын олонхолортон ойуччу туруорар. Ол да буоллар олонхо уопсай идеянай тыына, сюжет сайдан иһиитэ, биллэн турар, үйэлээх үтүө үгэстэн туораабат. Онон, Николай Старостин норуот талааннаах олонхоһуттара үйэлэргэ чочуйбут этэр-хоһуйар ньымаларыгар тирэбирэр, бэйэтэ туспа айар дьобурдаах, баай-хоһоһой

тыллаах-өстөөх, киэнг өйдөөх-санаалаах олонхоут быһыытынан сыаналана туруо».

Елена Анатольевна Леонтьева,
«Арчы» дьэтин методиһа

2010 с.

Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыяалыттан

Оконешников Николай Саввич-Сааба Ньюкулааһа

«Нөөрүктээйи нэһилиэгэр төрөөн-үөс-кээн, киһи-хара, ыал буолан, үлэлээн-хам-саан олорбут, олохторун ырыаны-тойугу кытта сибээстээн, олонголоон, ыллаан-туойан, оһуокайдаан биир дойдулаахтарын араас үөрүүлээх түгэннэргэ, ыһахтарга, дьон мустар түһүлгэлэригэр үөрүүлэрин үрдэппит, сэргэхсиппит, үтүбэ-кэрэбэ уһуйбут дьон-норбутуттан ордук чорботон Оконешников Николай Саввиһы-Сааба Ньюкулааһын, Филиппов Николай-Батана Ньюкулайы, Кривогорницын Алексейы-Боруукаан Өлөксөйү ааттатылам этэ. Бу дьону 1937 с. сайын улуу Ойуунускай Ой Бэскэ бырааба дьэтигэр ыңыртаан хас да күн олонхолотон истибитин, кэпсэппитин, суруйбутун Боруукаан Өлөксөй кэпсиир этэ. Ол суруга-бичигэ репрессия ыар сылларын содулларыгар суох буолбатах буоллабына, ханнык эмэ архыыпка баар буолуон сөп. Мин бу үөһэ ааттатаалабыт дьоммуттан бу түгэннэ аҕа ууспутунан аймахпыттын, үтүөкэннээх киһини Оконешников Николай Саввиһы-Сааба Ньюкулааһы ахтан-санаан ааһыам этэ.

Эһэбинээн олус тапсар, өйдөһөр этилэр. Идэһэ туттуутугар, кыһынҥы Ньюкуолун бырааһынньыгар, онтон да атын араас түгэннэргэ Ньюкулаас кэлэн көмөлөһөн ыалдыттан барара. Киэһэ аһааһын кэнниттэн кыраһыын лаампа уотугар ирэ-хоро, дуоһуя кэпсэтэллэрэ, ол кэнниттэн эһэм аах хайаан да көрдөһөн ыллаталлара. Ньюкулаас кылыһахтаах чуор куолаһынан олонхоттон быһа тардан бухатыыр ырыатын ыллаан лонкунатара. Оччобуна имик-самык сырдыктаах дьобус дьэбит иһигэр атын дьикти хартыына арыллара: биэс былас биэкэйэр бииллээх, тобус былас дарайар сарыннаах,

суллаабыт тиит курдук харылаах Айыы бухатыыра барахсан абааһы аймаҕа айыы сир аймахтарын атаҕастаары, күн сириҥ көмүстэрин күөмчүлээри соруммуттарын көмүскүү-арангаччылыы бараары, ох курдук оностон, ыллыы-туойа тураа бу көстөргө дылы буолара.

Кэлин Николай Саввич ыллыырын Мооро бөһүөлөгүн кулуубугар, ыһыахтарга иститэлээбитим. Оһуохайы олус бэркэ таһаарара, элбэх киһи түмсэрэ. Алаһа дьыэ туттан киирбит үөрүүлэрин бэлиэтиир малааһыннарыгар сорох ыал алгыс, эбэрдэ, остуол ырыатын Ньюкулааһы ыңыран ыллаталара. Оһо сылдьан эһэбин, эбэбин кытта оннук малааһынна, аатырбыт «Саһа олох» колхоз бэрэссэдээтэлэ Кириллин В.И. Моороһо дьыэ-уот туттан киирбит дьоро киэһэтигэр, Николай Саввич остуол ырыатын ыллаабытын аан бастаан истибиппин хаһан да умнубаппын. Мустубут дьон бары үөрэ, сэргэхсийэ түспүттэрин, ырыаһыт кылыһахтаах кэрэ куолаһын өйдөөн хаалбыппын.

Николай Саввич саар тэҕил уһуохтаах, толору киппэ эттээх-сииннээх, уурбут-туппут курдук быһыылаах-таһаалаах, үөрэ, имэрийэ көрбүт харахтардаах, кэрэ мөссүүннээх, сымсатык тутта-хапта сылдьар саһа киһитин бэрийэр бэрдэ этэ. Оччотооһу кэмнэ, дьон-сэргэ олус боростуойдук таһнар кэмигэр, Ньюкулаас маанытык таһнар сэдэх дьонно киирсэрэ. Мааныга кэтэр көстүүмнээх, сорочкалаах, бачыыҥкалаах, соһуруобай саппыкылаах буолара, хармаан чаһылаах, кыра тараахтаах, ноһубуой былааттаах этэ.

Биһиги улууспутугар 50 сыл устата ытыллар култуура эстафетата, духуобунас култуура сыла баралларынан сибээстээн, биһиги Нөөрүктээйи нэһилиэкпититтэн ырыаһытынан-тойуксутунан, олонхоһутунан биллэн, Дьокуускайдааһы радиокомитетка, Саһа театрын сыанатыгар тийэ ыллаан-туойан, ону сэргэ саһа былыргы номохторун кэпсээбитэ Сэһэн Боло хомууруннуугар киирбит, бэйэтин кэмигэр биллибит киһибитин, норуokka аатырарынан Сааба Ньюкулааһын — чахчы умнуллубат кэрэ киһини аһтан-саһаан аһаабыт».

*Сааба Ньюкулааһа // Люоля Николаевна Григорьева —
Дьокуускай : Бичик, 2010. — 224 с. —
(Республика бочуоттаах ґражданиннара) 43—46 с.*

* * *

«Норуоту сырдатар, сайыннарар суол олонхоттон саһаламмыта диэн билигин бары билэбит. Мэһэ Хаһалас оройуонугар олонхону спектакль быһыытынан иилээн-саһалаан тэрийбит киһинэн Степанов Н.И.-Ноорой буолар. Николай Иванович ахтытыгар мин аһам,

Оконешников Сааба Ньюкулаана, — олонхо спектаклыгар активнай-дык кытара диэбит этэ.

Мин альбоммар аҕам биир хаартыската баар. Онно Н.И. Протопопова — бочуоттаах редактор, СР бочуоттаах гражданина «Айыы Далбар хотун» айымньытын 3-с кинигэтигэр («Бичик» кинигэ кыһата 2003 с.) суруйар:

«Бэрт мааны көрүҥнээх, кырыылыы тарааммыт баттаҕа ханан да ыһыллан көрбөтөх, сэргэхтик сэгэччи туттубут киһи кириликэс мас үрдүгэр аҕаар атабын ууран, бачыынкатын быатын баана турар. Кини анараа өттүнэн театр быһыһын сабыыта көстөр. Арааһа, бу киһи билигин сценаҕа тахсаары тиһэх тэриниитэ быһылаах. Бу Леля аҕата — Николай Саввич Оконешников. Кини идэтийбит артыыс буолбатаҕа да, сценаҕа элбэхтик тахсыбыта. Киэнг чөллөркөй куолаһынан бухатыыры ырыатын ыллаан доллоһутара, аны синньигэс-синньигэстик сыйыһылынарар тардан дьахтардыы ыллаан намылытара. Саха театрыгар Ньургун Боотур олонхону туруоралларыгар артыыстар тийибэт буолан, тыа сириттэн ырыаһыт, пьесаҕа оонньуур дьобурдаах дьону кытыннараллара. Николай Саввич онно кытта киирэн туран түспүт хаартыската буолуохтаах.

Сэһэн Боло «Лиэнэбэ нуучча кэлиэн иннинээҕи саха олоҕо» диэн кинигэтигэр «Омоҕой Баай төрдүн-ууһун, кэргэттэрин тустарынан сэһэнньиттэр көрдөрүүлэрэ» диэн таблицатыгар Окониэсникэп Ньюкулай Саабыс диэн ыйыллар, кини 40 саастаах, 1933 сыл от ыйын 15 күнүгэр Омоҕой Баай туһунан кэпсээбит, онно кыргыттарын аатын: мааныта Дэкэй-Дэпсэй, көйгөтө Эбэлэй Чымаа, хамначчытта-ра Ньиргитэр уонна Доргутар диэбит. Николай Саввич саха быллыргы сэһэнин-номоһун, норуот быллыргы историятын билэр сэһэнньит, кэпсээнньит киһи эбит. Онон ырыаһытынан, сэһэнньитинэн, дьэллэм, үчүгэй майгытынан-сигилитинэн, тас көстүүтүнэн, маанытык таннарынан оччотообу үөрэхтээх сахалары, култуура эйгэтин кытта чугас алтыспыт, билсиспит. Ону туоһулуур биир хаартыска баар: саха литературатын төрүттэспит, пьесалара оччоттон баччаанҕа диэри сценаттан түспэт Николай Денисович Неустроев И. Васильевы, В. Леонтьевы, Федорованы кытта түспүт хаартыскатыгар кинини кытта кэккэлии Н.С. Оконешников олорор: килбэчийбит саппыкылаах, үрүн ырбаахылаах, хара көстүүмнээх, бэрт ыраас сэбэрэлээх.

Оттон Николай Саввич дьын дьарыга туох этэй? Убайа Петр Саввич Кириллинниин кинилэр халыҥ тыа кыылын-көтөрүн, түүлээбин-саарбатын сонордоспут ааттаах булчут дьон этилэр. Кэлин кадровай булчут диэн соло үөдүйбүтүгэр Николай Саввич кадро-

вай булчут аатырбыта. Бу эргиччи дьобурдаах киһи дьарыга элбэбэ, оннообор чаһы өрөмүөннүүр киһи суох кэмигэр чаһы онороро.

Оконешниковтар Мэнэ Хангалас Павловскайыттан төрүт тардыбыт Дэкилэр аҕа уустара диэн сүрүннээн Улуу Сыһыыга олорбуттар.

Колхоз тэриллитин саҕана онно кыттыһаннар «Саҕа олох» колхоз диэн тэриммиттэр. Онон тыа сиригэр туох үлэ тахсарынан үлэлээн-хамсаан айахтарын ииттинэн олорбуттар. Кинилэргэ Оконешников диэн сүрэхтээбит кэлии аҕабыта бэйэтин араспаанньатын биэрбитэ үһү дииллэр.

Николай Саввич Оконешников, дьоно ааттылларынан Сааба Ньюкулааһа, 1895 с. төрөөбүт, түөрт кэргэннэ олорбут. Бастакы кэргэнэ — Амматтан баай ыаллар кыыстара эбитэ үһү. Биир уол оҕоломмуттара төннүбүт. Ол кэнниттэн дьахтар эмиэ ыалдьан өлбүт. Ол баай ыал кыыстарын кизэргэлин, илин-кэлин кэбиһэрин Николай Саввич Хаптаҕай оскуолатын музейыгар туттарбыта. Эдэр киһи иккиһин Павловскайга олохтоох Бөтүрүөптэр диэн, үөрэхтээх дьон аймахтаах ыаллар, кыыстарын кэргэн ылар. Икки кыыс оҕолонон хоп курдук олорон иһэн, үһүс оҕотун оҕолонобун диэн дьахтар суорума суолланар. Николай Саввич ырыаһыт, дьахтарга да дьүһүнүнэн сирдэрбэт киһи этэ. Түөрт уонуттан тахсан эрэр киһи аны үһүс кэргэнин — уон аҕыс саастаах Михайлова Марфа Егоровна диэн кыыһы Тыллыматтан ылар».

Ийэм, Марфа Егоровна, мин биэс, быраатым Коля үс саастааҕар, олох эдэр сааһыгар олохтон туораабыта. Ол иһин аҕам оҕо иитиитинэн дьарыктаныыга күһэллбитэ буолуо. Киэһэ аайы оронго олордон баран «Дьээ-буо» диэн ыллыгырын өйдүүбүн. Улахан эдьийим Клеопатра Айыы Умсуур удаҕан ырыатын ыллыыр этэ.

Аны киэһэ аайы кэлин оскуолаҕа үөрэнэ сылдьан, аҕабар «Мүлдү Бөбө бухатыыр» олонхону от күөбэ дьүһүннээх кинигэни ааҕар этим, онтубут латыынны суруллубутун иннибэккэ аҕам хара өлүөр диэри аахтараахтыыр этэ.

Убайым Оконешников Василий Николаевич, Саха Республикаһын үтүөлээх учуутала аҕам туһунан истин-иһирэх ахтыыны «Эркээйи» хаһыакка 2007 с. тохсунньу 31 күнүгэр суруйбута: «Нөөрүктээйи нэһилиэгэр төрөөн-үөскээн, киһи-хара, ыал буолан, үлэлээн-хамсаан олорбут, олохторун ырыаны-тойугу кытта сибээстээн, олонголоон, ыллаан-туойан, оһуокайдаан биир дойдулаахтарын араас үөрүүлээх түгэnnэргэ, ыһахтарга, дьон мустар түһүлгэтигэр үөрүүлэрин үрдэспит, сэргэхсиппит, үтүөбэ-кэрэбэ уһуйбут дьон-норутуттан ордук чорботон Оконешников Николай Саввиһы-Сааба Ньюкулааһын (Л.Н. Григорьева аҕата), Филиппов Николайы-Батанга

Ньукулайы, Кривогорницын Алексейы-Боруукаан Өлөксөйү аатгатылам этэ. Бу дьону 1937 с. сайын уллуу Ойуунускай Ой Бэскэ бырааба дьиэтигэр ыныртаан хас да күн олонхолотон истибитин, кэпсэппитин, суруйбутун Боруукаан Өлөксөй кэпсиир этэ. Ол суруга-бичигэ репрессия ыар сылларын содулларыгар суох буолбатах буоллабына, ханнык эмэ архыыпка баар буолуон сөп.

Иккис аймахпыт ајам туһунан, куоракка олохсуйбут абајам Иван Степанович кыыһа тыыл, педагогическай үлэ ветерана, Саха Республикатын үтүөлээх учуутала, Үлэ Кыһыл Знамята орден кавалера Оконешникова Прасковья Ивановна ахтар: «Биһиги аја уһун дьонноруттан Николай Саввич ырыаһытынан, олонхоһутунан, фольклору билэринэн, үтүөбэ-кэрэбэ тардыһытынан биир бастакынан култуураба, духуобунаска тардыспыт киһинэн буолар. Маанытык таннара, элбэби билэргэ-көрөргө дьулуһара. Куоракка киирдэр эрэ биһигини, ојолору, барыбытын театрга сырытыннарар үгэстээбэ. Кинини мэдди кэтэһэрбит, олус сөбүлүүрбүт».

Дэ ити курдук, урут үөрөбэ суох ајаларбыт норуот фольклорун сайыннарыыга, киэнник тарбатыыга олоххо активнай позициялаахтара кэлэр ыччаттарыгар бэрилиннэбэ, ону биһиги утумнаатахпыт, итинник салбанан бара турдун!»

*Кыыһа Люлия Григорьева,
Саха Республикатын норуот хаһаайыстыбатын
үтүөлээх үлэһитэ, Саха Республикатын,
Мэнэ Хангалас улуунун уонна Нөөрүктээйи нэһилиэгин
бочуоттаах гражданина, Саха Республикатын
Ытык Кырдыаҕастарын үрдүкү Сүбэтин председателэ*

Олунньу ый, 2013 с.

Портнягин-Холбосто

«Ыаллыы Нөөрүктээйи нэһилиэгин киһитэ Портнягин, сахалыы таптал аатын Холбосто диэнин эрэ өйдүүр ојонньоро кудулуччу олонхолоох, чуор куоластаах, дьиэрэтиилээх ырыалаах толоруутун эдэр сылдьан Ньукулай (Ноорой) элбэхтик истэн сэргэбэлээбитэ».

Кэскил. — 1997. — Бэс ыйын 17 к.

ТАРАҒАЙ НЭҢИЛИЭГЭ

Н.П.Яковлев-Куруппа олобун туһунан ахтыгыта

Саас-үйэ тухары бэстилиэнэй дьаданы ийэтгэн, аҕаттан төрөөбүтүм. Туох да тойон, хотун буолбатахтар эбит. ...Былыргы төрүт өбүгэлэрим ойуун идэлээхтэр эбит. Аата суох саҕаттан ойууннар эбит. Бэрт элбэх ыччаттаах дьон. Ол бары дьадангылар эбит. Аҕам ойууннабатах, ыарыһах эбит. Үтүө бириэмэтигэр ыалга хамначчыт сылдыбыт. Ийэм, баайдар ынахтарын хаһааска ыан, оҕолорун аһатан олорубут. Биниги элбэх оҕо этибит. Ийтиэхтиин-хаардыын аҕыска тийэрбит. Мин, оҕо эрдэпинэ, сүрдээх ыарыһах уол эбиппин. Иккибин туоларбар сайын куор диэн дьанга ыалдыбыппын. Онно аҕаар харахпын сиэппиппин.

Бу ыалдыар дьылбар мин дьоммун кытта Сыбыыкка Мэхээлэ диэн бэрт харса-хабыра суох киһи дьукаах эбит. Мин ыалдыа сыттахпына, бу киһи мундуну киллэрэн үөлэн сиэбит. Ол былыргы абыычайынан, киһи ыалдыа сыттабына, харахтаабы сиэбэттэр эбит. Онон мин аҕалаах ийэм, ол киһи харса, туолката суох буолан, оҕобут хараҕа суох буолла диэн, хойукка дылы бэркэ хомойоллор этэ.

Аҕам ыарыһах киһи этэ. Барыйдабын аайы мэнэриктэр кэлэн мэнэрийэллэрэ. Онно туран дьон: «Дьэ, аҕабар мэнэрик хайдах мэнэрийдэ», — диэн үтүгүннэрэллэр этэ. Мин сиһилии үтүктэн биэрэрим.

Ойуун ыалга да кыырдабына, кынчарылла-кынчарылла, мөбүллэ-мөбүллэ, баран көрөр идэлээбим. Ол ойуун кыыраын тойуктары-силиктэри сүһэн ылар этим. Аны туран бу ойууну ыалга баран үтүктэбин. Дьон син биһирээн көрөллөрө-истэллэрэ. Ийэм, аҕам мань сөбүлээбэттэр этэ. Мөбүү бөбөнү мөбөллөрө, таһыйаллара. Дьибэр биирдэ да ыллаппат да, кутуртарбат да этилэр. Онтон тыным хааллан, ийэлээх аҕабыттан күрээн баран, ыалга туох түбэһиэбинэн кыра сылдыбытым. Мань идэ онгостон хаалбытым. Бу кыырдахпына, айдаардахпына, тириим тэнийэрэ диэн, санаам көтөбүллэрэ диэн сүрдээх буолара. Сорох дьон сөбөрө-махтайара, сорохтор: «Аата, баҕайы этэрэ-санарара дирингин», — дииллэрэ. Онон дьон үксэ: «Ойуун удьурдаах этэ, онон ойуун буолара буолуу», — дииллэрэ. Сорохтор ийэлээх аҕабар: «Уолгут ойууннаан абааһы буолан эрэр», — диэн үңсэллэрэ. Ол иһин аҕалаах ийэм таһыйы бөбөнү таһыйаллара, дьаныйаллара. Онон мин истибэт этим. Кырыахпын эрэ баҕарарым.

Аҕам аах баайдарга оҕус сиэттэрэ биэрэллэрэ. Аанһа үлэлээбэт

этим. Обуска түспүт күүгэһи энин ойууннуурум. Үлэһитэр истэн олорор буолаллара. Ол иһии баайдар бэркэ мөбөллөрө, кырбыллара. Ону абааһы көрөн күрээн кэлэrim. Аҕам аах онно эмиэ таһыйаллара. Баай кэлэн мөбүө диэн: «Мин барбаппын да сабаас, ол кэриэтин өлөрүн», — диэн өсөһөн барбат этим. Ол иһин аҕам аах дьиэлэриттэн үүрэн кэбиспитэрэ. Мин ыалга баран обус сиэтэrim. Хамнаһым диэн аһыырым уонна көнгүл кыырарым, кутурарым. Ол сылдьан, сутуканан тангас онгостон, туоһу тэлэн дүгүрдэнэн, соботобун тыаҕа сайынны уһун түүн быһа кыыран тахсарым. Бу курдук сылдыбатыахпына, олобум да олох буолбат, уум да уу буолбат этэ. Ол курдук эттиин-хаанныын ылларан кыырарым.

Бу курдук сырыттахпына, ийэм уоннаахпар өлбүтэ. Өлөөрү сытан илиибиттэн тутта сытан кэриэһин эппитэ: «Аһа-танҕаһа суох дьаданы ыалга төрөөбүтүм. Эһиги иннигитигэр эһигини иитээри бу эрдэ үйэлэнним. Бачча оҕо тугу да өйдөөбөккүн. Бу оҕо эрдэххинэ, син оҕоттон итэбэс ииппэтэбим. Бу балыстаргын, бырааттаргын дьэ хайдах сүөһүлүүгүн (оччолорго улаханнара мин этим). Үтүө тылбар киирбэтин. Ким иһэ топпут көрүдүөс онгостор кинитэ буолуон. Кэптээх кэбин кэлиэ. Сордоох, киһи буолабын дуу, суох дуу?!» — диэн мөбө былаастаан кэриэс эппитэ. Ийэм кыра киһи ойоҕор өйдөөх-санаалаах дьахтар эбит. Кэнники санаатахха, дьон да «Тумус Маайа дуу» дэһэллэрэ. Ийэм өлөн хаалбытын кэннэ, көнгүл барбыт киһи курдук бууса бардым.

Уон биirim буолла. Арай биир ыалга иккилээх кыыс ыалдыа сытар эбит. «Кыыстара улаханлык ыалдыбыт», — дэһэллэрэ дьон. Үөр сиирин курдук кэпсииллэрэ. Бу ыал ойуун аҕаллылар. Ол ойуун дьалбыйан көрдө да, дьон этэр үөрдэрин — Долоду Аананы — ааттаабата. Дьэ, онтон ойуун барбытын кэннэ, мин: «Дьэ, ити дьон этэр Долоду Аанакаларын туойбут киһи үтүөрүө», — диэн испэр саныы сырыттым. Бу ыалга кыырыахпын сүрдээбин баҕарабын. Онтон бу ыал: «Бу уол айдаарара-куйдаарара бэрт ээ, аны бу киһи үтүөрдэн кэбиһээрэй?» — дэстилэр. Ону сүрдээхтик төбөм оройунан иһиттим. Дьэ туран, сиэл ылан, Долоду Аана диэн ааттаан Мэнэрийдим. Бу ыалым тойукпун бэри-бэркэ иһиттилэр. Кыыстара үтүөрөн хаалла. Бу кыырбыппын дьоммуттан кистэтэн кэбистим. Кэннэки ол иһиллэн хаалла. Дьэ уон иккибэр диэри аймахтарбар эппэт манһаҕа мин кыыран истим. Кыырбыт дьонум үтүөрөн истилэр. Онтон биир киһи ыалдыа сытарыгар киирэн илтилэр. Тийээн мэнэрийдим. Бу киһи үтүөрөн хаалла. Манһатын дүгүр онгортон биэрбитэ: «Кистээн кыыра сырыт», — диэн. Бу курдук, дүгүрбүн хаарга көмө-көмө, кыыран истим. Манһаҕа соччо кыһаммат этим. Оччотообуга энин

буолбут топшут дьон: «Ойуун буолан эрэр, абааһыгын көрдөр», — дии-дии кырбыыллара. Ол курдук Былахы уола үрүң Харах. (Мэхээс) кырбаабыта. Абааһы хантан кэлиэй. Ытыр эрэ этим. Наһаа хоргушпутум. Онно Былахы уола кырбыы, ыбарыйа турдабына, убайа Лэгэнтэй быһаан таһаарбыта. Лэгэнтэйгэ наһаа махтаммытым.

Дьэ, уон биэспэр диэри идэлэнэн кыра сырыттым. Онтон бу былаас буолбута. Ойууннуурум куһаҥан курдук буолууһу. Дүңүрбүн быраҕан кэбистим. Урукку курдук кыыраарым уурайда. Нэһилиэнньэ: «Кыыр», — диэн көрдөһөр бэрт этэ.

Бэркэ ааттастарына, кистээн баран кыыра буолбутум.

Арай биридэ сайын биир ыалдыбыт киһиэхэ, көрдөспүттэрэ бэрдиттэн, кистээн баран кыыраары тийибитим. Онно таһырдыа остоолбо төбөтүгэр элиэ кэлэн түстэ диэн, уу баһан тахсыбыт оҕонньор, сааны ылан, халҕан быһыһынан уган, ытаары кыҥаата. Онно мин элиэни хайдах охторон түһэрэрин көрөөрү туран кэлиим. Ол икки ардыгар харабым биридэ «чыып» гына түстэ. Дьэ иһэ биридэ хааны ыспыт курдук буолла. Бөстүөн кэлэн били биир харахпын дэнгнээн кэбистэ. Харахпын саба туттан баран олоро түстүм. Харабым хайдах эрэ тыаһыырга дылы гынна. Уот сырдыгыырга дылы гынна. Ыарыы кытаанах. Арай ол олодохпуна, иннэ үүтүн курдук, сырдык көһүннэ. Онтум улааттар улаатан истэ. Манан таас бүлүүдэ курдук төгүрүйэн түстэ. Бу сырдыктан ордук сырдык. Ону дөксө үчүгэйдик көрөөрү харахпын сотуннум. Тарбабым төбөтүгэр туох эрэ сыраан курдук сыннылыыс гынна. Били сырдыгым ханна да суох буолла. Кэнники дьон: «Ол харабын иччитэ түспүтүн бырахтабын, ону тойуккар буоллар харахтаах курдук сылдыа», — этин дииллэрэ. Ол киэһэ ыарыыкам да бэрт, тулуйбатым даҕаны, онон кыыран бардым. Ыалдыбарбын билбэт буоллум. Ол кыырбыт оҕом баар. Дьэ, итинтэн (ыла) тоҕус түүннээх күнү быһа мэлдьи ыал аайы кыырдым. Күнүс ыарыыбыттан мэнэрийэ, кутура сырыттым. Дьэ, онтон кыайан хамсаабат буолан, тоҕус түүн бараммытын кэннэ, дьэ, сыттым. Уһун сайыны быһа сытан табыстым. Күһүнэ буолла. Үтүөрэр суох. Оччотообу кырдыаҕастар: «Хойгуобун хааннаабакка эрэ кыырангын бу буоллун. Онон хойгуобун хааннаа. Оччоҕо, баҕар, туруон», — дииллэрэ. Ону кырдыктанан ойууну ыңгыртарбытым. Манна биир да ойуун кэлбэтэ. Сүр баттатар ааттанан. Онтон бэйэм биир тамыйабы өлөрөн, буһаран, дьону аһатан, малааһын курдук онордум. Онно хойгуо онорон, эмэгэт онорон, туйаммын-этэммин, хааннаан, дьэ, кыырдым. Битийиһиттээх эниннээх. Онтон ыла үтүөрэргэ бардым. Хараҕа суох буолан баран, ыалдыахсыты тутан-хабан, ыйытан баран, мантан ыалдыбыт эбит диэн тойонноон кыыраар этим.

Онтон 18 сааһым буолла. Ойуун диэн куоласпын быстылар. Ол саҕана эбэлээхпин, аҕалаахпын, аймахтардаахпын. Олору кытта (куоластарын) быһар буоллулар. Барыта биэс киһи куолаһын быһар буоллулар. Ону Былаһы уола Лэгэнтэй: «Бу киһи аймахтара, аҕата куоластара быстыан сагаммат», — диэн үнсэн, миигин хаһаайыстыба арааран баран, куоласпын быһан кэбистилэр. Ити иһигэр биир дыхтары ойох ыла сырыттым. Ону бэйэм сөбүлээбэккэ таһаарбытым. Онтон эмиэ биир кыһы (ойох) ылыах курдук тылын ыллым. Онно аҕата: «Ойуунна биэриэм дуо?» — диэн сөбүлээбэтэ. Бу дыхтар үс эргэ сылдыбыта. Арабыстабын аайы ыйытар этим да, аҕата биэрбэт этэ. Онтон дыхтар: «Эн ойууннуттан уурай. Эн биһиги холбоһуох», — диэн уон алта хонугу мэлдьи хаайбыта. Ону ылынаммын мин уурайардыы оностуммутум. Онтон сизмпэрэдиэл диэн кэлбитэ. Онно ойуун, аҕабыт дойдута суох буолар диэн сокуон баара. Онон сирэ суох хаалбытым. Ол сыл мин, бэйэм akkaастаныам иннинэ, дүгүрбүн, танаспын былдыаан ылбыттара. Онно кырдык аһыйан ыалдыар да этим, буккуллар-бутугастанар да этим. Ойууну, кулаагы ыал көрбөт этэ. Ыал кыратын кэрийэн сырыттым. Ол курдук хас да сыл сырыттым. Ол сырыттаһына, быыбар кэлбитэ. Онно дьон: «Куруппа былыргытын бырахта», — диэн, нэһилиэк куоласпын биэрбитэ. Онон куоласпын ылбытым уон биир сыл буолла дуу хайа үөдэн. Онтон ыла биир бырааппар бүк анһан кэбиспиттэрэ. Бурдуктаахха бурдук тардан, тириилээххэ тирии имитэн (сылдыабын), кэнники кыра-кыратык олонхолуубун. Били дыхтарбын кытта холбостотурум. Аһатар ас суоҕа. Иккиэн кумалаан сылдыаһыт дуо?

Былыргыбын билигин олох умуннум. Былыр, кырдык, итэҕэйэн сылдыар саҕана, син иччилээх курдук этим. Билигин тэйбит кэннэ санаатахха, туох да суох эбит.

Ордук дьон харабар, санаатыгар инмит, итэҕэттэрбит кырырыларбын этгэхпинэ:

Анхаллыбыт Дьөгүөр (Көстөкүүн Ыстаарыһын) диэн киһи сүүрбэччэлээх сааһыгар, иирэн бараакка киирэн баран, баппакка дойдутугар таһаарбыттара. Сис күөлүгэр Өлөксөһөйөп дыэтигэр бэрт өр олорбута. Тэнкэ диэн ойууну кыырдарбыттар этэ да, ол киһини Анхаллыбыт уокка уга сыспыт этэ. Анхаллыбыт сүрдээх күүстээх киһи. Хас да киһи, кэлгийэн баран, туталлар этэ. Ол киһиэхэ кыырдарбыттара. Кэлэрбит кытта дьонноро: «Кэлгийэн баран эбэтэр сибииккэбэ уган баран, кыырдараахха», — диэбиттэрэ. Онно мин сөбүлэммэтэбим. Сибииккэтэн таһаартаран баран уот иннигэр олорторбутум. Кини дэлэбэ да олорбот киһи этэ да, мин киирэрбин кытта, сыһыйарга барбыта. Олорорун кытта:

— Миигин билэбин дуо? — диэтим.

— Ээх, билэбин, Курунг уолабын, — диэтэ.

— Билэр буоллаххына ойууннуу кэллим, тугун ыалдыар?

Маннай тугум да ыалдыбат диэтэ уонна туран кэлэн баран хаа-мыталаата. Онтон мин улахан баҕайытык:

— Нохоо, тугун ыалдыар, эт! — диэтим. Киһим туран:

— Ээ, тугум да ыалдыбат. Арай ханас харабым ыалдыар,— диэтэ.

— Дьэ, оччоҕо ханас хараххын ойууннуубун. Сыт. Сөбүлүүгүн дуо?

— Сөбүлүүбүн, — диэн баран киһим баран сытта. Үөһээ дойдуга Хоптолоох Куоҕай Хотунҥа уонна Ытыктаах Ырыа Чураайыга туйдум. Онно абааһы киллэрэн баран: «бар», — диэтэхпинэ, барар этэ, «кэл», — диэтэхпинэ, кэлэр этэ. Урут киһи тылын истибэтэх киһи. Онно: «Сэттэ хонон баран тийһигириэ», — диэбитим. Онно сэттэ хонукка киһи курдук сылдьан баран, сэттис күнүгэр, кырдык, тийһигирэн, бэргээн аан дойдуга баппатах этэ. Ону тулуйумуна, дьоно эмиэ бараахха киллэрбиттэрин, бараах киһитэ: «Киһигит үтүөрбүт» (диэбит), онон ылбатах. Кырдык, онтон ыла билигин үтүөрэн сылдыар.

Кыырыахпыттан ыла ордук биһирэппитим ол. Уон биэс хас сыл буолла буолуо. Ити биир.

Мин таспар Кыһана Уола Элэгэсдьийэ Сүөдэр диэн киһи үс сыл устата босхон сыппыта. Атаҕа сап-салыбырас этэ. Манна хас да ойуун кыырбыта. Онно барытыгар мин сылдьарым. Дүгүрдэнэ илигим. Ол сылдьан (көрдөхпүнэ), бу ойууннар мин санаабын таба туйбаттар этэ. Ол иһин дьонҥо: «Таппатылар, үтүөрбэт киһи», — диirim. Онтон кэнники бэйэбин, дүгүрдэммитим кэннэ, ыгыран ойууннаттылар. Хотугу Буом Өлүү төрдүгэр кыырдым. Манна күрдүгэс манган аты бэрдэрдим. «Тобус хонук иһигэр турдаххына, маны биэрээр», — диэн. Кырдык ол киһи үтүөрэн хаалбыта. Итинтэн ыла улаханньык итэҕэтэрбитим.

Дьон элбэхтик итэҕэйэн кэпсээбиттэрэ биир. Куһаҕан торбоһу көтөхпүтүм. Бу торбос төрөөбүт сурабын истибэтэҕим. Ыалым аатын умнан кэбиспиһин. Арай биирдэ ол дьиэлээх киһи миэхэ кэллэ, уонна: «Сүөһү кыстыгар кыырдарыам этэ», — диэтэ. Икки иһит арыгылаах этэ. Онно иһэн кэбистибит. Холуочук собус этим. Дьибиттэн уонтан тахса көс этэ. Түүнү быһа айаннаатыбыт. Хас да ыалга сылдьыбыппыт. Ыал айы арыгы иһэрбит. Онтон биирдэ этим сааһа сүрдээхтик аһылынна. Салгын тымныйарга дылы гынна. Ол иһин:

Хайа, бу инним тобо тымныйда? — диэтим. Онно ыалбытыгар чугаһаабыт этибит.

Киһим туран:

Таайдабын, биллэбин тобо бэрдэй? Оннук куһаҕан торбос төрөөтө, — диэн сиһилии кэпсээтэ. Мин сүрдээхтик этим тарта. Куттан-ным. Илэ абааһы буоллаҕа дии санаатым да, бокуойа суох сыарҕаттан үнкүрүэйэн түстүм. «Хантан аҕалбыккыный да, онно илт», — диэн үнкүрүэйэ сырыттым. Киһим ааттас да ааттас буолла. Ол икки ардыгар били Былахы Уола Мэхээс: «Куруппа ойуун ол мөкү торбос сыһыттан куттанан төннүбүт үһү», — диэн тыл тарбатан, аатым алдьаныах, сурабым суураллыах бэйэтэ буоллаҕа диэн, куттаннарбын да: «Ээх, буоллар да буоллун», — диэн барбатым. Арай биирдэ өйдөөн кэлбитим, таһырдыа сэргэни кууһан туран, кэбэлии-суордуу хаһытыгы турар эбиппин. Онтон биир киһи дьиэбэ сиэтэн киллэрдэ. Онтон хайдах сыгыннахтаммыппын энгин билбэппин. Биирдэ өйдөммүтүм, хотон иһигэр били торбоспун анаар атабын тутан турар эбиппин. Сүрдүк соһуйдум. Ыллым да, көтөбөн дьиэбэ таһаардым. «Уна түннүккүт ханнаһый?» — диэбиппэр ким да эппэтэ. Бары куттанан хаалтар этэ, быһыыта. Арай ол туран биирдэ өйдөнө түспүтүм, торбоһум сарылыгы сылдыар эбит. Ыллым да сиргэ бырахтым. Дьонум аһатаары остуол тарпыттар этэ. Арыгы элбэх. Ону бэйэм уонна ол торбоспор иһэрдэ-иһэрдэ, ол түүнү быһа кыырдым. Хайдах-хайдах кыырбыппын билигин да билбэппин. Торбоһу, кутаа отуннаран баран, уокка быраһан, кутуран-алҕаан үһээ Кумааһа хотунна, Кутаччы тойонно үтэйбитим. Бу кырырыбын дьон араастаан кэпсээбиттэр этэ, сүрдээн-кэптээн.

Били Былахы уола үрүҥ Харах (Мэхээс) кырбыы-кырбыы эппитэ: Сүөһүлээхпин, икки уол оҕолоохпун, биир хотун ойохтоохпун. Балары барытын сиэ. Бэйэбэр Элэмээскибин (ата) эрэ ордор, абааһыта көрдөр. Кыһыйан, хоргутан ытыгы-ытыгы эппитим:

Ити өлбөүрдүүргүн
Үс хартыгастаах
Үрдүк мэнэ халлаан
Үрүт өттүгэр олохтоох,
Үс киис тириитэ үктэллээх,
Өрүөллээх бэргэһэлээх
Үрүҥ Айыы Тойон
баар дииллэр дии, онно элбэбэрдээ. Баҕар кини харайыа.
Аҕыс иилээх-саҕалаах,
Атааннаах-мөбүүннээх
Айгыр-силик
Аан Ийэ дойдум

Ахтар Айыһыта буолбут
Алам Дахсын Хотун
баар дииллэр, онно элбэбэрдээ. Бабар, кини харайыа.
Сири сэттэ бэчээтинэй
Дьөлө түстэххэ
Дьөллөрүйэр
Дьөллөр үтүгэннэ
Олобуран төрөөбүт
Сараһынна сурулубут,
Сатанаба ааттаммыт
Буор Мангалай оҕонньор
баар дииллэр, онно элбэбэрдээ. Бабар, кини харайыа.
Мин сирэйбэр
Сылаах эт гынан
ымсыырдым,
Арылаах алаады
гынан харагардым.
Бу күнүм буолан
Сордообу, муннаабы,
Булан таһыйан эрдэбин,
Туох көрүөй?!
Туох истиэй?!
Мин килбиэннээх сирэйим
Киргийбитин курдук
(Эн сирэйин)
Киргийэрин көрүөм дуо,
Биирдии киһиэхэ ажалан
Тутгарар абааһы суох.
Мун инмит
Муннаабабын,
Сор булбут
Сордообобун,
Ону булан, муннаан, сордоон,
Атабастан эрдэбин.
Кимнээх буолан
Кимим ситиһиэй,
Туохтаах буолан
Тугум иэстэһиэй?! —

Бу Мэхээс диэн киһи, оһол түбэлтэлээбин курдук, сотору собуу буолан баран ол кыһын икки хонугунан быысаһан икки оҕото өлөн хаалбытара. Сылыта ииннэ түһэн диэн, атыллан диэн, ампаарга хааллан диэн, көлөтгөн диэн барыта өлөн хаалбыта. Ол этэр ата эрэ орпута. Ойобо кэнники ыалдьан өлбүтэ. Бэйэтэ эмиэ ыарытыһа

сылдыбыта. Маны барытын дьон сэтгээх сэлээннээх эбит диэн кэпсииллэр сурахтааҕа.

Кыырдарбын эрэ үтүөрдэр идэлээх этим.

Н.П. Яковлев-Куруппа

*Куруппа ойуун көрүүллэрэ. —
Дьокуускай : Бичик, 1993. — 4—12 с.*

* * *

Яковлев Николай Никитиһи-Куруппаны олонхоут быһыытыннан кэпсиир киһи көстүбэтэ. Слепцов Дмитрий Дмитриевич, ветеран историк учууталтан ыйыталаһыыга ийэтигтэн Слепцова Парасковья Дмитриевнаттан (1912 сыллаах төрүүх, өлбүтэ), истибит чаччыта манньк: «Куруппа олонхолуур этэ, Слепцов И.Е.-Арбыыта Куруппаттан тугу эрэ ыйыталаһан суруйар, кумаабыга түһэрэр этэ. Онтуката, арааһа, Кураанахха ампаардара умайарыгар былдьаммыт буолуохтаах». Бу туһунан архыыпка элбэхтик үлэлээбит арбитовед Е.А. Архиповаттан ыйыталастым, «Куруппаҕа сыһыаннаах Арбита туһунан материалларга докумуонугар туох да суох, сурах хоту эрэ истибитим», — диир.

Макарова П.Т.,

*Бурнашев аатынан Табаҕа
орто уопсай үөрэхтээһин оскуолатын
саха тылын, литературатын учуутала*

Табаҕа, 20.04. 2013 с.

Бурнашев Павел Петрович-Кылыс Байбал

Олорбут кэмэ биллибэт, быһа холоон 1870 сыллардаабы төрүүх. Кини уон оҕолообо, олортон Егор уонна Петр диэн уолаттара олонхолууллара эбитэ үһү. Кылыс Байбалтан биир дойдулааҕа Тон Суорун үөрэммит диэн этэллэр эбит. Кылыс Байбал улахан урууларга, ыйыахтарга, дьон мустубут сиригэр олонхолуура диэн дьон кэпсээнэ баар. Репертуура 1. Оройунан оонһуур орой тураҕас аттаах Одунча Бухатыыр. 2. Тобус былас долгуннаах сүһуохтаах Туйаарыма Куо. Бу олонхолор ааттарын хос сиэнэ, Табаҕа олохтооҕо Бурнашева Н.К. этиитинэн сурулунна.

Макарова П.Т.

Табаҕа, 20.04. 2013 с.

* * *

«Бурнашев Павел Петрович-Кылыс Байбал, норуокка киэнник биллибит олонхохут. Быһа холоон 1870 сыллаабы төрүүх. Киниттэн Тонг Суорун олонхобо үөрэммит. Мэнэ Хангалас олонхохуттарын үөрэппит фольклорист сабабалырынан, Тарабай нэһилиэгэр олонхо оскуолата арылла сылдыбыт.

Кылыс Бүөтүр уола Байбал сиэнэ Бурнашев Семен Петрович 1921 сыллаах төрүүх, сүрдээх олонхохут буолуох киһи эдэр сааһыгар ыалдьан өлбүт. Оҕо сылдьан бэрт уһуннук олонхолуура тыла-өһө эриэккэс буолан дьон олус сэргээн истэрэ».

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Бурнашев Роман Васильевич-Боробуой

Олонхону толорооччу. Олорбут сыллара — 1879—1975 сс. Репертуара: — Олонхо сирэ-дойдута, Ньургун Боотур ырыата, Кыыс Кыскыйдаан ырыата, бухатырдар охсуулары.

Мин эһэм Роман Васильевич Бурнашев «Стахановец» холкуос үлэһитэ этэ. Эһэбин былыр нэһилиэгин дьоно, тарбахтаһан оонньууга кимиэхэ да хотторботун иһин «аан боробуойун курдук кытаанах» дэһэллэрэ үһү. Ол иһин чугастаабы дьоно Боробуой диэн хос ааттаабыттара ингэн хаалбыт.

Эһэбит биһиги кыра эрдэһитинэ туһахтаан куобах бөбөтүн ажалара. Үксүн сохсоҕо ылары. Чугас эргин миигин батыһыннарара. Балыксыт бөбө этэ. Туутун көрөрүгэр биһигини эмиэ илдэ барара уонна балыгын биһигинэн дьиэбэ илтэрэрэ. Бэйэтэ хаалан тууларын хос уган, кизэһилик эмиэ балык бөбөтүн тымтайга сүгэн кэлэрэ.

Кэргэнэ эрдэ өлөн, эһэбит улахан кыһыгар Пелагея саастаан олорбута. Пелагея Романовна кэргэнэ Керемьясов Савва Семенович 1942 сыллаахха сэриигэ барбыта. Роман Васильевич 4 оҕотун атахтарыгар туруоран үлэһит буолбуттара. Уола Роман Романович улахан салайар үлэһит буолбута. Сиэннэрэ, хос-хос-хос сиэннэрэ элбэхтэр. Эһэбитин саастаах дьон хайбаан ахталлара. Кыайыгас үлэһит, сымнаҕас майгылаах, үчүгэй үгүс кэпсээннээх, ырыаһыт этэ. Олонхолуурун сөбүлүүрү. Сиэнэ Валерий Еремеевич 8—9 кылаастарга

үөрэнэр кэмнэригэр дьиэбэ-уокка, мустубут дьонго олонхолорун толоро сылдыбытын кэпсиирэ. Биһиги кыра эрдэспитинэ түһэбэр олордон ыллаан тахсара. Хос сиэнэ Сашаны (пародист Александр Бурнашевы) балтараа сааһыгар диэри көрсүбүтэ. Көтөбөн олорон кинигинэйэн ыллаатабына, уола утуйан хаалара, ону ийэбит киирэн оҕону эрдэ утуппут диэн мөбөрө.

Ийэбит «Стахановец» холкуос «Ньургун Боотур» олонхону туруорарыгар Туйаарыма Куо оруолун толорбут. Эһэбит биир быраата Афанасий Егорович Ефремов — Саха АССР народнай артыыһа.

Роман Васильевич, мин 7 кылааска үөрэнэ сырыттаһпына, 96 сааһыгар өлбүтэ.

Аманатова Мария Никитична,
үлэ бэтэрээнэ

06.03.2013 с.

* * *

Бурнашев Роман Васильевич-Боробуой олонхоут, ырыаһыт, остуоруйаһыт. Мэнэ Ханаласка Тарабай нэһилиэгэр 1879 сыллаахха төрөөбүтэ. Аҕата Бурнашев Василий-Хотохоон Тарабай нэһилиэгэр Синньигэс собуруу хос киирэр үрэбин төрдүгэр Хахханнаахха олохтоох дьаданы киһи. Кини Бүтэйдээхтэн тангара дьиэтин аҕабытын кыһын Мотренаны-Татаканы кэргэн ылбыт. 5 оҕоломмуттар: Бурнашев Иван Васильевич-Молойох 1870 с. төрүүх, 4 оҕолоох, кыра уола Кузьма Иванович Бурнашев — Аҕа дойду уоттаах сэриитин ветерана, 12 оҕолоох. Бурнашев Роман Васильевич — олонхоут, кини советскай кэмнэ олорон ааспыт, колхоз туруу үлэһитэ. Үйэтин тухары «Стахановец» колхозка олорон, 7 оҕону төрөтөн, киһи-хара онортообут кырдыаһас. Улахан оҕото Петр Романович эдэр сааһыгар хоргуйан өлбүт. Давид Романовичтан биир уол Владимир Бэстээх-хэ олорбут, лесхозка үлэлээбит. Пелагея Романовна 5 оҕолоох, Табаҕаҕа ыанньыксыттаабыта. Екатерина Романовна 2 кыыстаах, Мотрена Романовна 2 оҕолоох, Роман Романович 2 оҕолоох, СР биллэр хаһайыстыбаннай, профсоюзнай үлэһитэ этэ.

Роман Васильевич оҕо эрдэбиттэн ыллырын-туойарын, олонхолуурун, остуоруйалырын сөбүлүүр эбит. Сизттэрэ, хос сизттэрэ кэпсииллэринэн, Ньургун Боотур ырыатын, Кыыс Кыскыйдаан ырыатын, бухатырдар охсуһууларын бэркэ ыллыыра үһү. Бэйэтэ айар дьобурдаах буолан, «Кугас Кудараасай уол бухатыыр», «Энньэбэр сэнгийэлээх Элиэ Боотур», «Ыйданалаах бэйэкээннээх Ый Кыһын», «Хочуол төбөлөөх Абааһы бухатыырын» туһунан остуоруйа-

ны кэпсиир эбит. Элбэх остуоруйаны, олонхону билэр этэ диэн кэпсиилэр. Кинилэр аймахтара Иннокентий Иванович Бурнашев-Тон Суорун буолар, кини «Стахановец» колхозка элбэхтик сылдьан, хонон-өрөөн, остуоруйалаан, олонголоон ааһарын Арамаан уола Бурнашев Р.Р. ахтытыгар киллэрбит:

Уолу таптаан, аҕан курдук күүстээх-уохтаах киһи буол — диэн алҕаабыта үһү. Арамаан оҕонньору былыр нэһилиэгэр тарбахтаһан оонньоуга кимиэхэ да кыайтарбатын иһин. Аан боробуойун курдук кытаанах дэһэллэрэ үһү, ол иһин аат ингэрбиттэр.

Роман Васильевич олонхотун, остуоруйатын ким да сурукка киллэрбэтэх, истибит да дьон суох буолбуттара быданнаабыт. Бу Бурнашевтар аймах айар дьобурдаах, тыллаах-өстөөх, айылҕаттан артыыс дьобурдаах эдэр дьоннордоох аймахтар. Республикаҕа биллэр артыыс Ефремов Афанасий Егорович Саха драмтеатрыгар Кыһыл Ойууну оонньообут, Саха АССР үтүөлээх артыыһа. — Молойох Уйбаан сиэнэ. Бу оҕонньор биир сиэнэ Бурнашев Иван Кузьмич сааһын тухары култуура үлэһитэ, Кривогорницын Анатолий — Ньурба драмтеатрын артыыһа этэ, Москваҕа театральнай үөрэҕи бүтэрбитэ, кини Чуучуй Бүөтүр сиэнэ. Саха сириг маннайгы пародиһа СР үтүөлээх артыыһа Бурнашев Александр Валериевич — Арамаан аччыгый хос сиэнэ. Оҕонньор бу хос сиэнэ биирдээбэр өлбүтэ. Айылҕаттан айдарыылаах Бурнашевтар сүдү талааннара кэнэбэски да ыччаттарыгар биллэн ааһара буолуо дии саныыбын.

Керемасова Анастасия Федоровна,

*Табаҕа олохтооҕо, учуутал,
кыраайы үөрэтээччи, кинигэлэр автордара*

Кулун тутар 8 к., 2013 с.

Бурнашев Иннокентий Васильевич-Алаадьы Лэгэнтэй

Бурнашев Иннокентий Васильевич-Алаадьы Лэгэнтэй, 1875 сыллаах төрүүх, 2 оҕолоох. Бурнашева Анастасия Васильевна 100 саастааҕар куоракка министр уолугар Иванов Николай Николаевичтаахха олорон өлбүт, 4 оҕолоох. Бурнашев Роман Васильевич 7 оҕолоох, кыра уол Роман Романович 1 саастааҕар ийэлэрэ өлбүт, оҕолорун бэйэтэ ииппит, Бурнашев Петр Васильевич-Чуучуй Бүөтүр 4 оҕолоох.

Керемасова Анастасия Федоровна

Бурнашев Петр Павлович-Кылыс Бүөтүр

Олонхоут, остуоруйаһыт, сэнэнньит. Кылыс Байбал уола. Олобун сыллара — 1900—1977. Репертуара «Алаатыыр Ала Туйгун» олонхо. Бурнашев Петр Павлович 1900 сыллаахха Тарабай нэһилиэгэр Эбэ күөлүн үрдүгэр Ноонобон диэн алааска үһүс оҕонон күн сириҥ көрбүтэ. Аҕалаабыт аҕата Бурнашев Павел, норуокка Кылыс Байбал диэн олонхоһутунан биллэр. Петр Павлович оҕо сааһа иллээх дьыэ кэргэнгэ дьоллоохтук ааспыта. Бэрт кыра эрдэбиттэн ыарахан үлэбэ эриллэ улааппыта. Аҕатын кытта кыһынын тыаҕа сылдьара, сайынын оттоһоро, бурдук үүннэрэрэ. Оҕо эрдэбиттэн уһанар талааннааҕа биллибитэ. Ол курдук кыра оҕолорго араас быһыылаах мас оонньуурдары онортуура.

Улаатан кини-хара буолан Советскай былаас бастакы дьаһалларын олоххо киллэрэргэ активнайдык кыттыбыта. 1928 сыллаахха «Уччус» диэн табаарыстыбаны тэрийсэр сиргэ үлэлии кирибитэ. Ити кини бастакы артыалга үктэниитэ буолбута. Кэргэннэнэн уоллаах кыыс оҕоломмуттара. Оҕолоро олох кыра эрдэхтэринэ ийэлэрэ барахсан ыалдьан өлбүтэ. Эһэм икки оҕотун кытта тулаайах хаалан элбэх эрэйи көрсүбүтэ. Сэрии иннинээҕи сут-кураан сылларга сүөһүтүн ииттинээри Аммаҕа көһөн тийибитэ. Онно Ворошилов аатынан колхозка биригэдьириҥэн үлэлиир. Ол сыл Сидорова Анна Васильевнаны кэргэн ылар. Биир кыыс оҕолонон, бэһиэ буолан ньир-бааччы олодохторуна, 1941 сыллаахха фашистскай Германия дойдуга сэриинэн саба түспүт ыар сураҕа хас биирдии ыал күөх халлаанын хара былыттыы сабардаабыта. Сэрии ынырык тыына мин эһэлээх эбэм дьыэлэриҥ аһара барбатаҕа. Петр Павлович сүүһүнэн биир дойдулаахтарыҥ курдук, 1942 сыллаахха Аҕа дойдутун көмүскүү армияҕа ынырыллыбыта. Фашистскай Германияны үлтүрүтүүгэ күүһэ, өйө-санаата кыайарынан көмөлөспүтэ. Кыайыы туһа диэн, Ийэ дойдутун туһугар өлөрүн да кэрэйбэккэ хорсундук сэриилэспитэ. Сталинград сэриитигэр кыттан, «Хорсун быһыытын» иһин медалынан наҕараадаламмыта. 1943 сыллаахха атаҕар улахан бааһырыны ылан, хас да ый госпитальга сытан баран төрөөбүт Сахатын сиригэр төннөн кэлбитэ. Кэлэн күүһэ тийэриҥэн 12 сыл устата Аммаҕа колхоһугар үлэлиир-хамсыыр. 1955 сыллаахха сэриигэ ылбыт бааһа бэргээн, төрөөбүт төрүт буоругар, Тарабай нэһилиэгэр төннөн кэлэр.

Сэрии маннайгы группалаах инвалида буолар. Ол да үрдүнэн таах олоҕорботоҕо: оскуола тутуутун маһын кэрдиитигэр, доход үллэри комиссиятыгар. Тэлиэгэ оноруугугар, субан сүөһү көрүүтүгэр уонна да араас быстах үлэлэргэ күүһэ тийэринэн үлэлээбитэ.

Петр Павлович кэлин кырдыан, ыарахан үлэни кыайбат буолан да баран таах олоҕорбот этэ. Бастын уус быһыытынан биллэрэ, дыиэ тэрилин оноруутунан дьарыктанара. Кини онгорбут ыскааба, остуоллара билигин да бааллар. Дьонго туһалаабы онорон этэрбэс оноруутунан дьарыктаммыта. Иллэнг эрэ буоллар бултуурун сөбүлүүрү, кыһынын сохсолоон кубахтыыра, сайын аайы илиинэн оттуура. Олоҕор элбэх ыарахаттары көрсүбүтэ: төрөппүт уола Сэмэн эдэр сааһыгар ыарахан ыарыыттан олохтон туораабыта. Петр Павлович оҕолорун, сиэннэрин туһугар ыарахаттары кытаанахтык тулуйан кэлбитэ. Кэргэнэ Анна Васильевнаһын 40 сыл сүөһү ииттэн, сиэннэрин көрсөн эйэлээх ыал буолан олоҕорбуттара. 1970 сыллаахха «Запорожец» автомашина фондатынан наҕараадаламмыта, Кыайыы 20, 25, 30, «Сэбилэниилээх сэриилэр» 50 сылларынан» медалларынан наҕараадаламмыта.

Икки оҕолооҕо, олоҕтон Сэмэн олонхолуура биллэр. Аҕатын олонхолорун эдэр сааһыгар олонхолуура үһү.

Петр Павлович үйэтигэр арыгы диэни испэктэ, табах диэни тардыбакка, чөл олоҕу олоҕон кэлбитэ. 77 сааһыгар 1977 сыллаахха ыараханлык ыалдыан күн сириттэн туораабыта.

Эһэбит олоҕорбут олоҕун билигин биһиги — сиэннэрэ салбыыбыт. Кини сырдык санаатын, олоххо дьулуурун, эйэбэс майгытын, хорсун быһыытын, кэрэбэ тардыһытын холобур онгостобут.

Макарова П.Т.

Табаҕа, 20.04.2013 с.

* * *

«Бурнашев Петр Павлович 1900 сыллаахха Тараҕай нэһилиэтин Эбэ күөлүн үрдүгэр Нооноҕой диэн алааска үһүс оҕонон күн сирин көрбүтэ. Бэрт кыра эрдэбиттэн ыарахан үлэбэ эриллэ улааппыта. Оҕо эрдэбиттэн уһанар талааннааҕа биллибитэ. Ол курдук кыра оҕолорго араас быһыылаах мас ооньуурдары онортуура. Улаатан киһи-хара буолан сСоветскай былаас бастакы дьаһалларын олоххо киллэрэргэ активнайдык кыттыбыта. 1928 с. «Уччус» диэн табаарыстыбаны тэрийсэр сиргэ үлэлии кирибитэ. Ити кини бастакы артыалга үктэниитэ буолбута.

1942 с. Ажа дойдутун көмүскүү армияжа ыңгырыллыбыта. Сталинград сэриитигэр кыттан «Хорсунун иһин» медалынан набаараа-даламмыта. 1943 сыллаахха атабар улахан бааһырыны ылан, хас да ый госпитальга сытан баран төрөөбүт Сахатын сиригэр төннөн кэлбитэ. 12 сыл устата Аммажа колхозка үлэлиир-хамсыыр. 1955 с. сэриигэ ылбыт бааһа бэргээн, төрөөбүт төрүт буоругар, Тарабай нэһилиэгэр төннөн кэлэр. Сэрии маннайгы группалаах инвалида буолар. Ол да үрдүнэн таах олорботоҕо: оскуола тутуутун маһын кэрдиитигэр, доход үллэрии комиссиятыгар, тэлиэгэ оноруутугар, субан сүөһү көрүүтүгэр уонна да араас быстах үлэлэргэ күүһэ тии-йэринэн үлэлээбитэ. Петр Павлович кэлин кырдьан, ыарахан үлэни кыайбат буолан да баран таах олорбот этэ. Бастын уус быһыытынан биллэрэ, дьыэ тэрилин оноруутунан дьарыктанара.

Петр Павлович аҕатын Кылыс Байбалы удьуордаан олонхолуура, элбэх остуоруйаны, былыргы сэһэннэри билэрэ, кэпсиирэ. Ол курдук «Оройунан оонньуур Орой Тураҕас аттаах Одунча Бухатыыр», «Тобус былас Долгуннаах суһуохтаах Туйаарыма Куо» олонхолоро дьон ойүгэр хатанан хаалбыта.

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыяалыттан*

* * *

«Бүөтүрү наар Кылыс Бүөтүрэ дииллэрэ. Арай биирдэ Бөтүкүт-тэттэн куораттан иһэр икки киһи аһан иһэн хоммуттара. Ол күн улахан дьоро киһэ буолбута. Амма киһитэ сылаах эт, арыылаах алаады кэнниттэн кэбэрдэ-кэбэрдэ:

«— Кылыс уола, кылыһахтаах куоласкынан олонголоон күндүлүөн буолаарай? Биһиэхэ эрдэххинэ бэркэ олонголоон үөрдүбүтүн тобоҕо баар ини» — диэбитэ. Бүөтүр үөрэ истибит киһилии өрө чөрбөс гына түспүтэ, хайыбын диэх курдук эргиччи көрбөхтөөбүтэ. Харахтара уоттаабынан чабылыннаһан, ис-иһиттэн күүскэ өрүкүйбүт көрүгнэммитэ.

«— Хата, олонхону истибэтэх дьонго бэрт сонун буолла! Чэ эрэ, Бүөтүр, истэн үөрүбү, баһаалыста, олонголоо, — дэһии буолла. Таһырдыаттан эбии хардаҕас киллэрэн көмүлүөк оһоҕу толору симнилэр. Оҕолор чугас ыаллары ыңгыртаан аҕалан балаһан иһэ киһинэн туолан симилии кытаанаҕа буолла. Кылыс Бүөтүрэ аҕата Кылыс Байбал бэркэ аатырбыт, охсор улар курдук кутулла турар уус тыллаах, кылыһахтаах куоластаах, сытыы сирэйдээх-харахтаах, умса бырах, тиэрэ бырах, эмиэ бу уолунуу кулуһун курдук көнө, дьылыгыр унуохтаах орто киһи эбитэ үһү. Улуу олонхогут Тонг Суорун хаан

аймага. Тонг Суорун курдук анаан-минээн олонхону батын дьарыгырбатах буолан лоп курдук орто олонхохутунан биллэрэ үһү. Бүөтүр абатын уонна абабатын Тонг Суоруну удьуордаатаба буолан дөрүндөрүн маннык дьоро киһэлэргэ дьон көрдөһүүтүнэн олонхолуурун сөбүлүүрө. Маннай симик бабайытык көхсүн этитэ-этитэ бүтэни собустук сажалаан иһэн улам куолаһа эрчимирэн, күөмэйэ чөллөрүйэн, хараба кэнээн тэрбэлдыйэн, тохтоло суох кудуччу этэн-тыһанан, айыытын-абааһытын куоластарын үкчү үтүгүннэрэн кылыһахтаах куолаһынан кыайа-хото кулуһтан барара истиэххэ кэрэ этэ. Биһиги оннообор оҕолор улахан дьону кытта тэнгэ сэргэбэлээн түүнү быһа истибиппитин өргө дылы сэхэн онгостон өрөппөөннөспүпүт. Бүөтүр өссө сүрдээх элбэх остуоруйаны, үһүйээни билэрэ. Соломуон Муударайы, Улуу Кудансаны олонхо курдук олус уустаан-ураннаан кэп-сиирин сүрдээбин сэргиирбит. Кэлин Ойуунускай сырдык аата тиллэн, айымньылары тахсыбыттарын ааһан бараммын Кылыс Бүөтүрэ Ойуунускай суруйууларын тылыттан тылыгар сүлэн ылан өйдүү сылдьарын сөрү сөхпүтүм. Урут билинги курдук телевизор, компьютер суох этэ, электро уот да суоҕа. Ити Кылыс Бүөтүр курдук сэхэнньит, остуоруйаһыт, олонхохут киһи дэнгэ көһүннэбинэ үөрүүбүт үрдүүрө, улахан сабыытыһа буолара

Кылыс Бүөтүрэ билигин сэнэх эрдэбинээбитин курдук баара буоллар олонхолоон Табабалары аатырдыах ахан этэ дии саныбын. Кылыс Бүөтүрэ-Бурнашев Петр Павлович (1900—1977 сс.) анаан дьарыктаммыта буоллар улахан олонхохут тахсыах этэ».

Василий Сидоров

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Бурнашев Егор Павлович-Кылыс Дьөгүөр

Олонхохут, остуоруйаһыт, Кылыс Байбал уола. Олобун сыллара — 1902.—...Репертуура «Оройунан оонньуур ойор тураҕас аттаах Одунча Бухатыыр», «Тобус былас долгуннаах суһуохтаах Туйаарыма Куо», «Сүгэ-балта тойуктаах, сөн-санг сангалаах, сүрдээхкэптээх Сүг Дьааһын олонхолоор».

Олонхо — саха норуотун уус-уран тылын бараммат баайа уонна айар тыл үрдүк чып-чаалынан буоларын бары билэбит. Мин эһэм Бурнашев Петр Павлович олонхохут

буоларынан киэн туттабын. Кини аҕата — Кылыс Байбал норуокка киэнник биллибит олонхоут. Кылыс Байбалтан биир дойдулааҕа, саха норуотун биллиилээх тойуксута, сэһэнньитэ, олонхоһута Тон Суорун үөрэммит диэн диригинник ырытан үөрэппит дьон сурукка киллэрбиттэрэ баар. Аҕатын туйабын хатаран кэлин улаатан баран мин эһэм эмиэ улахан урууларга, ыһыахтарга, дьон мустубут сиригэр олонхолуура. Ону таһынан Петр Павлович бэрт элбэх остуоруйаны, былыргы сэһэннэри билэрэ, кэпсиэрэ. Онтон сорохторун кыра оҕо эрдэхпинэ эбэм барахсан «эһэн остуоруйата» — дии-дии кэпсиэрэ харахпар бу баар. Хомойуох иһин тыыннаах эрдэбинэ биир да айымньытын суруйан ылбатахтар. Ол гынан баран икки олонхото дьон өйүгэр-санаатыгар хаалбыттар эбит: 1. Оройунан оонньуур Ойор тураҕас аттаах Одунча Бухатыыр. 2. Тобус былас Долгуннаах суһуохтаах Туйаарыма Куо.

Саха норуотун тылын уус-уран айымньылары былыр-былыргыттан үйэлэр тухары түмүллүбүт барҕа баайа буолаллар. Ол баайы хомуйар, үөрэтэр сыал биһиги барыбыт — дьонго-сэргэбэ таһааран, норуот бэйэтин историятын, культуратын билэн, саха «сахабын» дэнэр сүдү суолталаах иэспит.

Олонхоуттар хос сиэннэрэ медицинскэй институт 4 курсун студена Бурнашева Александра оскуолаҕа үөрэнэ сылдьан 2008 сыллаахха суруйбут дакылаатыттан:

«Бурнашев Егор Павлович 1901 с. Тараҕай нэһилиэгэр Табаҕаҕа дьаданы ыалга бэһис оҕонон төрөөбүт. Аҕата Байбал улуу олонхоут эбитэ үһү. Уола Бүөтүр орто кылыһахтаах куоластаах буолан, ырыатын кыайа тутара үһү. 14 саастааҕар баайдарга хамнаска киирэр (Былаһы баайга — Слепцовка) икки сыл үлэлээн хамнаһыгар сөпсөспөккө уурайар. Чугас аймахтара Артем Керемясов ыңыран ылар, дьэтигэр көмөлөһүннэрэр. Артем Керемясов революционнай өйдөөх үөрэхтээх киһи эбит. Дьөгүөр киниттэн сурукка үөрэнэр, иккис киһинэн Абрамов Герасим быраата Михаил Абрамов диэн коммунист баара. Биир-икки киһи сабыдыалынан өйө-санаата уһуктар. Сурукка үөрэнэр. Биһиги нэһилиэккэ бастакы комсомол буола үүммүтэ. Биир саастылыахтарын сурукка үөрэппит. Харандаас, тэ-тэрээт суоҕа, тuosка чобуунан суруйаллара, ол иһин халлаан суруксуттара аатырбыттара.

1929 сыллаахха хас да ыал холбоһон табаарыстыба диэн коллектив тэриллэр. 1930 с. Табаҕа колхозка киирэр, манна көлүйөр аттары оустары колхозка холбоон биэрэр. 1932—1935 сс. биригэ-дьиир, кэргэнэ Мария ыанньыксыттыыр. 1936 с. продавецтыыр, 1938 с. колхозка сүөһү, сылгы бородатын тупсарыы, сүөһү турар үчүгэй хотоннорун тутуобун оччоҕо эрэ сүөһү өлүүтэ-сүтүүтэ тохтуоҕа

диирэ. Кини этиитин райком секретара Сосин Спиридон Иванович сэнгээрэн мунных уураабар киллэртэрбитэ. Петров К.С ошоньору тihэх суолугар атаарыыга этэн турар: Бу дьингнээх совет былааһын үтүө суобастаах киһитэ, биһиги олохпутун арангаччылаабыт, толору дьоллоох олобу олорон ааста диэн. Дьэ ити курдук, Егор Павлович олобо, үлэтэ дьонугар истинник сыаналанар этэ».

Бурнашев Иннокентий Дмитриевич,
үлэ ветерана

28.4. 1993 с.

* * *

Тон Суорун сыдыана Кылыс Байбалтан икки уол оҕо төрөөбүтэ. Бастакы уола Бурнашев Петр Павлович, иккис уола Бурнашев Егор Павлович. Егор Павлович 1900 сыллаахха төрөөбүтэ. Кыра оҕо эрдэбиттэн сытыы-хотуу, булугас өйдөөх, салайар дьобурдаах оҕо этэ диэн кэпсииллэрэ. Ол да иһин буолуо. 1923 сыллаахха Бүтэйдээххэ тэриллибит бастакы комсомольскай ячейкаҕа Тараҕай нэһилиэгиттэн аан-бастаан кини киирбитэ. Егор Павлович гражданскай сэрии кыттыылааба, актыбыыс бөбө, кулактааһынна үрүн бандьыттары эһиигэ кыттыбыта. Үөрэбэ суох харанга дьону сэбиэскэй былаас политикатын өйдөтүүтэ, баайдар батталларыгар, албыннарыгар ололорун арыыыга утумнаахтык, дьаныардаахтык үлэлэспитэ. Егор Павлович бэйэтэ аһыйах кылаас үөрэхтээх буолан, дьоннору ааҕарга, суоттуурга үөрэтиспитэ. Эдэр ыччаты комсомолга киирэргэ ыңгырара, кини көмөтүнэн элбэх ыччат комсомол кэккэтигэр киирбитэ. Егор Павлович үчүгэй биригэдьиир этэ. Бастакы плем ядролары тэрийсибит киһи кини буолар. Дайааркаларга ньирэйи ынахтан араарарга, ынахтары туппабынан ыаһынҕа үлэлэспитэ. Бастакы кэмнэргэ сүрдээх ыарахан, дьон өйүн-санаатын уларытарга, ынабы үстэ ньирэйэ суох ыаһынҕа улахан үлэ этэ.

Егор Павлович аймабын Тон Суоруну утумнаан сүрдээх үчүгэй кылыһахтаах олонхоһут этэ. Нэһилиэккэ биир бастакынан олонхону тэрийсибит киһи диэн биллэр. Дьон сэнээритин ылара. Киһэ үлэ кэнниттэн дьон мустан, кини олонхолуурун истэллэрэ. Оҕолорго остуоруйалырын сөбүлүүрө. Оҕолор мэниктиир туһунан умнан, кинини олус тартаран умсугуйан истэллэрэ.

Егор Павлович кэргэнэ Мария Дмитриевнаһын олонорон, уончата оҕоломмуттарыттан икки уол ордубут. Улахан уол сэтгэ оҕолоох, кыра уол Платон уон оҕолоох.

Вера Платоновна Бурнашева-Винокурова

Бурнашев Семен Петрович — Кылыс Бүөтүр уола

1921 сыллаах төрүөх. Сүрдээх олонхоут буолуох киһи эдэр сааһыгар ыалдьан өлбүт. Кылыс Бүөтүр сиэннэригэр «Уолум оҕо сылдьан ыалдьыттар кэллэхтэринэ бэрт уһуннук олонхолуура. Куолаһа чуор, тыла-өһө эриэккэс буолан, дьон олус сэргээн истэрэ», — диэн кэпсир эбит.

Макарова П.Т.

Табаҕа, 20.04. 2013 с.

Аргунова Феодосия Игнатьевна

Төрөөбүт сыла 1837 с. Хаһан өлбүтэ биллибэт. Е. Ярославская аатынан мусуойга хараллан сытар 1927—1928 сыллаабы биэрэпис куоппуйатыттан көрдөххө, оччолорго 90 саастаах кырдыаҕас эбит. Мэнэ улуунун Тарабай нэһилиэгэр төрөөбүт. Олобун туһунан матырыйаал, хаартыската, репертуара, ахтыылар көстүбэтигэр. 1940 с. Порядин Афанасий Семенович кини тылыттан «Былыргы ыһыах үнкүүтүн ырыата» диэн 111 устуруокалаах ырыатын суруйбута баар. (103 сааһыгар ыллаабыта буолуо дуо?). Кыраайы үөрэтээччи Апросимов Аполлон Михайлович онгорбут испиһигэр маннык суруллубут: «1840 с. төрөөбүт, 1940 с. диэри тыыннаах — Ирина Игнатьевна Аргунова (А.С.Порядин сибидиэнньэтинэн, оһуокайдыт, тойуксут, олонхоут)».

Макарова П.Т.

Табаҕа, 20.04. 2013 с.

II ТЫЛЛЫМА НЭҢИЛИЭГЭ (уруккута ТҮМЭТИ)

Лукин Иван-Баачылаан

Сэмээр Баһылай — Федоров Василий Семенович «Дойдум миэнэ Улуу Тоҕой» диэн кинигэтигэр «Өһүөн, күнүү, арыгы уонна ...Илбис кыһа» кэпсэнигэр ахтыллар икки айылҕалаах киһи, биирэ Баачылаан — Лукин Иван, Хаатылыма (Түмэти) Ыарҕалаабын олохтооҕо, олонхоут идэлээх уонна иккиһэ Хоохтуй — Терентьев Иван, I Хаптабай, «Кыһыл өгүйэ» кинигэ, көрбүөччү — Хаатылыма Эбээ көрсөн кэпсэпит түбэлтэлэрин суруйар:

— Оттон эн бэркэ идэтийэн испиттээбин ээ, итиэннэ тожо хаарыаннаах идэбин бырахпыккыный? Ону билиэхпин бабарбытым ыраатта.

— Тугу этэбин?

— Тожо олонголообот буолбуккунуй?

— Онтум эмиэ төрүөттээх этэ.

Ожоньоттор эмиэ саната суох сургуччу көрөн олоро түстүлэр. Хоохтуй киһитин одуулуу олонорон, аһынан үөһэ тыынна. Ити бэйэлээх саһарымтыһа толбоннурар, дьэнкир ыраас харах аны аһыйах сылынан көрө мэээнэ буолан, мэндээрийэн хаалыах бэйэкэтэ буоллаҕа... Киһитигэр туох да диэбэтэ. Хараххыттан матыанг диэ дуо...

— Чэ, иһит. Эһпэтэбим дуо, атын төрүөт эмиэ баар этэ, — Баачылаан көхсүн этиттэ, өрдөөбүтэ буолбут чахчыны ахтан киирэн барда.

— Бүтэһик олонхобун Лиэпчикэптэр чугаһынан соботох хаалбыт лөкөйү өлөртөрөн баран төбөтүн быһан тыыннаабын курдук, чуучула дэнэрэ дуу, онотторон ыйаабыт сайыннарыгар олонголообутум. Маннык кыыл баара диэн дьон көрөрүгэр анаан, дьыэ хоту аанын ойбоһугар ыйаабыттара. Быһыта ол бэлиэтигэр ынгыран олонхолоппуттара. Ити иннинэ аҕай Наахараҕа Олом Күөлүгэр Биэс уол диэн атыһыкка эмиэ олонхолуу тахса сылдыбытым. Онно Абыраамап Кынат — Алаады ойуун бииргэ төрөөбүт инитэ олонхолуурун истибитим. Барахсан, тылы тылтан төрөтөн, этэн-тыынан энсэлитэн, ыллаан-туойан дьигиһитэн сүдү киһи этэ. Олонхоһут олонхоһуттан үөрэнэр, байытынар. Өрүү бири олонголоотоххуна ким истиэй. Ол олонхо «Ытык элэмэс ат — Тыылар тыйыс былчын» диэн этэ. Суолум Тамма үрэх салаата Хомпуну таннары киирэрэ. Си иһиэхтээбэр, Кынаты экирэтиннэрэн, ол олонхо сүрүн ырыаларын ыллаан холоно испитим. Аны санаатахха, Абааһы кыһын ырыатын туох эрэ ыласпыта быһыылааҕа. Үрэби куулатынан иһэрим. Анарааны ырыаһыт дорҕооно халдыаһыттан иһиллэрэ. Ыллаан бүппүтүм, уу чуумпута. Арай кэбэ чоргуйара. Ити итинэн ааспыта. Лиэпчикэптэр санга олонхону сэргээбиттэрэ. Сарсынын түүнүгэр эн биһикки ампаарга утуйбуппут. Үлөһит уол, эн, сытаат муннун хаһынгыраабытынан барбыта. Сарсырданан утуйан иһэн баттатан уһугуннум. Сарсыарда кэпсээбиппэр эн туох да быһаарыыта суох: «Идэбин бырах», — диэбитин. Түүлбэр куотуһан ыллыыр Абааһы кыһын санааммын олонхобун кыккыраччы бырахпытым. Онтон ыла ол сараһын түүлбэр киирбэт буолбута. Ити эйигин көбүтээри өрдөөбүгүн аһынным.

Федоров В.С.-Сэмээр Баһылай. Дойдум мизнэ Улуу Тобой. — СПб., 2012. — 145-146 с.

ХАПТАБАЙ НЭЪИЛИЭГЭ

Алексеев Петр Петрович-Маастар (1870—1963)

Алексеев Петр Петрович-Маастар (1870—1963). «Кыбыдааннаах Кыыс Туйгун» олонхотун 1938 с. ГЧИ үлэхитэ Федор Винокуров сурукка киллэрбитэ. Олонхо ГЧИ архыбыгар хараллан сытар.

Кини «Мэнэийк» холкуос ыстахаанабыһа, тимир ууһун быһыытынан холкуос техникатын өрөмүөннээн, өссө тупсаран онороруран уус, маастар быһыытынан кырдыаҕастар ахтыыларыгар суруйаллар.

Захаров Валентин Иванович //
Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан

* * *

Бииги эһэбит, хос эһэбит Маастар оҕонньор-Алексеев П.П. 1870 с. Хаатылымаҕа Барҕалаах диэн сиргэ 9 уол оҕолоох ыалга төрөөбүт. Бу уолаттар кулаактааһын сағана бары үрүө-тараа ыһылыбыттар. Дьон кэпсииринэн сорохторо сэниэ, баай собустар эбит. Бииги аҕабыт кэпсииринэн, эһэбит Мэхээлэ диэн быраатынаан дойду сирин — Хаптабайы булан олохсуйбуттар. Эдэр эрдэбитгэн эрэйи-буруйу көрөн, барыны бары бэйэтэ оноро-уһана үөрэммит. Кини мас ууһа эрэ буолбакка, тимиринэн өссө бэркэ уһанар эбит. Оччотообу тииммэт-түгэммэт үйэбэ ыал аайы араас иһити-хомуоһу, уһанар тэриллэри, баахыла тимирин уо.д.а. онорон билигин үтүө тылларын, махталларын элбэхтик истэбит. Ордук элбэхтик саха быһабын онорбута билигин элбэх ыалларга «Маастар онорбут быһаҕа» диэн ааттанан туһалыы сылдьар. Баахыла онорор тимирэ, танас өтүүктүүр чох угуллар өтүүгэ, муус анньара (анньыы) кырдыаҕас ыалларга бааллар. Музейга уһанар кыстыга ууруллан турар. Уонна колхоз үлэтигэр туттуллар араас чаастары массыынаҕа, тракторга онорон элбэхтик абыраабыт мындыр уус эбит.

Мас ууһун быһыытынан, Хаптабайга икки этээстээх мас оскуола тутуутугар, Бүтэйдээххэ танара дьэтин, Ороссолуодаҕа оскуола дьэтин тутууларыгар маастардаабыт. Эһэбит маастар Бүөтүр

эдэригэр Манньыаттаах баайга үлэлээн Бодойбонон, Япониянан эргийэн кэлэллэр эбит. Эһэбит үлэхитин, мындырын бэлиэтээн дьонно тойоно холобур туттара үһү. Наһаа сымнаҕас майгылаах, сэмэй саха оҕонньорун дьон-сэргэ ытыктабылынан ахтар. Ол курдук педагогическай үлэ ветерана, Верхоянскэй улууһун Бочуоттаах олохтооҕо Терентьева О.П. «Төлөммүт ытык иэс» (Захаров В.И., 2008 с., 88 с.) диэн кинигэбэ ахтар: «Алексеев П.П. (Маастар оҕонньор) олус сымнаҕас, көнө-көрсүө, аҕыйах сангалаах киһи этэ. Кини дьон, холкуос наадыйалларын барытын онгoron биэрбитэ. Кини үчүгэй олонхоһут этэ, мунньах иннинэ дьон-сэргэ кинини олонхолотон истэллэр». Биһиги аҕабыт (оҕонньор уола) кэпсииринэн, аҕата хамсатын туора уобан олонгон, эбэтэр илиитин кэтэбэр ууран сытан онгостон уһуннук олонхолуура үһү. Үлэ-хамнас, олох туһунан уруккуну, билингини, инникини холбоон, уустаан-ураннаан ыллыыра диир. Дьон-сэргэ олус сөбүлээн истэр буолан, ыңгырыыга сылдыар эбит. Арыт чугас ыаллара Дьоруга мустан хос-хос ыллаталлара үһү.

Эһэбит Маастар оҕонньор 4-тэ кэргэннэнэ сылдыбыт. Онно 36 оҕоттон биһиги аҕабыт собус-соботох ордон хаалбыт. Аҕатын ааттатар билигин 5 оҕолоох, элбэх сиэннэрдээх, хос сиэннэр да элбэхтэр. Эһэлэрин курдук дьиэлэригэр кыһаннахтарына, тугу барытын уһаналлар, уус илиитин бэриһиннэрбиттэр. Биһиги аҕабыт эмиэ Алексеев П.П. — колхоз, совхоз төһүү үлэхитэ этэ. Аҕата соботоһун хайдах ииппитин, улаатыннарбытын биһиэхэ кэпсиирэ. Бэйэтэ эмиэ талааннаах, улахан уус киһи этэ. Ордук техникаҕа сыһаннаах буолан туга алдыаммытын эндэппэккэ билэр, сүүрбэти да сүүрэр онгорор киһи этэ. Аны айылҕаттан талааннаах ырыаһыт, көрдөөх кэпсээнньит, дьээбэлээх, күлбүт-үөрбүт үчүгэй майгылаах дьон сөбүлүүр киһитэ этэ. Уонча сыллааһыта аҕабыт анаан-минээн эһэбит өтөбөр таһаара сылдыбыта. Кыстык аккуратнай, биир да аныгы тоһоҕо сааллыбатах, көхөлөрө курдары киири мас, ынах ыыр олоппос өссө да бөҕө, баалларын көрөн сөхпүһүт. Дьоруга баран истэххэ Хабахтаах муостатын бэтэрээ өтүгэр ойуур саҕатыгар эһэбит уһанар ампаара турар. Баҕар, онно туох эмэ туттар тээбириннэрэ баара буолуо. Кини 1963 с. 93 сааһыгар өлбүтэ. Эһэбит Алексеев П.П. олонгон ааспыт олоҕо биһиэхэ барыбытыгар холобур, кэскиллээх үтүө өйдөбүл буолан көлүөнэттэн көлүөнэбэ бара туруо диэн эрэнэбит.

*Сиэнэ Алексеева Изабелла Петровна,
чабырҕахсыт, ырыаһыт*

Хантаҕай, 05.04.2013 с.

**Романов Павел Григорьевич
(1893—1949)**

(Мин үөскээбит антагырапыйам туһунан)

Уруккута Илин Ханалас улуунун I Тыылдыма нэһилиэгэр Мыла үрэбин халдыаайытыгар Буһурбан диэн алаас куулатыгар Эппээ атаба диэн сиргэ 1893 сылга кулун тутар ый 10 күнүгэр төрөөбүтүм.

Төрөһпүттэрим Гаврильев Иван Семенович, Гаврильева Прасковья сирэ суох, хайа да нэһилиэккэ учуокка киирбэтэх дьон. Төрөөбүтүм 2 ый буолтун кэннэ, иитэр кыаба суох буоланнар атын ыалга ииттэрэ биэрбиттэрэ. 24 сааспар Татыяана Махайловна диэн дыахтардыын холбоһон хаһаайыстыба буолбуппут. 25 сааспар ийэлээх аҕам өлбүттэрэ. Ити бириэмэбэ отунан бурдугунан иитиллэн олооттум.

1923—24 сылларга сири баайдартан ылан кыра сирэ суох дьону сирдиир үлэбэ кыттыбытым.

1928 сылга Сэбиэт састаабыгар чилиэнинэн талбыттара.

1929—30 сылларга кулаактарга таһааран сири хочугуоруйалаан бары дьону дэхси наарынан сирдиир II Өрөбөлүүссүйэ диэн сир дьүүлүгэр үлэлээбитим.

1930—31 сылга тыа хаһаайыстыбатын төрүттүүр бөсөлкүбэй табаарыстыбаба бырабылыанһа буолтум.

1932 с. сиэлхуос артыалга киирбитим, м.к.р. I Хаптабай нэһилиэгэр.

1932—33 сылларга холкуостарга сири кэлимниир үлэбэ хамыһыйанан үлэлээбитим.

1936 сылга холкуостарга сир государыстыбаннай аахтатын оңоһуутугар үлэлээбитим.

1938 сылга «Кыһыл Молот» холкуоска Бырабылыанһа председателэ буолбутум 2 сылга.

1939 сылга Сэбиэт дьокутаатыгар быыбардаабыттара, оскуолаба стройком председателэ буолан үлэбин Бырабыыталыстыбаба туттарбытым.

1940—41 сылларга «Кыһыл Молот» холкуоска эрэбисиэнэй комиссияба үлэлээбитим.

1942 сылтан Сэбиэт Председателэ буолтум 3 сылга.

1942 сылтан 1945 сылга дылы саха литэрэтурнай институтугар кэрэспэндиэнинэн үлэлиибин.

Хос быһаарыыга этиллэр:

1934 сылга Булун оройуонугар өрүс төрдүгэр ырыып-тэриэскэ балык биригэдьииринэн үлэлээбитим.

1935 сылга Лена өрүскэ уу испидьииссийэтигэр үлэлээбитим.

Ити үөһэ ааттаммыт үлэлэр тустарыгар суутунан буруйдамматабым туһунан толору спрапкалара бааллар.

Суруйдум П.Г. Романов

01.03.46 с.

* * *

«Павел Григорьевич айылҕаттан бэриллибит талааннаах олонхот, ырыаһыт, тойуксут.

Кини 1941 — 1943 сс. «Кыраһа хаарга кылыыта көстүбэт кылбара манган аттаах, кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургустай Куо» олонхону суруйбута. Олонхото ГЧИ архыыбыгар хараллан сытар. Ырыаһыт быһыытынан «Атыр обус ырыата», «Тураах ырыата», «Мыла үрэх ырыата», «Саха норуодунай ырыалара» кинигэбэ киирбиттэрэ.

Павел Григорьевич «Кыһыл өгүйэ» холкуоһу тэрийсэн, холкуос бэрэссэдээтэлинэн уһун сылларга үлэлээбитэ. 1941—1943 сс. Хаптабай нэһилиэгин сэбиэтин бэрэссэдээтэлэ, 1944—1946 сс. Гуманитарнай институт корреспонденынан үлэлээн, Мэнэ Хангалас оройуонун фольклорун хомуйааччы, краевед. Автор 2013 с. кулун тутар 10 күнүгэр төрөөбүтэ 120 сааһын туолар».

Захаров Валентин Иванович //

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Абам туһунан

Хаптабай нэһилиэгиттэн төрүттээх олонхот Романов Павел Григорьевич кыһа Романова Анна Павловна, үлэ, тыыл ветерана, «Бочуот Знага» орден кавалера, 87 саастаах.

Абам Романов Павел Григорьевич I Тыыллыма нэһилиэгэр Мыла үрэбин халдыаайытыгар Эллээ атаба диэн сиргэ төрөөбүт. Абам унуобунан бөдөҥ, кыһаан баттахтаах этэ. Өрүү алтынньыттан ыам

ыйыгар диэри Охотскайга айанга сылдыра. Айанга куруук ыллы сылдыр этэ дииллэрэ. Оскуола тутуугар стройкомга үлэлиирэ, булар-талар үлэбэ. Кини ажалбыт, ыппыт материалынан тутуу барар этэ. Ревком, бырабыланын, сэбиэт бэрэссэдээтэлинэн, тыраахтарыстарга учетчигынан үлэлээбитэ.

Тынгатынан 3 сыл иһинэн ыалдыан өлбүтэ. Ийэбинээн иккиэн да оннуктар этэ. Мария Попова диэн быраас миигин харыстыыра: атын танаһы танныма, түүлээби кэтимэ диирэ. Иһит-хомуос өрүү туспа буолара. Сэттэ оҕоттон соботох этим. Онон харыстыыллара. Сэри кэмигэр дьонум тулаайах кыһы иитэ ыла сылдыбыттара. Уһаабатаба, бэйэлэрэ ыалдыат да төттөрү биэрбиттэрэ.

Аҕам олонхолуур диэн билэрим. Олонхолуурун истэрим, 1936—1937 сс. Семен Дмитриевич Алексеев, Тон Суорун субуота ахсын кэлэллэрэ, түүнү эргитэ олонхолууллара. Ийэм сэнээрэр буолан дьону мунньара. Тон Суорун аҕам бэйэтин курдук бөдөҥ этэ, Сэмэн Дмитриевич орто унуохтааба. Сэмэн Дмитриевич аҕам өлүөн иннинэ кэлэ сылдыбыт этэ. Бэйэм уонча эрэ саастаабым, олонхо аатын өйдөөбөппүн.

Миигин ыллыырбын дьонум боболлоро. Биридэ ыһааха ыллаабышпар мөбүллүбүтүм. Дьонтон харыстыыллара диэн саныбын. Ийэм атын дьарыга суоҕа, оттуура, дьэтин-уотун барытын көрөрө, түбүгүрэрэ. Дьукаахтарбыт Алексеев Владимирдаах өрүү көмөлөһөллөрө. Тыраһаба Кыччыгый Майалаах үрдүгэр олоһуппут. Аҕам аҕаар атабын соһон хаамара. Ити атабын сибиһинэ уйатын онгоро сылдыан тобугун уутун тоһон оһолломмут. Үөрэбэ суох киһиэхэ төбө баар киһитэ эбит дии саныбын. Кини 56 сааһыгар диэри олоһута, 1949 сылга өлбүт буолуохтаах.

Бэйэм оҕолорбуттан, көрүнгүнэн Коля ордук майгынныыр курдук. Бөдөҥүнэн Байбал. Кыргыттарбыттан Рая санна кэтитинэн эһэтин курдук. Сиэним Лена куолаһа аһаҕас, хос эһэтин баппыт буолуохтаах.

Урут аҕам туһунан Иванов Иван Саввич интэриэһиргиирэ, суруйбутум диирэ. Ларионов Владимир Романович биир дойдулааба буолан билэр. Афанасьева Евдокия Ивановна ирдэһэр этэ. Баҕар архыыпка эһин олонхото баара буолуо.

Анна Павловна тылыттан суруйда
Назарова Л.Н., библиотекарь

05.01.2012.

**Ларионов Гаврил Николаевич-Халлаан Хабырыыс
(1891—1975)**

«Алаас» холкуос ыстахаанабыһа, сурахха киирбит, аата өрүү ааттанар холкуос төһүү үлэхитэ. Ол туоһутунан күн бүгүнгэ диэри Халлаан солооһуна, быһыта, хаспыт булууһа, онорбут хоруулар туһалыы тураллар.

Кини нэһилиэгэр бастын уулаах олонхоһут быһыытынан инники күөнгэ ааттанара».

Захаров Валентин Иванович // Улууска ытыллар культура эстафетатын рапорт матырыйаалыттан

* * *

Ларионов Г.Н. (Халлаан Хабырыыс) — мин эһэм, ийэм аҕата. Кини бастакы кэргэниттэн мин төрөөбүтүм, иккис кэргэниттэн 4 оҕолоох сүрдээх мындыр, күүстээх-уохтаах, сахаҕа кыанар киһи этэ. Колхоз төһүү үлэхитэ, сир бөбөнү солоон онгорбута, хоруу хаһара, оттуур сир суолун барытын онгороро, 2 этээстээх оскуола дьиэтин тутуспута. Кэлин подвал бөбөнү илиитинэн хаһан онгорбута. Эдэригэр кадровай булчут үһү. Кырдьан иһэн дьону эмтиир идэлэммитэ. Ыарыһах бөбө кэлэн эмтэнэн бараллара. Өссө биир идэтэ — үчүгэй олонхоһут этэ. «Алаас» колхозка элбэхтик олонхолуурун дьонтон истэрбит. Өссө оскуолаҕа Аҕа дойду сэриитин кэнниттэн Находкин Н.И. диэн директор ыңыран олонхолоппута дииллэр. Ыңырыыга да сылдьар улахан олонхоһут эбитэ үһү. Ол сурукка-бичиккэ киирбэккэ хааллаҕа.

Сизэн Федорова Ульяна Николаевна,
8 оҕо ийэтэ, элбэх сизэн, хос сизэн эбэлэрэ

Олунньу ый 2013 с. Хаптаҕай

* * *

2013 с. Мэнэ Хангалас улууһугар Олонхо ыһыаҕа буоларынан, мин манньк ахтыыны онгоруохпун баҕарабын. Бэйэм 1930 с. төрөөбүтүм. Хаптаҕай нэһилиэгэр «Алаас» диэн колхозка оҕо сааһым ааспыта. Ийэм Ларионова Марфа Петровна 7 ынах сүөһүлээх (энньэтэ) уонна

«Тамма харата» диэн аатырбыт сүүрүүк аттаах, кошовка сыарбалаах, чаппараах симэхтээх эбит. Оннук сүктэн кэлбит атын колхозка холбообуттар. Мин 5 саастаахпар ол аты ытыы-ытыы былдыһарбын өйдүүбүн. Аҕам Ларионов Гаврил Николаевич сүрдээх үлэһит, кыайыгас кини эбит. Хос аата — Халлаан Хабырыыс диэн. Алааска, Хаптаҕайга кини туһунан сөбө-махтайан кэпсээччи элбэх этэ. Ол курдук кини ходуһаны онорууга, хоруу хорон, элбэх булуһу, подваллары илиитинэн хаспыта.

Алааска сугулаан дьиэбэ олонхолоһуну тэрийэллэрэ. Онно мин аҕам Халлаан Хабырыыс «Орулуур отут сыл босхон сыппыт Мүлдьү Бөбө», «Тумул арыы тыа туллан быстан түһэн эрэрин курдук Туорай Туоһахталаах аттаах Тойон Дьаһарыма бухатыыр» олонхолору өйдүүбүн. Мин кыайан истибэккэ утуйан хаалар этим. Мин аҕабын кытта онно күрэс былдыһан Скрябин Федор Николаевич уонна Архипов Дмитрий Иванович (Нууччалба) ыллыыр этилэр.

Сэрии сылларыгар Огдороонго Капитонов Николай Офонньордооххо Тон Суорун диэн олонхоһут олоро сылдыбыта. Биһиги, оскуола оҕолоро, Огдороонго сэлиэһинэй ыһар бааһыналарыгар уһун, хатынҕыр офонньор сылдыһарын көрөрбүт. Кини уһун баҕайытык аатын субурутар, онтон бүтэһигэр: «Тон Суорун диэммин» — диир этэ.

Хаптаҕайга икки этээстээх улахан оскуола тутуутугар аҕам 3 сыл мас суоруутугар үлэлээбитэ. Оскуола тутуллубут малааһыныгар директор аҕабын ыңыран олонхолоһпут этэ. Онон буоллабына, син балачча үчүгэйдик олонхолуур буоллаҕа буолуо. Кэлин Москваҕа секретнэй сибээс инспекторынан үлэлээбит биир дойдулаахпыт, Яковлев Петр Степанович дойдутугар кэллэбин аайы мин аҕабын дьиэтигэр ыңыран олонхолоторо үһү.

Олонхо ыһыаҕа буоларынан, мин Мыссыы Киргилэйи уола Хаттык диэн таптал ааттаах Васильев (Быычча-Васильев Николай Григорьевич бииргэ төрөөбүт быраатын, уончалаах оҕону Хаптаҕайга кулуупка ыллалаларын өйдүүбүн. Кинини мин сценаҕа сынгаах баттанан, дьохуннанан олонхон уһуннук олонхолуурун хаста да көрбүттээхпин. Этэннэ сылдыбыта буоллар улахан олонхоһут тахсыахтаах этэ дии саныбын. Кэлин, улаатан баран, Магадан куоракка геолог үөрэбин бүтэрэн, үлэлии сылдьан хомолтолоохтук өлбүт сурахтааҕа. Кини туһунан ыйыталаһан аатын үйэтитэргит буоллар диэн баҕара саныбын.

Ларионов Г.Н.-Халлаан Хабырыыс улахан уола
Г.Г.Ларионов, Мэнэ Ханалас оройуонун
бочуоттаах гражданина уонна
СР бочуоттаах землеустроителэ

Скрябин Федор Николаевич (1882—1968)

«Тимир ууһа. «Алаас» холкуос ыстахаанабыһа. Сэрии сылларыгар үс холкуоһунан техниканы өрөмүөннээбит тимир ууһа, республика Бочуотун кинигэтигэр киллэриллибит чулуу от охсооччу. Нэһилиэгэр олонхоһут, тойуксут быһыытынан аата ааттанар, кырдыаҕастар ахтыыларыгар өрүү суруллар».

Захаров Валентин Иванович // Улууска ытыллар культура эстафетатын рапорт матырыйаалыттан

* * *

Дьөппөнтөн төрүттээх, элбэх убай, сурус бииргэ төрөөбүттээбэ үһү. Хабырыыс диэн убайын кэргэнэ Манньыаттаахтар чугас аймахтара, «Герой ийэ» этэ. Олортон Маруся диэн 1931 с. төрөөбүт иитэр кыыс оҕолоох, Скрябин Федор Николаевич I Хаптаҕай нэһилиэгэр 1935—1936 сс. «Алаас» диэн ааттаах санга тэриллибит колхозка сүөһүтүтэн холбоон, ол колхозка киирбит. Ити сылларга «Алааска» ыалы кытта дьукаах олорбуттар, онно ийэлэрэ ыалдьан өлбүт.

1938 сыл күһүнүгэр мин ийэм Старостина Устиния Гаврильевна икки кыыс оҕолоох, эмиэ огдообо 36 саастаах дьахтар бу сыл сэттинньитигэр Скрябин Федоры кытта холбоһон, 3 кыыстаах, ийэлээх, аҕалаах ыал буолан «Алаас» колхоз сиригэр ыалга дьукаах олорбуппут.

Санга аҕам Скрябин Федор Николаевичи сүрдээх сиздэрэй көрүнгөнөх, сытыы, сэргэх сирэйдээх-харахтаах, мааны таҕастаах, доруобай көрүнгөнөх киһи, колхоз оччотообу олохтоохторо кэпсээн-нэринэн, Кытай кытытынан тэлэһийэ сылдыбыт, атын дойду сирдэрин, дьоннорун билбит-көрбүт, нууччалыы билэр (оччотообуга бүтүн Хаптаҕай нэһилиэгин иһинэн нууччалыы билэр киһи баара биллибэт эбит), ааҕар, суруйар, олонхолоур, оннообор эбэнкилии ырыаны кырдыар диэри ыллыыра.

1941 сыл уоттаах сэрии суоһаабытыгар эр киһи эстибитин кэриэтэ. Оттон Федор Скрябин 50 сааһа ааспытынан ол сэрии хомууругар хабыллыбатаҕа. Ол аата 1880-с сыл саҕалананыта төрөөбүт, онон 1941—1945 ыар, сут сылларыгар «Алаас» колхозка соботох эр киһи буолан уопсай сүөһү сыл тахсар отун оттоһуна, харайыта, тиэ-

йиитэ, сүөһүнү аһатыы, уулуур ойбоннорун күн аайы алларыы, дояркалар олорор дьиэлэрин оттор мастарын күн аайы мыраантан, оҕуһунан аҕалыы, ону эрбээн, хайытан дьиэбэ киллэри — барыта биир эр киһи харытын үлэтэ этэ.

Оччотооҕу «Алаас» колхозка 5—6 доярка уоннуу ынаҕы ыан, саабын күрдьэн, ону түннүгүнэн эһэн, онтон балбаахтаан хара сарсыардаттан киэһэ им сүгүөр дылы кэмчи, татым танастаах, ынах этэрбэстээх, тэрэппиискэ үтүлүктээх, чараас былааттаах, саха дьахталлара барахсаттар колхоз, уопсай сүөһү иннэ диэн үлэлээхтииллэр этэ. Ким да тото-хана лэппиискэ уонна да атын аһы аһаабакка, аччык аргыстаах уһун дьылы тоһуталлара.

Бу кэмнэ оннук үлэлээбит дьахталлары таарыйа ахтан аһар айыы буолуо суоҕа: Петрова Натааһа — кэргэнэ Мэхээчэ сэриигэ баран өлбүтэ; Владимирова Маайа огдообо, Коля уонна Сырыып диэн уолаттардааҕа; Аргунова Анисия, Ларионова Надя — Халлаан Хабырыыс кыһа Уля диэн кыыс оҕону сэрии сабаланыыта «Улан» диэн сайылыкка төрөппүтэ; Дмитриева Үлүксээс, кэргэнэ Дьөгүөр эмиэ сэриигэ бара сылдьан 2 сылынан ыалдьан төннүбүтэ уо.д.а.

Аҕам Скрыбин Федор ол Кытайынан, Амырынан сылдьар кэмигэр көмүһү, тимири уһаарар кытайдарга көмөлөһөөччүнэн сылдыбыт этэ. Билиигэ баҕалаах, дьөбүрдээх киһи тимиргэ уһанар ньыматын уһуйан тимир ууһа идэлээх этэ. Ийэм «Бу Сүөдэр тимири биһиги таһаһы кырыһарбытынааҕар дэбэбэстик тутар-хабар», — диирэ. Ол идэтинэн «Алаас» колхоз от охсор, бурдук быһар массыналарын саас, сайын өрөмүөннээн тимири кытта тустан тахсара. Ону тэнэ, сайынын от үлэтигэр, кыһынын эгэлгэ элбэх эр киһи тас үлэтэ киниэхэ сүгүллэрэ. Ол курдук, сэрии аччык сылларыгар аҕыйах киһиэ рис курууппа иннигэр, биир кыһын Нууччалба (Архипов) балыгын биригээдэтигэр Өлүөнэ өрүс мууһун алларааччынан үлэлээбитэ. Атын кыһыныгар бултуу, хара тыаҕа балааккаҕа олорон бултаабытын, оннооҕор куобаҕы тириитин, этин кытта государствоҕа туттарара. Биһиэхэ куобах иһин төгүрүк лэппиискэ курдук тонгорон хаһан эмит кэллэбинэ аҕалара. Ону биһиги ыраастаан, сууйан сиир буоларбыт. Амырынын ас буолара.

Кини ол курдук көнө, чизинэй, Ийэ дойду иһин бэриниилээх киһи этэ. Ол булдуттан оннооҕор бэйэтэ сиэбэт эбит, государство болдьообут былаанын толороору. Оннук туруулаһан биһигини, кэргэттерин сут дьылларга аччыктатан өлөрбөккө Улуу кыайыы күнүгэр тийэ кэллэхпит.

Аҕам, дьэ өссө тэтимнээхтик, көтөбүүлээхтик эйэлээх олох суолугар эрэллээхтик үктэнэн, эгэлгэ үлэни кыайа-хото үлэлээн, ССКП

партиятыгар чилиэнинэн киирбитэ. Бэриниилээх коммунист партия салалтатынан сылдыарын, үлэлиирин, инники сырдык байылыат олобу уһансарын бигэтик билинэрэ. Дэлэбэ даһаны, коммунистической партия остуоруйатын ааһан бүтэриэ дуо?

Сайынын от үлэтэ сабаланнаһына от охсор массыналарга тирбэбилиир этэ. Ол аата — үөттэр төрдүлэрин, долобуна быһыһын, дулбалаах сирдэри хотуурунан охсон от минньигэһин, өлгөмүн онтон хостуура. Ону таһынан кэлэр дьылларга хадьымалы тупсарара. Кэнники кэмнэргэ бэйэтэ оттуур буолбута. Сарсыарда уопсай отчуттар хадьымалларыгар кэллэхтэринэ, Скрябин иккис чэйин чаанһыга оллоонугар оргуйан эрэр буолара.

Оннук толуу, бастын үлэһити билинэн, бадаһа 1953-с сылларга Бүтүн Союзтааһы норуот хаһаайыстыбатын быыстапкатыгар (ВДНХ) делегатынан Москва куоракка сылдьан элбэби көрөн-истэн, сөбөнмахтайан кэлбитин кэргэнигэр Өстүүнкэбэ сэхэргиирэ.

1960 сыллар сабаланыларыгар от охсуутугар «чемпион» аатын ылар иһин хас да сайын туруулаһпыта. Күнгэ 1 гектар сири охоро. Ол кэмнэргэ 70 сааһын ситэн аһыс уонун бытарыппыт аһамсыйбыт киһи буоллаһа. Ону ол диэбэккэ, тууйаска бутугас өйүөлээх оттуур хотуһатын диэки сэгэйэ турара хараһпар бу баар.

Аһам Скрябин Федор Николаевич курдук үтө суобастаах, үчүгэй майгылаах киһини бу күн сиригэр баччаанһа дылы көрсө иликпин!

Ийэлээх аһам олус эйэлээхтик, куһаһан тылынан үөхсүбэккэ олохторун атаарбыттара. Сэдэх уонна аһыйах тылынан сэрэтэрэ, үөрэтэрэ, такайара, кини ис-иһиттэн үтө-мааны ис-киирбэх туттуун-хаптыгытын бу аһыс уоммун ааһыаһпар дылы өйбөр хатаан идьэ сылдыаһын уонна кини холобурун булгуччу толоробун.

Аһам сири-уоту харыстыһара. Оннооһор оччотооһу сааскы кус элбэбэр, биир уостаах саатынан күнгэ биирдии чөккөйү өлөрөн, ону 5 буолуор дылы аһсааммытынан мунһан биирдии чөккөйү мииннээн сиирбит. Оннук сааскы булду бэлиэтиирбит. Илимнээн эмиэ биирдии бырыкыны аһалара. Мин сэрэйдэхпинэ, элбэби соруйан кыһаллыбат эбит, айылһа хамсыһар харамайын айгыратымаары.

Биһиги, биир кэргэн буолан иитилибит кыргыттара, Рая, Маруся, Дуня аас-туор сыллары аһалаах буолан аччыктаан, тонгон өлбөккө баччаһа тийбиһпитигэр, дьон тэнинэн, ыал буолан, оһо төрөтөн олоһорбутугар, аһабыт Скрябин Федор Николаевич, ийэбит Устинья Гаврильевна такайбыт, солообут ыллык суоллара биһигини баччаһа тиэртэбэ.

Улаһан кыыс 85 саастаах Раиса Константиновна Старостина,

2 кыыстаах, 3 сиэннээх, тутууга энкилэ суох үлэлээбит ветеран, Сафронов Иннокентий Николаевич диэн кэргэнинээн быр-бааччы олоролор.

Иккис кыыһа, аҕам батыһыннарыы оҕото, билигин 82 саастаах, Мария Федоровна Скрыбина, 2 уоллаах, 1 кыыстаах, 6 сиэннээх уонна хос сиэннээх, куоракка этэннэ олорор.

Аҕам уһун, сэдэх, энкилэ суох үтүө олобу олорон, кими да хомоп-покко, күргүйдээбэккэ, көбүөлээбэккэ, кыыһырдыбакка, үтүөнү, үлэни өрө тутан сылдыбыт олобо бэс ыйыгар 1973 сыллаахха быстыбыта. Көмүс унуоҕа «Оҕонньор унуоҕа» диэн сиргэ кэргэнинээн Өстүүнньэлиин кэккэлэнэ хараллан сыттаһара. Амарах, сырдык дууһата күлүмүрдүү сыдьаайан аймахтарын, билэр, билбэт эдэр ыччаттарын үйэлэргэ араначчылыы сырыттын! Кини кэрэ мөссүөнэ, үчүгэй холобура умнуллубатын!

*Уһус кыыс Евдокия Павловна Гуляева,
82 саастаах, исторической наука кандидата,
АГИИК профессора, «Святой Иннокентий»
III степеннээх орден кавалера*

Дьокуускай куорат, 14.02.2013 с.

Архипов Дмитрий Иванович-Нууччалба (1884—1958)

«Сэрии сылларыгар Хаптаҕай нэһилиэгин түөрт холкуостарыттан тэриллибит республикаҕа биллэр балыксыттар биригээдэлэрин биригэдьиэрэ. Сут, кураан дьылларга нэһилиэгин дьонун байанайдаахтык балыктаан тыыл үлэтигэр күүс-сэниэ киллэрбит, Төҥүлү, Тараҕай, Наахара нэһилиэктэринэн мунхалааһыны тэрийэн, тыыннарын уһатан олохтоохтор махталларын ылбыт, кэпсээнгэ сылдыар нэһилиэк киэн туттар кырдыаҕаһа. Кини хаста да республика Бочуотун дуоскатыгар киллэриллибит, Саха Республикатын дьаһалталарын элбэх ахсааннаах Бочуотунай грамоталарынан наҕараадаламмыт нэһилиэк киэн туттар киһитэ.

Дмитрий Иванович биригээдэтин дьонун, айылҕаттан бэриллит талаанынан, олонголоон, тойуктаан элбэхтик дуоһуйууларын,

махталларын ылбыт, сэһэннэригэр киллэрбит ытыктыыр, убаастыыр салайааччылара этэ».

Захаров Валентин Иванович //
Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан

* * *

Биһиги аҕабыт Архипов Д.И. аҕабытын кытта бииргэ төрөөбүт ини-биилэр. Дмитрий Иванович аҕата Архипов Иван Иванович — омугунан нуучча, төрдө Бодойбо, оттон ийэтэ Архипова Елизавета Петровна — Өлүөхүмэ, Сабынныхтаах бааһынайа. Дьэ кэргэнгэ бастакы оҕон 1884 с. төрөөбүт, тохсунньу 14 күнүгэр 1958 с. Майаҕа өлбүт. Хаптаҕайга көмүллэн сытар.

Дмитрий Иванович 5 оҕолоох. Саамай улаханнара Василий I (Улахан Бааска) 12 оҕолоох, Кэбээйигэ олорон өлбүтэ. Иккис уол Василий-Мотооску — бэтэринээр идэлээбэ, Өлүөхүмэбэ тыа хаһаайыстыбатын управлениетын начальнига, 3 кыыс оҕолоох. Үһүс уол Василий II (Ырыган Бааска) — 6 оҕолоох, «Ленин» колхоз, совхоз рабочайа. Соботох кыыһа Мутукча — Ленинградтаабы экономическай институту бүтэрэн, Үп министерствотыгар 48 сыл үлэлээбитэ, 2 кыыс оҕолоох. Кыра уол Иван (Буор Уйбаан) — 73 саастаах, Верхоянсккайга олорор, 2 оҕолоох. Дмитрий Иванович кэргэнэ Екатерина Ивановна — Петров Халлааскы аймаҕа дьахтар этэ.

Дмитрий Иванович кыра уола Иван Дмитриевич ахтарынан: «Аҕалара быыбардарга, бырааһынныктарга наар олонхолуура үһү. Наахараттан тийэ кэлэллэрэ диир. Хаһыа да буолан олонхолууллара үһү. Дойдуларын туойан, күрэстэһэн туойаллара үһү. Биир кыра Васильев Ваня диэн (Хаттык) диэн уончалаах уол ыллаһар эбит. Ньургун Боотуру уонна да атын олонхолортон ыллыллара эбитэ үһү».

Оттон мин өйдүүрбүнэн, абаҕам, ийэм, аҕам хойукка диэри утуйбакка таһырдыа үлэириллэрэ. Киэһэ көмүлүөк оһох иннигэр тымтык уотунан улахан остуолга тула олорон балык сиирбит. Хаһан эмит, иллэн кэмигэр абаҕам миигин көтөбөн олорон олонхолуурун өйдүүбүн. Бу диэн туох туһунан ыллыбырын соччо өйдөөбөшпүн. Соробор, элбэх дьон кэллэбинэ, буор муостаҕа оһох таһыгар олорон истэрбит, онно сорох дьон «ноо!» диэн сэнээрэллэрин өйдүүбүн.

Абаҕам Дмитрий Иванович олус улахан киһи этэ. «Саһааннаах Нууччалба» диэн ааттыыллара. Кип-киэнг характаах, улахан хоноруулаах муруннаах, дарабар сарыннаах, уһун, модьу-таҕа көрүгнээх, олус улахан сангалаах киһи этэ. Бииргэ алтыспыт дьон кэпсииллэринэн,

үлэтигэр олус эппиэтинэстээх, үлэһиттэригэр үчүгэй сыһыаннаах, эппитин хайаан да ылыннарар уонна толорторор эбитэ үһү. Киэн көбүстээх, үчүгэй майгылаах киһини билигин да дьон-сэргэ үтүө эрэ тылларынан ахталлар. Кэргэнэ эрдэ өлөн, оҕолорун бэйэтэ атахтарыгар туруортаабыта. Онно мин ийэм Анастасия Федоровна Архипова үтүөгэ-өнгөтө улахан. «Кийиитим барахсан Настаа тикпит күрүмүтэ ууну киллэрбэт» — диэн махтанара.

Уола Уйбаан кэпсииринэн, сэрии саҕана, балыксыттар биригээдэлэрин салайан, дойдутун дьонун хоргуйууттан быһаабыта. Онно оҕолор эмиэ көмөлөһөр этибит. Хаптаҕайга сайынын тугунуокка былаан түһэрэллэрэ. 7 киһилээх биригээдэбэ Ларионов Ньюкулас, Никифоров Ньюкулай, Иванов Ньюкулай, Ларионов Кузьма уо.д.а. үлэлиллэрэ. «Холоруктаах айаҕар» убайым Сэмэн Архипов 10 киһилээх биригээдэни салайан үлэлэтэрэ. Оскуола оҕолоро, убайдарым Василий, Иван Алексеев балыкка эбии биригээдэбэ киирэн, күһүн үөрэхтэригэр өйүөбэ эбиискэ ас булуналлара. Мин (Иван Архипов) 1952—1953 сс. 4—5 кылааска үөрэнэ сырыттаһына, кинофондаҕа устубуттара. Онно мин хойугаан хаалан уһуллубатабым. Сайын устата 3—4 тонна балыгы куоракка рыбозаводка онгочонон киллэрэн туттараллара. Бу балыктаабыт сирбит билигин «Нууччалба кумаҕа» диэн ааттанар.

Ларионов Г.Н. (Халлаан Хабырыыс) бэйэтэ 1962—1963 сс. кэпсээнинэн, абаҕабынаан Нууччалбалыын өрүү күрэстэһэллэр эбит. Халлаан Хабырыыс Харыйалаахха нэһилиэк күрүөтүнэн остуолба төбөтүнэн сүүрэр эбит. Отгон абаҕам Архипов Дмитрий Иванович мээһэ сылдыар атыыр үөрүттэн сылгыны сиэлиттэн харбаан тутан ыла, илии охсуһан баран, сырсан, ким урут ыйыллыбыт сиргэ кэлэринэн күрэстэһэллэр эбит. «Онно иккиэн араа-бараа этибит. Миитэрэй миигиннээбэр сүүрүүгэ ордук эрээри, бэйэтин туттунара, наһаа биллэ-көстө сатаабат этэ» — диэн кэпсиирэ Ларионов Г.Н. (Халлаан Хабырыыс). Ити курдук олоҕу олорон ааспыта саха биир толуу уола — аҕабыт, убайбыт, абаҕабыт — балыксыт, тойуксут, олонхогут Д. И. Архипов-Нууччалба.

Архипов Д.И. бииргэ төрөөбүт быраатын кыһа
Е.С. Дьячковская уонна кыра уола Архипов И.Д.

05.04.2013 с.

**Афанасьев Константин Дмитриевич-Боруорбах
(1910—1964)**

«Константин Афанасьевич сана тэриллибит холкуоска 30-с. сылларга холкуоска биир бастакынан киирбитэ. Уонна куоракка тыраахтарыыстар куурустарын бүтэрэн маннайгы тыраахтыртан сабалаан үлэлээбитэ.

Сэрии ыарахан сылларыгар, холкуостары кэрийэ сылдьан, сааскы ыһыы үлэтиттэн сабалаан күһүнгү бурдук ыраастааһыныгар 4 холкуоһунан кэрийэ сылдьан үлэлээбитэ. Улууска МТС тэриллиэбиттэн пенсияба тахсыар диэри кэргэнинээн үлэлээбиттэрэ. Мэнэ Хангалас бастакы механизатордарыт-

тан биирдэстэрэ.

Нэһилиэгин олохтоохторо биһирээн истэр ырыаһытара уонна олонхоһуттара этэ».

Захаров Валентин Иванович //
Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан

* * *

Афанасьев Константин Дмитриевич (1910—1964 сс.) Мэнэ Хангалас оройуонугар «Кыһыл өтүйэ» колхозка 1910 с. боростуой ыалга төрөөбүтэ. Биһиргэ төрөөбүттэр үһүө этилэр: Көстөкүүн, Уйбаан, Алаапыйа.

Алаапыйа ыал буолан 3 оҕону төрөппүтэ, олортон билигин тыыннаах ким да суох. Алаапыйа сиэннэриттэн билигин биһир уол баар — Ксенофонтов Владислав Иванович диэн, Намга олорор, оскуолаба учууталынан үлэлиир, кэргэннээх, оҕото суох.

Уйбаан ыарыһах буолан кэргэнэ суох этэ, соҕобун олорбута.

Көстөкүүн Дьоруттан үс оҕолоох Терентьева Аана диэн эмээхсин кыһын Өрүүнэни кэргэн ылан, 40-тэн тахса сыл биһиргэ олорон 8 оҕоломмуттара (4 кыыс, 4 уол): Евдокия I, Дмитрий, Евдокия II, Татьяна, Василий, Павел, Константин, Анна.

Кинилэр билигин бары куоракка олоролор, бары үөрэнэн, үрдүк үөрэхтээх специалистар: учуутал, быраастар, инженер-тутаачы, горняк, экономист, иистэнньэн. Билигин даҕаны Татьяна, Павел, Константин, Анна үлэлиэ сылдьаллар, аҕа саастаах эдьийдэр-убайдар

тыл, үлэ ветераннара буолан пенсияҕа олоролор. Бары улахан дьиэ кэргэн ийэлэрэ, аҕалара, эһээлэрэ-эбээлэрэ.

Сэрии сылларыгар тээтэбит колхозка салайар үлэҕэ үлэлиирэ. Эдэр эрдэбиттэн быарынан ыалдьар буолан армияҕа ылбатахтар. Хаста даҕаны Майаҕа призывной хамыһыһыаҕа ынырылла сылдыбыт да, доруобуйатынан сыһыйылар эбит. Ийэбит элбэх оҕолоох буолан, дьиэҕэ олорон хаһаайыстыбанан дьарыктанара. Тээтэбит сайын ыһахтарга сылдьан тустар этэ. Мин өйдүүрбүнэн өрүү кыайара, мүһэ ылара, оҕолоро биһиги мүһэни былдьаһа сылдьан көтөҕөр этибит. Хаптаҕайга интернат салбыыта дьиэҕэ олобуппут, тээтэм киһэ интернат оҕолорун мунһан, санааларын көтөҕөрү кэпсээн, остуоруйа кэпсиирэ. Туох да киһи иһиттэр истэ олоруох курдук иһиилээхтик кэпсиирэ уонна дьэ интэриһинэй түбэлтэтигэр тийдэбинэ тохтоон хаалара. «Сарсын үчүгэйдик, бэрээдэктээхтик сырыттаһытына, үөрэххитигэр куһаҕан сыананы ылбатаһытына, салгытың кэпсиэм» диирэ. Дьэ ону толорон оҕолор отчуот бөҕө буолаллара, бэрэбиэркэлиир оҕону аныыллара. Оннук иитэр суолталаах киһи буоларын, билигин кэлэн саныыбын.

Улахан бырааһынныктарга, быыбардарга оскуола дьиэтигэр дьон олонхолуур, оонһуур, дуобаттыыр этилэр. Онно тээтэм олонхоҕо кыттыһан олонхолуур буолара. Биирдэ арай Тон Суоруну кытта кэккэлэһэн олорон олонхолуу олоролорун көрбүтүм. Ону даҕаны кылааска кирибэккэ аан таһыгар туран истибитим. Туох туох туһунан ыллыылларын өйдөөбөт этим, ону биирдэ ыйыппыппар «Дьулуруйар Ньургун Боотур» диэн олонхо диэбитэ. Дьиэтигэр биирдэ эмэ олонхолуур буолара, куолаһа сэмэйн, нарыннын өйдүүбүн.

Радиокомитетка «Аал Луук Мас» диэн олонхону суруйан биэрбит этэ. Ону радионан олонхолообутун оҕолоро истэн сүрдээбин астыммыт, долгуйбут этилэр. Мин бэйэм ону истибэтэҕим, арай интэриһиргээн тээтэбиттэн олонхотун ис хоһоонун ыйыталаспыппар манньк диэн сырдаппыта: 8 лабаалаах Аал Луук Мас үһү, хас биирдии лабаатын биирдии оҕотугар анаабыт — ону хоһуйан туойбут. Ол олонхо запиһын кэнники радиокомитеттан көрдөөбүппүт да, булбатахтара. Директорынан оччолорго Васильев Семен Николаевич диэн үлэлиирэ, кини эмиэ көрдөспүтэ.

Тээтэбит биһигини — оҕолорун мөҕө-этэ сылдыбыт этэ, кытааннах баҕайытык көрөн кэбиһэрэ, дьэ ол улахан буйуу, сэмэлэһин миэрэтэ этэ.

Ол курдук, сэрии ыарахан сылларын ийэлээх-аҕалаах буоламмыт өлбөккө-сүппэккэ этэннэ туораабыппыт, сап-саҕаттан иитиллэн

билигин дьон, ыал тэнэ бэйэ-бэйэбитин өйөнсөн олоробут, үлэлиихамсы сылдыбыт, сиэннэри, хос сиэннэри көрсөбүт.

Көстөкүүннээх Өрүүнэ 8 оҕолоро ыал буолан 19 оҕолоохтор, 29 сиэннээхтэр, 12 хос сиэннээхтэр. Дьокуускайга, Хатаска, Майаҕа, биир уол Японияҕа олороллор, араас идэни баһылаан (быраас, учуутал, инженер-тутааччы, инженер-геодезист, инженер-геофизик, СВФУ преподавателэ, экономист, физик-электронщик, радиофизик, менеджер, пенсионнай фонда үлэһитэ, Социальной сайдыы министиэристибэтин үлэһитэ, предпринимателлэр, МВД сотруднига, суоппар-дальнобойщик уо.д.а.) ситиһиилээхтик үлэлиихамсы сылдыаллар, бэйэ-бэйэлэрин өйөнсөн сайда, тэнийэ тураллар.

Афанасьева Евдокия Константиновна,
*81 саастаах, Хаптаҕайтан төрүттээх тыыл,
педагогической үлэ ветерана*

Дьокуускай к.

Саввин Виктор Афанасьевич

1942—1943 сылларга Аҕа дойду сэриитин саҕана, күтүөппүт Саха АССР народнай артыыһа Виктор Афанасьевич Саввин норуот олонхоһутун Тон Суоруну ыңыран, Ларионовтар сайылыктарыгар ыллаан-туойан ааспыттара.

Сүөдэр оҕонньор кыыһа Тая кыра эрдэбиттэн сүрдээх сытыы тыллаах-өстөөх, дьээбэлээх-баабалаах, уолаттары кытары тэнгэ оонньуур кыыс этэ. Хаптаҕай түөрт кылаастаах оскуолатын бүтэрэн баран, Москваҕа театральнай училищеҕа сахалар бастакы бөлөх-төрүгэр үөрэммитэ. Саха театрыгар үлэтин саҕалыыр сылыгар эдэр Виктор Саввин артыыска кэргэн буолта. Уопускаларыгар сайын айы Сүөдэр оҕонньор сайылыгар сынньаналлара. Тая Виктор-дьын сайын кустаан, кус бөҕөнү өлөрөллөрө. Тая бэйэтигэр сөп саалааҕа, күүһү таба ытарын Виктор хайҕаан кэпсиирэ. Виктор Саввин «Ньургун Боотур» олонхону театрга туруоралларынан сибээстээн, олонхону олонхоһуттан үчүгэйдик үөрэтээри, билээри Тон Суоруну ыңыран биир сайын олордор. Иккиэн олонхолууларын сайылык оҕонньотторо, эмээхситтэрэ бэркэ сөбүлээн истэллэрэ. Иккиэн уһуннук бухатырдар охсуһууларын хардарыта олонхолоон баран, түмүгэр ыллыбыллара.

Ити курдук киэһэ айы оҕонньоттор, дьахталлар үлэттэн кэлэн киэһэнни чэй кэнниттэн Тон Суорун Виктор Саввинныын

«Ньургун Боотур», «Туйаарыма Куо» олонхону толороллорун истэллэрэ. Тон Суорун «Сылгы уола Дыырай», «Харыалдыа Бэргэн» олонхолорун, Уог иччитигэр, Сир иччитигэр, Байанайга алгыстарын, Айыһыкка, Иэйэхсиккэ тойуктарын истэллэрэ. Киэһэ хойука диэри. Түүн үөһүн саҕана тарҕааллара. Тон Суорун В. Саввин уолунаан Афоня Бродниковтыын, Ларионовтар төрүттэрин Дьабды офонньор үүт уураар боппуолддьалаах кыра ампаарыгар киирэн утуйаллара. Утуйаары сытан олонхоут офонньор соробор остуоруйалыы, соробор былыргы кэпсээннэри кэпси сытан утуйан хаалаллара. Сарсыныгар Афоня улахан оҕолору, дьахталлары кытта от үлэтигэр барбыттарын кэннэ, олонхоут Тон Суорун В. Саввин кыра кыргыттарын Айтanan, Варянан, Любанан сайылык кыра оҕолорун Быыкаанныы уола Бүөчээн офонньор улахан сайылык дьэтигэр хомуттарара. Олонхоут офонньор көмүлүөк оһох иннигэр олон кырачаан оҕолорго остуоруйалыыра. Оҕолор «Таал-Таал Эмээхсин», «Чаачахаан», «Сүүтүк эмээхсин» уо.д.а. остуоруйалары, «Тыгын», «Майаҕатта Бэрт Хара», «Манчаары Баһылай» уо.д.а. кэпсээннэри өрө тыына-тыына кэрэхсээн истэллэрэ.

1942 с. сайын бэс ыйыгар сайылыкка Тон Суорун баарыгар сэриитэн Бүөчээн офонньор уола Сэмэн-Болло бааһыран эмиэ кэлэр. Аймахтара офонньоттор, эмээхситтэр бары сэрииттэн эргийэн кэлбитигэр долгуйан, үөрэн итиитик көрсөллөр. Сэриигэ хайдах сылдыбытын туһунан истиэх баҕалаах элбэх буолбут. Саллаат формалаах Сэмэн кэпсээн эрдэбинэ, Тон Суорун куһаҕаннык истэр буолан, кэлэн кэккэлэһэ олобут. Саллаат хайдах айаннаан фронтта тийбитин, бииргэ сэриигэ сылдыбыт уолаттарын Мадьас, Миитээк туһунан, нуучча улун — үчүгэй саллааттабарыһын сэриигэ «сүтэрбитин» туһунан эппит. Бэйэтэ Ленинград куорат анныгар сэриигэ бүлүмүөччүккэ көмөлөһөөччүнэн, кини өлбүтүн кэннэ бүлүмүөгүнэн алларанан өстөөбү, үөһүнэн өстөөх сөмүлүөгүн ыта сылдьан, үстэ бааһыран охтубут. Эмтэнэн үтүөрэн баран, төннөн кэлбитин туһунан уһундук кэпсээбит. Тон Суорун саллаат долгутуулаах этиитин истэн баран, «Ачыастыбаннай сэрии туһунан» тойук туойбут.

Улуу олонхоут Тон Суорун дьонго сабыдыала улахан этэ. Ол курдук, Тон Суорун, Виктор Саввин «Ньургун Боотур», «Туйаарыма Куо» олонхолорун, Тон Суорун «Ачыастыбаннай сэрии туһунан» тойугун истибит Ларионовтар — тыыл үлэһиттэрэ үлэлэрин — «Тыыл фронтта» диэн ордук күүһүрпүттэригэр саарбаҕалаабаппыт. Сэрии фронтугар сылаас таҕаһынан, сайыамынан көмөнү онорбуттара, «Ньургун Боотур» — Саха сирэ таанкалар онорууларыгар харчынан көмө биэрбиттэрэ.

Тон Суорун айыыларга алгыстарын истэн баран, кырдыабастар Сайылык ортогугар турар улахан ытык тиит мастарыгар, кинини кытта кэккэлэхэ турар Аан Алахчын иччилээх мааны хатынҥа кистээн дууһаларынан сүгүрүүүүлэрэ улааппыта. Айыыларга сыһыаннара биллэ тиллибитэ, оҕолоругар «Аньыыны сангарыма» диэн аһаҕастык этэр буолтара. Тон Суорун, Виктор Саввин кэнэбэски ыччаттарыгар сабыдыаллаабыттара. Тон Суорун олонхолуур күннэригэр уончалаах уол истэн баран бэйэтэ олонхолуура. Виктор Саввин оҕолоро культура үлэһиттэрэ, Афанасий Бродников норуот маастара, Ларионов В.Р. «Саха Айыы киһитэ» кинигэ автору.

Ларионов Василий Романович,
*САССР оскуолатын үтүөлээх учуутала,
норуот үөрэҕиришин туйгуна,
Учууталлар учууталлара*

АХТЫ

Аҕа дойду сэриитин кэмигэр, кэнниттэн даҕаны «Алаас» колхозка Ларионов Г.Н., Скрябин Ф.Н. араас тэрээһиннэргэ олонхолуур этилэр. Мин кыра сылдьан олонхолууларын истэр этим. Оннук сэрии кэмигэр нэһилиэк депутатынан учуутал Кошкарева А.И. талбыттара. Онно көрсүһүү буолбута. Сугулааны киэргэппиттэрэ, таһыгар харыйа бөбөнү аспыттара. Кыладыапсык Аргунова П.А. ас астаабыта. Оҕолор кытта бэчизиннэ, кэмпизт сиэбиппитин өйдүүбүн. Киэһэттэн сарсыарда быыбар хоһо аһыллыар дылы көр-нар буолара. Аллара ыскамайкаҕа дьон бөбө олороро. Сценаҕа икки олонхоһут тахсан, атахтарын оллооннуу уураллара, бэйэлэрэ сынгаах баттанан олорон ыллыыллара. Дьоннор «Ноо! Оннук!» диэн тэптэрэн биэрэллэрэ. Ол курдук быыбардарга, сорох киэһэлэргэ анаан олонхо истиитэ буолар этэ. Бийиги оҕолор мениктээн тахсарбыт, ол быһыгар истэрбитин өйдүүбүн. «Алааска» Ларионов Г.Н. (Халлаан Хабырыыс), Скрябин Ф.Н., Архипов Д.И. (Нууччалба) ыллыыр этилэр.

Романов Н.Н.,
*тыыл бэтэрээнэ, «Алаас» колхоз чилиэнэ,
80 саастаах*

01.03.2013 с., Хаптаҕай

Васильев Иван Григорьевич-Хаттык

Биһиги күтүүппүт Васильев Павел Петрович Григорий Петрович диэн бииргэ төрөөбүт убайдаах этэ. Ол убайа Ваня диэн оҕолоҕо, таптал аата Хаттык. Кини биһиги саастыылаахпыт этэ. Дьоно Дьоруҕа олороллор этэ, биһиги эдьий Даайалаабы кытта «Кыһыл Өтүэйэ» дьукаах олорбуһпүт. Онон, Хаттык уол биһиэхэ хоно сотору-сотору кэлэрэ. Оччоҕо, биһиги, оҕолор үөрүү-көтүү бөҕө буоларбыт. Бөтүрүөхэ оҕонньор диэн икки хараҕа суох эһэлээх этилэр. Оҕонньор остуоруйа, өс хоһооно, таабырын бөҕөнү билэрэ, кэпсиирэ. Онтон төһө билбиһпитигэр, куоталаһыы онороро. Бастаабыт оҕо дьааһыгыттан кэмпиэт ылан биэрэрэ. Онно, үксүгэр Хаттык бастыыра. Өссө кини тухха барытыгар дьобурдаах оҕо этэ. Оччолорго оҕо оонньуура суоҕа. Хаттык талабынан ынах онороро уонна куобах төбөтүн унуобунан ат онороро. Ону сыһынан бүрүйэрэ. Онон оонньоон бөҕө буоларбыт. Мин Майаҕа үөрэммитим, кини — Хаптаҕайга. Биир сайын кэлбиһпэр — Хаттык уол Тонг Суоруну үтүктэн олонхолуур буолбут этэ. Онтон 6-с кылааска үрэнэ сылдьан Майаҕа концерка тахсан олонхолообута. Ону көрбүтүм — манган ырбаахылаах, сарыы этэрдэстээх олоппоско олорон ыллыы олороро. 7-с кылааһы бүтэрэн баран Модест диэн табаарыһынан Магадан куоракка хайа техникумугар үөрэнэ барбыттара. Кэлин көрсүбэтэбим. Өлбүтүн истэн олус хомойбутум. Оччолорго Ваня (Хаттык) олорор сиригэр Дьоруҕа улуу олонхоут Бурнашев-Тонг Суорун олонхолуур үһү диэн улахан дьон кэпсэтэллэрэ. Уолчаан ону олус сөбүлээн истэр эбит. Ол иһин биһиэхэ кэллэбин айы олонхолоон иһитиннэрэрэ. Улахан дьон эмиэ биһирээн истэллэрэ, хайгыыллара. Онон табыллыбыта буоллар, улахан дьобурдаах киһи тахсыа этэ дии саныбын. Кырдьабастар кэпсииллэринэн 10 саастаах эрдэбиттэн Тыаһараҕа ыаллар ыңгыран олонхолотоллоро эбитэ үһү. Онтон оскуолаҕа бырааһынньыктарга учууталлара сыанаҕа олоппоско олордон олонхолотоллор этэ диэн бииргэ үөрэммит табаарыстара кэпсииллэр.

Афанасьева Евдокия Федоровна,
*РФ үөрэҕириитин туйгуна,
Учууталлар учууталлара.*

Баишева Альбина Семеновна ахтыгыта

Мин 1990 с. Хаптаҕай кулуубар директорынан үлэлии сырыттаһына дойду үрдүнэн уларыта тутуу үгэnnээн турар кэмэ этэ. Онно

XXXIII культура эстафетатын девинэ маннык этэ: «Партия салайар уларыта тугуу суолунан, чэлгийэ сайын киэнг Мэнгэбит». Мэнгэ Ханалас төрүттэммитэ 60 сылыгар анаммыта, оройуонна үлэ бөбө ытыллыбыта. Эстафета ирдэбилгэр санга сүүрэн быһытынан олонхоттон быһа тардыыны киллэрбиттэр этэ. Онон уустуктардаах культура эстафетата буолан ааспыта. Онон зоналарынан I түһүмэх концерт ыппыппыт. Буонайтан — Дмитрий Жирков — «Ньургун Боотур» олонхоттон быһа тардан олонхолообута, Молодежной зонаттан Попова Мария Спиридоновна — Уот Уһутаакы, кулууп зонатыттан — Ирина Ларионова — Кыыс Кыскайдаан оруолларын толорбуттара. Төлорооччулартан бастаан Дмитрий Жирков культура эстафетатын концерыгар кыттан дипломант аатын ылан үөрбүтэ-көппүтэ. Урут даҕаны, билигин даҕаны олонхону ылбычча ыллыыр дьон суохтара. Концерпытын Хара нэһилигэр баран көрдөрбүппүт, ирдэнэр жанрдары барытын киллэрбиппит. Онон үчүгэй концерт көрдөрөн кэлбиппит.

Баишева Альбина Семеновна,
Культура дьэтин директора

Хаптабай, 30.05.2013 с.

Биһиги Хаптабайбыт нэһилиэгэр 1993 сылтан саҕалаан олонхолору туруоруу

1. «Саха төрдө Сабыйа баай тойон» (1921 с.); «Ньургун Боотур» (1947 с.) олонхолору Хаптабайга Харыйалаах диэн сиргэ оруолларынан оонньуу быһытынан Н.И. Степанов-Ноорой туруорбута. Оруоллары Догдонго, Хара, Тыраһа нэһилиэктэрин дьонноро оонньообуттара.

2. 1993 сыл. 6 саастаах бастакы кылаас оҕолоругар П. Ойуунускай «Ньургун Боотур» олонхотуттан быһа тардан оскуолаҕа, кулуупка туруорбуппут. Музыкальной салайааччы Попова Мария Спиридоновна, кылаас салайааччыта Российской Федерация үөрэбин туйгуна Захарова Розалия Герасимовна.

3. 2006 сыл. «Ньургун Боотур» олонхоттон быһа тардыбытын Төхтүргэ «Олонхо дойдутун оҕотобун» көрүү-конкурса 4-с кылаас оҕолоругар бэлэмнээн туруорбуппут. Кылаас салайааччыта Олорчихонова Елена Яковлевна, туруорааччылар Попова Мария Спиридоновна, Захарова Розалия Герасимовна. Бу кылаастан дьобурдаах оҕолор көстүбүттэрэ:

- Григорьева Полина — Кыыс Кыскайдаан,
- Афанасьева Тая — Туйаарыма Куо,

— Аммосов Айсен — Олонхот олонхоттор,

— Терентьев Женья — Абааны бухатыра.

Сценарий суруйан кинигэ таһаартарбышпыт. Олонхот «Көрөөччүлэр биһирэбиллэрэ» номинацияга тиксибитэ.

4. 2006 сыл. Олонхо сылыгар оҕолорго художественнай самодеятельность фестивалыгар «Үрүлү Бэргэн» (М. Эверстова-Обутова) олонхоттон быһа тардан туруоран лауреат аатын ылбышпыт. Сүрүн оруолларга Тая Афанасьева, Дима Жирков оонньообуттара (туруорааччы Захарова Розалия Герасимовна).

5. 2006 сыллаахха нэһилиэккэ культура уонна спорт эстафетатыгар М. Эверстова-Обутова «Үрүмэччи маҕан аттаах Үрүлү Бэргэн бухатыра» олонхотун туруоран улууска дипломант буолбушпут. Сүрүн оруолларга Терентьев Альберт Егорович, Афанасьева Матрена Егоровна, Терентьева Мария Андреевна, Игнатьев Владимир Иванович ситиһиилээхтик оонньообуттара, туруорааччылар:

— Петрова Валентина Семеновна,

— Захарова Розалия Герасимовна.

6. 2013 сыл. Олонхо ыһаҕар аналлаах культура уонна спорт эстафетатыгар П. Ядрихинской-Бэдьээлэ «Дьырыбына Дьырылыатта» диэн олонхотун туруорбушпут. Сүрүн оруолга эдэр тойуксут Жанна Алексеева оонньообута, Бухатыра — Терентьев Альберт Егорович, иилээн-саҕалаан салайан туруорбуттара Кларова Александра Николаевна, Захарова Розалия Герасимовна.

Улахан талаана суох да киһи, билигин дьону түмэн, аудио-видео дискэ көмөтүнэн олонхону туруоруон сөп. Онно баҕалаах, дьобурдаах дьону талан, көбүлээн биэриэххэ наада. Оннук дьоннор нэһилиэк аайы бааллар. Билигин кэмнэ олонхону сэнээрээччи, биһирээччи элбээн иһэр дии саныбын.

Захарова Розалия Герасимовна,

РФ үөрэҕириитин туйгуна,

Учууталлар учууталлара

2013 с.

Уруйдан, улуу олонхо!

Мин оҕо сааһым Харыйалаахха, «Мэнэйик», кэлин Крупская аатынан колхозка ааспыта. Аҕам Афанасий Степанович Ларионов Аҕа дойдуну сэриитигэр бастакы ыңырыыга барбыта. 1943 с. Калининскай уобаласка «сураҕа суох сүттэ» диэн биллэри кэлбитэ. Эбэм сиэннэрэ Оконешников Степан, Василий, Ларионов Семен Егорович сэрииттэн төннүбэтэхтэрэ, биллэриилэрэ да суох.

Ийэм Ларионова Евдокия Семеновна аҕабын солбуйан 1941—1948 сс. обуруот биригэдьириинэн, кыладыапсыгынан үлэлээбитэ. 1950 с. ыалдьан 39 сааһыгар өлбүтэ. 1942 сылтан сэрии ыар сылларыгар оҕо аймахха тиксэр үлэ бары көрүнгэр үлэлээбитим. Тулаайах уонна доруобуйам мөлтөх буолан үөрэммэтэбим. Эмтэнэ-эмтэнэ эргин систиэмэтигэр суот-учуот үлэтигэр 35 сыл үлэлээн пенсияҕа тахсыбытым.

Олонхо диэни 1939—1940 сс. бастаан истэн сэнээрбитим. Бэс күөлүн сайылыгар Ларионов Сүөдэр оҕонньордооххо Сэмэн, Өлөөнө диэн кэргэнниилэр олороллоро. Кинилэргэ буолуо, Тонг Суорун, Тутас (иккиэн Бурнашевтар) диэн оҕонньоттор кэлбиттэрэ. Тонг Суорун үрдүк унуохтаах, Тутас кыра собус, лэнкэгэр төбөлөөх, суон собус, лос курдук киһи этэ. Тутас син олоро түспүтэ быһыылаах. Тонг Суорун барар-кэлэр этэ.

Биир киэһэ сайылыкпытыгар олонхо диэн буолбута. Биир-биир кэпсээн-ипсээн, ыллаан-туойан бөбө буоуллулар. Илиилэрин сыһаахтарыгар тутан, аһаар илиилэринэн тобуктарыттан тардыһан олорон ыллыыллара. Мустубут дьон сөп-сөп «Ноо!» диэн сэнээрэллэрэ. Оҕо аймах хантаһан олорон сөбүлээн истибиппит.

Сэри кэнниттэн 1947 — 1946 сс. Верховнай Совет быыбара буолбута. Онно этээстээх оскуолаҕа улахан бырааһыннык буолбута — хос аайы араас тэрээһиннэр буолбуттара. Биир хоско олонхо буолбута. Онно Алаастан Скрябин Федор, биһигиттэн Алексеев Петр (Маастар) ырыаларын истибитим. Кэлин эһэм аахха олорон Скрябин Ф.Н. олонхолуурун истэр этим. Кэлин эһэм Гаврил Колесов «Ньургун Боотур» олонхотун атыылаһыннаран ыалтан патефон уларсан, истэммит сөрү диэн сөбө, махтаһан турардаахпыт. Эчи, тыла-өһө чуолкайа киһи эрэ истэн олоруон курдуга. Онтон ыла онгостон олорон олонхо диэни истэ иликпин. Тылын өйдөөн иһиттэххэ, өбүгэлэрбит олохторун уустаан-ураннаан кэпсииллэр, бухатыырдары туойаллар.

Биһиги сэри сылларын оҕолоро олус эйэлээх-көхтөөх этибит. Дьаарбанна оттуу сылдьан эдэр ыччат киэһэ мустан ыллыырбыт-туойарбыт. Ордук Алексеева Т.П., Ларионов С.Р., Ларионова Х.Р., Максимова В.Е., Ларионова Е.К. дьобурдаах этилэр.

Билигин өбүгэлэрбит үгэстэрин сөргүтэн, олонхону, оһуохайы өрө тутан сайыннараргытыгар баҕарабын.

Ларионова Лидия Афанасьевна,
тыыл, үлэ ветерана, советскай эргин туйгуна

17.02.2013 с.

II ХАПТАБАЙ (ТЫА ХАПТАБАЙЫН) НЭБИЛИЭГЭ

Григорьев Семен Иванович-Омун Сэмэн (1890—1974)

Мэнэ Хангалас улуунун Тыа Хаптабайа дэнэр Тамма үрэх орто сүүрүгүн Улуу Тобойугар олохтоох I Чаалый аҕатын ууһугар Махсабалтан төрүттээх Бэппээйик Уйбаан улахан уола Григорьев Семен Иванович-Омун Сэмэн диэн идэтинэн булчут, түүлээхчит, балыксыт, айылҕатынан дьылдыт, билгэһит, сэһэнньит, былыргыны билээччи, отоһулуур, от тэрилин, сэбин-сэбиргэлин, балык булдун тэрилин (ордук чуолаан тууну, ардыаабы, тымтайдары, тус иһити энин) онгорор киһи олорон ааспыта. Бу киһи мин аҕам буоларынан, олонхолуурун туһунан тугу өйдүүрбүн суруйабын. Оһоһос түгэбинээби оргунньук оҕо буоламмын, ороһулаан төрөөммүн, ийэлээх аҕабар аҕамсыйан кырдыалларын саҕана соботох хааламмын ороон оһолошпун дьоллоохпун. Онуоха эбии мин улаатарым саҕана дойдубутугар начаалынай оскуола аһыллан ордук табыллыбытым. Үрдүбүнэн баар улахан эдьийдэрим оһолорун сайыннары, сороһор кыһыннары даҕаны көрөр, батыһыннаран сэнньэлитэр ахан этим эрэри, үгүстүк үһүөйэбин оһолорбутун өйдүүбүн. Улахагтартан кыралара эдьийим аах ол Улуу Тобойбутугар оһолорбуттара эрэри, туспа буруолаах этилэр. Улахан эдьийдэрим бөдөн бөһүөлэктэринэн кэргэн тахсыталаан, кыра эдьийим кинилэргэ оһолорон үөрэнэн, оҕо көрөөччүнэн сылдыбыта, онон оннук бүөмнээн хаалыталыыр эбиһит. Сэри кэмигэр төрөөн төннүбүт уолаттар арытыалаах буоламмыт, кыра эдьийбинээн аҕастарбытыттан балачча балыспыт. Ийэм-аҕам миигин эбэ-эһэ буолан оһолорон төрөһүттэрэ. Соботох убайым Магаданынан, Чукотканан геологтаан баран хойут эргиллэн кэлэн ыал-күүс буолбута.

Дэ итинник оһолдохпугуна аҕам, үксүн сагата суох бэйэтэ, сороһор айаҕа аһыллан, онгостон оһолорон күөдүйэн кэлэ-кэлэ, иһиттэн сэһэргиир буолара. Уонна кини биһикки иккэйэбин оттуур, балыктыыр, быһыт быһар, илимниир, туулуур, туһах көрөр, сатыы да, аттаах да ыраата барар буоларбыт, ол сылдьан айаҕа хам буолбат этэ — айылҕаҕа, сиргэ-уокка табыста да атын киһи буола түһэрэ. Төрүччүбүтүн ордук таптаан, кичэйэн кэпси сатыыра — тарбаҕар батты-батты Мэнэбилтэн тийэ тобус сүһүөгү ааҕара, хаһан даҕаны Хангаластарбыт диэбэт этэ. Ону ити билигин биллэххэ, Багдарын Сүлбэ да суруйарынан, А.М. Апросимов да этэринэн, Чаалый икки Мөнүрүөн икки аҕатын уустара, кырдык Мэнэлэр эбит.

Аҕам миэхэ кэпсиир сыллара иннэ 60-ус сыллар этэ. Оччо-

лорго ити иннинээби, сэрии сылларыгар курдук олонхоһуттары сэнээрэр уурайбыт кэмэ эбит. Төттөрүтүн туох баар сахалыыны барытын кээр тарыйар, саба сатыыр ухханын кэмэ. Мин букатын биирдэ да оһуохайдаабакка, тойук туойар киһини истибэккэ улааппытым. Онон буолуо, аҕам олонхолоору гыммытын сэрийэр буоларым — киэһэ эрдэттэн онгостон, ааны хатаан, били этэргэ диэри түннүгү-үөлэһи бүөлээн баран сыта барара. Уонна ол сытан эрэ түүнү быһа олонхолуур идэлээбэ. Онон истээччитэ соботох мин этим. Дьон кини итинник олонхолуурун бабар букатын даа билбэттэрэ буолуо. Омум диэн хос аатын кини ити олонхолуур майгытыттан ылбыта буолуо дии саныбын. Этэрим курдук, үксүгэр сангата суох бэйэтэ, быллыргыны, сэхэни-сэппэни, номохтору уонна оттон саамай дьэтин — булт мүччүргэннэрин — кэпсээри гыннабына омуна-төлөнө киирэр, сангата хойдор, мородулуу кутан-симэн киирэн барар идэлээбэ. Эр дьон миигин дьээбэлээри гыннахтарына кини сангатын үтүктэн «урут-урут, урут-урут» дэһэллэрэ уонна миигин туой «оҕонньор курдук кыыс» диэн хаадылыыр буолаллара.

Мин кини олонхолуур киэһэлэрин туох эрэ кистэлэннээх, кутталлаах эрээри тартарыылаах диэн билэрим. Ийэм букатын сөбүлээбэт этэ: «Оо-дьэ, эмиэ онолуйара киирбит ээ», — диэн буолара, тилирталыр туттара, оһохпут кэннин диэки иһити-хомуоһу тыаһатара. Оттон мин испэр аҕам диэки этим. Мас собуруокка нөнүө кинини кытта сэргэстэһэ ороммор сытынан кэбиһэрим уонна дьэ истэн киирэн барарым. Өйбөр ол түгэннэртэн Бүдүрүйбэт Мүлдүө Бөбө, Дьулуруйар Ньургун Боотур диэннэр бааллар. Ол дыкти түүннэр түүл-бит икки ардынан курдуктар эрээри, мин ис айылгыбар тыыннаахтар — тыллыын-өстүүн, ырыалыын-тэтимниин, туох баар эйгэлиин. Кини ити ураты туругар кыһынҥы уһун түүннэргэ киирэр этэ — ол эмиэ айылбатынан эбит. Мунха, куйуур энгин диэн үгэс мин кырабар тохтоон сылдыар этэ, сайын күүлэй кэлиэ дуо — куруук биригээдэбэ оттуугун. Онон ол кыһын эрэ солотуйа түһэн, ону да түүн кистээн олонхолоон сылдыахтаатаба. Ыйы ыйынан бултуу барара, түүлээбин аҕалан дьээбит хас муннугун аайы өһүбэ диэри өрөһөлүү кыстаан кэбиһэрэ уонна ону ийэбинин астаан-танастаан, тутан-хабан кэбиһэллэрэ, мин эмиэ тиин сүлсэн, энгин гынан көмөлөһөр буоларым. Дьол даа этэ.

Туох баар саха номоһун барытын аҕабыттан истэн билбитим, оскуолаба итини оччолорго үөрэппэт этилэр. Аҕам өссө тайбаба таһаҕаска сылдыбыт араас быһылааннарын, онно сылдьан истибит номохторун-үһүйээннэрин кэпсиир идэлээбэ, олонхотун онтон илдьэ кэлбитэ эбитэ буолуо. Биһиги эргин олонхоһут баарын киһи истибэт. Ити билигин нэһилиэктэринэн ирдээн-тордоон туран бу

антология онгоро сатыбыт даҕаны да, Тыыллыманан биһигинэн ким даҕаны тугу даҕаны күтүөннээби эппэт, этэн-кэпсээн тийээн кэлбэт. Улаханник дьаныһан туран имири эспиттэр эбит диэн киһи дьулайа саныыр.

Кэлин, арыыйда улаатан истэхпинэ уонна Лоомтукаҕа көспүт кэннэ киниттэн эдэр оҕолор, сиппит-хоппут да дьон кэлэн бэрт уһуннук олорон кэпсээнин сурунан бараллара. Оччобуна ийэм биһикки дьалты буолан, тэйэн биэрэрбит. Ол суруйуулар бука архыыпка сыттахтара буолуо. Сурукка киирбитинэн кинини информатор быһыытынан Д.С. Макаров ыйарын билэбин (Народная мудрость: знания и представления. — Якутск, 1983.). Үчүгэй үлэтинэн, каадырабай булчут буолан былаанын куоһарбытын иһин «Кыым» хаһыакка тахсан турар, эмиэ ити 60-70-с сс. кирбиилэригэр.

Дьылдыт этэ, онон кыра эрдэхпиттэн саас ахсын киниттэн тойоттор кэлэн анаан-минээн дьылы ыйдаран, сүбэлэтэн баралларын өйдүүбүн. Олортон тойон Бөтүрүөп ордук бэлиэ киһи этэ — миигин көтөбөн олорон аҕабын кытта кэпсэтэр буолара, онно бу киһи тыына, сыта, танаһа-саба мааныта уонна ис-иһиттэн тыгыалыы, илгийэ олорор уоҕа мин өйбөр баар. Чахчы харизмалаах, дьыннээх салайааччы, түмүс киһи этэ. Аҕам суруммут хас даҕаны тэтэрээтин Хаатылыматтан Перевалов учуутал ылан сылдыбытын бу кэлин биирин эрэ нэһиэлэ ирдээн буллараан турабын. Дьыл эргиерэ алталыы сыл буола-буола хатыланар диирэ, уон икки сылы эмиэ этэрэ. Билгэтэ чахчылаах буолан сыллата ыйыталаһа кэлэн эрдэхтэрэ дии саныбын. Химическэй харандааһын силимэтии-силимэтии уһун иһигэр ботугураан суруйа олороро бу баар. Хас сарсыарда, киэһэ аайы сурунар идэлээбэ. Ботугуур идэтэ куруук да баара — суолга хааман иһэн туой ботугуруу иһэр — ити туһаһытын, быһыппытын көрө барарбытыгар, оттуу сылдьан, аһытын мэнгэстэн айаннаан иһэн. Онно соробор ол олонхотун да этэр быһыылааҕа, бэйэтэ тугу саныырын да сана онгосторо. Кигинэйэн ыллыыр да буолара.

Маны барытын ырыгалыы санаатахха, аҕам барахсан саха айылбатын, саха олонхоһутун бары майгытын барытын иһигэр ингэрэн илдэ сылдыбыт эбит. Кини миигин 60-нүс хаарыгар, ол аата улахан мөһүлгэтигэр «онгорбут», ол кэннэ дьэ ситэн-хотон олонхото тиллибит, уһуктубут эбит. Уонна атыны саха сатыырын барытын сатыыр, этэрим курдук оннообор бэйэтэ отоһулуур, түөннүүр этэ.

Г.С. Попова-Санаайа,
*кыыһа, ХИФУ профессора, п.н.к.,
Тыыллыма нэһилиэгин бочуоттаах гражданина*

ХАРА НЭҢИЛИЭГЭ

Слободчиков Григорий Егорович-Тэлээркэ

Слободчиков Григорий Егорович-Тэлээркэ, бу дынгнээх Слободчиковтар ол сағанаабы улахан убайдара этэ. Киэнг-холку көбүстээх, абыях сангалаах улахан сүдү адаарыйбыт офонньор этэ. Сылгы төбөтүн курдук улахан ньолбойбут төбөлөөбө, мэлди кырынан хаамара, атын сири көрө сылдыар харахтааба. Абатын аатын Егорович диэбиттэр, Дмитриевич буолуохтаах.

Биир соботох механик үөрэхтээх уола эдэр сааһыгар мунурдаах ыарытыттан өлбүтэ. Оччолорго мунуурдаах диэн ыарыны Майаба операциялаабат этилэрэ. Ол кэннэ оболообун өйдөөбөспүн. Оболор санааларын олуһун табар быһыылааба. Тукаам, тукаларым диэн тыллары үгүстүк туттара. Ону ааһан оболору мэнгиэлиир, үлэбэ көбүлүүр тыллааба-өстөөбө. Холобура, «Оболоор, бу алааһы бүтэрэ охсон кэбиһиэбин, бүтэрдэпитинэ бары оонньоохпут», — диирэ. Ол эрэри биһигинниин оонньообутун тобо эрэ өйдөөбөспүн. Оонньообот, оонньоппот да быһыылааба.

Улуу кыайыы ыһаабар Чүүйэ абыях ахсааннаах офонньотторо сатыырдыын-сатаабаттыын бары ким олонхоттон, ким бэйэтин тойугунан ыллаабыттара-туойбуттара. Оччолорго мин тобустаах бэдик эбиппин. Ол онно бу Киргизэлэй офонньор абааһы улун сүрдээнкэптээн толорбута сүрдээх этэ. Онуоха эбии бэйэтин тас көрүнгэ сөп түбэхэрэ. Аһаас, сатаарыйбыт күүстээх куоластааба. Хайдах эрэ илэ илиэһэй абааһы бэйэтинэн айахтата турарын курдук туттарахапта. Ол иһин буолуо, өйбүттэн-санаабыттан сүппэт.

Бу офонньор бэйэтэ олонхолоох быһыылааба. Улахан дуорааннаах бырааһынныктарга — Өктөөп, Санга дьыл, Маай, Ыһаах курдук үөрүүлээх-көтүүлээх күннэргэ ыллы-туойа олорор буолара. Оччолорго мэниктии да сылдьан болбойон истэр буоларым. Чуолкайын билбэтим гынан баран, эһэм этэринэн, поэт, суруйааччы Күннүк Урастыырап, бука, Майаба үлэлиир кэмэ буолуо, хонноро сытыаран олонхолоппут сурахтааба. Ол аата бэйэтэ олонхолообо эбитэ буолуо. Мээнэ ынгырыллыбатах кырдыаас буолуохтаах.

Онон Григорий Егорович (Дмитриевич) Слободчиков Мэнгэ олонхоһуттарын ортолоругар улаханник биллибэтэр даҕаны, Түөлбэ (алаас) олонхоһутун быһыытынан билиниллиэн сөп этэ. Абатын аата чуолкайданнабына сатаныһык.

В. Захаров. Бука, бэйэтэ олонхолообо буолуо // Эркээйи. — 2010. — Алтынны 28 к.

* * *

Биһиги нэһилиэкпитигэр былыр Слободчиковтар-Тэлээркэлэр (Тэлээрэрдэр) диэн ыаллар Хатыннаах алаас салгытыгар Күтэр Саахтаах диэн сиргэ балабан дьиэбэ ололбуттара.

Бу ыал улахан туох да баайа суох, көннөрү оччотооҕу тыа ыалын сиэринэн, бэйэлэрин көрүнэн ололбуттара. Аҕалара Егор Слободчиков олонхот буолан, ааһан иһэр айанныттар соробор хонно-өрөөн олонхолотон ааһалара үһү. Сааһыары-күн уһаан халлаан сыллыытыта Дьөгүөр бэйэтэ хасты да хонукка дьиэтиттэн баран кэлэрэ үһү. Арааһа ханна эрэ олонхолоон кэлэрэ буолуо.

Дьөгүөр икки уоллааҕа: Байбал уонна Киргиэлэй.

Байбалга аҕатын талаана сыстыбатах, ыллаабат-туойбат, олонхлообот эбит. Көннөрү, дьиэ таһынааҕы үлэни кыайа-хото тутар бэрт сэмэй киһи буола улаатан испит. Кини кэргэннэммэккэ, киниттэн туох да оҕо-уруу хаалбатах, бэйэтэ эдэрчи сылдьан, оччотооҕу эмптомп суобунан, эрдэ суорума суолламмыт.

Иккис уол Киргиэлэй, таптал аата — Куттай. Аҕатын туйабын хатаран, олонхот буолбут.

Хаста даҕаны Бөкө олонхотунуун Николай Иванович Степановтыын-Нооройдуун сайын ыһахтарга биригэ олонхолууллара, олонхолорун дьонго-сэргэбэ иһитиннэрэллэрэ.

Ааспыт үйэ отутус сылларын сабаланытыгар Быдай оскулатыгар бу оскуола учууталынаан Иннокентий Егорович Скрыбыкины кытта Григорий Егорович Слободчиков-Тэлээркэ «Уол Туйгун бухатыр» диэн олонхону спектакль онорон сценаҕа көрдөрбүттэрэ.

Бу спектакльга нэһилиэк олохтоох ыччата бэрт көхтөөхтүк кыттыбыта. Кинилэр ортолоругар Василий Прокопьев, Ефим Яковлев, Михаил Скрыбыкин, Петр Уваровский, Григорий Слободчиков-Тэлээркэ бааллара.

Күннүк Урастырап-Новиков Владимир Михайлович культура отделын сэбиэдиссэйинэн үлэли сылдьан сотору-сотору Тэлээркэни, Майаҕа ыңыран киллэрэ-киллэрэ олонхолоторо уонна бэрт элбэҕи сурунан ыллара үһү.

Киргиэлэйдээх өтөхтөрө Хатыннаах алаас үрдүгэр Мундулаахтыр суол кытытыгар баара. Кэнники кинилэр дьиэлэрин Платонов Уйбаан Дьөгүөрэбистээх атыллаһан баран Чүүйэбэ көһөрөн киллэрэн туттан билингээннэ дылы ололорлор.

Аҕа Дойду улуу сэриитин кэмигэр Киргиэлэй саастаах уонна харабынан мөлтөх буолан сэриигэ барбатах, оҕолору, ыччаттары мун-

нхан сайынын окко, күһүн-саас от, бурдук хомууругар холкуоска үлэлэтэрэ, кыһынын холкуос ферматыгар үлэлиирэ.

Киргизэлэйтэн Баһылай диэн уол төрөөбүтэ. Ол Баһылай — Раиса аҕата. Киргизэлэйтэн Раиса соботох сиэн.

Баһылай улаатан, үөрэхтэнэн Ленин аатынан бөдөнсүйбүт холкуоска мэхээнник буолан бэрт ситиһиилээхтик үлэлии сылдьан 30-ча эрэ саастааҕар, Раиса 9-тааҕар, мунурдаабынан ыалдьан өлбүтэ. Ыалдыа сыттабына бүтүн Чүүйэ бөһүөлөгин дьоно учаратынан киирэн ыарыылаабыттар.

Киргизэлэй 1963—64 сыллаахха Раиса Васильевна 7 кылааска үөрэнэ сырыттабына ыалдьан өлбүтэ.

Раиса Васильевна билигин 4 оҕо амарах ийэтэ, элбэх сиэн эйэбэс эбээтэ, бочуоттаах сынныалангар таптыыр Хатыннаах алааһыгар уолунаан Василийдыын олороллор.

Сиэнэ Стручкова Раиса Васильевна

* * *

Убайа Павел Егоровичтыын Күтэр саахтаах алааска, кэлин Хатыннаах күөлүн үрдүгэр, онтон Чүүйэ дэриэбинэтигэр дьиэ туттан олорбуттара. Кинилэр Чүүйэ төрүт олохтоохторо буолаллар. Икки ыанар ынахтаах дыдангы ыал этилэр. Колхозка киирэн баран Павел Егорович сотору өлбүт, оҕо-уруу хаалбатах. Григорий Егорович Көлөттөн Уваровская Татьяна Николаевна диэн дыахтары кэргэн ылан Василий диэн уолламмыт. Кэргэнэ өлөн уола Василий кыратыгар огдообо хаалбыт. Колхозка киирэн эмиэ атын дьон курдук ыарахан хара үлэни барытын үлэлээбитэ. Сэрии сут сылларыгар атын улуустарга баран оттоспута, кыра оскуола оҕолорун салайан сайын окко, күһүн хомуурга үлэлэтэрэ үһү. Онно Петрова Февронья Ивановна, Васильева Марфа Тихоновна, Осипова Екатерина Ивановна, Васильева Мария Евстропьевна үлэлээбиттэрэ үһү. Сымнаҕас, мээһэ саҕата суох, көрсүө, көнө оҕонньор этэ. Сахалы туойар, олонхолуур идэлээх дирилэрэ. Сэрии кэнниттэн кыайыы ыһыаҕар туруоруллубут олонхоҕо кыттыбыта үһү. Кини аата хам-хаадья улуус хаһыатыгар уонна биирдэ «Хотугу сулус» сурунаалга ахтыллан, хаартыската бэчээттэнэн турардаах. 1967 с. Майаҕа оҕолорго Степанов Н.И.-Ноорой уонна Слободчиков Г.Е.-Тэлээркэ ааттарынан сахалы тойукка конкурс ытыллан турардаах. Тэлээркэ уола Слободчиков Василий Григорьевич 1928 с. төрөөбүт. Кыратыгар ийэтэ өлөн Хатаска таайыгар Уваровской Петр Николаевичка (Сэгэйэ)

иитилибит. Сэрии бүтүүтэ 7 кылааһы бүтэрэн, тракторист үөрэбэр үөрэнэн манна кэлэн трактористаабыта. Майаба МТС-ка трактор өрөмүөнүгэр киирэ сылдьан МТС директора Ислам Шайгулович Мансуровы кытта билсэн, добордоһон, киниттэн үөрэнэн техниканы үчүгэйдик бас билэн, биир бастын үлэһит буолбуга. Кэлин өлүөр диэри Ленин аатынан колхоз кылаабынай механикага этэ. Үлэлии турар массыынананы, тракторы туга алдыанаары гыммытын тыаһыттан истэн этэн биэрэрэ үһү. Дьибэ-уокка тохтоон олорбот этэ, өрүү үлэ үөһүгэр сылдьара. Оччотообуга «Ленин» колхоз улахан этэ. Чүүйэ, Хара, Лоомтука, Хаатылыма, Ороссолуода, Хаптабай биригээдэлэрэ киирэллэрэ. Олору кэрийэ сылдьан алдыаммыт техникаларын барытын өрөмүөннүүрэ. Саас ыһыыга, күһүн хомуурга туттулар массыыналары бэлэмниирэ. Ол быһыыгар күһүн хамбаайынынан учаастактары кэрийэ сылдьан бурдук бысыһара, суоппардыыра, сайылыктары көһөртүүрэ, таһаһас таһара. Баһылай эйбэс, үчүгэй майгыннаах, сүрдээх бэһиэлэй күлүүлээх-оонньуулаах ул диир этилэр. Хормуоскаба, бала-лайкаба үчүгэйдик оонньуура, ырыаһыт эбитэ үһү.

1947 с. Васильева Мария Евстропьевнаны кэргэн ылан биир кыыс оҕоломмуттара. Кэргэнэ Мария 1953 с. ыалдьан өлбүтэ. Ийэтэ өлбүтүн кэннэ кыһын Раяны кэргэнин дыно Ньомууһалар ииппиттэрэ. 1958 с. иккиһин Ларионова Татьяна Васильевнаны кэргэн ылбыта. Кинилиин үчүгэйдик олорон иһэн 1959 с. эмискэ мунурдаабынан ыалдьан өлбүтэ. Василий Григорьевич кылгас да буоллар чабылхай олобу олорон ааспыта. Билигин сиэттэрэ кини олобун салбаан үлэлии, үөрэнэ сылдьаллар. Ити курдук үлэлээн, олорон ааспыттара, Чүүйэ сайдарын, тупсарын туһугар, сэмэй кылааттарын киллэрсибит Чүүйэ төрүт олохтоох боростуой үлэһит дыно: Васильев Евстропий Платонович, Атласова Акулина Михайловна, Васильев Дмитрий Евстропьевич, Слободчиков Григорий Егорович, Слободчиков Василий Григорьевич. Кинилэр сырдык ааттара ыччаттарын өйдөрүгэр-санааларыгар өрүү үтүө холобур буолан үчүгэйгэ угуя, ыңыра туруоҕа.

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Дмитриев Никифор Федорович

Аҗа Дойду сэриитин кыттыылааҕа. 1943—1945 сс. ЗБФ. 5-с туспа медсан. рота. «Японияны кыайыы иһин» мэтээлинэн наҕараадаламмыт.

Дьонго-сэргэбэ биллибит, биирэммит олонхоһут, холку, дьонун-мааны кырдыаҕас, кыайыгас, хоһуун үлэһит этэ. Колхоһугар оһуруотчут, отчут, оһохчут, быһыытынан биллэрэ. Отутус сыллар ортолоруттан кэлии кэрийдэргэ сыстан, кинилэри кытта ыкса алтыһан оһуруот аһын үүннэрэр ньымаларыгар үөрэммитэ. Сайынын аайы колхоһугар хортуопшуй, оһурсу, помидор, эриэһэ, турнепс үүннэриитигэр оһолору салайан үлэлэтэрэ. Сыл көтө-көтө сири уларытан Туустаахха, Мооро көнгүһүн үрдүгэр, Бадаайы бааһынаатыгар, Майа илин баһыгар, Улуу Сыһыыга, бэл Чүүйэ халдыаайытыгар тийэ хаппыыста оһордоллоро. МТС иһинэн тэриллибит аһыах ыйдаах курска үөрэнэн «Оһуруот аһын үүннэри маастара» диэн диплому ылбыта.

Кини тутгар сэбин-сэбиргэлин бэйэтэ илиитинэн-атабынан тутан табыгастаах, тупсабай гына онгосторо, от оһсуутугар миэстэлэхэрэ, мүһэнэн наҕараадаланара.

Сэри иннинэ Сталин аатынан колхоз ыанньык ынах уонна сибиинньэ фермаларыгар санга хотоннору кылгас болдьоххо үчүгэй хаачыстыбалаах гына тупшутун иһин, Бүтүн Союзтаабы Бочуот кинигэтигэр киллэриллибит. Ол Үлдүгүһтээххэ тутуллубут хотоннор оһохторун Никифор Федорович тутуспут.

Оройуонтан хас да туттааччыны кытта талыллан Дьокуускай куоракка икки мэндимэннээх дьыэлэр тутууларыгар үлэбэ кэлэр. Онон куоракка Аппа унуор кини тутуспут дьыэлэрэ билиннээннэ диэри тураллар.

1957 с. Лоомтука элетростанциятыгар үрдүк итииһи тулуйар кирпиччэнэн «Мирипольской» диэн оһоһу тупшута, харчынан бириэмийэлэммитэ. Никифор Федорович кэргэнэ Дария Павловнаҕа оһо маһыттан сабалаан, хатынтан, удьурхайтан аска-үөлгэ туттуллар тэриһи, хамыйах, ытык арааһын онороро. Тимир оноруктарга эмиэ сыһыаннааҕа, саа уоһа түллүбүтүн кытары көннөрөрө. Алюминийтан кутан дьыэ кэргэттэригэр анаан тус-туһунан ойуулаах ньуоска кутаттыыра, баахыла тимирин онороро.

Дьокуускайга тутуу үлэтигэр сырыттабына Дмитрий Кононович

Сивцев-Суорун Омоллоон кинини көрсөн, кэпсэтэн, суруйааччылар Союзтарыгар анаан анкета толорторон ылбыга архивка баар.

1947 с. Майаба РДК сыанатыгар олонхоуттар хаһыа да буолан түмсэн олонхо толорбуттара («Бэриэт Бэргэн»). Сыанаба кестөр, оонньонор тэриллэрин барытын бэйэлэрэ онгорбуттар. Абааһы уолун төбөтүн хара суор тумсугар тутан сыананы быһа көшпүтэ, кыталыктары кытары көтүспүттэрэ көрөөччүлэри сөхтөрбүтэ, дыктиргэппитэ. Бухатыыр бэргэһэтин ат төбөлөөх гына туоһунан сыһыаран онгорбутун оболоро өйдүүлэр».

*Лууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Васильев Тихон Гаврильевич

Васильев Тихон Гаврильевич, 1915 сыллаахха бям ыйын 15 күнүгэр, уруккута III Нөөрүктээйи нэһилиэгэр, Хомпу учаастагар, орто бааһынай дьэ кэргэннэ төрөөбүтэ. Бииргэ төрөөбүттэр алтыа этилэр. Ажата — Васильев Гаврил Николаевич, ийэтэ — Васильева Акулина Ефремовна. Убайдара — Васильев Василий Гаврильевич, Петр Гаврильевич, Павел, Николай, эдьийэ — Марина.

Көрөөччүлэр кини айар үлэтин маастарыстыбалаахтык туойарын сөбөллөр этэ. Тихон Гаврильевич хоһоонноро аан бастаан 70-с сыллардаахха оройон хаһыатын страницаларыгар тахсыбыттара. Автор төрөөбүт дойдутун айылбата кэрэтин, үлэһит дьону, Ийэ дойдуну, партияны, эйэни, Өктөөбү уруйдаан-айхаллаан туойара. Холобур, Ийэ дойду кэскилэ диэн тойуга Кыайы 40 сылын юбилейыгар анаммыта. Оттон Үлдүнэхтээх алаас үлэһит дьонугар диэн тойугар төрөөбүт алааһын маһын-отун, ыанньыксыт кыргыттар үлэлэрин ойуулуур.

Кини сааһа сэттэ уон иккитэ. Ожо сааһа гражданской сэрии уонна бастакы пятилеткалар сылларыгар ааспыта. Оскуолаба үөрэнэ киириэбиттэн, сырдык олох иһин охсуууга турбута. Олоххо активной позициялаах комсомол үөрэбэ суох буолууну суох онорууга элбэх үлэни ыппыта, культурнай-сырдатар үлэни баһылыыра-көбүлүүрө, концерттарга кыттара.

Финансистер курстарын бүтэрэн, налоговой уонна страховой ин-

спекторынан, кэлин колхоз председателин солбуйааччынан, атыылааччынан, кыладыапсыгынан, биригэдьииринэн ананан үлэлээбитэ. Кини общественной үлэбэ активнайдык кытара. Ону комсомольскай баһылыгынан, партийнай тэрилтэ секретарынан, табаарыстыы суут председателинэн, пропагандиһынан үлэлээбитэ туоһулуур.

Тихон Гаврильевич — Аҕа дойду Улуу сэриитин активнай кыттыылааҕа. Кини хас да бойобуой уонна үлэ медалларын кавалердара.

Т.Г.Васильев — уус-уран самодеятельность ветерана, бастакы фестиваллар лауреаттара. Хара нэһилиэтин дьонун түмэн, 1974 с. бэйэтэ суруйбут «Эрдийэ Бэргэн» олонхону сценаҕа туруорбуттара. Манна норуот ырыаһыта, олонхоһут Николай Иванович Степанов-Ноорой Сири Сириэдимэн бухатыыр оруолун толорбута. Олонхо 17-с оройуоннааҕы культура уонна спорт эстафетатын лауреат аатын ылбыта. Эрдийэ Бэргэн оҕонньор оруолун Васильев Тихон Гаврильевич, Ардайдаана эмээхсин оруолун Хараҕа өр сылларга олохтоох библиотекаҕа үлэлээбит Алексеева Екатерина Михайловна толорбуттара. Маны тэнгэ олонхону туруорууга кулууп сэбиэдиссэйинэн үлэлээбит Попова Мария Филипповна, Григорьева Светлана Петровна, Иванова Татьяна Николаевна, Антонова Мария Петровна, Охлопков Егор, Афанасьева Зинаида Николаевна, Лукина Надежда Николаевна у.д.а. кыттыбыттара. Хара ыччаттара Ларионов Дмитрий Николаевич, Аргунова Татьяна Петровна, Охлопкова Марфа Михайловна, Григорьев Степан Семенович, Григорьев Дмитрий Петрович кыттыыны ылбыттара. Ол саҕана Ноорой кырдыаҕас оҕонньор этэ, сааһа 77 эбит этэ. Нооройдуун уруккуттан билсэллэр, кэпсэтэллэр этэ. Бөкөбө олорон Ворошилов аатынан колхозка үлэлии сылдьан, драматическай коллектив тэрийэн, Ноорой олонхотугар кытан оройуонна, республикаҕа тийэ кытталларын кэпсиирэ.

1976 с. «Чэчирии сайын үлэ, ырыа аргыстаах тыам сирэ! художественной самодеятельность фестивалын лауреата. 1979 с. 22-с оройуоннааҕы культура уонна спорт фестивалын лауреата, 1986 с. Улуу Өктөөп былааҕын аннынан художественной самодеятельность көрүү актыыбынай кыттыылааҕа. «Улуу Октябрь уруйдуубун!» тойуга Октябрь юбилейыгар анаммыта, Ленинскэй знамя оройуоннааҕы хаһыакка бэчээттэммитэ.

*Улууска ытыллар культура эстафетатын
рапорт матырыйаалыттан*

Петров Петр Филиппович-Тымтык

Мин аҗам Петров Петр Филиппович 1910 сыл от ыйын 12 күнүгэр Майа халдыаайытыгар, Бадаайы өтөбөр төрөөбүтэ, Хара нэһилиэгин (Көтөт Нөөрүктээйитэ) сиригэр. Аҗата Тураах Силип Бааска оҗонньор кыра уола улахан Хабырыыс (Экир), Балбаара диэн эдьийдээхтэрэ, кэлин Ларионовтарга (Хаптаҗай) кийиит буолан, Ларионовтары элбэппитэ.

Тураах Силиптэн мин аҗам, убайа Хабырыыс (Хабырыачай), балта Маайа Чонойоҗо Васильев Бүөтүр оҗонньор кэргэнэ этэ. Аҗам икки уоллаах, бастакы кэргэниттэн уола Баһылай эдэр сааһыгар 29-җар сэлликтэн өлбүтэ, 4 оҗолоох этэ. Мин иккис кэргэниттэн Афанасьева Александра Михайловнаттан соботох уолбун. Аҗам 1942 с. сэриигэ ынгырыллан баран 1943 с. улаханлык бааһыран 6 ый Горькай куорат госпиталыгар сытан баран төннөн кэлбитэ, нэһиилэ сангарара уонна аһыра. Сэриигэ барбыт сылыгар бастакы кэргэнэ уонна икки саастаах кыыһа ыалдыан өлбүттэрэ. Уолун Баһылайы дьон иитэ ылбытара.

Сэрииттэн кэлэн баран Хара советыгар, Чүүйэ колхозка, Ворошилов колхозка уонна II Холгумаҗа бэрэссэдээтэлинэн үлэлии сылдыбыта.

Бэйэтин Тымтык Бүөтүккэ диэн ааттаан этэллэрэ. Кэлбит-барбыт, сытыы саналаах-ингэлээх этэ. Ол да иһин буолуо, Степанов-Ноорой оҗонньор олонхоҗо уһуйулан, хас да олонхону толорбута биллэр. Олортон мин кыра сылдьан, бэйэтэ толорор олонхотун — Кубулҗаттаах хааннаах «Кулун Куллуштуур бухатыыр» олонхону толорорун истэrim. Ону таһынан «Ньургун Боотур» олонхону туруоралларыгар хаста да кыттыбыта.

Дэгиттэр да, наһаа кэлэн баран уонна уутугар-хаарыгар киирдэбинэ, киһи сүөргүлүүр курдук этэн-тыһынан бардахтарына, киһи куттанара.

Ийэм наһаа да аһары тыллаһан-өстөһөн эрэбин диэбитин, миигин абааһылартан харыстаан этэр дии санаабытым билигин да баар.

Аҗам бэйэтэ, социализм саҗана культурнай революция биир кэрэһитэ буолан, сэрии сирдэринэн сылдьан тойуктаан, олонголоон сылдыбыта, дьонго-сэргэбэ биллибитэ.

Биирдэ Москваҗа, Саха сириин культуратын уонна искусствотын

көрдөрөр күннэргэ ыгытаары гынан баран, комиссия, тангалайынан, тийһинэн претензиялаан сыыйан таһаарбыттара, ол тобото биллэр уонна ону бэйэтэ да өйдөөбүтэ. Чөл тиистээх, уостаах буоллар өссө да туойара, олонхолуура хааллаба. Суругунан-бичигинэн хаалларбыт олонхолоро суруллубут да буоллахтарына баһаарга уонна аахайбат сыһыантан буорту буолбуттара буолуо.

Ол курдук урут Чүүйэбэ дьиэлээх эрдэхпитинэ, ол дьиэ уонна эргэ ампаар билигин да бааллар. Араас хопполорго илиинэн, чэрэниилэнэн суруллубут тэтэрээттэр, кумаабылар бөбө хопполорго угулла сылдьалларын көрбүттээхпин, кэлин көһүүгэ ханна барбыттара билибэт. Офонньр бэйэтэ суруксут бөбөтө этэ да, сорох буукубаларын латинскайынан суруйар этэ, бутуйан, онон аабарга сүрдээх ыарахан этэ.

Биирдэ Чүүйэбэ уонна колхоз киинигэр Лоомтукаба быраата Петров Прокопийдыын (Буоллахтыын) «Ньургун Боотур» олонхожо сүрүн оруоллары, толорбуттара быһыылааба. Онно көстүүмнэрин бэйэлэрэ тимирдээн, ньаалбааннаан онгостоллорун өйдүүбүн. Олонхону толорууга хайдах туттан-хаптан толороллорун үөрэтэллэрин, киирэ-тахса көрөр этим.

Кэлин колхоз совхоз буолбутун кэннэ олонхону туруоруу олох да тохтообута. Саха норуотун культуратын, искусствотын биир кэрэ, улахан пааматынньыга олонхо кэлин да үгүс сылларга, үйэлэргэ салгыы салбанан бара турдун, онно кыттыспыт дьон ааттара үйэтилиннин.

Петров Михаил Петрович
олонхоһут **Петров Петр Филиппович**
(Тымтык Бүөтүккэ) *төрөппүт уола,*
СР тыатын хаһаайыстыбатын туйгуна

ХОЛГУМА НЭҔИЛИЭГЭ

Шестаков Яков Константинович-Ньимэс Дьаакып **(1869)**

«Мэнэ Хангалас Быраматыгар Шестаков Яков Константинович-Ньимэс Дьаакып диэн бэрт дьикти талааннаах, кэрэ киһи олорон ааспыт эбит.

Дьаакып көрүн-нарын, ырыатын-тойугун, үнкүүтүн-битиитин, кэрэ кэпсээннэрин, кырыымпатын-балалайкатын, хорумуоскатын-байаанын, ойууннуурун-кутуруарын, олонхотун-пародиятын кытары алтыһан улааппыт, үгүстүк көрбүт-истибит буоламмын, кини туһунан бэрт элбэҕи кэпсиир кыахтаахпын.

Дьяакып күөгэйэр күнүгэр, кыайар-хотор сааһыгар, үтүөкэннээх үлэһит, мындыр өйдөөх, көмүс тарбахтаах тимир уонна мас ууһа эбит. Биһиги кыра эрдэхпитинэ «Пятилетка» колхозка, пенсияба тахсыар диэри, тимир ууһунан үлэлээбитэ.

Дьиэни-уоту тутарынан, сэлэппиискэни охсорунан, холоуданы сууйарынан, арааманы баайарынан, оһоһу уурарынан, ыраах-чугас сирдэргэ аатырбыт мас ууһунан эмиэ биллэр. Таатталы балаһаны, ньиэмэскэйдии муннугу, биһиги диэки аан бастакынан онортообуттартан биирдэстэрэ кини дииллэрэ.

Дьяакып, эдэрчи сылдьан тииммэт-түгэммэт, быстар дьаданы буолан, аһыыр-таннар кыһалбатыттан Тайбанан, Охотскайынан, Владивостогунаан энсэн хас да сыл үлэлээбитэ үһү. Ол сылдьан кытайдары, ньиэмэстэри кытары бодоруспут, үлэлэрин-хамнастарын билсибит, бэл диэтэр, аһыйах тылы-өһү билбит, кэпсэтэргэ үөрэммит.

Дойдутугар кэлэн дьонун-сэргэтин кытары кытайдыы, ньиэмэстии кэпсэтэн улаханлык соһуппут. Кырдьан да баран ийдэбинэ биһигини, кыра оһолору, кытары омукуту кэпсэтэн ууга-уокка түһэрэрэ.

Аһыйах хоноот ыалларга дьиэ тутуспут, «ньиэмэскэйдии муннукутуубун» диэн өрө туран кэбиспит. Бэйэтинэн маастардаабыт, ыйан-кэрдэн, суоран-көннөрөн, быһан-отон биэрбит, көбүс-көнөтүк бэртээхэй истиэнэни таһаарбыт. Олуһун диэн сөхпүттэр, хайбаабыттар. «Ньиэмэс» Дьяакып аатырдаба ити.

Дьяакып бэртээхэй олонхоһут уонна тойуксут этэ. Кини киһи кэпсээн-ипсээн, этэн-тыһынан киирэн бардабына, туойан доллоһутабына, кылыһахтаах дьикти-мааны куолаһынан олонхолоон сыыйа-дабына, күннээби кыһалбаларын, утуйар ууларын умнан, бүтүннүү кулгаах-харах буолан, «айаһар киирэн», уһун түүнү быһа, ылы-чып, аппаллан олорор буолаллара.

Олонхоһуттартан Тон Суоруну, Чээбий Түмэппийи, Абрамов Кынаты, Соттуолаабы олус улаханлык саныыра, сиэри таһынан үрдүктүк тутара, дуһатынан сүгүрүйэрэ. Кинилэргэ уһуллубутум диэн киэн тутта кэпсиэрэ.

Дьяакып мизэхэ этэринэн, бэйэтэ айбыт олонхотуттан быһа тардан толороро. Тыла-өһө ууһунан, уобарастара мындырдарынан, ырыата-тойуга ырааһынан, куолаһын араастаан оонньотон эдэр дьахтар, эр киһи, эмээхсин, оһонньор, бухатырдар, абааһы аймахтара буолан, суол-суол уларытан, киһи билбэт гына толороро олус да дьикти-кэрэ буолара.

Араас сорох түгээннэргэ, оччотооһу кээмэйинэн эттэххэ, «сүүһүн лоппоһордору, муннун чочоһордору, эмийин тумуһахтары, ыһлаа-

бынан-дьяардаабынан сайа охсор барахсанын түүлэри сиритэ-тобута обуустаа», диэн курдук нахаал собус миэстэлэр баалларын өйдүүбүн. Олорун билигнни кэмнэ улахан ситиһинэн буолуох эбиттэр.

Дьяакып олонхолорун саха народнай суруйааччыта В.М. Новиков-Күннүк Уурастыырап бэрт элбэхтик истэн, айар үлэтигэр туттубута чуолкай. Эмиһинэн, Чүүйэнэн, Дьокуускайынан Дьяакыбы ир суолун ирдээн, тор суолун сонордоон, дьиэтигэр ынҕыран хонор хоноһо, күндү ыалдыт оносторо, олонхотун, ырыатын-тойугун, чабырбаабын-пародиятын истэрэ, көрүн-нарын көрөрө, өйүттэн хохуйан туойарын, ойууннаан ыһарын, кутуран кулуһутарын, кэпсээн-ипсээн күлүмүрдэтэрин бэркэ диэн сонурбуура, сэнээрэрэ, наадалаах диэбитин кичэйэн сурунара, ардыгар үрүт-үрдүгэр хаста да хатылатара, сөбөрө-махтайара бэрт үгүс буолара. Ити туһунан Күннүк Уурастыырап 60-с сылларга, мин ЫБСЛКС обкомун лекторскай бөлөгүн салайааччытынан сылдьан, Горнай оройуонугар аабааччылары кытары көрүһүммүр сырыттаахтарына, Бэрдьигэстээхэ гостиницаба хоно сыттаахпытына, диринник махтанан, иһиттэн күүркэйэн кэпсээбитэ. Истиэххин бағардаххына, Дьяакып олонхото маннык этэ диэн обургу быһа тардыыны, бэрдин диэн бағайытык, ыллаан доллоһуппуга.

Күннүк Уурастыырап Дьяакыптан ырыатыттан-тойугуттан, олонхотуттан-кэпсээниттэн элбэхтик туһанар дииллэрин билэр дьоммутан өрүү истэрим.

Е.П. Попов. Аатырбыт артистарбыт да сүгүрүйэллэрэ // Холгума талааннара. — Дьокуускай : Ситим, 1994. — С. 4—7.

II ХОЛГУМА НЭҢИЛИЭГЭ

Попов Афанасий Елисеевич-Убаай Оппуонья

«Убаай Оппуонья төрөөбүтүнэн Сүөдэрэп, итиллибитинэн Боппуок, 1925 с. I Холгума нэһилиэгин «Пятилетка» колхозка, билигнитинэн «Бырама» коллективнай хаһаайыстыбатын сиригэр-уотугар, дьаданы бааһынай кэргэнигэр төрөөбүтэ.

Кини хас саастааһар, хаһан, туох иһин, киминэн «Убаай Оппуоньянан» сүрэхтэммитэ чуолкайа биллибэт. Ол эрэри дьонугар-сэргэтигэр сытыары-сымнаһас сыһыаннаабынан, эдэри-эмэни энгэрдэһэрин, кы-

ража-кыаммакка өй-санаа, тыл-өс, үлэ-хамнас өттүнэн көмөлөһөрүн, дьолу-соргуну, үтүөнү-кэрэни баҕарарын, үөрүннээн-аһаҕас майгылаабын, ырыа-тойук аргыстаабын, көр-күлүү көтөллөөбүн иһин бука итинник чиескэ тиксибитэ буолуо диэн сэрэйиэххэ син.

Айылҕаттан бэриллибит талаанынан биэс уонча сыл сыламтата суох дьарыктанна, үлэтин-хамнаһын, олобун-дьаһабын быстыспат аргыһынан онһунна. Убаай Оппуонһа дэгэрэн добуһуоллаах, кырасабаай кылыһахтаах ырыалар, устар ууну сомоҕолуур уус-уран тыллаах олонхолоор, дууһа кылын таарыйар үгүс-элбэх туйуулар, «арыынан-сыанан» аллар алгыс тылы тула өттүнэн, эргиччи сатыыр күндү киһи. Саха культуратын төрүттэрин балайда киэнник билэр, хаама сылдыар энциклопедиянан ааҕаллар дьоно-сэргэтэ.

Кини репертуара олус киэн, үгүс өрүттээх. «Тойон Дьаҕарыма», «Ньургун Боотур» олонхолортон быһыта тардан тус-туһунан куоластаан оҕонньор-эмээхсин, күүстээх-уохтаах бухатыыр, аһынар-харыһыйар, иэримэ дьизини иччилии-арангаччылыыр күн күбэй санаалаах дьахтар, чугаһы-ыраабы өтөрү көрөр ойуун-удаҕан, илдьиккэ-холдьукка сылдыар сорук-боллур уол, орто дойду көмүскэс санаалаах, дьол-соргу тургутарарын иһин олобун толук уурарын кэрэйбэккэ охсуһар уолан киһи, алдытар-кээһэтэр адынаттаах, өлөрөр-өһөрөр абааһы аймабын бэрэстэбиитэлэ буолан, араас куолаһынан ыллаан сыыйдабына, бөтүгүрэтэн, эһиэхэйдэтэн бардабына, кэпсээн-ипсээн добдугураттабына эн иннигэр оҕонньор буолбакка, уола хаан илэ бэйэтинэн кэлэн туруоҕа, өйгүн-санаабын өрүкүтүө, кэрэбэ-үрдүккэ тардыһар сырдык иэһиигин уһугуннарыа».

Е.П. Попов. Дэгиттэр талааннаах убайбыт // Холгума талааннара. — Дьокуускай : Ситим, 1994. — С. 26—29.

ЧЫАМАЙЫКЫ НЭҔИЛИЭГЭ

Захаров Николай Леонтьевич-Атабыллай

Захаров Николай Леонтьевич-Атабыллай 1872 с. төрөөбүт, инвалид эбит, олус үчүгэйдик туйуар, алгыһы толорор буолан ыңгырыга сылдыра үһү. Амма Бологурунан, куоратынан сылдьан эт, ары, бурдук булан дьоннорун иитэр эбит. Оннук ыңгырыга сылдьан Чыамайыкыга кэлэн иһэн Танхаҕа хонор сураҕа биллибитигэр чугастаабы ыаллар хомуллан, ол түүн олонхолуурун истибиттэр. Ортолук олонголоон куйуһутан истэбинэ өһүө диэкиттэн «ноо!» диэн күтүр улахан сана иһиллибитигэр, соһуйан тохтоон хаалбыт,

кута-сүрэ тостон угуйардыы онгостубут. Сарсыарда киһилэрэ турбатах, күүтэн көрөн баран уһугуннардах буолбуттара киһилэрэ өлөн хаалбыт эбит.

Архипова Д.А.

Чыамайыкы, 2013 с.

Яковлев Григорий Иннокентьевич-Лэкээрис

Яковлев Григорий Иннокентьевич (Лэкээрис) 1907 с. төрөөбүт, ичээн, көрбүөччү, сэрэбиэйдыт, олонхот эбит. Айыы ойууна буолуохтаабын сэбиэскэй кэм буолан толорботох. Колхозтааһын сағана Амма Өнньүөһүгэр көспүт. Кыһа Бүлүү педучилищетын бүтэрэн баран хоту үлэлээбит. 1950 с. Чыамайыкыга кэлэн ыллаантуойан барбыт, 1952 с. Өнньүөскэ балыыһаҥа сытан өлбүт.

Архипова Д.А.

Чыамайыкы, 2013 с.

Новгородова Александра Федотовна

Новгородова Александра Федотовна 1917 с. балаҕан ыйын 4 күнүгэр төрөөбүтэ. 1938 с. аан маннай «Туйаарыма Куо» диэн Платон Ойуунускай олонхотугар ыллаабыта. 1943 с. «Туйаарыма Куону» 100 төгүл толорбута. 1947 с. 150 төгүл толорон харчынан бириэмийэ, патефон бэлэх уонна Саха АССР Верховнай Сэбиэтин грамотатынан наҕараадаламмыта.

4 түһүмэх. МЭНЭ ХАНАЛАС УЛУУҺУН СИРИГЭР ОЛОНХОНУ СЦЕНАҖА ТУРУОРУУ

МЭНЭҖЭ ОЛОНХОНУ ТУРУОРУУ

Саха сиригэр былыр-былыргыттан норуот саамай улахан, үрдүкү таһымнаах сүңкэн айымньытын олонхо туһунан сэбиэскэй кэмнэ араас-араастык сыаналыыллара. Этэллэрэ: «Баайдар, тойоттор уонна кинилэр халын хаһалаах хотуттарын саатабыл онгостубут айымньылар. Баайды, буржуйдуу ис хоһоонноох айымньы», — диэн. Ону ааһан «Олонхону утары охсор илиини өрө уунарга» ынҕыраллара.

Ол эрэри саха үлэһит, боростуой норуота, саха омук улуу өркөн өйдөөхтөрө (А.Е. Кулаковскай, П.А. Слецов-Ойуунускай, Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон, В.М. Новиков-Күннүк Уурастыырап, Н.Е. Мординов-Амма Аччыгыһа, С.П. Данилов, Г.П. Башарин, А.Е. Мординов, Г.У. Гермогенов-Эргис, С.С. Васильев, о.д.а.) олонхону утары бэйэлэрин «охсор илиилэрин» ууммататара. Олонхону мэлдьитин өрө туһуттара, араас ол-бу, олбу-солбу, уна-хангас саба түһүүлэртэн арангаччылыыллара. Ол түмүгэр билигин олонхобут аан дойду култууратын сэдиэбинин быһыытынан үрдүктүк сыаналанар буолла.

Саха сиригэр сэбиэскэй былаас санардыы үөскээн, тэнийэн эрэр кэмтитэн саҕалаан, бар дьон былыргы ыраахтааҕы былааһын саҕанааҕы харанга, улахан сайдыыта суох олохторуттан арахсан, санга олох диэки, сырдык, сайдыы, үөрэх диэки тардыспытынан барбыта. Үөрэби, сайдыыны кытта тэннэ, урут хам баттана сыһпыт харанга дьон өйө-санаата уһуктан, сахалыы сурук-бичик аһыллан «сырдык хомууна сыалын булларар, сыаналаах үөрэх турда» — диэн ырыалаах санга сэбиэскэй былаас иһин туруммут кэмэ этэ.

Сэбиэскэй былаас маннайгы күннэриттэн култуурунай өрөбөлүүссүйэ саҕаланан, ыраас, чэбдик олох иһин, тангара, ойуун итэ-бэлин, абааһы, ол-бу иччилэр, айыылар суохтарын туһунан норуоту

өйдөтөр-сырдатар үлэ ытытыллан барбыта. Нэһилиэктэр аайы үөрэхтээх дьон кэнсиэр, испэктээкил туруораллара. Маныаха олонхобо сыһыаннаан эттэххэ, кырасдааньскай сэрии актыыбынай кыттылааба, Саха сиригэр ыраас, чэбдик олох иһин хамсааһын биир актыыбынай тэрийээччитэ, ыраас-чэбдик олох туһунан хас да кинигэлэр ааптардара Тит Егорович Сосин Бүтэйдээх балыһатыгар биэлсэрдии олорон 1920 сыллаабы Санга дьылы көрсүүгэ Эмис нэһилиэгиттэн Т.В. Захаров-Чээбийи ыңгыран олонхолоппутун туһунан Бүтэйдээх кырдыбаастара хойуккаанна диэри умнубат этилэр.

Эмиэ бу сылларга саха омук улуу айымньытын олонхону оруолларынан үллэстэн толоруу сағаламмыта.

1920 сыллаахха Быдай оскуолатыгар учуутал Иван Егорович Скрыбыкин туруоруутунан аатырбыт олонхоһут Григорий Слободчиков-Тэлээркэ «Уол Туйгун бухатыыр» диэн олонхотун оонньоон көрдөрбүттэрэ. Ону бар дьон, нэһилиэнньэ бэркэ сэргээбитэ. Олонхо оруолларын нэһилиэк бары олонхоһуттара, ырыаһыттара толорбуттара. Кинилэр ортолоругар Василий Прокопьев-Чуорастай Уола, Ефим Яковлев, Михаил Скрыбыкин, Петр Уваровскай — 11 оонньообут дьонтон ордук чорбойбуттара. Абааһы бухатыырын олус ситиһиилээхтик оонньообуттара. (С.П. Колосов кэпсээниттэн)

Суруйааччы Миитэрэй Таас «Умнулубат күннэр» диэн ааспыты ахтан суруйуутугар Санга дьыл киэһэ (1924 с. Санга дьылы көрсүүгэ) I Мэлдьэхсигэ Кэлтэгэй Сыырдаах оскуолатыгар олонхо туруорбуттарын туһунан ахтар. Онуоха сүрдээх үчүгэй майгыннаах, оонньоулаах, сахалыы ааттаах ырыаһыт Күөрээбис Киргиэлэй Миитэрэй Таас аҕатын аахха кэлэн нэһилиэк мунһабар олонхо оонньоутун онгорорго дьүүллэспиттэрин туһунан бэрт элбэби кэпсээбитин туһунан ахтар. Икки муостаах бэрт ынырык абааһыны Күөрээбис Киргиэлэй, Айыы бухатыырын Самсон Федоров (Таас аҕата) оонньообуттара.

1927 сыллаахха Моорук нэһилиэгэр быллыргы сэхэннэри, үһү-йээннэри хомууааччы, кэлин идэтибит фольклорист буолбут Афанасий Семенович Порядин тэрийиитинэн Өктөөп өрөбөлүүссүйэтин уон сыла туолуутугар «Сабыйа Баай» диэн олонхону туруора сылдыбыттар. Оччолорго нэһилиэктэргэ билинни курдук улахан кулууптар суохтара, ол элбэхтик тэриллэр араас испэктээкиллэри, олонхо оонньоуларын кэнэс собус ыал дьиэтигэр толороллоро. Оннук киэн дьиэнэн Истээх арҕаа халдыаһытыгар олохтоох Петр Анисимович Зыков (Дууһа Бүөтүр) улахан балаҕана буолбут.

Олонхо оруолларын бары тус-туһунан үллэстэн, үкчү испэктээкиллэргэ курдук дьоруойдарын этиһиннэрэн, охсуһуннаран көрдөр-

бүттэр. Ону тэнэ персонажтар оруолларыгар сөп түбэшиннэрэн та-
нас-сап тиктэн, бука бары кириимнэнэн олус бэркэ оонньообуттар.

Сабыйа баай оруолун биллэр олонхоут, атабынан чэпчэки-
нэн аатырбыт Зыков К.Н.-Көтөр Көстөкүүн, Абааһы бухатыырын
Босиков К.В.-Чохчой, Иккис Абааһы бухатыырын Порядин Е.Е.-
Бычылыкы, Сабыйа баай Хотуну Андреев М.С. Олонхоут Оройко,
Сорук Боллуру Тохур оонньообуттар. Маны тэнэ элбэх кыра оруол-
ларга элбэх киһи кыттыбыт. Онон, оччотооһу кэмнэ Моорукка баар
олонхоуттар бары кыттыбыттар.

Кинилэртэн ордук улахан сыанабылы олонхоут Михаил Анд-
реев-Оройко ылбыт. Кинини киэнник биллибит олонхоут Тон
Суорун бэйэтин уһуяаччытынан ааттыыра. Бу сырыыга кини Са-
быйа баай хотун оруолун толорбут. Куолаһа ырааһа, нарына бэрдин
иһин кинини ханнык эрэ дьахтар сылдыар диэн санаабыттар. Эмиэ
эдэригэр аатырбыт олонхоут Көтөр Көстөкүүн сааһыран ырыата-
тойуга лаппа мөлтөөбүт кэмэ да буоллар, бэттэргэ киирсибитэ үһү.
(М.А. Порядин кэпсээнин А.М. Апросимов суруйбутун туһаным)

Норуот ырыаһыта Степанов Н.И.-Ноорой уонна ааһар балаһан
сэбиэдиссэйэ П.П. Захаров-Бытархай Захаров буолан Догдонгобо
1938—1941 сылларга «Ала Туйгун» олонхону туруорбуттара. Кинилэр
ситиһиилэрин туһунан оччотооһу бэчээккэ киэнник суруйбуттара.
Майаһа соцкултуура дьиэтигэр, ону тэнэ чугастаабы нэһилиэктэргэ
туруорбуттарын таһынан, Чурапчы оройуонугар, Дьокуускайга Саха
тийээтиригэр оонньоон куорат сахаларын биһирэбиллэрин, хайба-
былларын ылбыттара. Олонхо декорациятын, геройдарын танас-
тарын-саптарын, туттар сэптэрин барытын бэйэлэрэ онорбуттара.
Ноорой бэйэтэ көмүс ууһа буолан, элбэх дьобурун биэрэн, нууста-
тын ууран туран киэргэллэрин бэрт кэрэтик онорбута. Олонхо бу-
хатыырдарын ырыаларын Е.Н. Новгородов-Быппайар, Н.И. Сте-
панов-Ноорой, П.П. Захаров-Бытаххай, И.Л. Захаров, П.И. Карам-
зин-Күүстээх Хараабыһын, Е.Н. Захаров, В.П. Захаров, о.д.а. оон-
ньообуттара.

Бу кэмнэргэ 1938—41 сс. Доллу нэһилиэгэр ааһар балаһан сэбиэ-
диссэйэ Максимов Алексей Прокопьевич олонхоут М. Барааскап
«Мүлдүүрүн Бөбө» олонхо-испэктээкилин ситиһиилээхтик туруор-
буттара. Мүлдүүрүн Бөбөнү М.Д.Барашков, Үчүгэй Үкэйдээни
М.Н. Скрябина, кини дьүөгэлэрэ кыргыттары В.Г. Стручкова-
Верховцева, А.Г. Птицына, Абааһы уолун Д.Д. Максимов, Дьэгэ-
Баабаны Д.В. Стручков толортообуттара. Бу олонхо испэктээкил
туруутугар кэлин ССРС нородунай артыыһа буобут В.В. Местни-
ков бэйэтин сүбэтинэн-аматынан улаханлык көмөлөспүтэ биллэр.

Кэлэктиип чугастаабы холкуостарга гастроллаабыта. Дьокуускай куоракка киирэн, Саха национальнай тийээтиригэр бэрт ситиһиилээхтик туруорбуттара.

Сэрии буолуон аҕай иннинэ, Чапаев аатынан холкуоска ааҕар балаҕан сэбиэдиссэйэ Николай Николаевич Яковлев-Ньындай Уолун салалтатынан бэрт күүстээх дыраам кэлэктиип үөскээбитэ. Кинилэр С. Омоллоон «Күкүр уунун», «Айаалын» бэрт ситиһиилээхтик туруорбуттара. Ордук кэрэхсэбиллээбэ кинилэр «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону туруорбуттара буолар. Олонхону туруорууга Н.М. Сидоров, П.А. Попов-Элэмэн, Г.Г. Стручков-Хаалла, А.П. Сидоров-Оҥоос, Е.В. Попов-Сахатаай, Е.Г. Стручкова, о.д.а. бэрт көхтөөхтүк кыттыбыттара.

Сэрии сылларыгар олонхо умнуллубатаҕа. Олонхо бухатыырдара саха ыччатын Ийэ дойдуларын удаһыннаах өстөөхтөн көмүскээһиннэ кыайыыга уһуйар, Ийэ дойду тутулуга суох буолуутугар бэриниилээхтик уонна хорсуннук сэриилэһэргэ холобур буолбуттара. Ыччаты патриотическай иитиигэ ол улахан суолталаммыта. Саха хорсун уолаттара Ньургун Боотур аатын сүрэхтэригэр илдэ сылдьан сэрии уотугар киирэллэрэ. Бу сылларга оройуон уус-уран самодеятельноһун кыттыылаахтара олонхоттон быһа тардыылары толороллоро, олонхо дьоруойдарын ырыаларын-тойуктарын ылыллары.

Догдонголот 1944 уонна 1945 сылларга буолбут Кыайыы ыһыахтарыгар Майаҕа «Ньургун Боотуру» туруорбуттара. Оччоҕо Майаҕа олорор бэйиэт Күннүк Уурастыырап бэрт элбэх сүбэни-аманы биэрбитэ. Владимир Михайлович Майаҕа олорор сылларыгар оройуонна олорор норуот ырыаһыттарын, олонхоһуттарын кытары ыкса сибээстэспитэ. Кинилэр олонхо киэһэлэрин ытыыларыгар көхтөөхтүк кыттыбыта. Маныаха олонхоһуттар Н.И. Степанов, Н.Ф. Дмитриев, Г.Е. Слободчиков, Я. Шестаков-Ньиэмэс Дьаакып, о.д.а. бары Күннүк Уурастыырап тула түмсэллэрэ. Владимир Михайлович олонхоһуттары бэйэтин кып-кыараҕас дьэтигэр сырытыннаран элбэхтик кэпсэтэрэ, олонхолотон истэрэ, олонхо уонна улуу олонхоһуттар тустарынан сөһөргөһэрэ, ол быһыгар кинилэргэ сүбэ-ама, көх-нэм буолара.

Догдонголот «Ньургун Боотуру» туруоралларыгар Бөкөҕө бэйэтинэн тахсан эрээптээһиһи элигэр сылдьан, элбэх сүбэни-аманы биэрбитин Ноорой кэлин элбэхтик ахтара. Догдонголот 1944 сыллааҕы Кыайыы ыһыаҕар Майаҕа олонхолорун ситиһиилээхтик туруорбуттара. Маныаха Ньургун Боотуру Н.И. Степанов-Ноорой, Уот Ухутаакыны тырахтарыс, кэлин тустууга өрөспүүбүлүкэ абсолют-

най чемпиона буолбут П.И. Карамзин, Сорук Боллуру В.К. Шарин, Кыыс Кыскыйдааны М.Е. Степанова-Ырыа Муоча, Туйаарыма Куону Р.И. Захарова, Абааһы кыһын ырыатын эмиэ В.К. Шарин ситиһиилээхтик толорбуттара.

Хара нэһилиэгин Сталин аатынан холкуос кулуубугар «Бэриэт Бэргэн» олонхону Дмитриев Никифор Федорович ойууларын-мандардарын, персонажтарын тагастарын-саптарын бэйэтэ онорон сэрии иннигэр уонна бүтүүтүгэр туруорбута. Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон 1940 сыллаахха анкета толорбут. Онно кини биэс олонхону киллэрбит («Бэриэт Бэргэн», «Кыыс Дарайа Куо», «Күн Эрэли», «Үрүҥ Уолан», о.д.а.). Кини эдэр эрдэбинэ Наахара нэһилиэгэр Олом Күөлгэ аатырбыт олонхоту Т.В. Захаров-Чээбийи истибитин хойукка диэри кэпсиирэ. Олонхоттгар Н.А. Абрамов-Кынааты, И. Бурнашев-Тон Суоруну кытары алтыһара.

Сэрии кэнниттэн оройуон нэһилиэктэрин култууратын дьиэлэригэр сэдэх да собустук буоллар олонхону туруоруу салбанан барбыта. 1957 с. Саха сиригэр ыччаттар бастакы фестиваллара ыгтыллыбыта. Ол кэмнэ П.А. Ойуунускай өлбөт-сүппэт дьохуннаах айымньылары норуокка төннүбүттэрэ. Оччоҕо Баатара сэттэ кылаастаах оскуолатыгар дириэктэринэн үлэлиир М.Е. Попов Ойуунускай «Кыһыл Ойуун» диэн олонхо-дырааматын С.А. Новгородов алпаабытынан бэчээттэммит кинигэтин булан билигини алпаабытынан илиитинэн устан баран Сыымах кулуубун үлэһиттэригэр биэрбитэ.

Оччолорго сыымахтар «Кыһыл Ойууну» туруорарга быһаарыммыттара. Испэктээкили артыыс Д.Д. Попов туруорбута, декорациятын Ф.Н. Попов, уотун-күөһүн Е.Н. Захаров бэркэ кыһанан-мүһэнэн онорбуттара. Бу олонхо-дыраама туруоруллуутугар «Октябрь» холкуос бырабылыанньатын бэрэссэдээтэлэ В.М. Алексеев-Бассабыыкты Бэрээдэк көбүлээччинэн буолбута.

Кыһыл Ойуун оруолун Гурий Шергин, Саһыл Ойууну Егор Захаров-Оһумуой толорбуттара, кэлин дьон кинини Саһыл Ойуун диэн ааттаабыттара. Оттон Иннокентий Неустроевы толорбут оруолунан Оруос баай диэн ааттыыллара. Ол курдук оруолларын олус табыллан толорбуттара. Айыы Куону Римма Попова, Хатан Тимизэрийэни Петр Варламов дьон-сэргэ өйүгэр-санаатыгар хатанар гына оонньообуттара.

Кэлэктиип артыыстара «Кыһыл Ойууну» туруоран аатырбыттара. Оройуонна бастаабыттара, чугастаабы нэһилиэктэргэ гастроллаабыттара. Ойуунускай ити сүдү айымньытын илэтибит тийээтир эрэ буолбакка, уус-уран самодеятельность кэлэктиибэ даһаны туруорар кыахтаабын көрдөрбүттэрэ.

Дьабыыл сиэлискэй кулуубугар Илья Гаврильевич Баишев-І сэбиэдиссэйдиир кэмигэр (1954—1960 сылларга) бэртээхэй уус-уран самодеятельность кэлэктиибэ тэриллибитэ. Кинилэр бу сылларга С. Омоллоон «Сайсары», «Күкүр уус», Тимофей Сметанин «Лоокуут уонна Ньургунун», Степан Ефремов «Ини-бии» айымньыларын туруоран аатыра сылдыбыттара, бэртээхэй айар кэлэктииби үөскэппиттэрэ. Кинилэр бу сылларга П.Ойуунускай «Кыһыл Ойуун» олонхо-тойугун, С. Омоллоон либреттотынан «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун кыайа-хото тутан туруорбуттара. Көрөөччүлэр үрдүк сыанабылларын ылбыттара. Маныаха, олонхо оруолларын Илья Баишев, Василий Борисов, Вера уонна Мария Баишевдалар, Матвей Березкин, о.д.а. артыыстар толорууларын кырдыаҕас көлүөнэ көрөөччүлэр билигин даҕаны умнубаттар.

Сиэлискэй кулууп 1958 сыллаахха «Кулун Куллуустуур» олонхону бэрт ситиһиилээхтик туруорбута. Кулун Куллуустууру Василий Борисов, Күн Толомон Куону Мария Баишева, Абааһы уола Муус Буодаллааны Петр Дмитриев-Туутук (кэлин суруйааччы, олонхону чинчийээччи учуонай), Атын Абааһыны Иннокентий Баишев, Үрүҥ Аар Тойону Илья Баишев толорбуттара. Кинилэр Майаҕа, Дьокуускай куоракка култуурунай-сырдатар учуулуссаҕа уонна Саха дырааматын тийээтиригэр ситиһиилээхтик туруорбуттара. Маны тэнэ, Нам оройуонугар эмиэ сылдыбыттара. Бу олонхо-дыраама туруорулуутугар Саха дырааматын тийээтирин кырдыаҕас артыыһа В. Саввин элбэхтик сүбэ-ама биэрбитэ. Оттон олонхо испэктээкилин биллиилээх фольклорист Петр Никифорович Попов суруйбута.

Чүүйэ сиэлискэй кулууба 1965 сыллаахха «Ньургун Боотур» олонхонон тохсус оройуоннааҕы култуура эстафетатыгар кыттыбыта уонна бастаабыта. Чүүйэ бөһүөлэгэ оччолорго да, баччаҕа да кыра бөһүөлэк. Ол эрээри 1965—1970 сылларга «Ньургун Боотур», «Кыһыл ойуун» курдук улахан дыраамалары ситиһиилээхтик толорор дыраама кэлэктиибэ баара. Оччолорго кулууп сэбиэдиссэйинэн Нестеров Филипп Васильевич үлэлиирэ. Олонхону туруорууга 40 киһи кыттыбыта, саамай эдэрдэрэ 40 саастааҕа. Үгүстэрэ лаппа сааһырбыт, кырдыа барбыт дьон этилэр. Ол да буоллар оонньоохтарын олус баҕаралара. Ол курдук оруолларын дьинг истэриттэн баҕаран туран оонньообуттара.

Ньургун Боотуру сылгыһыт Прокопий Михайлович Петров, Туйаарыма Куону Кузьмина Аграфена Николаевна, Абааһы уолун Скрябин Савва Иванович, Үрүҥ Уоланы Осипов Дмитрий Дмитриевич, Күн Эрбийэни Петров Егор Николаевич, Сорук Боллур Петров Иннокентий Ионович, Айыы Умсуур удаҕаны Иванова Раи-

са Семеновна, Түөнэ Моџол оџонньору Герасимов Илья Михайлович, Кыыс Кыскыйдааны Дмитриев Петр Михайлович, о.д.а. оонньообуттара. Чүүйэлэр бу дыраамаларынан элбэх сиргэ гастроллаан биһирэммиттэрэ. Олонхону туруорууга кэнники кэмнээџи холонон көрүүлэртэн саамай табыллыбыттара, үрдүк таһымнаахтара диэн сыаналаабыттара. Актердар ордук олонхо тылын-өһүн, ырыатын-тойугун кыайа тутан, көрөөччүлэр өйдөрүгэр кытаанахтык хатанан хаалар өйдөбүллээх уобарастары айан толорбуттара ордук кэрэхсэбиллээџэ.

Улугуруу кэмигэр баһылаан олорбут баартыйа Саха сиринээџи идеологтара норуот тылынан уус-уран айымньытын толорууттан «национализмы көбүтэр» диэн уоттан куттанар курдук куттаналлара. Ол да сабыдыалынан буоллаџа, олонхону туруоруу лаппа аџыйаабыта, харгыстаммыта даџаны. Бүтүн олонхо айымньыларын толоруу оннугар биирдиилээн эмэ олонхо персонажтарын ырыаларын-тойуктарын толорооччулар көстөн ааһаллара. 1992 сыллаахха Моорук аџыс кылаастаах оскуолатын үөрэнээччилэрэ Николай Игнатьев-Билгэ «Кэхтэри билбэтэх Уолан Эрилик» диэн үс оонньуулаах олонхо-испэктээкилин учуутал Дария Константинова Апросимова туруоран оройуонна бастаабыттара уонна Дьокуускай тэлэбидэнньэтигэр уһуллубуттара.

Билингни кэмнэ норуот төрүт култууратын уонна тылынан уус-уран айымньытын барџардыыга элбэх үлэ ытыллар буолла. Ол иһигэр саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын барџардыыга элбэх үлэ ытыллар. Ол түмүгэр саха омук героической эпоһа олонхо аан дойду уус-уран култууратын сэдиэбирин быһыытынан сыаналанна. Олонхонон идэтиэн туран дьарыктанар олонхоттар Аркадий Михайлович Захаров, Николай Егорович Баишев, Иван Алексеевич Григорьев, Петр Максимович Тихонов, онтон да атын олонхоттар талааннара күн-түүн сайдан иһэр. Ордук үөрүүлээџэ Ноорой сиэнэ Анисия Степанова, Виталий Никифоров, Муся Аммосова, Айаал Соловьев курдук эдэр, талааннаах олонхоттар биллэн-көстөн эрэллэрэ улахан үөрүүлээх.

Бу сылларга култуура үлэһитэ Тамара Романовна Афанасьева олонхону аһаџас халлаан анныгар туруоруу идийэтин толкуйдаан, бэрт уһуннук уонна дьаныардаахтык дьарыктана сылдыбыта. Тамара Романовна салайан, 1976 сыллаахха Төнгүлү уус-уран самодеятельноһын кэлэктиибин күүһүнэн аһаџас халлаан анныгар «Ньургун Боотур» олонхону аан маннай толорбуттара. Олонхону таптааччылар уонна көрөөччүлэр биһирээбиттэрэ. Онтон тэптэн Тамара Романовна салгыы дьарыктана сылдыбыта. Кини бэйэтэ ту-

руоруутунан Наахараба, Догдонгобо «Бэриэт Бэргэн», «Ожо Ньургун» олонхолору аһаҥас халлаан анныгар туруорбута.

Оройуоннаабы народной театр кэлэктиибэ норуот ырыаһыта Степанов Н.И.-Ноорой сүүс сааһын көрсө «Күн Эрили» диэн Ноорой бэйэтин олонхотун Икки Бөкө икки ардыгар Дабай алааһыгар Т.Р. Афанасьева салалтатынан туруорбуттара. Олонхо сүрүн дьоруойдарын Контавар Сыроватскай, Клим, Агит, Аскольт Кривогорнищыннар, о.д.а. Майа норуодунай театрын артистара бэрт ситиилээхтик толорбуттара.

Улуу Кыайыы 60 сылын көрсө «Алмааһынан чабыллы, Кыайыы!» диэн Бүтүн Россиятаабы фестивальга кыттан Мэнэ Хангалас улуунун уус-уран самодеятельноһын кэлэктиибэ «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону туруоран Дальнай Восток зонатыгар Хабаровскайга (2004 с.) бастаан «Гран-при» бириэмийэлэммитэ, итиэннэ Москваба (2005 с.) кыттыыны ылбыта. Олонхону РФ уонна СӨ култуураларын үтүөлээх үлэһитэ Василий Винокуров туруорбута. Маныаха Ньургун Боотур оруолун Константин Марков, Туйаарыма Куону Александра Алексеева, Уот Уһутаакыны Валерий Лобанов, Айыы Умсуур удабаны Елена Егорова, Түөнэ Моҕол оҕонньору Спиридон Григорьев ситиһиилээхтик толорбуттара. Олонхоҕо «Кыргыттар хордара», «Бухатырдар ырыалара», «Норуот хора», «Саргы-Дьяалы», о.д.а. хор ырыалара дуораһыйбыттара. Бу толоруу улаханник биһирэммитэ. Бу фестивальга ЮНЕСКО бэрэстэбиитэлэ, Россиятаабы норуот айымньытын дьиэтин дириэктэрэ Кунина Эльвира Семеновна сылдьан улаханник биһирээбитэ. Ол кэннэ олонхо аан дойду култууратын сэдиэбирэ буолуутугар биер көбүлээччинэн буолбута.

Быйылгы 2013 сылга улууска олонхо ыһыаба ытыллаларынан сибээстээн олонхону толорууга бэрт элбэх үлэ ытыллалар. Ол чэрчитинэн «Уруйдан, улуу Олонхо, Манчаары дойдутугар!» диэн девизтээх 57-с култуура уонна успуорт эстафетата ытылынна. Маныаха элбэх кэлэктииптэр олонхоттон быһа тардыылары туруордулар, элбэх олонхо ырыаларын-тойуктарын толордулар.

Кинилэртэн улуу олонхотун Тон Суорун биер дойдулаахтара тараҕайдар «Тыллаах-өстөөх хара кулун аттаах Сылгы уола Дыырай бухатыр» диэн Тон Суорун олонхотун туруоран бастаатылар. Олонхону Маргарита Белолобская (Тон Суорун хос-хос сиэн кийиитэ) туруорда. Олонхо-испэктээк улууска бастаан, бу дьыл кулун тугар 20 күнүгэр Дьокуускай куоракка «Арчы дьиэтигэр» туруорбуттарын дьон бэркэ сэргээн көрдүлэр. Маныаха сүрүн оруолу Сылгы уола Дыырай бухатыры Куприянов Гавриил Николаевич бэрт астыктык толордо. Оттон Эрбэхтэй Бэргэни Порядин Юрий Ми-

Мэнэ Хангалас улуунун олонхогчуттара

хайлович, Үрүн Айыы Тойон оҕонньору Андросов Егор Егорович, кини кэргэнин Кыгыныыр Хаан Хотун эмээхсини Филиппова Ксения, Айгалы Куону Ларионова Сахаяна, Тойон Дьобуруонтай бухатыыры Стручков Гавриил, Абааһы аймагы Белолобская Маргарита, Герасимов Иван, Брызгалов Гавриил, о.д.а. толордулар. Маны тэнэ, олонхоттон быһа тардыылар, бухатыырдар ырыаларын-тойуктарын толорооччулар, ыллааччылар ахсааннара ордук маассабай буолбутун тэнэ, кинилэр толорор дьобурдарын таһыма үрдээн иһэрэ киһи харабар бырабыллар.

Иннокентий Сосин,
*суруйааччы, СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ,
 РФ култуураба ситиһилэрин иһин знактаах,
 СӨ бочуоттаах бэтэрээнэ, СӨ Ытык Кырдьабаһа,
 Мэнэ Хангалас улуунун, Майа, Уус Алдан улуунун,
 Мүрү элиэнньэлэрин, Моорук, Тарабай
 нэһилиэктэрин бочуоттаах олохтооҕо*

**Улуус дьоно театрга олонхону туруорууга кыттыылара
 (Апросимов А.М. тагыыта)**

Табл. 1

№	Сыла	Олонхо ааптара, олонхо	Туруоруу режиссера	Срун оруоллары толорбуттара, кыттыбыгтара. Ыйынньык	Атын үлэлэр	Литература, хос быһаары
1	1938	Платон Ойуунускай. «Туйаарыма Куо»	Василий Васильевич Местников (Энци. культуры 300 с.)	Александра Новгородова (Энци. культуры 345 с.) — Туйаарыма Куо; Евдокия Скрябина — Айыы Умсуур удабан	-	«Саха театра» антология 17 с.
2	1940	Суорун Омоллоон. «Дьулуруйар Ньургун Боотур» — драма	-//-	Иоаким Избеков — Түөнэ Моҕол оҕонньор (Мастера якутской сцены. 135 с.)		

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

3	1946	Платон Ойуунускай. «Туйаарыма Куо»	-//-	Александра Новгородова— ТуйаарымаКуо		
4	1947	Суорун Омоллоон. «Ньургун Боотур» опера	-//-	Александра Новгородова —Туйаарыма Куо (барыта 3-тэ толорбута)		
5	1955	Суорун Омоллоон. «Ньургун Боотур» балет	-//-	Иоаким Избеков, Константин Борисов — Үрүг Уолан; Марина Попова — Кыыс Кыскыйдаан		
6	1957	Суорун Омоллоон. «Ньургун Боотур» опера	-//-	Илья Перевалов — Ньургун Боотур, Константин Борисов, Гаврил Колесов — Сорук Боллур	Худ. Иннокентий Винокуров	Москваба көрдөрүллүбүтэ
7	1958	Платон Ойуунускай. «Кыһыл Ойуун» (олонхотойук)	Спиридон Алексеевич Григорьев	Афанасий Ефремов — Кыһыл Ойуун	Худ. Иннокентий Винокуров	
8	1963	Платон Ойуунускай. «Кыһыл ойуун»	Дмитрий Федорович Ходулов (энц. культуры 546 с.)	Лазарь Сергучев — Кыһыл ойуун; Афанасий Ефремов — Саһыл ойуун (Саха театра. Антология Т.1 с.156)	Г. Колесов 1961 с. Бэриэт Бэргэн	грам-пластинка
9	1968	Эдуард Алексеев, Герман Комраков.	Федот Федотович Потапов, Иван	Александр Самсонов — Манчаары,	Г. Колесов 1968	грам-пластинка

Мэнэ Ханалас улуунун олонхонуттара

		«Манчаары ырыата» опера	Иван Кандинской (Энц. культуры 223 с.)	Ая Яковлева — Саргы	«Ньургун Боотур»	
10	1971	Платон Ойуунускай. «Кыһыл ойуун»	Федот Федотович Потапов, Иван Иванович Кандинской	Лазарь Сергучев — Кыһыл ойуун, Дмитрий Ходулов — Оруос баай, Афанасий Ефремов — Саһыл ойуун		
	19__	Платон Ойуунускай. «Кыһыл ойуун»	Спартак Слепцов	Анатолий Криговорницын — Кыһыл ойуун (энц. культуры 255 с.)		
	1993	Суорун Омоллоон. «Ньургун Боотур» опера	Андрей Борисов	Иван Степанов — НьургунБоотур (энц. культуры 490 с.)	Афанасий Афанасьев — у/т 1997 с. Гаврил Колесов	Компакт-диискэ
	1998	Платон Ойуунускай. «Кыһыл ойуун»	Ст. Емельянов	Дмитрий Ходулов — Оруос баай (энц. культуры 202), Афанасий Ефремов, Лазарь Сергучев		
	2000	Н. Бурнашев-Боодоѳос. «Кыыс Дэбилийэ»	Андрей Борисов, Василий Фомин	Степанида Борисова — КыысДэбилийэ, Василий Апросимов — Айынга баай (энц. культуры 30 с.)		Саха театра. Антология, Т.1
	2006	«Бэрт Хара» муз. опера	Геннадий Баишев	Айталиа Адамова	Дирижер Николай Петров	

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

	2006	Платон Ойуунускай. «Туйаарыма Куо»	Андрей Борисов, Герасим Васильев	Дирижер Птицына О.С. (энц. культуры 411 с.)	Худ. Дарья Дмитриева	
	2007	Суорун Омоллоон. «Ньургун Боотур» опера	Прокопий Неустроев	Дирижер Птицына Окт. Сем. (энц. культуры 155 с.)		2012 с. Москваба көрдөрүллүбүтэ
	2012	Валентин Исаков «Эрбэхтэй Бэргэн»	Валентин Исаков	Галина Тихонова — Айыыһыт		
	2012	Бурнашев И.И.-Тон Суорун. «Сылгы уола Дыырай бухатыыр»	Николай Баишев-Күндүл	Николай Баишев — Дыырай бухатыыр		
	2013	Уустаах Избеков. «Сур сонобос аттаах Сургуулай Боотур»	Мария Боппоенова, Далаана Федотова	Софья Баранова, Александра Андреева	Михаил Егоров сценографията, Дарья Дмитриева көс-түүмнэрэ	

Адамовалар кыттыылары:

	1993	П. Ядрихинской. «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» ВСГАКИ ф/о студенческой отрывок	Саргылаана Адамова— Алтан Кыыс			
	1993	Платон Ойуунускай. «Ньургун Боотур» опера	Андрей Борисов	Айталиана Адамова — Туйаарыма Куо		

2004	Платон Ойуунускай, либретто Суорун Омоллоон. «Ньургун Боотур» Амгинская ДШИ им. А. Черемных	Прасковья Адамова- Күн Чүүйэ; Савва Адамов			
2011	Платон Ойуунускай. «Ньургун Боотур» (оболорго олонхо)	Прасковья Адамова- Күн Чүүйэ	Николай Баишев, Галина Тихонова, Игорь Говоров	Художник Николай Баишев	

МЭНЭ ХАНАЛАС НЭИЛИЭКТЭРИГЭР ОЛОНХОНУ СЦЕНАҒА ТУРУОРУУ: 2013 СЫЛЛААҒЫ АЛЬБОМ-РАПОРТ СТРАНИЦАЛАРЫТТАН

Моорукка олонхону туруоруу. Былыр биһиги нэһилиэкпитигэр элбэх олонхогут, остуоруйаһыт, сэһэнньит, ырыаһыт-тойкусут олон ааспыт. Кинилэр нэһилиэк иһигэр бэйэлэрин идэлэрин ыалларга сылдьан көрдөрөллөрө, оччотообуга билинни курдук кулууптар суохтара. Өктөөп өрөбөлүүссүйэтин кэнниттэн сэргэхсийи буолбута. Чугас эргин Бүтэйдээххэ норуот дьэитэ (нордуом) тэриллэн үлэли сылдыбыта. Бу дьэитэ сэбиэскэй былаас маннайгы дьаһаллара: араас миитин, дакылаат, лиэксийэ ытыллара, ол быһыгар испэктээкиллэр буолаллара.

Биһиги нэһилиэкпит киһитэ Афанасий Семенович Порядин көбүлээн, салайан, тэрийэн нэһилиэк арбаа өтүгэр Истээх Алааска Зыков Петр Анисимович-Дууһа Бүөтүр балайда кэнэс балаһаныгар 1923 сыллаахха «Сабыйа Баай» олонхону оонньоон көрдөрбүттэр. Маныаха чугас эргиннээби (Алаас Моорук, Чалбаа нэһилиэктериттэн) олонхогуттар мустан, олонхо дьоруойдарын тус-туска дьон толорон, оонньообуттар.

Күһүөрү кыһын Өктөөп бырааһынньыгын саһана этэ. Дууһа Бүөтүр балаһаныгар балайда элбэх киһи мустубута. Афанасий Порядин бастаан Өктөөп өрөбөлүүссүйэтин туһунан кыра бэсидэ онорбута. Ол кэнниттэн олонхолорун туруорбуттара. Мустубут дьон оонньоуну олус сэргээн, тартаран олон көрбүттэрэ. Сабыйа баай оруолун аатырбыт олонхогут Зыков Константин Николаевич-Көтөр Көстөкүүн, Абааһы бухатырын — Босиков Ефим Прокопьевич (Чонхой), иккис Абааһы бухатырын Порядин Егор Егорович-

Быгыйык, Сабыйа баай хотуну — эмиэ аатырбыт олонхотут Андреев Михаил Степанович-Оройко, Сабыйа баай кыыһа Хааччылаан Куону — биир олохтоох ырыаһыт дьахтар, Сорук-Боллуру Тоһуур диэн таптал ааттаах Чалбаалар сиэннэрэ киһи, о.д.а. толорбуттара. Кинилэртэн ордук улахан биһирэбили Оройко уонна Тоһуур ылбыттар. Оттон Константин Зыков сааһыран, ырыата-тойуга аанньа тахсыбат кэмэ буолан, бастыһнар кэккэлэригэр кирибэтэх. Көрөөччүлэр ордук Оройко Мэхээлэ толоруутун биһирээбиттэр. Бэйэтэ олонхотут буолан тыла-өһө ылбаһайа, ырыата-тойуга ийиһилээбэ дьонно ордук биһирэппит. Бэл, оннообор испэктээкил бүтүөр диэри хайа дьахтар оонһуур буоллаһай диэн таһа сатыы олоруттар [А.М.Апросимов, Н.М.Ермолаев, И.М.Сосин. Моорук нэһилиэгэ. — Дьокуускай, 2010. — 349 стр.].

Саха театрыгар олонхону туруорууга мооруктар кыттыылара. Впоследствии музыкальная драма «Нюргун Боотур Стремительный» пережила несколько этапов своего развития, пока не стала оперой. Вот почему столь знаменитой стала ее первая постановка. Вот они — исполнители главных ролей: Нюргун Боотур — Михаил Васильевич Жирков, Туярыма Куо — Алескандра Федоровна Новгородова, Юрюнг Уолан — Иннокентий Петрович Местников, Уот Усутаакы — Виктор Афанасьевич Саввин, Кыыс Кыскыйдаан — Мария Никифоровна Белолобская, Айыы Джурагастай — Устин Гаврильевич Нохсоров, Айыы Умсур Удаган — Евдокия Николаевна Скрябина, Сорук Боллур — Петр Михайлович Решетников. Все они выступили одинаково успешно.

Муомаһа «Нюргун Боотур» олонхону Моорук Суолатын кыыһа Тамара Константиновна Апросимова туруорбута. «Тамара Константиновнаны аан бастаан көрүүм 1973 с. Индигир нэһилиэгин уусуран самодеятельноһун концерыгар этэ. Мин комсомол туһунан ырыаны ыллаабытым. Кини Хабаровскайдааһы культура институтун бүтэрэн, биһиги оройуоммутугар народнай театрга режиссерунан ананан кэлэ сылдыра. Оччолорго нэһилиэктэр сыл ахсын оройуон киинигэр кириэн бэйэбит кыахпытынан концерт туруорарбыт. Кини нэһилиэктэргэ сылдьан сүбэ-ама биэрэрэ, бэлэмнэхэрэ. Арай биирдэ таһа сылдьан: «Анаан ааттаан эйиэхэ кэлиим, көмөлөс», — диэтэ. Народнай театрдары республикатааһы көрүүгэ «Нюргун Боотур» олонхоттон Суорун Омоллоон туруоруутугар улахан спектаклы бэлэмниир санаалаах эбит. Онно мийгин Нюргун Боотуру толорорго көрдөһө кэлэн олоорун эттэ. «Олус ыарахан оруолу анаабыккын, кыайыам суоһа» диибин. «Бастаан холонон көр, өскө олох табыллыа суох диэтэхпинэ быһаарыаһыт» диэн ылыктаах тылын ылын-

ным. Ити курдук Ньургун Боотуру оонньоон ааспыт кэмнээбим. Республикаабы көрүүгэ миэстэлэспиппит. Ити 1982 сыллааха этэ. Абыйга, Дьокуускайга араас кыра оруолларга кыттан гастрольга сылдыспытым. Үөрэх-билии намыһабыттан уонна үлэлиир сирим тэйиэһиттэн театран улам тэйэн хаалбытым.

Кылгас кэмнэ алтыһа сылдьан биллэхпинэ, үлэтигэр дынг ис дууһатыттан бэриниилээбэ, эйэбэс майгылааба. Сыыстахха да «эн мөлтөххүн, итинник буолбатах» диэн кыһыран ордук-хоһу сангарарын хаһан да истибэтэбим. Сүрдээх боростуой, кимиэхэ бабарар сөбүлэтэр истин киһи, үтүө сүбэһит этэ» [А.Е. Слепцов ахтытыттан. // Т.К. Апросимова. Эн ыллаан, олонор ааспытын... — Дьокуускай, 2004. — 99 стр.].

Мэлдьэхси. «Хатынчаан» детсад оҕолоро 2005 с. ыам ыйыгар «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоттон быһа тардан дьүһүйэн көрдөрбүттэрэ. Олонхону толорбута: Кривогорницын Алан. Оруолларга: Сабыйа Баай Хотун — Плотникова Лия, Саарын Тойон — Григорьев Антон, Ньургун Боотур — Колесов Ян, Үрүн Уолан — Андросов Сережа, Туйаарыма Куо — Николаева Нарыйа, Айыы Умсуур — Романова Галя, Абааһылар: Степанова Саша, Сокольников Руслан. Культура уонна спорт эстафетатыгар «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоттон быһа тардан театриализованнай композиция туруорбуһут.

Нижний Бестях. В 2003 г. в поселке Нижний Бестях под руководством отличника культуры РС(Я) Татьяны Гаврильевны Игнатьевой в СКЦ была создана театральная студия «Сыккыс». В 2006 г. — «Гран-при» в фестивале Олонхо, посвященном году Олонхо за постановку спектакля «Оргууохтаах кыыс» С. Зверева.

Төҥүлү. «Мүлдьүрүүн Боотур» олонхону 1939 сыллааха **Төҥүлүгэ** туруорбуттара, норуот биһирэбилин ылан күн бүгүһүнүгэ диэри уос номоҕо буолан кэпсэнэр. Сүрүн оруоллары оонньообуттара: Мүлдьүрүүн Боотур — Михаил Барашков, Үчүгэй Куо — Марфа Стручкова, Абааһы уола — Дмитрий Максимов, Абааһы кыһа — Дмитрий Стручков II. «**Ньургун Боотур**» олонхону 1954 сыллааха **Дьабылыга** туруорбуттара. Режиссеру таһынан Пермяков С.П., учуутал Баишев И.Д. ыйан-кэрдэн көмөлөспүттэрэ. Оруолларга оонньообуттара: Ньургун Боотур — Николай Павлов, Туйаарыма Куо — Дария Павлова, атын оруолларга — Дьабыыл эдэр ыччата. Олохтоох автор А.Скрябин суруйбут «**Соргулаах Боотур**» олонхотун туруорбуттара.

Хаптаҕай. Нэһилиэккэ араас кэмнэргэ туруоруллубут олонхолор: Николай Иванович Степанов-Ноорой 1) «Саха төрдө Сабыйа баай

тойон» — 1921 с. 2) «Ньургун Боотур» — 1947 с. Бу олонхолору **Хап-табайга** Харыйалаах диэн сиргэ оруолларынан оонньуу быһыытынан туруорбута. Оруоллары Догдонго, Хара, Тыраһа нэһилиэктэрин дьонноро оонньообуттара («Н.И.Степанов-Ноорой норуот ырыаһыта, олонхоһут» кинигэттэн 7—8 стр.).

Мария Спиридоновна Попова, Захарова Розалия Герасимовна «Ньургун Боотур» олонхоҕо сценарийы онгoron — 1992 сылга шестилетка кылааһын оболорун үөрэтэн туруорбуттара. Сценарийы Мария Спиридоновна брошюра кинигэ онгoron бэчээттэтэн таһаарбыта. 2005 сыллаахха олонхо сылыгар Культура уонна спорт эстафетатыгар анаан М.Э. Эверстова-Обутова «Үс күрүөнү үрдүнэн көтөр үрүмэччи манан аттаах Үрүлү Бэргэн бухатыыр» олонхону Захарова Р.Г., Петрова В.С. сценарийын суруйан туруорбуттара.

Наахара. Биһиги нэһилиэктэн төрүттээх Степанида Борисова биир улахан оруолунан буолар Кыыс Дьэбилийэ олонхо-испэктээкилгэ (2000). Бу оруолунан республиканскай театральнай фестивалга улахан бириэмийэни — «Бастын дьахтар оруола» номинация хаһаайынын аатын ылбыта (2001). 2003 с. «Кыыс Дьэбилийэ» олонхо-испэктээкил улахан театральнай критиктэр анаабыт бириистэрин «Кыһыл көмүс мааска» бириэмийэни ылбыта, 2005 с. Японияҕа «Экспо—2005» Аан дойдутаағы быыстапкаҕа кыттар чиэстэммиттэрэ, ЮНЕСКО-ҕа Саха Республикатын күннэригэр кыттыбыттара.

Табаҕа. «Дьүһүйүү» театр — салайааччы Белолобская М.С., СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ. 2003 с. М. Обутова-Эверстова «Дьуруйаан Бэргэн» олонхотунан республикатаағы «Туос мааска» фестивалга «Лучший спектакль» номинацияны ылбыта. 2005 с. М.Обутова-Эверстова «Үрүлү Бэргэн» олонхотунан улуустаағы «Туос мааска» фестивалга «Лучшая режиссерская работа» номинацияҕа тиксибитэ. 2006 с. «Үрүлү Бэргэн» олонхонон «Синяя птица» X республикатаағы театральнай фестивалга «Лучший актерский ансамбль» номинацияны ылбыта.

Өлөчөй. Попов Егор Васильевич 1953 — 1965 сс. кулууп сэбиэдиссэйэ. 1956 сыл П.А. Ойуунускай «Ньургун Боотур» драма олонхотун туруорбуттар. Чурапчынан, Тааттанан гастрольга сылдыбыттар. Федот Федотович Потапов — Саха театрын главнай режиссера, «Ньургун Боотур» олонхону туруорбута, Нерюнгригэ куукула театрын режиссера, РСФСР уонна Саха АССР үтүөлээх үлэһитэ. Билокина Татьяна Аркадьевна — Дьокуускайдаағы культура колледжын, СГУ төрүт культура салаатын бүтэрбитэ, Өлөчөйдөөбү «Кэнчээри» оҕо саадын сэбиэдиссэйэ. Оруолларга: Ньургун Боотур — Попов Алек-

сей Леонтьевич, Үрүг Уолан — Киренскэй Федор, Туйаарыма Куо — Сивцева, Кыыс Кыскыйдаан — Николай Максимов, абааны улун — Лукин Владимир, Сорук Боллур — Неустроев, маассабай сыанаба — Попов Егор Васильевич, Аргунова Татьяна Гаврильевна оонньообуттар.

«Кулан кугас аттаах Куллустай Бэргэн» диэн С.А. Зверев-Кыыл Уолун олонхо драматыттан быһа тардан 2009 сыллаахха улуустаабы культура эстафетатыгар олонхолообут аныгы толорооччулар: Оруолларга — *Күн Ньюобалдын Куо* — Билюкина Татьяна Аркадьевна, Петрова Валентина Петровна, *Аан Алахчын Хотун* — Аринкина Анжела Николаевна, *Куллустай Бэргэн айыы бухатыыра* — Попов Иван Гаврильевич, *Муус Суруйдаан* абааны уола — Попов Вячеслав Степанович, *Уоланчай бухатыыр айыы бухатыыра* — Попов Иннокентий Николаевич, маассабай сыанаба — нэһилиэк ыччаттара.

ОЛОНХОНУ ООННЬООН КӨРДӨРӨР АЛЫБА

ВГИК бэрэпиэссэрэ, филология билимин дуоктара В.И. Мильдон «Вершины русской драмы» диэн кинигэтинэн МГУ издательствота 2002 сыллаахха «Классика жанра» диэн 42 кинигэлээх серияны саҕалаан турар. Ол аата нуучча култууратыгар баар түөрт уон ордугуна икки жанры эридьиэстээн суруйар-ырытар сыаллаах-соруктаах дьоһун таһаарыы буолар. Драма жанрын бастатан таһаарбыттара даҕаны этэринэн, бу майгыны көрөөччү ордук ылынар куолу. Тоҕо оннугун дьон араастык быһаарар гынан баран, орто сүннүүн булуоһа син. Мильдон нуучча тийээтирин эдэр диір (оччобуна биһиэнин букатын даҕаны уу ньиірэй диіргэ сөп) — инньэ 1672 сыллаахха Преображенскэй сэлиэньэтигэр Алексей Михайлович ыраахтаабыга уонна кини сибиитэтигэр ньиэмэс тылынан тангара үөрэбиттэн быһа тардан оонньоон көрдөрбүттэр. Атын кими даҕаны сценаҕа чугаһаппатахтар, онон ыраахтаабы ойоҕо оболорунуун бу оонньоуну чыыска күрүө быһыһынан уоран көрбүттэр. Ити кэнниттэн лоп курдук сүүс сыл буолан эрэ баран Елизавета ыраахтаабы укааһынан 1756 сыл атырдыах ыйын 30 күнүгэр Арассыыйаҕа судаарыстыбаннай тийээтир тэриллит, көрөөччүлэр ол тийээтиргэ сылтан ордон баран биірде киірбиттэр. Диірэктэринэн А.П. Сумароковы анаабыттар. Ол кэмнэ арҕаа дойдулар тийээтирдэммиттэрэ номнуо икки тыһыһыңчаттан таһса сыл буолбуг. Нуучча тийээтирэ хара ааныттан арҕаангылары үтүктэн саҕалаабыт буолан, Мильдон этэринэн олус уһун кэмнэ тылбаас драмалары туруора сылдыбыт. Онон бу

кинигэтигэр кини нуучча тийээтирэ атыттартан тугу сүһэн ылбытын, ону тэнгэ бэйэтин киэнэ туох баарын, ол баарынан аан дойдугу кулгууратын төһө байытарын арааран көрөр сыаллаах эбит. Онон сүрдээх туһалаах, суолталаах үлэ буолан, МГУ курдук Үрдүк үөрэх кыһата таһаарар буоллаҕа. Мильдон тэнгээн көрүүтүнэн атынын *киһэхэ, киһи дьылҕатыгар, олоххо сыһыанна* булан араарыахха сөп эбит — чопчулаан бу сыһыаннарга нуучча драматын уратыта арыллар [Мильдон, 2002, с. 7—8]. Онон сыаллаатахха, биһиги да итинник дьаһаннахпытына тугу эмэни арааран ылыахпытын син этэ. Маннык ырытыгы соччо суох дии санааммын этэбин. Оттон бу ыстатыйабар олонхону тийээтиргэ, сценаҕа оонньоон көрдөрүү туһунан тус санаабын көннөрү көрөөччү уонна олонхону таптаан ааҕааччы, истээччи, ону ааһан хайа эрэ өттүнэн эмиэ да сыаналааччы, баҕар үһүяаччы да буоларбынан этэбин-суруйабын.

И.В. Киреевскэй нуучча тийээтирин сайдыытын туһунан этэр эбит: «Классического древнего мира не доставало нашему развитию» [Киреевский, 1911, Т. 1., с. 98]. Бу этии биһиэхэ эмиэ син сыһыаннаах курдук эрээри, мин бу суолга сахалар Алампаҕа махтаһах тустаахпытын санатабын. Кини саха тийээтирин олонхону туруорууттан саҕалаабыта, бэйэтэ тутта сөрөөн, хаба тардан ылан сахалыгы дыраама (маны мин өссө дьингнээх саха дыраамата диэххэ диибин) суруйан киирэн барбыта улуу дьыала буолар. Бу кини бэйэтин да улуутун көрдөрөр — өйүн өркөнүн, өтө көрөр кыабын, сахатын саргылыыр улуу баҕатын-дьулуурун. 2014 сылтан саҕалаан «Алампа саха искусствотыгар: биеннале» диэн проект үлэлэтээри бэлэмнэнэбит. Онно сэттэ суолга дьин сахалыыны, чынгыл сахалыыны ирдээн булар сороктанабыт: саха хоһоонугар, саха ырыатыгар, саха үнкүүтүгэр, саха дырааматыгар, саха сэхэнигэр-кэпсээнигэр (жанр прозы), саха киинэтигэр, саха суруналыыстыкатыгар.

А.И. Софронов «Дыраама диэн тугуй?», «Сахалыгы дыраама», «Чыйаатыр диэн тугуй, кини туох туһалааһый?» диэн ыстатыйаларыгар этэринэн: «... куоратынан, тыаларынан саха норуота сахалыгы оонньоуга наадыһара сыл ахсын улаатан, кэнгээн иһэр (спрос на якутские драмы далеко превышает предложение). Ол туохтан буолуон сөбүй? Итиниэхэ биһиги бу курдук этиэхтээхпит: ханнык да үөрэбэ, суруга суох омук бэйэтэ ааһан тугу да билбэтин быһыытынан, бэйэтин олобуттан ылыллан суруллубут дырааманы оонньоулларын көрдөбүнэ, иһитгэбинэ, өйө-санаата көччүйэн сэргэхсийэр, урут билбэтэбин билэр, көрбөтөбүн көрөр, онтон кини өйө-санаата, бэйэтэ билбэтинэн аһыллан сайдар, онон сахалыгы дыраама оонньонорун көрөрүн саха таптыыр... Бири чинник өйдүөхтээхпит: хан-

нык да дыраама буолтун иһин, киин сүннэ ким да диэки буолбат, кыларыйан турар кырдык буолуохтаах... Чыйаатыр — киһи утуйбут кистэлэн санаатын уһугуннаран сайыннаран оскуола. Чыйаатыр — киһи күннээби эрэйин-буруйун умуннаран сүрэбин-быарын сын-ньатар; чыйаатыр киһи харабынан көрбөт олох-дьаһах кистэлэнин көрдөрөн үөрэтэр, өйү-санааны кэнэтэр, диринэтэр. Ити барыта кырдык дуо?» [Софронов, 2-с т., с. 280—285]. Итинник ыйытан баран Алампа хардата кырдык оннугун быһааран этэр. Ити 1931 сыллаахха суруйара итинник. Ити эрэри ис-иһигэр киирдэххэ саха тийээтирэ атабар туруута бэрт уустук эбит. Кинилэр оччотообуга 1905 сыл Күлүмнүүр «Манчаарытыттан» саҕалаан баран, салгыы олонхону туруораллар, ону ыраахтаабы кытаанах сокуонунан бобон кэбиһэр, тийээтир онтон салгыы 1912 сылга күөрэйэ сатыыр, онтон эмиэ тохтоон баран 1917 сылга дьэ көнүл ылан сахалыы дыраамалары оонньоон барбыттар даҕаны да, аны сэрии сылларыгар күннээби кыһалҕаны батыһар ис хоһооннонон (на потребу дня), тийээтир сайдыыта эмиэ харгыстанар. Алампа бу суруйуутугар: «Оннообор үөрэхтээх нуучча омок былыргы ааспыт олохтон суруллубут дыраамалары туруоран дьонно көрдөрөр буолбут үһү диэн буолар» диэн ымсыырбыт санаатын быктарар.

Алампа айымньыларын чинчийбит Г.Р. Кардашевская саха норуотугар бэйэтигэр, кини олобор дыраама («народная драма») толору, ону ким даҕаны сирийэн чинчийэ илик диэн ыйар. Олонхону тийээтиргэ туруоруу нуучча бастакы өрөбөлүүссүйэтин кэмигэр тобооспутун, олонхо бэйэтэ бэлэм дыраама буоларын этэр. Кини суруйарынан, оччолорго «Кулан кугас аттаах Кулантай Бухатыыр», «Бэрт киһи Бэриэт Бэргэн» диэн олонхолору туруоран саха тийээтирин саҕалаабыттар [Кардашевский, 1982]. И.В. Пухов, А.А. Билокина даҕаны, о.д.а. ааптардар эмиэ олонхо бэйэтэ бэлэм дыраама, оонньоу, соботох артыыс тийээтирэ буоларын бигэргэтэллэрэ биллэр.

Мантан аллара «Олонхону тийээтиргэ туруорууну бу сырыыга тобо эрэ биһирээтим...» диэн 2009 сыл ахсынньытыгар суруйбут анаарар ырытыбын бу түһүмэххэ киллэрэбин. Бу суруйуубар олонхону тийээтиргэ, сценаҕа туруоруу туга табыллыбытын, тобо дьону тардарын быһаара сатаабытым, ону болбойон аахтаахха син туюх эрэ санаа баарга дылы. Улаханник кыһаллан туран ырыппытым, онон хайдах баарынан киллэриим. Уонна, арааһа, улууспут оболоруттан да бу испэктээккэ бааллар буолуохтаах, Хаптаҕай кыһа баар дииллэр этэ. Дьэ, онон, аабын.

Олонхону ологурбут ньыманан олоонноон олорон эрэн толорууну туруулаһар киһи мин бу бүгүн суруйбатахпын суруйан, эп-

пэтэхпин этэн эрэбин. Бу этиим урукку туруорсуубуттан чооруос даа тумсун саҕаны туорааһын буолбатаһын тоһоһолоон бэлиэтээн тураммын, оҕолортон үөрбүт хоһоон диэбиккэ диэри кэпсиибин.

2009 сыллаабы Олонхо күннэрин тоһоһо Саха тийээтиригэр Култуура уонна ускуустуба кэллиэһин оҕолоро Бүөтүр Эрэһиэнныкэп-Көһөнгө олонхотун оонньоон көрдөрдүлэр. Биһиги үйэбэ бу аан бастакы табыллыы, таба тайаныы буолар — ыччаты олонхо эйгэтигэр киллэриигэ, аан тэлэйиигэ. Урукку аан бастакылар — Күлүмнүүр, Өксөкүлээх, Алампа, Ойуунускай — туруоруулар сэрэйдэххэ даҕаны дэлэлээх бэрдэ буолуо ньи. Кэллиэс иһигэр иитиллэ сылдьар ис тыын баар диэн билэн эрэбит — биллэр-көстөр буолла дииргэ сөп. Уһуяаччылар даа бааллар, ситилэр-хоттулар. Ыччат даа туруга үчүгэй, саха кута уһуктаҕас.

Оскуола диэн баар диір эбит буоллаха, бу кэллиэскэ оскуола баар дииргэ эмиэ оруннаах. Ол туохтан көстөрүй диэтэххэ — бу үөрэх кыһатын бүтэрэр идэлээх ыччат ала бэлиэ, ала чуо биіррдээх буолара баар. Ол биірэ тугуй? Буочар баар. Олоххо көрүү, оонньоур ньыма, истиил. Олоххо көрүү — итэбэл көрүүтэ, итэбэл билиитэ бу оҕолорго олохсуйар идэлээх. Ньымалара эмиэ туспа — көрөөччүнү итэбэти — бэйэ итэбэйэн, ылынан туран оонньоон. Оонньоур ньымалара дын олоххо баарга ыкса чугаһаан туран көрөөччүнү итэбэти. Оонньоонун саамай мунутуур кылаан кыраныссата — өссө биір эһирийи, өссө биір чыпчылыһы — уонна дыннээх олоххо баар буолуу куттала. Ол чыпчылыһаны сатаан таба тутуу тыын дэнэрэ буолуо. Саха тыына, саха тыынара баар бу оҕолорго. Туох баар хамсаныы, көрүү-исти, хаамы-сиимии, этии-тыыныы — барыта сахалыы. Истиилэ буоллаһына эмиэ ураты — аныгы сахалыы, санга истиил баар бу оҕолор оонньоуларыгар. Олус сэргэх, олус ылынымтыа, ол аата аһаҕас-сайаҕас, тыгылас, тыгылалы сылдьар сахалыы тыыннаах. Киһи эрэ, саха эрэ таптыах гына оонньоулар, оннук оонньоуру сатыыллар.

Аны биір табыллыбыт, тутаах буолар, испэктээк тыын сирэ — тэтим. Оҕолор олонхо ис тэтимин туталлара баар ээ — кыайыылара. Олонхоһут кыыс (Василиса Мыреева) оҕолоро ылыыр, оонньоур түгэннэригэр саната иһилибэт буолан ылыталыыр эрэри, иһигэр, уһун иһигэр, бүтүннүү олонхотун тэтимигэр киірэн туран этэ, ыллаһа турар. Онон олох биір тыынынан, биірде даа тэтимнэрин ыһыктыбакка оонньообут буоланнар, көрөөччү, истэн олорор дыон бука бары биір тыынынан көрдүбүт-иһиттибит. Бүтэн тахсыыга дыон бары сүргэтэ көтөбүлүбүтэ сүрдээх этэ. Сирэйдэрэ-харахтара сырдаан, өрө көтөбүллэн, күүрэн, субу тугу эрэ тустаабы оноро-

тута барыхаа курдук туруктанан, этэргэ диэри сытар сымара тааһы халбарыччы анныхаа айыылаах буолбуттара көрөргө үчүгэйэ бэрдэ. Биир устудьуон кыыс, тыл идэтигтэн атыгнна үөрэнэр оҕо: «Олонхо диэн итинник буолуохтаах!» — диэн бигэргэтэ этэн чабылыннарбыта чингэ-чанга сүрдээх этэ. Букатын бигэтик билэр, саараннаан көрбөт, билиитигэр бүк эрэллээх киһи тыла-өһө этэ, доҕор. Дьонно оллонхо тыына тилиннэ дииргэ сөп буолла курдук.

Кэпсэппит эрэ бары хайбаан, хайгыырын ааһан үөрэн, үөрөн-көтөн, күө-дьабаа, эгэ-дьаба буолан аҕай тарбасыппыт. Омуммар сонно кэпсиэх-суруйуох курдугум, күннээби түбүккэ үтүрүйтэрэн, бу дьэ сангардыы кэпсээн эрэбин. Хаһыакка, өссө баҕар биир эмэ сурунаалга дуу биэрэр баҕа эмиэ баар.

Сойута түспүт эмиэ үчүгэйдээх. Ырыналыы түһэр диэн тухата кэмэ суох буоллаҕа дии. Үлэлээбит, айбыт-туппут киһи, дьон үлэлэрин түмүгүн, сыанабылын истиэхтэрин баҕараллара баа буолбат — онон суруйаар диэн үлэспиттэрэ да баар. Истиэх тустаахтар даҕаны. Үөрүү үөрүүнэн, кыайыы кыайыынан. Айымныы диэн тыыннаах эйгэ, тыыннаах эттик — тыына тахсан барда да иккистээн-үһүстээн оонньоонунга кириимизэн даа сөп. Киирэр даа түгэнигэр хаһан даа хатыламматынан урагы кини. Айыы тыына тыллара диэн санга олох үөскээн төрүүрүн, сарсыардаангы күнү көрсө сибэкки ситэн тылларын, саас аайы мутукча санаттан атарын кэриэтэ сабыс-санга суол.

Үнүр биһиэхэ бакылтыакка Дьэкиим Ыстапаанап артыыс кэлэн оҕолору кытта көрсөн сээрэгии түһэн ааспыта. Онно этэр ээ: «Мин «Хаарыан Хампаҕа» оҕону сүүрбэттэн тахса сыл оонньоотум. Онно, кырдык, иккитэ-үстэ туох эрэ биллэн ааспыта. Туох эрэ баар быһыылаах», — диэн. Ити биһиги турук туһунан, айыы тыынын туһунан кэпсэтэрбитигэр этэр. Ол иһин этэбин, айыы тыына тыллара диэн киһи үйэтигэр биирдэ эрэ да көрсөн-көстөн аастабына көнгүлэ быһыылаах диэн.

Мин бу оҕолор оонньоуларын культуролог харабынан көрдөхпүнэ, айыы уота чахчы сабылынна, айыы тыына илэ билиннэ диибин. Ол хайдах, хайа сатабылынан-ньыманан ситиһилибитэ уус-уран сайаааччы Мария Боппоенова кистэлэнэ буолуохтаах. Оттон мин айыы тыына тыллан тахсар мэхэниисимэтин бата арангалаатахпына маннык курдук буолар (Г.Л. Бу мэхэниисимэни 2010 сыллаахха «Триединство в духовной культуре этноса (на примере саха)» диэн монографиябар ситиһии суруйбутум).

Бастакыта, оҕолорго оллонхо тыына, саха тыына баара уһуктубут. Ол тыын киһи кутугар уйаланан «Онтон» кэлэр. Ону уһугуннарааччы,

ол хатана сылдьары аһааччы — ийэ тыл. Хатыыр күлүүһүн тыла — ийэ тыл. Олонхо ийэ тыла. Чуолаан бу сырыыга ийэ олонхотун дэнэр ытык киһибит Бүөтүр Эрэһиэнныкэп-Көһөнө олонхотун тыла. Ити иккиһэ. Үсүһэ — оҕолорго айар көнүлү биэрбиттэр, оҕолор айар көнүллэрин ким даа күөмчүлээбэтэх, оҕолор көнүллэрин сагаан туппуттар. Онон айар киэпкэ киирбиттэр. Айар киэптэрэ буоллабына айылбатынан үс баарыттан үһүөннэрэ баар. Ханлык үһүй диэтэр — эр киһилии, дыахтар айылбатынан итиэннэ ойуун-удаҕан айар киэбэ. Ол аата саха айар киэбэ толору арылынна. Ити түөрт буолла. Барыта тоҕус түмүктээх буолуохтаах диэн эрдэттэн сэрэйиэххэ. Бэсһиһэ-алтыһа тугуй? Өй үлэтэ. Араас санаа, араас өй, араас идиэйэ киирэ-киирэ тахсарыттан тутан ылан сыымайдыыр, сиксийэр, сирэр-талар, таба талар өй айымныылаах үлэтэ. Сүрэх бабатыгар баһыйтарбат өй күүс үлэтэ, айымныылаах толкуй. Ону, биллэн турар, туруорааччы өрөһүссүөр өркөннөөх өйө тобулан эрдэбэ. Бу өй туттарыахча туттарбат былдыаһыктаах быһылаанга төрүүрүн билэр киһи билэр. Оннук өйдөөһүн-билии баар буолары дуу, буолбаты дуу тутар бии турук — экзистенция. Бу сэттиһэ. Онуоха туран киһи туруору ситимнэ киирэр — төбөн оройо, саннын харахтара, өттүгүн үүттэрэ бүүс-бүтүннүү аһыллан, ийэ кыылын туран кэлэр. Саха итэбэлин илдэ сылдьар буоламмыт көрөөччүлүүн-оонньооччулуун бука бары итинник туруору ситимнэ киирдибит. Боппоенова туруорар испэк-тээктэрэ ол иһин сиэр-туом испэктээгэ дэнээччилэр.

Уонна тохсуһа диэн буолар — искэ баар көстүбэт уобарас көстөр буолар, салгынна баар иһилибэт тыас-уус, сана-инэ тиллэн кэлэр, биллибэт күүстэр көстөн-биллэн кэлэллэр — архетип уһуктар, култуура өссө биир феномена илэ-бодо төрүүр. Дьикти диэн дьиибэргиир буоллаахха, дьикти субу саманнык салаллан айымныы буолан тахсан тийиэн кэлэр. Ону биһиги оҕолорбут онордулар, баар онордулар! Онон махталбын этэр быһыым бу аата.

Культурология харабынан көрүүгэ ырытыы аны туран хайаан даҕаны бу тустаах тиэкис туох илдьити этэрин, ол туох ис хоһооннообун арыйыы буолар куолу. Онуоха суруйбут ааптар икки оонньоур артыыс икки туох ис хоһоону угуулар атыннаах даа буолуон эмиз сөп. Бу өтгүттэн көрөргэ олонхобут аата «Күөнэ көбөччөр аттаах Күн Күндүлү бухатыыр» диэн. Манна күлүүс тыла Күн. Саха олонхотугар барыта тоҕус суол бухатыыр баарыттан биирдэстэрэ бу Күн. Күннэр тустарынан олонхолор тиллэр, этэр кэмнэрэ быһыылаах биһиги кэммит. 90-ус сыллартан тилиннэ олонхо. Онуоха Куорунай Аһыматыттан Ньюкулай Мэхээлэйэбис Тарааһап «Күн Эрилини» иккистээн этэн турбута, аны оҕо эппитэ (ити Петя Боппуогу этэбин

— Нам обото) — «Күлүгүрбэт Күн Өркөн» диэн олонхону. Эмиэ уот харахха уопса итинник ааттаах олонхо-бэйиэмэни дуу, олонхотойугу дуу Күндүүнэ — Антонина Максимовна Суханова этигэн суруйан таһаарда. Ааттыын Күндүүнэ дэммитэ эмиэ биир этэр бэлиэ. Уонна дьэ бу — Көһөҥө олонхото. Онон оҕолор үйэ олонхотун оонньоон арыян биэрдилэр биһиэхэ.

Олонхобут ис хоһооно билинги сахаҕа кэлэр илдьит. Туох диэний — оттон «Төрдүгүтүн билин, суолгутуттан туорааман!» диэн. Төрдүбүт кимий — Күн улуунун дьонобут, Күн өркөн уустарынабыт, Күн Дьөһөгөй дьонобут. Бары биир Күн аннын дьонобут, айыы хаан аймаҕабыт, Күн сиригэр олобу туругурдар аналлаахпыт. Күн сырдыгын күндүргүүр, харананы сырдыгынан, хараны үрүнүнэн, сымыйаны кырдыгынан кыайар ис күүстээхпит, ырааспытын күөн туттар, ырааспытын харыстыыр, ырааспытын өрө турар өбүгэ өйдөөхпүт.

Оонньообут оҕолору бу ырытыым тутулунан бөлөхтөөн эттэппинэ, Күн өттүгэр бухатырдар Күн Күндүлү Эрбэхтэй Бэргэн икки (Николай Слепцов, Константин Туприн), Күн Күөгэлдьин Хотун Күрүө Дьабыл Тойон икки (Дария Муксунова, Александр Саввинов), кыыстара Арылыя Куолуун (Светлана Карпова) олонхо сүрүн ис хоһоонун тутта сырыттылар, кыайдылар-хоттулар, ыраастарын былдьаппатылар. Маныха Аан Алахчын Хотун (Күннэй Иванова) харыһылта-өрүһүлтэ, халбарыйбат хайын буолан сиэр быһыытынан, үгэс курдук эргийэн кэлэ турда. Барыларыгар уһуйааннара Александр Саввинов сүрүн сүүрээни, сүрүн үөһү бигэтик тутан, дьиннээх сахалыы туох да халыйыта, булкуйуута суох ыллыыра улахан төһүү, өһүө буолла диэн сэрэйиэххэ.

Харана, күлүк өттүтэн абылан, дьай өттүтэн тардыы, улаҕа өттүтэн умсугутуу уотун абытайын ирбэнньиктэнэ оонньообут оҕолору киһи кутурук салайса таарыйа оруолларын эппэккэ хайгыыр эрэ дьоно — ол Николай Степанов, Луиза Ефимова, Агафья Васильева, Прасковья Яковлева. Киһи иһигэр айыы да баар, абааһы да баар дииллэрэ илэ. Баар буолан илэ үтүгүннэрэн эрдэхпит. Аардыаалы, оҕолор!

Оттон илдьит этээччилэр өрүү буоларын курдук олус да олус сэргэхтэр, чабылхайдар, киһи эрэ болбомтотун тардан тэйэллэр — омун-төлөн, өмүрүү-соһуйуу, ыксал-тиэтэл. Эттилэр дуу, эппэтилэр дуу, тугу-тугу диэтилэр дэтиэх айыылаах дьоно. Сардаана Харитоновна, Мария Азарова эмиэ да Сорук Боллур, эмиэ да Симэхсин Эмэхсин буолан кутан-симэн, көтөн-мөҥөн кириртелээн тахсыбыттара олонхо тэтимин өссө эбэн, оннун буллара биэрдэ.

Уонна дьэ Улуу-дьаалылар, кинилэр бэйэлээхтэр Үс дойдуну

эпэнгнэтэ этэн, бытырыыстара эйэнгээн, кыаһааннара кыгы-наан бүүс-бүтүннүүбүтүн супту тардан ылан айаннарыгар сөрөтөлөөн илдьэттии бара сырыттахтара үһү. Саала бүтүннүү кинилэри кытта өрө мэнийэ олордо ээ мэктиэтигэр. Эчи тыаһа-ууһа, уотакүөһэ да табыллыбыта бэрт. Кыргызтар дьэ баардаах кыргызтар — Луиза Ефимова, Вера Садовникова, Сардаана Харитоновна, Алина Герасимова, Горьяна Стручкова, Полина Домнина.

Уонна ол кэннэ, ити айыылаах быһылааннартан быһаталаан ылаттаан олонхоһуппут уоһа хоройон, уолуга томтойон, уоттаабынан көрөн бу этэ дьиэһийэн инники күөнгэ эмиэ тахсан кэлэр...

Эчи хаарыаны эриэхсит, мань барытын былыргы саха олонхо истэ олорон илэ бэйэтэ оонньоон эрдэбэ. Биһиги даһаны бу сырыыга балай эмэ оонньоомохтоон ыллыбыт олонхоһут оһолорбут олуктарыгар, тэтимнэригэр олорсон. Махтааттаах махтаатым бастыһамааныта буолуохтун! Ноо! — диэтэбим.

Түмүккэ аһыйах тылынан санаа эргимтэтэ онгосто сылдьарбыттан бири-иккини этэбин — аныгы оһо олорон эрэ олонхолуурун син да ылынар курдук эрэри, тоһо эрэ туран кэлэ турара баар. Бука арааһа аныгы олох майгыта олонхоһо кытта өтөн киирээри гынарыттан эбитэ дуу. Бу да сырыыга олонхоһуппут олоруон да син курдуга эрэри, туран кэлэ турар диэбиккэ диэри, тура хаама сылдьан олонхолообутун миигиттэн ураты ким да ороһуйа көрбөтө быһыылаах. Онон олонхобут бырагыраама быһыытынан (ЮНЕСКО сакааһынан буолбатах!) эмиэ даа тийээтиргэ көһөө ини, эмиэ даа тура хаама сылдьыылаах буолаа ини. Чэ, бу баһас санаа атастаһыгар, уонна оһо дьону кэлтэй хайһаамаары этэбин.

Оччотооһу суруйуум манан түмүктэнэр. Бу суруйуубар олонхону оонньоон көрдөрүү алыба (магия игры) ханна саһа сылдьарын син да ыйданартым дуу диибин. Сахалар олонхобутун тилиннэрэр 10 сылбыт элэс гынан ааһара бу тирээн иһэр. Ол гынан баран бу уон сыл (дьинэр 12 сыл, ол аата биир мөһүлгэ буолар тустаах этэ) олук ылыы эрэ буоларын өйдүүбүт, өйдүөх кэригнээхпит. Култуура сайдар тэтимэ, кэмэ-кэрдиитэ син биир киһи төрөөн-үөскээн олох олон ааһарын тэнэ эрэри, онуоха өссө эбликтээх. Култуура диэн туттарыы, туттаран хаалларыы. Онон туох эмэ саһаны айбыккын, уруккуну сөргүппүккүн оһобун ааһан оһонг оһотун оһотугар тийэр гына онгорон, хаачыйан хаалларыах тустааххын. Тыыннааххар хосхос сиэнгэр ингэрэн, туттаран барылар ыйаахтаах — оччоһо эрэ туттарылар. Култуура сайдытын сокуона оннук. Инньэ гыныма да, ытыскын соттон, ыт атаһын тутан хаалаһын.

Оттон олонхону оһобурбут ньыманан оллоонноон олонорон эрэн

олонхолуур төрүт үгэспитин тийээтир алыбыгар ылларан кээһэн, тэпсэн, сотон ааһарбыт букатын сагамматын аан дойду устуоруйага кэрэһилиир. Ити ымсыбарар арбаа, илин омукарбытыгар билигин тылынан уустаан-ураннаан этэр-кэпсиир, олонхолуур баара биллибэт. Ити аата кинилэр эпостарын тийээтиринэн солбуйбуттарын сайдыы диир сыһа. Илдэ хаалан туран тийээтири олохсуппттара эбитэ буоллар — дьэ даа буолуо этэ.

Өксөкүлээх, Алампа, Ойуунускай сабалаабыт суоллара саамай сөбө, табата, кырдыга туохханы? Саха тийээтирин эпическэй нэһилиэстибэҕэ тирэннэрэн үөскэппиттэрэ уонна ол тирэби бэйэтин эмие туспа тутан бүтүннүү илдэ хаалбыттара. Тийээтири икки олонхону икки тэҥинэн тутта сылдьан сайыннарар суолга үктэннэрбиттэрэ. *Онуоха туттааҕа диэн буолар — олонхо тийээтиргэ тирэх буоларын, оттон тийээтири олонхоҕо, олонхолуур эйгэҕэ киллэрбэти тутуспуттара, оннук бириинсиби ыйан биэрбиттэрэ!!!*

Билигин биллэххэ, култуура сайдыытыгар баар партиципация сокуона этэринэн, олонхотт киһи артыыстаан барда да, ол алып киһиэхэ ааспат-арахпат гына ингэн хаалар, суол хаалларар буолар эбит. Мин санаабар ити илэ-чахчы. Тийээтиргэ умньаммыт киһи бэйэтэ даа билбэтинэн оонньуу сылдьар буолан хаалара баар суол. Ити олонхолуурга эмие биллэ-көстө баар буолааччы. Батыһан истэр дьон ону арааран истэр-көрөр. Онон баар-суох аҕыйах олонхоһуппутун тийээтиргэ булкуйбакка, үгэс буолбут ньымаларынан оллоонноон олонхон эрэн олонхолото сылдьарбыт ордук хотуулаах буолуоҕа.

Оттон дьон-норуот оонньууну (Алампа этэринэн ойууну) таптырын боппоккун — тийээтир диэн бэйэтэ биир туспа сокуоннардаах, бэйэтэ биир туспа алыптаах эйгэ, култуура көстүүтэ, баар буолан сайдан кэлбит арангата. Онуоха бири бииринэн солбуйбакка, сотторбокко, арааран, быһаан ылар диэн баарын сатыахха диибин. Мильдон жанр араастара олобу атын— атыннык арыялларын уонна дыраама, тийээтир тоҕо киһини умсугутарын олус бэргэнник эппит: «В драме, в сценическом действии истина *воплощена*, и в этом ее преимущество перед романом, где истина постижима интеллектуально. Драма являет *мировоззрение* народа, лирика — его *мироощущение*, роман — *миропонимание*. Изучение драмы позволяет чуть ли не наглядно представить отношение народа к основным ценностям существования, главное же — показать, каковы сами ценности. Именно этим вызван не ослабевающий с веками интерес к жанру. Не зря говорится: *мировоззрение — только театру под силу передать зрение* (взгляд) *на мир*, сделать мир наглядной» [Мильдон, 2002, с. 8; 21]. Онон сатаан истибэт буолбут кэмнэ дэбигис баҕайытык олонхону

истэр оннугар оонньоон көрдөрөр, тийээтиринэн солбуйар куттал баарын умнумуохха.

Оттон Мэнгэ сиригэр олонхону оонньоонуну биир бастакынан сажалаабыт чэхчытын киһи туох диэбэй — киин улуус буолан инньэ гыннаҕа эрэ дииргэ тийиһиллэр. Бэрпит дииргэ кыттыспаппын эрэри, талааннаах артыыстарбыт бука бары олонхону оонньоурга бааллара, бааллар даҕаны. Нэһиликтэринэн аттаран көрөргө, аатырар улахан артыыстарбыт тахсыталаабыт түөлбэлэригэр оонньоу алыбыгар ыллары даҕаны, оонньоу алыбын күөдьүтүү даҕаны баар дииргэ сөп. Ону бу антология ис хоһооно да ырылыччы арыйар. Оттон атын улуустарга тэннээтэххэ, олонхону имири эһии ордук киин улуустарга тууһугуран туран барбыта эмиэ чэхчы эрэри, бэйэ кэдэйэн биэриитэ даа баар буолуохтаах — санга дии-дии сарымтаһтаны билигин даа тохтуох чинчитэ биллибэт. Ити адынаты билиннэх уонна көннөрүнүөх тустаахпыт.

Самодетельность таһымыгар олонхону туруорууну быйылгы 2013 сыл саас Арчы дьиэтигэр көрдүм эрэри, бу суруйуубар колледж оҕолорун хайгыырым курдук хайгыыр кыах суох. Ырытыым хайа даа түһүмэбэр, критерийигэр толору эппиэттири булан көрбөтүм, хайа даа тымырым тардан көрбөтө. Тоҕо оннуга арааһа тэтимин туппатахтарыгар сытар быһыылаах — олонхоһуттара тэими кыайан биэрбэтэ. Кини арааһа соботоһун олонхолоон көрбөтөх буолуоһар сөп быһыылаах (баһар албаһыырым даа буолуо). Бухатыырбыт ис күүһэ-уоһа абааһытынааһар лаппа мөлтөх, дэлби табахха дуу, туох эрэ атын дьайга дуу ылларбыт, алларыбыт, харангарбыт көрүнгээх. Хата абааһыбыт бухатыырыттан итии тыын илгийэр. Оонньоу биир күдьүс кыайан тахсыбатаҕа дьиэни-уоту атыңыраабыттан буолуон сөп курдук эрэри, манна маннык. Күн Чүүйэ Олонхо тийээтиригэр оҕолорго анаан туруорбут испэктээгэр көрөөччүлэри кытыары олус бэркэ табыллыбыта — бу аныгы ураты ньыма. Ол табыллыытыгар туруорааччы талаана, олонхоһуппут (Н. Баишев) фактурата, кыаһа, артыыстар турукка кириилэрэ барыта оруоллааһа чэхчы. Оттон бу кэпсиир түбэлтэбэр Арчы Дьиэтигэр оонньоур сир кыараһаһыттан мэхэйдэтии, ол аата көрөөччүнү кытыарбакка оонньоонун буолан хаалбыта — бухатыырдарбыт охсуһууларын киһи кимнээх кэлэн оруо маһы ортотунан дьон ортотугар охсуһан киирэн бардылар диэх айыылаах олуона этэ. Ол барыга оттон идэ (профессионализм) суоһуттан, самодетельность буолан гынара өйдөнөр эрэри — оонньоу туруорар буол даҕаны да ханна да буоллун оонньонохтоах.

Ол оннугар олонхоһут оҕолор — Эрбэх саҕа бухатыырым (Соловьев уолчаан) уонна Ася кыыс (Ноорой сиэнэ) — толорууларыт-

тан ыттайа үөрдүм, сүргэм көтөбүлүннэ, ис-испиттэн Ноо-лоотум. Төнүлү далбар хотуттара ыраас тыны илдэ ажалбытара бэрдин сөхтүм, эмиэ олус үөрдүм, кэһии тэнэ ылынным. Онон дойдум дьонно барахсаттар сүрэхтэрин бабатынан киирэн «Уруйдан улуу Олонхо, Манчаары дойдутугар!» диэн ынгырылаах түһүлгэлэри түһэрэн ааспыттарыттан биирдэһигэр ыалдыттааммын итинник сыанабылы быспыппын баалаабакка, сүбэ тэнэ ылынналлар диибин. Барыта кэскил туһугар, барыта тупсар, сайдар туһугар этилиннэ.

Аны абыйах этиини олонхону аһаҕас халлаан анныгар оонньоур туһунан — бу бэйэтэ эмиэ туох эрэ ис уратылаах көстүү буолуохтаах, сценаҕа туруорартан атыннааҕа чаччы. Мин тус бэйэм манныгы ыһыахтарга эрэ көрөөччүбүн, ону даҕаны бу кэлин саха буолбут кэһиники сылларга, оҕо сылдьан аҕабыттан ураты ким даа олонхолуурун да истибэккэ улааппытым. Ол ыһыахтарга олонхо олуктарыттан оонньоон көрдөрүү бука барыта биир буолааччы уонна таах көргө, дьон санаатын көтөбөөрү, ордук бу кэлин сылларга муода да курдук буолбутунан туруоруллар. Манна арай биир ураты түбэлтэни ахтан ааһыах тустаахпын.

Ол Дьокуускай куоракка «Айыы кыһата» диэн аат биэрэн туран олохтоспут оскуолам ыһыаҕар олонхону куолаан туруоруу этэ. Биир саас оскуола оҕото бүүс бүтүннүү биир даҕаны ордукка кыттаргына танаммыт улахан түһүлгэ тэрийэн, Оҕо дыбарыаһыгар олонхо туруорбуспут. Онно дыктитэ диэн баара — кыттар бөлөхтөр бэйэлэрин түһүмэхтэрин эрдэттэн бэлэмнээн баран холбуутун, дьайытын биирдэ эмискэ аҕалан холбуу тутан, эрдэттэн репетицията суох көрөн-көрдөрөн турардаахпыт — коллективное творческое дело (КТД) методикатынан. Ол олус да бэркэ табыллыбыта — барыта субу этиллэ, субу буола турар айар дьайыы этэ, баар киһи бары кыттааччы. Сцена, саала диэн да улаханлык араарбакка, бары өрө күүрү, эргичингэнэ, үөһөнөн-алларанан киирэ-тахса олорубуппут. Оҕолор олонхо тынын ылыммыттарын туһута — биир эмэ оһухоһу табыстаҕына даҕаны онтон тохтоон хаалбакка олонхолорун айаннатан, тэтимнэ киирэн олус бэркэ тиһэбэр тириэрдэн, били үөскүөхтээх биэс ыалы барыларын ыал онортоон, оһуохайдаан, ыһыахтаан түмүктээбиттэрэ. Өрө түллэ, өрө эһпэнни олоорор биир тыннаах түһүлгэ диэн онно баара.

Ол айар дьайыыбытын аны туран сайын оскуолабыт ыһыаҕар аһаҕас хонууга туруорбуспутун дьоппуон омук оҕолоро (учууталлыын, ийэлиин норуоттарын ырыатын ыллыы диэн кэлэ сылдьар оҕолор) барар бириэмэлэрэ кэлэн ситэ көрбөккө барбытара — үһунуката бэрдиттэн. Ыалдыттарбыт бараллара кэлэн быраһаайдаһа

сатыылар — онно даҕаны олонхобут тохтообокко айаннаабытын курдук айаннаан бара турбута, тохтуур санаа да, кыха да суоҕа — оннук тыыннаах оонньуу, бэйэтэ бара турар процесс этэ. Дьоппуоннарбыт тонхонноон-тонхонноон баран бараахтаабыттара, оҕолор оонньууларын салгыы оонньуу сылдыбыттара. Оллоонноон олон эрэн олонхолуур бөлөхтөөх, үнкүүлээн-хамсанан-оонньоон көрдөрөр араас кылаастар, араас ансаамбыллар отос-отос былдьаһатарына сүүрэн киирэ-киирэ ампаалыктанан айылаах биэрбиппит. Наһаа да үчүгэй этэ! Бука оҕолор бу түгэннэри үйэлэрин тухары умнубаттара буолуо. Бу барыта учууталлар, төрөппүттэр олонхо ис хоһоонун ылынан, өйдүү сатаан, үөрэ-көтө көхтөөхтүк кыттыбыттарыттан тахсыбыта. Биир киһи мань соҕото бун кыайбат суола. Сценарий, режиссура, уопсай ситимнээһин (координация) барыта ситэрсэн-хоторсон манньк улахан күүрээnnээх үлэ кыаллар. «Айыы кыһатыгар» Л.П.Шамаева, М.Ф.Кронникова, С.А.Катакова буоламмыт бу күүрээnnэ олус тапсан салайбыппыт. Ол гынан баран биир киһи оруола маньаха син биир баар — мань олоххо киллэрэр дьүккүөрдээх ааптар киһи барда даа, бу үлэ сөбүрүйбүтүнэн барар. Оскуола даҕаны, хайа даҕаны атын кэлэктиип олоҕо туох сүрүн идиэйэлээх, хамсатар күүстээх киһи баарынан салаллар — үнкүүһүт учуутал баар сиригэр оҕо бары үнкүүһүт, ырыаһыт баар сиригэр ырыаһыт, олонхону өрө тутар киһи кэлбитигэр олонхолоон турдхатара ити. Оҕо сатаабатаҕа, сыстыбатаҕа диэн суох — уһуйааччыттан улахан тутулуктаах. Уһуйаан диэн онон баар.

Түмүк тылым диэн манньк. Аны биирдэ лаппыйан этэрим баар — олонхону оонньууру сатыахха эрэри, оллоонноон олонхо соҕото бун эбэтэр бөлөбүнэн куолаан олонхолууру ордук сатыахха. Олонхону быһаан, арааран ылан тыын угар кэмнэ сыһа туттар, албас үктүүр эрэ буолумуобун. Өйбүт бааллыбатын, харахпыт-кулгаахпыт бүөлэммэтин, ол оннугар *болҕойон, арааран, өйдөөн истэр-көрөр буолуобун*. Оннуга ордук. Дьээ!

Г.С. Попова-Санаайа,

М.К. Аммосов аатынан ХИФУ культурологияҕа
кафедратын профессора, п.н.к., доцент

Литература

1. Кардашевский, Г. Р. Досоветская драматургия А.И. Софронова / Р. Г. Кардашевский. — Якутск : Якутское книжное изд-во, 1982.
2. Мильдон, В. И. Вершины русской драмы. — М. : Изд-во МГУ, 2002.

3. Софронов, А. И. Айымньылар / Анемподист Софронов ; [редкол.: А. К. Акимов у.д.а.] — Дьокуускай : Бичик, 2005. — 448 с. (Саха литературатын классиктара). 2-с т. : Хоһооннор, поэмалар, кэпсээн-нэр, очерк, ыстатыйалар / [хомуйан онордо В. Г. Семенова]. — Дьокуускай : Бичик, 2005.

Олонхону улуус иһигэр туруоруу, туруорааччылар, толорооччулар

№	Сыла	Нэһилиэгэ, сирэ	Олонхо аата	Олонхону туруорааччылар	Оруоллары толорбуттар	Ахтыы	Литература, источник-тар
1	1921	Хаптаҕай, Харыйалаах	«Сабыйа Баай»	-	-		«Мегино-Кангаласский улус», 302 с.
2	1921	II Мөнүрүүн, Быдай	«Уол Туйгун бухатыыр»	И.И. Скрыбыкин, Г.Е. Слободчиков	Василий Прокопьев, Ефим Яковлев, Михаил Скрыбыкин, Петр Уваровской	Коло-сов С.П. сведе-ниета	«Мегино-Кангаласский улус», 303 с.
3	1924	Хара, Майа	«Бэриэт Бэргэн»	Н.И. Степанов-Ноорой	Николай Оконешников-Батана, Константин Афанасьев-Боруорбах		«Мегино-Кангаласский улус», 303 с.
4	1924	I Мэлдьэхси, Сырдаах	-	Г.Н. Бугаев-Күөрэ-бис	Самсон Федоров, Григорий Бугаев	Федо-ров Д.С.-Таас сведе-ниета	

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

5	1927	I Моорук, Истээх	«Сабыйа Баай»	А.С. Порядин	Михаил Андреев-Оройко; Константин Зыков-Көтөр Көстөкүүн		«Моорук нэһилиэгэ», 2010, 349 с.
6	1936	Догдоно, Бөкө	«Ожо Улуу Ньургун»	Н.И. Степанов-Ноорой, Петр Пл. Захаров	Н.И. Карамзин, М.С. Степанов, К.Н. Карамзин, Е.В. Ефремов		«Күн Эрили». 1995 сыл. 8 с.
7	1937	Догдоно, Бөкө, Майа	«Алааттыр Ала Туйгун»	Н.И. Степанов-Ноорой	Ег. Ник. Новгородов, Вас.Ст. Захаров, Раиса Лар. Захарова		«Күн Эрили». 1995 с. 8 с.
8	1938	Догдоно, Беке, Майа	«Бэриэт Бэргэн»	Н.И. Степанов-Ноорой			«Күн Эрили». 1995 с. 8 с.
9	1939	Доллу, Төнүлү	«Мөлдүүрүүн Бөфө»	Михаил Ефимович Барашков	Марфа Стручкова-Скрябина, Дмитрий Максимов, Григорий Птицын		«Доллу», 2005 с. 222—223 с.
10	1930-с сыллар	Доллу	«Дьулуруйар Ньургун Боотур»	Гаврил Семенович Кычкин-Хабьян-ья			Энциклопедия культуры 269 с.
11	1940	Хара	«Бэриэт Бэргэн»	Никифор Федорович Дмитриев			Айыл-батган айдары-лаахтар

Мэнэ Ханалас улуунун олонхонуттара

12	1944	Догдоно, Бөкө, Майа	«Ала Туйгун Буха- тгыр»	Н.И. Сте- панов- Ноорой			«Күн Эрили». 1995 сыл. 10 с.
13	1945	Догдоно, Бөкө, Майа	«Күн Эрили»	Н.И. Сте- панов- Ноорой			«Күн Эрили». 1995 сыл. 10 с.
14	Сэ- ри кэмэ	Хара	«Бэриэт Бэргэн»	Никифор Федоро- вич Дмитриев			Тонг Суорун 1 40 сыла, сборник
15	1950— 1951 сс.	Дьабыыл	«Дьулу- руйар Ньургун Боотур»	Илья Григо- рьевич Баишев	Егор Тимофеевич Стручков, Василий Борисов, Вера Баишева		«Утүө үгэс» 74 с.
16	1957	II Баатара, Сыымах	«Кыһыл Ойуун»	Михаил Егорович Попов, Дмитрий Дмит- риевич Попов	Гур.Вас. Шергин, Егор Николаевич Захаров, Иннокентий Неус- тров		«Утүө үгэс» 21—22 с.
17	1960	Дьабыыл	«Дьулу- руйар Ньургун Боотур»	Илья Григо- рьевич Баишев	Егор Тимофеевич Стручков		«Утүө үгэс» 34 с.
18	1965	Ходоро, Чууйэ	«Дьулу- руйар Ньургун Боотур»	Егор Нико- лаевич Петров	Прокопий Николаевич Петров, Аграфена Кузьмина, Савва Николаевич Скрябин		«Утүө үгэс» 51—52 с.

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

19	1968	Арангас, Тарат	«Дьулуруйар Ньургун Боотур»	Н.Г. Кычкин	Ел. Цыпандина, Ст.С. Кычкин, А.М. Цыпандин		«Үтүө үгэс» 58 с.
20	1969	Догдоно, Бөкө	«Дьулуруйар Ньургун Боотур»	Н.И. Степанов- Ноорой	А. Степа- нова, Д. Гермогенов, Р. Захаров, о.д.а		«Үтүө үгэс» 83 с.
21	1986	I Мөнгүрүөн, Матта	«Дьулуруйар Ньургун Боотур»	Анисья Дмит- риевна Скрябина	Семен Щепеткин, Егор Кычкин, А. Кычкина, о.д.а.		«Үтүө үгэс» 140 с.
22	1992	I Моорук, оскуола	«Уолан Эрилик»	Дарья Кон- станти- новна Апроси- мова	Алексей Ильич Сосин, Оля Сосина, Толя Апросимов, о.д.а.		«Кэс- кил» хаһыат 1992с.
23	1986	II Наахара, Хочо	«Туйаа- рыма Куо»	Тамара Рома- новна Афана- сьева			«Үтүө үгэс» 141 с.
24	1995	II Наахара, Хочо	Тон Суорун. «Мүл- дү Бөбө»	Николай Михай- лович Петров, Тамара Рома- новна Афана- сьева			
25	2000	II Наахара, Хочо	«Дьулуруйар Ньургун Боотур»	Тамара Рома- новна Афана- сьева			Энци- клопе- дия куль- туры, 43 с.

Мэнэ Ханалас улуунун олонхонуттара

2003	Догдоно, Сото	«Бэриэт Бэргэн»	Тамара Рома- новна Афана- сьева			Энци- клопе- дия куль- туры, 43 с.
2004	Догдоно, Сото	«Күн Эрили»	Тамара Рома- новна Афана- сьева			Энци- клопе- дия куль- туры, 43 с.
2006	I Мөнгүрүөн, Матта	«Дьулу- руйар Ньургун Боотур»	10 персонаж- таах туруоруу	Константин Марков, Марфа Ченянова, Иван Никитин, о.д.а.		«Үтүө үгэс», 193 с.
2013	I Моорук, Суола	Билгэ. «Кулун Куллус- тай Боотур»	Тамара Гаври- льевна Егорова	Василий Николаевич Романов, Туяра Дмитриевна Егорова, Рустам Иванович Юшпанов, о.д.а.	Апро- симов А.М. сведе- ниета	

Апросимов А.М.

5 түһүмэх. БИБЛИОГРАФИЧЕСКАЙ ЫЙЫННЬЫК

МЭНЭ ХАНАЛАС ОЛОНХОҔУТТАРА

Чулуу олонхоһуттарбыт

Манчаары Баһылай

Ырыалар — тойуктар / хомуйан онордо Г. В. Попов. — Дьокуускай : Бичик, 1994. — 144 с.

Рец.: Багдарыын Сүлбэ. «Кили курдук кэрэхсэнэр күннэниэм» // Сахаада. — 1995. — Олунньу 23 к.

Васильев, Н. Манчаары Баһылай : «Кэнчээри ыччаттар кэриэстии көрүөхтүгүннэр» / Н. Васильев // Саха сирэ. — 1995. — Тохсунньу 11 к.

Слепцов, П. Дьохуннаах үлэ / П. Слепцов // Эркээйи. — 1995. — Олунньу 28 к.

* * *

Догдонго — олонхо үөскээбит ытык сирэ : Манчаары ырыаһыт-тойуксут, олонхоһут, импровизатор-поэт // Догдонго нэһилиэгэ / Саха Республикатын Мэнэ Ханалас улууһа «Догдонго нэһилиэгин» муниципальной тэриллии дьаһалтата / [хомуйан онордулар А. К. Саввинова, С. Ю. Титов, И. В. Яковлева]. — Дьокуускай, 2010. — С. 370—371.

Манчаары аман өһө — Манчаары албан аата : Манчаары Баһылай төрөөбүтэ 200 сыла туолуутугар / [хомуйан онордулар : И. М. Сошин, К. Н. Попова уо.д.а.]. — М. : «Востокиздат», 2005. — 368 с.

Манчаары манган ата, Манчаары албан аата (1805—1870) : био-

библиогр. ыйынньык / Майа киин биб-та ; [хомуйан онгордулар : Л. В. Иванова, К. Н. Попова, О. К. Шарина]. — Дьокуускай : Кудук, 2000. — 56 с. — Библиогр. : 427 аат.

Манчаары норуот номофор / [хомуйан онгордо И. Г. Березкин; художник С. В. Федоров]. — Якутскай : Кинигэ изд-вота, 1972. — 384 с.

Манчаары — үйэлэргэ / [хомуйан онгордо В. М. Абрамов ; аан тылы суруйда Г. В. Попов]. — Дьокуускай : Бичик, 2005. — 112 с.

Неустроев, И. Манчаары — талааннаах тойуксут / И. Неустроев // Эркээйи. — 1995. — Тохсунньу 31 к.

Попов, Г. Күн — көмүскэс санаалааба, хохуйар-ыллыыр талааннааба / Г. Попов // Ленинскэй знамя. — 1991. — Атырдыах ыйын 8 к.

Попов, Г. В. Манчаары Баһылай — импровизатор-поэт // Кэрэхсиир киһи кэпсээннэрэ / Г. В. Попов. — Дьокуускай, 2005. — С. 5 — 12.; Сахаада. — 1991. — Кулун тутар 5 к.

Попов, Г. В. Норуот албан ааттаабыт киһитэ / Г. Попов // Чолбон. — 2005. — № 6. — С. 6—10.

ССРС Суруйааччыларын союугар киирбит олонхоуттар, ырыа айааччылар : [В. Федоров — Манчаары ахтыллар] // Илин. — 2007. — № 1—2. — С. 10—13.

* * *

Дмитриев, П. Н. Носители эпических традиций // Мегино-Кангаласский улус : история, культура, фольклор / Администрация Мегино-Кангаласского улуса ; АН РС(Я). Ин-т гуманитар. исслед.; [Г. В. Попов (отв. ред.) и др. ; лит. ред. Н. И. Дегтярева]. — Якутск, 2001. — С. 297 — 300.

Попов, Г. В. Манчаары — поэт импровизатор // Мегино-Кангаласский улус: история, культура, фольклор / Администрация Мегино-Кангаласского улуса; АН РС(Я). Ин-т гуманитар. исслед.; [Г. В. Попов (отв. ред.) и др. ; лит. ред. Н.И.Дегтярева]. — Якутск, 2001. — С. 293 — 297.

Попов, Г. В. 200 лет со дня рождения В. Федорова-Манчары, национального героя, поэта-импровизатора, олонхосута // Якутия — 2005 : календарь знаменат. и памят. дат / [сост. Н. А. Ханды ; науч. конс. Е. Е. Алексеев]. — Якутск, 2005. — С. 124—127.

Попов, Г. 195 лет со дня рождения В. Федорова-Манчаары // Якутия — 2000 : календарь знаменат. и памят. дат. — Якутск, 2000. — С. 73—78;

Сафронов, Ф. Г. Манчары в фольклоре // Василий Манчары / Ф. Г. Сафронов. — Якутск, 1991. — С. 5—12.

ССРС СУРУЙААЧЧЫЛАРЫН СОЮЪУН ЧИЛИЭННЭРЭ

Абрамов Николай Алексеевич-Кынат
(1861—1941)

Бэчээттэммит олонхолоро

Ньургун Бөбө : олонхо / [олонхоһут Н. А. Абрамов-Кынат тылыттан П. Т. Степанов суруйуута ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В. В. Илларионов, Т. В. Илларионова ; редкол.: А. Н. Жирков ; Россия наукаларын акад. Сибиирдээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна Хотугу абыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. «Олонхо» ассоц., М.К. Аммосов аат. Хотугулуу-Илинги омуртар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо ин-та, Олонхо уон сылын (2006—2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком-та]. — Дьокуускай : Бичик, 2011. — 512 с.: 4 хаартыска. — (Саха Боотурдара. 21 томнаах : 10 тома).

Емельянов, Н. В. Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М.: Наука, 1980. — 373 с.

Содерж. : Ньургун Бөгө : сюжет № 56 / зап. П. Т. Степанова со слов Н. А. Абрамова-Кынат. — С. 221 — 222 ; Описание внешнего вида главного героя олонхо «Эр Соботох»: на якут. и рус. яз. — С. 305—307, 322—324 ; Песнь богатыря Ньургун Бөгө перед отъездом на поле брани : сюжет № 56 / на якут и рус. яз. — С. 307 — 309, 324 — 326 ; Описание страны богатыря Ньургун Беге : сюжет № 56 / на якут и рус. яз. — 302 — 303, 319 —320 ; Хара-лаан — Мохсогол : сюжет 63 / зап. Г. А. Ефремова и И. Слепцова. 1940 г. — С. 241—246.

Өлбөт Бэргэн : олонхо // Образцы народной литературы якутов / Э. К. Пекарский. Вып. 2. — СПб, 1907. — С. 113—147.

То же. Ястремский, С. В. Образцы народной литературы якутов / С. В. Ястремский. — Л., 1929. — С. 100 — 121.

Удабагтар Уолумар, Айгыр икки : олонхо // Образцы народной литературы якутов / Э. К. Пекарский. Вып. 2. — СПб, 1907. — С. 148—194.

Бэчээттэнэ илик, архивка баар олонхолоро

Көнгүл Буурай / зап. И. Н. Васильев. 1940 // Архив ЯНЦ СО РАН, ф. 5, оп. 7, д. 14. — 657 л.

Тойон Дуолан Бухатыыр / зап. Я. В. Стручков, 1941 г. // Архив ЯНЦ СО РАН СССР, ф.5, оп.7, д. 38, 43 л.

Харалаан Мохсобол / зап. Г. А. Ефремов, И. Е. Слепцов. 1940 г. // Архив ЯНЦ СО РАН, ф. 5, оп. 7, д. 14, 362 л.

Эр Соботох / зап. Г. И. Николаев, 1940. // Архив ЯНЦ СО РАН СССР, ф. 5 оп. 7, д. 107, 39 л.

Абрамов Н. А.-Кынат туһунан

Киренская, М. Н. А. Абрамов-Кынат / М. Киренская // Кыым. — 1992. — Сэтинньи 14 к.

Осипова, Н. Олонхо — сахалы үнүкүү санга аартыга / Н. Осипова // Саха сирэ. — 1994. — От ыйын 14 к. — С. 3.

Абрамов-Кынат олонхотун матыбынан «Удабаттар Уолумар Айгыр икки» сахалы үнүкүү бастакы спектакла.

Попов, Г. В. Улуу олонхоут : Н. А. Абрамов-Кынат төрөөбүтэ 140 сылыгар / / Кэрэхсир киһи кэпсээннэрэ / Г. В. Попов. — Дьокуускай, 2005. — С. 22 — 29 ; Чолбон. — 2001. — № 12. — С. 87 — 90.

Попов, П. Абрамов Н.А.-Кынат / П. Попов // Сахаада. — 1992. — Тохсунньу 8 к. — С. 12.

Попов, П. Саха тылын күлүмнэтэн-күлүмүрдэтэн : [130 сааһа туолуутугар] / П. Попов // Ленинскэй знамя. — 1991. — Ахсынньы 19 к.

Попов, П. Олонхоуттар : [Н. А. Абрамов, И. Г. Теплоухов] / П. Попов // Кыым. — 1970. — Бэс ыйын 7 к.

Сибирякова, Р. Саха олонхото уонна биллибэт көтөр тэрил / Р. Сибирякова // Ленинскэй знамя. — 1991. — Балаһан ыйын 19 к. — С. 3—4.

Абрамов-Кынат «Хаалбат — сүппэт харыһыктаах санаалаах Харалаан Мохсобол» олонхото ахтыллар.

Уламды, Б. Олонхо — тыл уолбат ойбоно : [Кынат төрөөбүтэ 150 сылыгар] / Баһылай Уламды // Эркээйи. — 2011. — Бэс ыйын 8 к. — С. 3.

Устинов, Д. Олонхолуурун истибит дьоллоохпун / Дмитрий Устинов // Эркээйи. — 2011. — Сэтинньи 25 к. — С. 6.

* * *

Васильев, Г. М. Сказитель приходит в Союз писателей // Живой родник : об устной поэзии якутов / Г. М. Васильев. — Якутск, 1973. — С. 170—182.

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов ; [ред. : С. Н. Азбелев, Н. В. Емельянов]. — Якутск : Кн. изд-во, 1982. — 128 с.

— С. 33—36 : об олонхо «Нюргун Беге» Н. Абрамова-Кынат.

Илларионов, В. В. Эпический репертуар Н.А.Абрамова-Кыната : сюжетно-композиц. и худож. особенности // Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо / В. В. Илларионов. — Новосибирск, 2006. — С. 56—79.

Илларионов, В. В. Сказочные мотивы в эпическом репертуаре Н. А. Абрамова-Кыната // Фольклор и современная культура : сб. науч. тр. — Якутск, 1991. — С. 109—114.

Илларионов, В. В. Сказительство в системе фольклорной традиции народа саха : дис. в виде науч. докл. на соискание учен. степ. д-ра филол. наук / В. В. Илларионов ; [Якут. гос. ун-т им. М. К. Аммосова]. — Якутск, 1997. — С. 14—17 : анализ эпических текстов, записанных со слов Н. Абрамова-Кынат.

Народный сказитель-олонхосут : к 150-летию со дня рождения Н.А. Абрамова-Кынат // Эркээйи экспресс. — 2011. — 16 июня. — С. 4.

* * *

Знатные люди Мегино-Кангаласского улуса : биобиблиогр. справочник / Администрация муниципального района «Мегино-Кангаласский район»; Межпоселенческая централизованная библиотечная система ; [сост. К. Н. Попова]. — М., 2007 — С. 26—27. — Библиогр.: 11 назв.

Писатели Восточной Сибири : биобиблиогр. указатель. — Якутск, 1978. Вып. 2. — С. 198. — Библиогр.: 9 назв.

Писатели Земли Олонхо : биобиблиогр. справ. / [сост. : Д. В. Кириллин, В. Н. Павлова, С. Д. Шевков]. — Якутск, 1995. — С. 266—267.

Писатели Якутии : биобиблиогр. справ. / [сост. : А. Егоров, В. Протодьяконов, В. Павлова]. — Якутск, 1981. — С. 56—57. — Библиогр.: 10 назв.

Северная энциклопедия. — М., 2004. — С. 7.

Энциклопедия культуры и искусства Якутии / М-во культу-

ры и духов. развития Респ. Саха (Якутия) ; [сост. : В. А. Босиков, Р. Г. Иванова, Л. Н. Корякина и др]. — Якутск, 2011. Кн. 1. — С. 4.

Энциклопедия Якутии / [ред. Ф. Г. Софронов]. — М., 2000. — Т. 1. — С. 507.

Бурнашев Иннокентий Иванович-Тонг Суорун

Олонхолоро

Аал Луук Мас : олонхо // Дабаан. — М., 1938. — С. 78—87.

Аал Луук Мас : олонхоттон быһа тардыы. / зап. Г. У. Эргис, 1935. ЯНЦ СО РАН, ф. 5, оп.3, ед. хр. 846.

Дыырай Бөбө : [алын кылаас оҕолоругар анаан онордулар : Л. А. Афанасьев-Тэрис, Ф. Г. Гуляев]. — Дьокуускай : Бичик, 2008. — 55 с.

Дыырай Бухатыыр / олонхоһут Тонг Суорун тылыттан Г. У. Гермогенов суруйуута ; бэчээккэ бэлэмнээтэ П. Н. Дмитриев // Эркээйи. — 1994. — Атырдыах быйын 25, 27, 30 к.

Сылгы уола Дыырай бухатыыр : рукопись / зап. Г. У. Эргиса // Архив ЯФ СО РАН СССР, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 45, 225 л.

Сылгы уола Дыырай бухатыыр / олонхоһут Бурнашев И. И.-Тонг Суорун тылыттан Эргис суруйуута ; Мэнэ Хангалас улуунун культура-ба уонна духуобунай сайдыы управлениета ; информационнай-методическай киин. — Майа, 2008. — 40 с.

Харыадьала Бэргэн / зап. Захаров, 1940. // Архив ЯНЦ СО РАН СССР, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 27/6, 4445 строк.

* * *

Заселение среднего мира отверженными потомками Айыы : сюжет № 3 ; Сын лошади Дыырай Бөгө / зап. Г. У.Эргиса // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М., 1980. — С. 22 — 33.

Тонг Суорун туһунан

Олонхоһут-ырыаһыт Бурнашев И.И. (Тонг Суорун) / К. Н. Попова бэлэмнээтэ. — Майа, 1993. — 53 с.

Олонхоһут Тонг Суорун-И. И. Бурнашев төрөөбүтэ 140 сылыгар (1868—1946) / Мэнэ Хангалас кииннэммит библиот. тиһигэ ;

[хомуйан онгордо К. Н. Попова]. — Дьокуускай : Офсет, 2009. — 136 с. — Библиогр.: 45 назв.

Олонхохут, сэхэнньит, ырыаһыт Тонг Суорун / «Арчы» духуобунай култуура киинэ ; [хомуйан онгордо Б. Н. Михайлов]. — Дьокуускай, 2008. — 26 с.

«Олонхо умсулбаннаах суолунан...» : олонхохут И.И.Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 140 сылыгар аналлаах республикатаабы научнай-практической конференция матырыйааллара, сэтинньи 26 к. 2008 с., Дьокуускай к. / [хомуйан онгордо, бэчээккэ бэлэмнээтэ, аан тылы суруйда Б. Михайлов ; науч. ред. В. В. Илларионов]. — Дьокуускай : ИГИ и ТИНС СО РАН, 2011. — 67 с.

Рец. : Тонг Суоруну үйэтитэн // Саха Сирэ. — 2011. — Ыам ыйын 6 к. — С.6.

Олонхохут И.И.Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 140 сылыгар аналаах конференция матырыйаалларынан фольклорист Б. Н. Михайлов — Айылбан «Олонхо умсулбаннаах суолунан» кинигэни хомуйан онорон таһаарда.

Тонг Суорун талба талаана / [хомуйан онгордулар Т. В. Илларионова, Т. Ф. Сосин ; эпп. ред. В. В. Илларионов]. — Дьокуускай : Алаас, 2012. — 208 с.

* * *

Борисова, Е. Улуу олонхохукка аналлаах : [төрөөбүтэ 135 сылыгар] / Екатерина Борисова // Эркээйи . — 2003. — Алтынньы 21 к.

Бурнашев Иннокентий Иванович (Тонг Суорун) (1868—1945) : [биограф справка] // Дойдум дьоно / «Мэнгэ Ханалас улууһа» МТ; Тарабай нэһилиэгин дьаһалтата. — Табаҕа, 2005. — С. 6.

Бурнашев, Р. Тонг Суорун туһунан ахтыы / Роберт Бурнашев // Чолбон. — 1993. — № 10. — С.110.

Владимирова, А. «Олонхо умсулбаннаах суолунан» / Августина Владимирова // Эркээйи . — 2008. — Ахсынньы 3 к. — С.10.

И. И. Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 140 с. аналлаах респ. научно-практической конференция.

Егоров, М. Тонг Суорун : ахтыы / М. Егоров // Ленинскэй знамя. — 1993. — От ыйын 1 к.

Иванова, Е. Үтүө олонхохут утума салбанар / Е. Иванова // Эркээйи. — 2008. — Ахсынньы 12 к. — С.1.

И. И. Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 140 сааһыгар аналаах улуустаабы олонхо түһүлгэтиттэн.

И.И. Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 125 сылын туолла // Эркээйи. — 1993. — Сэтинньи 20 к.

Илларионов, В. В. Норуот талба талааннааба Тонг Суорун // Олонхо алыптаах эйгэтэ : [ыстатыйалар, санаалар, сэхэргэһиилэр] / В. В. Илларионов ; хомуйан онгордо Т. В. Илларионова ; М. К. Аммосов аат. Саха гос. университета. — Дьокуускай, 2005. — С. 30 — 38.; Чолбон. — 2003. — № 10. — С. 92—94.

Илларионов, В. В. Тонг Суорун : [төрөөбүтэ 100 сылыгар] / В. Илларионов // Ленинскэй знамя. — 1978. — Сэтинньи 2 к.; Кыым. — 1978. — Ахсынньы 3 к.

Илларионов, В. В. Иннокентий Иванович Бурнашев-Тонг Суорун (1868— 1946) // Үргэл. — 1995. — № 2. — С. 25—34.

Николаев, Е. Тонг Суорун төрөөбүтэ 140 сылыгар / Е. Николаев // Кыым. — 2008. — Ахсынньы 4 к. — С.16

Олонхо умсулбаннаах суолунан» Өрөспүүбүлүкэ таһымнаах научнай-практической кэмпириэнсийэ туһунан.

Олонхоһут дойдутугар // Ленинскэй знамя. — 1968. — Алтынньы 24 к. — С. 1.

Попов, Г. В. Олонхоһут, сэхэнньит, ырыаһыт // Кэрэхсиир киһи кэпсээннэрэ / Г. В. Попов. — Дьокуускай, 2005. — С. 30 — 38.; Чолбон. — 1998. — № 10. — С. 88 — 89.

Попов, Г. Тонг Суорун / Г. Попов, Д. Бурнашев // Ленинскэй знамя. — 1968. — От ыйын 24 к.

Романов, П. П. Портрет олонхосута Тонг Суорун. Холст, масло. 1944 // Якутский республиканский музей изобразительных искусств. — Якутск, 1964.

Сосин, И. Тонг Суорун // Ленинскэй знамя. — 1993. — Ыам ыйын 18 к.

Сосин, И. Эһэм туһунан : И. И. Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 125 сылын туолуутугар / Иван Сосин / Эркээйи . — 1993. — Сэтинньи 23 к. — С. 3.

Сосин, М. И.-Дибдир. Тонг Суорун кус быһый, ат бөбө киһи этэ / М. И. Сосин-Дибдир // Эркээйи. — 1993. — Сэтинньи 20 к.

ССРС Суруйааччыларын союһугар киирбит олонхоуттар, ырыа аяаччылар // Илин. — 2007. — № 1—2. — С. 10—13.

* * *

Знатные люди Мегино-Кангаласского улуса : биобиблиогр. справочник / Администрация муниципального района «Мегино-Кангаласский район»; Межпоселенческая централизованная библиотеч-

ная система ; [сост. К. Н. Попова]. — М., 2007 — С. 121. — Библиогр. : 15 назв.

Писатели Восточной Сибири : биобиблиогр. указатель. — Якутск, 1978. — Вып. 2. — С. 219—220.

Писатели Земли Олонхо : биобиблиогр. справ. / [сост. : Д. В. Кириллин, В. Н. Павлова, С. Д. Шевков]. — Якутск, 1995. — С. 268.

Писатели Якутии : биобиблиогр. справ. / [сост. : А. Егоров, В. Протодьяконов, В. Павлова]. — Якутск, 1981. — С. 73—74.

Энциклопедия Якутии / ред. Ф. Г. Софронов. — М., 2000. — Т. 1. — С. 528.

Степанов Николай Иванович-Ноорой (1897—1975)

Бэчээттэммит олонхолоро

Күн Эрили : Н.И.Степанов-Ноорой олонхотуттан маннайгы таһаары / суруйда, бэчээккэ бэлэмнээтэ, ыстатыйаны уонна хос быһаарыылары онордо П. Н. Дмитриев-Туутук. — Дьокуускай, 1995. — 180 с.

Рец.: Мухоплева, С. Олонхоһукка үйэлээх өйдөбүннүк : [Н.И. Степанов-Ноорой «Күн Эрили» олонхото кинигэ быһыытынан бэчээт-тэнэн табыста] // Саха сирэ. — 1998. — Кулун тутар 5 к. — С. 9.

* * *

Алаатыр Ала Туйгун : сюжет № 62 / по записи Д. Д. Степанова и Н. Лопатина со слов сказителя // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М., 1980. — С. 239 — 241.

Буурба хара аттаах Удьаа Боотур : [олонхоттон быһа тардыы] / П. Н. Дмитриев суруйуута // Ленинскэй знамя. — 1979. — Атырдьах ыйын 18, 21, 23, 23, 25, 28, 30 к.

Дьол суола : олонхо // Хотугу сулус. — 1952. — № 2. — С. 58 — 59.

Сортон — дьолго : олонхо / Д. Степанов суруйуута // Хотугу сулус. — 1940. — № 1. — С. 113—116.

Бэчээттэнэ илик олонхолоро

Айталы Куо : олонхо / Н. И. Степанов-Ноорой тылыттан П. Н. Дмитриев суруйбута // ССНК архива, ф. 5, оп. 3, дь. 853, п. 20.

Алаатыр Ала Туйгун : олонхо / зап. Н. Лопатин, 1943—1944 гг. // Архив ЯФ СО АН, ф. 5, оп. 7, д. 89, 108 л.

Алаатыр Ала Туйгун : сюжет / сост. А. Л. Новгородова, 1952 // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 113, 15 с.

Ала Туйгун : сюжет / составил Л. И. Докторов, 1940. // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 8, ед.хр. 52, 50 с.

Алаатыр Ала Туйгун / зап. Д. Д. Степанов, 1939 — 1940 гг. // Архив ЯФ СО АН. Ф. 5, оп. 7, д. 88, 150 л.

Бэриэт Бэргэн : олонхо / зап. А. Л. Попов // Архив ЯФ СО АН, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 134/6, 4445 строк.

Буурба хара атгаах Улдьаа Боотур / зап. П. Н. Дмитриев, 1974. // Архив ЯФ СО АН СССР. Ф. 5, оп. 7, ед. хр. 152. 216 п/л.

Обо Ньургун бухатыр / зап. Д. Докторов, 1940. // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 74 / 10/, 1140 строк.

Обо Ньургун : олонхо / Н. И. Степанов-Ноорой тылыттан П. Н. Дмитриев суруйбута. — ССНК архива, ф. 5, оп. 3, дь. 853, п. 20.

Одунча Бөбө / Н. И. Степанов-Ноорой тылыттан П. Н. Дмитриев суруйбута. — ССНК архива, ф. 5, оп. 3, дь. 853, п. 20.

Түгнэри холорук / Н. И. Степанов-Ноорой тылыттан П. Н. Дмитриев суруйбута. — ССНК архива, ф. 5, оп. 3, дь. 853, п. 20.

Норуот ырыаһыта Н.И. Степанов-Ноорой туһунан

Норуот ырыаһыта, олонхогхут Николай Иванович Степанов-Ноорой (1897—1975) : төрөөбүтэ 110 сылыгар аналлаах биобиблиогр. ыйыннык / «Мэнэ Хангалас улууһа» муницип. оройуон киин-нэммит библиотекаларын тиһигэ; «Догдоно нэһилиэгэ» муницип. тэриллии; улуустаабы киин биб-ка ; [хомуян онгордо Л. В. Иванова ; науч. консультант : П. Н. Дмитриев]. — Майа, 2007. — 72 с.

* * *

Дмитриев, П. Үтүөкэннээх норуот ырыаһыта : аатырбыт олонхогхут Н. И. Степанов-Ноорой төрөөбүтэ 100 сыла туолуутугар / П. Дмитриев // Саха сирэ. — 1997. — Бам ыйын 20 к. — С.3.

Дмитриев, П.-Туутук. Үгэс салҕаныыта : олонхогхут Н. И. Степа-

нов төрөөбүтэ 105 сылыгар / П. Дмитриев-Туутук // Чолбон. — 2002. — № 5. — С. 89 — 91.

Дмитриев, П.-Туутук. Ырыатын ыһыктыбатаҕа, тойугун тохтоппотоҕо : олонхохут Н. И. Степанов-Ноорой төрөөбүтэ 105 сылыгар / П. Дмитриев-Туутук, В. Васильев түһэриитэ // Эркээйи. — 2002. — От ыйын 19 к. — С. 3.

Дмитриев, П. Н.-Туутук. Талааннаах олонхохут, ырыаһыт // Айылбаттан айдарыылаахтар : ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, очеркалар / П. Н. Дмитриев-Туутук. — Дьокуускай, 2008. — С. 63 — 68 ; Хотугу сулус. — 1987. — № 5. — С. 101 — 103.

Илларионов, В. В. Норуот ырыаһыта Ноорой // Олонхо алыптаах эйгэтэ : (ыстатыйалар, санаалар, сэлэргэһиилэр) / В. В. Илларионов ; [хомуйан онордо Т. В. Илларионова] ; М. К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та. — Дьокуускай. — С. 112—115.

Илларионов, В. В. Олонхохут — норуот талааннааҕа / В. Илларионов // Кыым. — 1993. — Олунньу 25 к.

Илларионов, В. В. Уран тыл сонордута / В. Илларионов // Кыым. — 1988. — Сэтинньи 29 к.

Никифоров, С. Ноорой / С. Никифоров // Хотугу сулус. — 1977. — № 5. — С. 116 — 117.

Сосин, И. Сахалыы ыллаабытым // Лена эбэбит кытылларыттан : орто уонна улахан саастаах оскуола оҕолоругар кэпсээннэр / И. Сосин. — Якутскай, 1984. — С. 30 —32 ; Кыым. — 1977. — Ыам ыйын 6 к.

Степанов, Н. Олонхо туһунан санаа / Н. Степанов, А. Тимофеев, Л. Никифоров // Кыым. — 1959. — Муус устар 3 к.

Степанов, В. К. Норуот ырыаһыта Н.И. Степанов-Ноорой // Үтүөбэ-кэрэбэ тардыһан / В. К. Степанов. — Дьокуускай, 2000. — С. 83—89 ; Үүнүү-сайдыы туһугар : ахтыгылар / В. К. Степанов. — Дьокуускай, 2005. — С. 122 — 129;

То же: Чолбон. — 1997. — № 5. — С. 80—83;

То же: Эркээйи. — 1997. — Муус устар 11 к. — С. 3.

Степанова, Т. Н. Норуот ырыаһыта, олонхохута Н.И.Степанов-Ноорой // Догдонго нэһилиэгэ / Саха Несп. Мэнгэ Хангалас улууһа «Догдонго нэһилиэгин» муниципальной тэриллии дьаһалтата / [хомуйан онордулар А. К. Саввинова, С. Ю. Титов, И. В. Яковлева]. — Дьокуускай, 2010. — С. 373—375.

Титов, С. Ю. Николай Иванович Степанов-Ноорой туһунан ахтан-санаан аастааха... // Догдонго нэһилиэгэ / Саха Респ. Мэнгэ Хангалас улууһа «Догдонго нэһилиэгин» муниципальной тэриллии

дьаһалтата / ххомуйан онгордулар : А. К. Саввинова, С. Ю. Титов, И. В. Яковлева. — Дьокуускай, 2010. — С. 377—378.

* * *

Васильев, Г. М. Живой родник : об устной поэзии якутов. — Якутск, 1973.

О Н. И. Степанове-Ноорой : с. 144, 150, 151, 161, 163, 166.

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов. — Якутск : Кн. изд-во, 1982.

Сопоставление сюжета двух записей олонхо «Ала Туйгун» Н.И. Степанова, с. 52—57, 87—93; Описание священного мифического дерева Аал Луук Мас у Н.И. Степанова, с. 81—82; Описание внешнего вида богатыря абаасы Хоруоджа Боотура в 2-х зап., с. 84—87;

О нем: С. 41—42, 45. 62. 68—69, 76—77, 109.

Мальшева, Н. Сложные составные слова в языке олонхо : лексико-семантический анализ [якутского фольклора] (на примере олонхо Н.И.Степанова-Ноорой) / Н.Мальшева // Лучшие доклады научной конференции студентов ЯГУ им. М.К.Аммосова (2007—2008 гг.). — Якутск, 2008. — С. 318 — 320.

О награждении Почетной грамотой Президиума Верховного Совета Якутской АССР народных певцов и олонхосутов: [Иванову Е. Е., Семенова П. С., Степанова Н. И.] : Указ Президиума Верховного Совета Якутской АССР // Соц. Якутия. — 1951. — 29 декабря.

* * *

Степанов Николай Иванович-Ноорой // Знатные люди Мегино-Кангаласского улуса : биобиблиогр. справочник / Администрация муниципального района «Мегино-Кангаласский район»; Межпоселенческая централизованная библиотечная система ; [сост. К. Н. Попова]. — М., 2007 — С. 592. — Библиогр. : 22 назв.

Илларионов, В. В. 100 лет со дня рождения Н. И. Степанова-Ноорой // Якутия — 1997 : календарь знамен. и памят. дат / сост. Н. А. Ханды, науч. конс. Е. Е. Алексеев. — Якутск, 1997. — 53—54. — Библиогр. : 6 назв.

Попов, П. Н. Певец и воин : [к 70-летию со дня рождения Н. И. Степанова] // Календарь знаменат. и памят. дат Якутской АССР на 1967 год. — Якутск, 1967. — С. 112 — 113. — Библиогр.: 18 назв.

90 лет со дня рождения Н. И. Степанова, сказителя // Якутия — 1987 : кратк. список литературы к знаменат. и памят. дат. — Якутск, 1988. — С. 36. — Библиогр. : 1 назв.

Ноорой-Н.И. Степанов : [95 лет со дня рождения] // Якутия — 1992 : календарь знаменат. и памят. дат. — Якутск, 1992. — С. 60—61. — Библиогр. : 3 назв.

Писатели Восточной Сибири : биобиблиогр. указатель. — Якутск, 1978. Вып. 2. — С. 312.

Писатели Земли Олонхо : биобиблиогр. справ. / [сост. : Д. В. Кириллин, В. Н. Павлова, С. Д. Шевков]. — Якутск, 1995. — С. 278—279.

Писатели Якутии : биобиблиогр. справочник / [сост. : А. Егоров, В. Протодьяконов, В. Павлова]. — Якутск, 1981. — С. 73—74.

Энциклопедия Якутии / ред. Ф. Г. Софронов. — М., 2000. — Т. 1. — С. 536.

Энциклопедия культуры и искусства Якутии / М-во культуры и духов. развития Респ. Саха (Якутия)., [сост. : В. А. Босиков, Р. Г. Иванова, Л. Н. Корякина и др]. — Якутск, 2011. Кн. 1. — С. 492.

НЭҤИЛИЭКТЭР ОЛОНХОҤУТТАРА

Апросимов, А. Моорук нэһилиэгин олонхохуттара / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2011. — Атырдыах ыйын 19 к.

Апросимов, А. Олонхохуттарбытын салгыы чуолкайдыабын / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2012. — Сэттинньи 19 к. — С. 4.

Протодьяконов, В. Мөнгүрүөн олонхохуттара / Виталий Протодьяконов // Эркээйи. — 2012. — Муус устар 13 к. — С. 5.

Сосин, А. Мэнэ олонхохуттара / Алексей Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Муус устар 21 к.

Абрамов Петр Алексеевич I-Алаады

Диринг далай иччитин алгыһа — Заклинание духа-хозяйки глубокой воды / Зап. П.Т.Степанов в 1944 г. // АЯНЦ, ф.5, оп. 3, д.604, л. 1—4 ; // Обрядовая поэзия саха (якутов) / [сост. Н. А. Алексеев, П. Е. Ефремов, В. В. Илларионов]. — Новосибирск, 2003. — С. 168—169. — (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока; Т. 24). Текст парал.: якут., рус.

Васильев, Г. М. Живой родник : об устной поэзии якутов / Г. М. Васильев. — Якутск : кн. изд-во, 1973. — 302 с.

С. 181 : упоминается П. Алексеев.

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов. — Якутск : Кн. изд-во, 1982. — 128 с.

С. 23, 32 : упоминается П. Абрамов.

Сосин, А. Мэнэ олонхоуттара : [П. Абрамов ахтыллар] / Алексей Сосин // Эркээйи. — 1992. — Муус устар 21 к. — С. 4.

Уламды, Б. Олонхо — тыл уолбат ойбоно / Баһылай Уламды // Эркээйи. — 2011. — Бэс ыйын 8 к.

П. Абрамов ахтыллар.

Уломжинская, В. Алаады ойуун / В. Уломжинская. — Майа. — 10 с.

Абрамов Петр Алексеевич II

Сосин, А. Мэнэ олонхоуттара / Алексей Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Муус устар 21 к.

Ахтыллар

Алексеев Петр Петрович-Маастар

Кыдааннаах Кыыс Туйгун Бухатыыр / зап. Винокуров Ф. в 1938 г. // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 7, ед.хр. 53(5), 63 л.

Кыдааннаах Кыыс Ньургун Богатырка : сюжет 15 / зап. Попов П. Н. в 1938. // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М., 1980. — С. 69—70.

Андреев Михаил Степанович-Оройко Мэхээлэ

Апросимов, А. Моорук нэһилиэгин олонхоуттара / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2011. — Атырдыах ыйын 19 к. — С. 5.

Порядин, М. Олонхону оонньоон көрдөрүү // Моорук нэһилиэгэ / [хомуян онордулар : А. М. Апросимов, Н. М. Ермолаев, И. М. Сосин]. — Дьокуускай, 2010. — С. 349.

Андреев М. С.-Оройко ахтыллар.

Андреев Степан-Оройко

Апросимов, А. Моорук нэһилиэгин олонхохуттара / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2011. — Атырдык ыйын 19 к. — С. 5.

Сосин, И. Олонхобут туһунан // Мэнэ Хангалас улууһа оҕо харабынан : [кинигэ-альбом] / [сост. А. М. Константинова]. — М., 2003. — С. 64.

Андреев С.-Оройко ахтыллар.

Апросимова Татьяна Анисимовна-Татыйаас Удабан

Андросова, А. А. Удабан Татыйаас // Мэлдьэхси. Мэнэ Хангалас улууһа / [хомуйан онордулар: Н. К. Андросова, у.д.а.; ред. А. П. Семенова]. — Дьокуускай, 2010. — С. 64—66. (Саха сиригэ нэһилиэктэрэ).

Апросимов, А. Татыйаас удабан / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2012. — Сэтинньи 9 к.

Колесова, М. Татыйаас удабан // Мэлдьэхси. Мэнэ Хангалас улууһа / [хомуйан онордулар : Н. К. Андросова у.д.а. ; ред. А. П. Семенова]. — Дьокуускай, 2010. — С. 64. (Саха сиригэ нэһилиэктэрэ).

Шарин, Ю. И. Удабан Татыйаас // Мэлдьэхси. Мэнэ Хангалас улууһа / [хомуйан онордулар : Н. К. Андросова, у.д.а. ; ред. А. П. Семенова]. — Дьокуускай, 2010. — С. 67—68. (Саха сиригэ нэһилиэктэрэ).

Барашков Михаил Ефимович

Максимов, С. Кэрэ эйгэтигэр // Доллу. Мэнэ Хангалас улууһа / бэчээккэ бэлэмнээтэ С. А. Максимов. — Дьокуускай, 2005. — С. 221—228.: М. Е. Барашков ахтыллар.

Беляев Василий Прокопьевич-Тэбиик

Беляев, К. П. Алтан Беляевтэрэ // Нэһилиэгим нэһилиэстибэтэ / хомуйан онордо К. К. Родионов. — Дьокуускай, 2010. — С. 323—324 : И. И. Беляев-Төлөбүр, В. П. Беляев-Тэбиик ахтыллаллар.

Бугаев Григорий Семенович-Күөрээбис

Санникова (Бродникова), Е. Эһэм туһунан / Елена Санникова (Бродникова) // Эркээйи. — 2013. — Кулун тутар 15 к. — С. 7.

Сосин, И. Олонхобут туһунан // Мэнэ Хангалас улууһа оҕо харабынан : [кинигэ-альбом] / [сост. А. М. Константинова]. — М., 2003. — С. 64.

Бугаев Г.-Күөрээбис ахтыллар.

Трофимова, Е. Абаҕам Күөрээбис олонхолуура / Елизавета Трофимова // Эркээйи. — 2013. — Кулун тутар 15 күнэ. — С. 7.

Буох Диэхсин ойуун (Ырыа Моорук)

Буох Дьэихсин-Айыы Ойууна // Моорук нэһилиэгэ / [хомуян онгорд. А. М. Апросимов, Н. М. Ермолаев, И. М. Сосин]. — Дьокуускай. — С. 15—16.

Далан. Тыгын Дархан / Далан. — Дьокуускай, 1993. — С. 37—38.

Порядин, Ф. Мэнэ Боох Диэхсин ойуун // Прошлое якутов до прихода русских на Лену : (по преданиям якутов бывшего Якутского округа) / С. И. Боло. — Якутск, 1994. — С. 212—213.

Порядин, Ф. Мэнэ Буох Дьэихсин ойуун // Моорук нэһилиэгэ / [хомуян онгордулар : А. М. Апросимов, Н. М. Ермолаев, И. М. Сосин]. — Дьокуускай, 2010. — С. 15.

Скрябин, В. — Идэлги. Улуу Буох Диэхсин ойуун / В. В. Скрябин-Идэлги // Мэнэ бэртэрэ XVII—XVIII үйэ (Мэнэ улуунун история-тыттан) 1-кы түһүмэх. — Дьокуускай. — 1996. — С. 31—33.

Сосин, И. Буох Дьэихсин // Моорук нэһилиэгэ / [хомуян онгордулар : А. М. Апросимов, Н. М. Ермолаев, И. М. Сосин]. — Дьокуускай, 2010. — С. 14—15.

Бурнашев Павел Николаевич-Кылыс

Сосин, А. Мэнэ олонхоуттара / А. Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Муус устар 21 к. — С. 4. — *П. Бурнашев-Кылыс ахтыллар.*

Бурнашев Петр Павлович-Кылыс Уола

Сидоров, В. Кылыс Бүөтүрэ / Василий Сидоров // Эркээйи. — 2013. — Олунньу 15 к. — С. 5.

Васильев Тихон Гаврильевич

Васильев, Т. Эрдийэ Бэргэн : олонхоттон быһа тардыы / Т. Васильев // Ленинскэй знамя. — 1979. — Атырдыах ыйын 18 к.

Васильев, Т. Эрдийэ Бэргэн: олонхоттон сценической туруоруу / Т. Васильев // Ленинскэй знамя. — 1989. — Атырдыах ыйын 19 к.

Васильев, Т. Төрөөбүт сирбит төлкөтүн иһин : тойук / Т. Васильев // Ленинскэй знамя. — 1985. — Кулун тутар 15 к. — С. 4.

Олонхону айааччылар : Васильев Тихон Гаврильевич // Олонхо быстыбат ситимэ / «Мэнэ Хангалас улууһа муниципальной оройуон ; «Хара нэһилиэгэ» муниципальной тэриллии. — Петровка с., 2013. — С.10—11.

Верховцев Тихон (Отчут абата)

Слепцов, И. Е. Олонхохут Тиэхээн, ырыаһыт Хаспыр // Доллу. Мэнэ Хангалас улууһа / [бэчээккэ бэлэмнээтэ С. А. Максимов]. — Дьокуускай, 2005. — С. 44.

Дмитриев Никифор Федорович

Дмитриев Никифор Федорович (1893—1958) // // Олонхо быстыбат ситимэ / «Мэнэ Хангалас улууһа муниципальной оройуон ; «Хара нэһилиэгэ» муниципальной тэриллии. — Петровка с., 2013. — С. 4—5.

Попов, Г. Аан тыл оннугар : [Н. Ф. Дмитриев бэйэтин түөлбэтигэр киэнник биллибит олонхохут, олонхону туруоруу актыбынай кыттыылааба] // Айылбаттан айдарыылаахтар : ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, очеркалар / Петр Дмитриев — Туутук. — Дьокуускай, — 2008. — С. 3.

Неустроев, И. И. Төрөппүттэрэ : [Н. Ф. Дмитриев ырыаһыт уонна олонхохут быһытынан] // Бачым Байбал / И. И. Неустроев. — Дьокуускай, 2004. — С. 8—9.

Заровняев Фома Григорьевич

Заровняева, Е. Төлөнүлүбэтэх иэс // Баатара нэһилиэгэ / [хомуян онгордулар : Т. С. Колесова, И. И. Корякин, С. Ю. Окоемов

у.д.а ; ред. В. Р. Попов.] — Дьокуускай, 2011. — С. 410—411 ; Эркээйи. — 2006. — Атырдыах ыйын 18 к.

Захаров Георгий Афанасьевич

Төрүөт Мэргэн / зап. А. А.Саввин 1941 // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 7, ед.хр. 25/8/, 640 строк.

Төрүөт Мэргэн. 1940 г. Ф. 5, оп. 7, ед. хр. 20, 17 л.

Сосин, А. Мэнэ олонхоуттара / Алексей Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Муус устар 21 к.

Г. А. Захаров ахтыллар

Захаров Николай-Атабыллай

Сосин, И. М. Абааһы сэнгэрбитэ үһү // Мэнэ Хангалас улууһа оҕо харабынан : [книгэ-альбом] / [хомуйан онордо А. М. Константинова]. — М., 2003. — С. 67.

Захарова Надежда Петровна-Агаарка кыһа (Догдонго)

Игнатъев, П. Догдонго Агаарката — Захарова Надежда Петровна // Догдонго нэһилиэгэ / Саха Респ. Мэнэ Хангалас улууһа «Догдонго нэһилиэгин» муниципальной тэриллии дьаһалтата ; [хомуйан онордулар : А. К. Саввинова, С. Ю. Титов, И. В. Яковлева]. — Дьокуускай, 2010. — С 27—30.

Зыков Константин Николаевич-Көтөр Көстөкүүн

Сосин, И. Олонхобут туһунан : [Зыков К. ахтыллар]// Мэнэ Хангалас улууһа оҕо харабынан : [книгэ-альбом] / [сост. А. М. Константинова]. — М., 2003. — С. 64.

Апросимов, А. Моорук нэһилиэгин олонхоуттара / Аполлон Апросимов // Эркээйи, 2011. — Атырдыах ыйын 19 к. — С. 5.

К. Н.Зыков ахтыллар

Попов, Г. В. Олонхону истэн улааппытым : [Г. В. Поповтуун кэпсэтии / кэпсэттэ Е. Избекова] // Кыым. — 2008. — Сэтинньи 27 к. — С. 12.

Көтөр Көстөкүүн ахтыллар.

Порядин, М. Олонхону оонньоон көрдөрүү // Моорук нэһилиэгэ

/ [хомуян онордулар : А. М. Апросимов, Н. М. Ермолаев, И. М. Сосин]. — Дьокуускай, 2010. — С. 349.

Зыков К. Н.-Көтөр Көстөкүүн ахтыллар.

Зыков Петр Петрович-Дагдай уола Бүөтүккэ

Апросимов, А. Моорук нэһилиэгин олонхоһуттара / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2011. — Атырдыах ыйын 19 к. — С. 5.

П. П. Зыков ахтыллар

Сосин, И. М. Үтүө үгэс үйэлэри унуордуур : Мэнэ Хангалас улууһугар култуура уонна спорт эстафетатын 55 сыла : (хроника, бэлиэтээһиннэр, ахтыһылар) / И. М. Сосин ; [ред. Э. М. Павлова] ; Мэнэ Хангалас улуунун култуураба уонна духуобунаска упр. — Дьокуускай : Сайдам. — 2011. — 232 с. — С. 77—78 : *Зыков П. П.-Дагдай туһунан.*

Кириллин Степан Николаевич

Дуурай Куо бухатыыр / зап. С. Н. Кириллин // Архив ЯНЦ СО РАН СССР, ф. 5, оп. 7, 14 ед. хр.

Сосин, А. Мэнэ олонхоһуттара / Алексей Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Муус устар 21 к.

Кириллин С. Н. ахтыллар.

Куприянов Михаил Николаевич-Балабан Уола

Андреев, А. Олонхоһут Мэхээс / А. Андреев, И. Птицын // Ленинскэй знамя. — 1979. — Муус устар 24 к.

Андреев А. Олонхоһут Миисэ / А. Андреев // Ленинскэй знамя. — 1992. — Ыам ыйын 30 к.

Андреев, А. Ырыа Миисэ / А. Андреев // Эркээйи. 1994.— Бэс ыйын 27 к. — С — 4.

Сосин, И. Ырыа Миисэ // Мэнэ Хангалас улууһа оҕо хараһынан / [автор-сост. Константинова А. М.]. — М., 2003. — С. 68.

Скрябин, В.-Идэлги. Балабан Уола Миисэ / В. В. Скрябин-Идэлги // Мэнэ бэртэрэ XIX—XX үйэ. (Мэнэ улуунун историятыттан) 2-с түһүмэх. — Дьокуускай. — 1996. — С 41—46.

Кычкин Гаврил Семенович-Хабьянньа

Дьура Суорун / зап. И. В. Пухов в 1948 г. // Якутский героический эпос олонхо / И. В. Пухов. — М. : Изд-во АН СССР. — 1962. — С. 248.

* * *

Дойду, А. Сир ырайа — Дойдуунускай : [Г. С. Кычкин-Ырыа Хабьянньа ахтыллар] / Айсен Дойду // Саха сирэ. — 2012. — Атырдьах ыйын 28 к. — С. 3.

Протодияконов, В. Мөнгүрүөн олонхоуттара / Виталий Протодияконов // Эркээйи. — 2011. — Муус устар 13 к. — С. 5.

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов. — Якутск : кн. изд-во. — 128 с.

С. 42, 109 : упоминается Г. С. Кычкин.

Кычкин Гаврил Семенович-Хабьянньа // Энциклопедия культуры и искусства Якутии / М-во культуры и духов. разития Респ. Саха (Якутия); [сост.: В. А. Босиков, Р. Г. Иванова, Л. М. Корякина; редкол.: В.А. Босиков (гл. ред) и др.]. — Якутск : Бичик, 2011 — С. 269.

Романов, П. Олонхосут Гаврил Кычкин. 1940** Бумага, карандаш. 21,4x15,3 // Героический эпос олонхо в изобразительном искусстве Якутии = Heroic epos olonkho in the fine arts of Yakutia = Олонхо Саха Сириин ойуулуур-дьүһүннүүр искусствотыгар / А. Л. Габышева, Г. Г. Неустроева ; [ред.: В. И. Шеметов, Д. В. Кириллин ; пер. на якут. яз.: А. Е. Шапошникова, Д. В. Кириллин ; пер. на англ. яз. Т. К. Ермолаева] ; Нац. худож. музей Респ. Саха (Якутия). — Якутск, 2009. — С. 62, 212.

Лукин Д.И.

Тойон Туоллуман / зап. Лукин Д. И. 1939 г., ф. 5, оп. 3, ед. хр. 546, 9 л.

Матвеев Николай Иванович-Тоойук Уола

Лонгинова, Н. Олонхоут Тоойук Ньюкулай / Н. Лонгинова // Кэскил. — 1994. — Ахсынньы 23 к.

Сосин, И. Тоойук Ньюкулай / И. Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Ахсынньы 1 к.

Новиков Егор Кириллович

Тойон Ньюргун / олонхосут Новиков Егор Кириллович, 1941 // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 6, ед. хр. 127/9, 982 с.

Улуу Ньюргун / зап. Е. Г. Яковлев, 1941. // Архив ЯФ СО АН СССР. Ф. 5, оп. 7, ед. хр. 131/9.

Уолан Соготох Улуу Ньюргун : сюжет / [сост. Г. И. Николаев], 1937 // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 6, 13 с.

Уолан Соготох Улуу Ньюргун / записано Е. Г. Яковлевым в 1937 г. Архив ЯНЦ СО АН СССР, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 131.

Оконешников Николай Саввич-Сааба Ньюкулааһа

Оконешников, В. Н. Сааба Ньюкулааһа // Люлия Николаевна Григорьева / [хомуйан онгорооччу уонна лит. ред. Д. Н. Николаев]. — Дьокуускай, 2010. — С. 43—46. — (Республика бочуоттаах гражданиннара). ; Эркээйи. — 2007. — Тохсунньу 31 к.

Протопопова, Н. И. Сааба Ньюкулааһа // Айыы Далбар Хотуна. 3-с кинигэ / Н. И. Протопопова. — Дьокуускай, 2003. — С. 146—151.

Олесов Семен-Соппуор

Кэхтэри билбэт Уолан Эрилик / зап. Игнатъев Н. Л. Хранится в фондах Якутского Дома народного творчества и Института языка и литературы.

Игнатъев, Н. Л.-Билгэ. Олонхоһут уола Бүөтүр // Дьанхаады : үс үйэ тухары үтүө олох туһугар / [сост. Н. Ф. Колосова]. — Дьокуускай. — 2011. — С. 496—497.

Игнатъев, Н. Л. Олонхоһут Соппуору үйэтитэн // Бүлүү олонхоһуттара / [сост. С. Т. Иванова]. — Виллойск, 2006. — С. 28—30.

Порядин Афанасий Семенович

Бэриэт Бэргэн / записал он же в 1941 г. // Архив ЯФ СО АН СССР. Ф.5, оп.7, ед.хр. 20/88, 251 л.

Бэриэт Бэргэн. 1941г. Ф.5, оп.8, ед.хр.87, 23 л.

Бэриэт Мэргэн : сюжет 45 / по записи А.С. Порядина исполняемого им самим олонхо // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М., 1980. — С. 171—177.

Бэс быраана кэтэбинэн быстыбыт курдук Бэкир Сиэр аттаах Бэриэт Мэргэн (Бэриэт Мэргэн на Поджаро-Сером коне, похожем на обрушившуюся с задней стороны сосновую гору) : рукопись / зап. А.С. Порядина из собственного репертуара 1941 г. // Архив ЯНЦ СО РАН СССР, ф. 5, оп. 10, ед. хр. 88. — 254 л. — Текст парал.: якут., рус.

* * *

Апросимов, А. Биллиилээх фольклорист, этнограф, дьылдыт / Аполлон Апросимов // Ленинскэй знамя. — 1991. — Балаҕан ыйын 24 к.

Апросимов, А. Афанасий Порядин олонхоһут быһыытынан / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2013. — Олунньу 15 к. — С. 5.

Попов, Г. Аатын үйэтитиэххэ / Г. Попов, Е. Скрыбыкин // Сахаада. — 1995. — Бэс ыйын 15 к.

Попов, П. Былыргы сэнэннэр автора / П. Попов // Ленинскэй знамя. — 1991. — Алтынны 5 к.

Сосин, А. Архивын чуолкайдаан туһаныахха / Алексей Сосин // Ленинскэй знамя. — 1991. — Алтынны 5 к.

Сосин, А. Мэнэ олонхоһуттара / Алексей Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Муус устар 21 к. — *А. С. Порядин ахтыллар.*

Сосин, И. Фольклорист-этнограф / И. Сосин, А. Апросимов // Чолбон. — 1991. — № 7. — С. 91—95.

* * *

Истоки якутской литературы. Фольклор // Очерк истории якутской советской литературы. — М. : Наука, 1970. — *Упоминается А. С. Порядин : с. 9—40.*

Порядин Афанасий Семенович // Энциклопедия Якутии. — М., 2000. — С. 535.

Порядин Афанасий Семенович // Знатные люди Мегино-Кангаласского улуса : биобиблиогр. справочник / Администрация муниципального района «Мегино-Кангаласский район»; Межпоселенческая централизованная библиотечная система ; [сост. К. Н. Попова]. — М., 2007 — С. 482—483. — Библиогр. : 10 назв.

Эргис, Г. У. Очерки по якутскому фольклору / Г. У. Эргис. — М. : Наука, 1974. — 402 с. — Упоминается А. С. Порядин : с. 76, 78, 85, 315.

Порядин Егор Васильевич-Манкы

Апросимов, А. Моорук нэһилиэгин олонхохуттара : [Манкы ахтыллар] / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2011. — Атырдык быйын 19 к. — С. 5.

Порядин Филипп Степанович-Булуука Силип

Апросимов, А. Булуука Бэрээдын туһунан // Моорук нэһилиэгэ / [хомуйан онордулар : А. М. Апросимов, Н. М. Ермолаев, И. М. Сосин]. — Дьокуускай, 2010. — С. 63.

Булуука — Манчаары доборо / М. А. Порядокин кэпсээниттэн // Моорук нэһилиэгэ / [хомуйан онордулар : А. М. Апросимов, Н. М. Ермолаев, И. М. Сосин]. — Дьокуускай, 2010. — С. 63—64.

Манчаары Баһылай добогторо // Манчаары норуот номоһор / [хомуйан онордо И. Г. Березкин ; художник С. В. Федоров]. — Якутскай, 1972. — С. 225—228.

Силип Бэрээдын (Булуука) ахтыллар.

Порядина Мария Егоровна-Бадан Маайа

Апросимов, А. Олонхохут, остуоруйаһыт, сэһэнньит, билгэһит биллиилээбэ / Аполлон Апросимов // Эркээйи. — 2012. — Балабан быйын 7 к.

Романов Павел Григорьевич-Мыланыскай

Кылааннаах Кыыс Ньургустай Куо : рукопись / зап. П. Г. Романова, 1944. Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 4, оп. 8 ед. хр. 52.

Кыыс Ньургустай Куо : сюжет 70 / зап. П. Г. Романов // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М., 1980. — С. 271—272.

Кыыс Ньургустай Куо / зап. П. Г. Романов 1944 г. // Ф.5, оп. 7, ед.хр. 52, 102 л.

Кыыс Ньургустай Куо / зап. А. Л. Новгородова 1952 г. // Ф. 5, оп. 8, ед. хр. 109, 10 л.

Романова, А. П. Романов Павел Григорьевич // Төлөммүт ытык иэс : (өйдөбүннүк кинигэ) / [хомуйан онордо В. И. Захаров]. — Дьокуускай, 2008. — С. 180.

Свинобоев Григорий Николаевич-Ырыа Киргизэлэй

Эр Соготох (Одинокий) : олонхо // Букварь для якутов. — Казань, 1898. — С.19—22.

Эр Соготох : сюжет 22 / по записи В.С. Ястремского и А.П. Афанасьева // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М., 1980. — С. 101—108.

Эр Соготох / зап. Ястремский С. В. // Образцы народной литературы якутов / С. В. Ястремский. — Л., 1929, — С. 13—55. ; Якутский фольклор. — М., 1936. — С. 43—104.

* * *

Громова, М. Номох буолбут ырыаһыт удьуорум : [Свинобоев Г. Н.-Ырыа Киргизэлэй] / Мария Громова // Эркээйи. — 2007. — Кулун тутар 30 к.

Протодьяконов, В. Мөнгүрүөн олонхоуттара / Виталий Протодьяконов // Эркээйи. — 2011. — Муус устар 13 к. — С. 5.

Дмитриев, П. Н. Носители эпических традиций // Мегино-Кангаласский улус : история, культура, фольклор / Администрация Мегино-Кангалас. улуса ; АН РС(Я). Ин-т гуманист. исслед. ; Г. В. Попов (отв. ред.) и др. — Якутск, 2001. — С. 297—306.

Упоминается Г. Н. Свинобоев.

Емельянов, Н. В. Сюжеты олонхо о родоначальниках племени / Н. В. Емельянов. — М., 1990. — С. 34 : *упоминается Г. Н. Свинобоев.*

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов. — Якутск : кн. изд-во. — 128 с.

С. 39 : упоминается Г. Н. Свинобоев.

Сивцев Филипп-Дайылы Силибэ

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов. — Якутск : Кн. изд-во, 1982. — 128 с.

С. 17 : упоминается : Ф. Сивцев.

Свинобоев Игнатий Никитич-Ырья Ыкынаачай

Протодяконов, В. Мөнгүрүөн олонхохуттара / Виталий Прото-
дяконов // Эркээйи. — 2011. — Муус устар 13 к. — С. 5.

Свинобоев Михаил Васильевич-Ырья Ыкыыча

Протодяконов, В. Мөнгүрүөн олонхохуттара / Виталий Прото-
дяконов // Эркээйи. — 2011. — Муус устар 13 к. — С. 5.

Семенов Илья Дмитриевич-Арсан Ылдыа

Степанова, А. Степанида / А. Степанова. — М. : Российская ака-
демия театрального искусства — ГИТИС, 2010. — 208 с., ил.

Семенов И. Д. туһунан : с. 14—18.

Сосин, А. Мэнгэ олонхохуттара : [И. Семенов ахтыллар] / Алек-
сей Сосин // Ленинскэй знамя. — 1992. — Муус устар 21 к. — С. 4.

Сергеев Роман Ильич

Күндэ Боотур / зап. Сергеев Р.И. 1990 г. // Архив ЯНЦ СО РАН,
ф. 5, оп.7, ед. хр.160, 62 л.

Сивцев Филипп

Сосин, А. Мэнгэ олонхохуттара / Алексей Сосин // Ленинскэй
знамя. — 1992. — Муус устар 21 к. — С. 4.

Скрябин Прокопий

Тойон Долгустай Бухатыыр / зап. Порядин А.С. 1945 г. // НА
ЯНЦ СО РАН, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 105, 4 л.

Слободчиков Гаврил Егорович-Тэлээркэ

Дьулуруйар Ньургун Боотур / записал Д. И. Дмитриев, 1941 // Ар-
хив ЯНЦ СО РАН СССР, ф 5, оп. 7, ед. хр. 72 / 13, 18652 строк.

Дьулуруйар Ньургун Боотур / записал Д. И. Дмитриев, 1941 г. // Архив ЯНЦ СО АН СССР, ф. 5, оп. 5, ед. хр. 139/11/, 302.

Ньургун Боотур Стремительный : сюжет 68 / по записи Д. И. Дмитриева // Сюжеты якутских олонхо / Н. В. Емельянов. — М., 1980. — С. 269—270.

Соловьев Егор Иннокентьевич

Абыс айы аймаба Харьлы Сүүрук / зап. Е. И. Говоров. 1941 г. // Архив ЯФ СО АН СССР, ф. 5, оп. 7, ед. хр. 86/64, 5140 строк.

Абыс айы аймаба / зап. Кривошапкина В. Д. в 1950 г. // Архив ЯНЦ СО РАН, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 98, 13 л.

От Сабынньах (От Сагынньах) / Зап. П. Н. Попов в 1941 г. // Архив ЯНЦ СО РАН, ф. 5, оп. 3, д. 545, л. 6—8 ;

То же: Якутские народные сказки / [сост. В. В. Илларионов, Ю. Н. Дьяконова, С. Д. Мухоплева и др.]. — Новосибирск, 2008. — С. 274—283.

Старостин Николай Петрович-Батанга

Төрүөт Бэргэн / зап. С. Г. Сергеев, 1945 г. 25 л. // НА РС(Я), ф. 607, оп. 6, д. 1.

Алексеев, В. Мэнэ олонхотун бэчээттэтээри : [Старостин Н. П. «Төрүөт Бэргэн» олонхотун бэчээттэтэргэ үбүнэн көмөлөһөргө ынгырыы] / В. Алексеев // Эркээйи. — 2010. — От ыйын 23 к.

Семенова, Е. А. Сергеев Семен Григорьевич : [Н. П. Старостин ахтыллар] // Олонхо ытык эйгэтэ / «Үлэ күүһэ» хаһыат редакцията» ГУ ; [бэчээккэ бэлэмнээтэ В. И. Алексеев ; хомуйан онордулар : Е. А. Семенова, Е. Г. Степанова, Л. М. Степанова уо.д.а.]. — Дьокуускай, 2010. — С. 152.

Степанов Николай Федорович

Куолаһап, Ы. Салгыы чинчийиэххэ, чопчуллуохха : [Ф. Степанов ахтыллар] / Ылдьаа Куолаһап // Күрүлгэн. — 2013. — № 1. — С. 105—106.

Степанова, Т. Н. Ахтыы // Догдоно нэһилиэгэ. — Дьокуускай, 2010. — С 30—32.

Степанова, Т. Н., Олонхохут-тойуксут, олонхо туруорааччы Н. Ф. Степанов // Догдоно нэһилиэгэ. — Дьокуускай, 2010. — С 372—373.

Шестаков Яков Константинович

Ефремов, А. Дьаакып // Норуот талааннаахтара : очеркалар / А. Ефремов. — Якутской, 1985. — С. 40—50.

Попов, Е. Аатырбыт артистарбыт да сүгүрүйэллэрэ / Е. Попов // Чолбон. — 1993. — N10. — С. 101—107 ; Холгума талааннара. — Дьокуускай, 1994. — С. 4—13.

Ырыа Маппый (Ырыа Маппыан)

Васильев, Г. М. Живой родник : об устной поэзии якутов / Г. М. Васильев. — Якутск : Кн. изд-во, — 302 с.

С. 12 : упоминается

Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В. В. Илларионов. — Якутск, 1982. — 128 с.

С. 18, 25 : упоминается

Яковлев Николай Никитич-Куруппа

Даарды Буулуур ааттаах Даадар Хара (Даадар Черный на громадном Чалом коне) / записали П. Я. Туласынов и И. С. Прохоров, Винокуров 1941 г. // Архив ЯНЦ СО РАН СССР. Ф. 5, оп. 7, ед. хр. 70, 273 л.

Даары буулуур аттаах Даадар Хара : сюжет / сост. А. Л. Новгородова, 1949 г. // Архив ЯНЦ СО РАН СССР, ф. 5, оп. 8, ед. хр. 72, 14 л.

Оҕоһуу-Предназначение // Предания, легенды и мифы саха (якутов) / сост. Н. А. Алексеев, Н. В. Емельянов, В. Т. Петров. — Новосибирск, 1995. — 254—257. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока). — Текст парал.: якут., рус.

Шаман Ньогорулла / Зап. Х. Константинов в 1941 г. // Архив ЯНЦ СО РАН, ф. 5, оп. 3, д. 534, л. 8—11.

Яковлев, Н. Н.-Куруппа. Куруппа ойуун көрүүлэрэ / [сост. Л. Афанасьев-Тэрис]. — Дьокуускай. — 1993.

ОЛОНХОНУ БАСТЫН ТОЛорооччулар

**Россия үтүөлээх, Саха Республикатын народнай артыгына,
П.А. Ойуунускай аатынан бириэмийэ лауреата
Гаврил Гаврильевич Колесов**

Дэнгэ кестөр дэгиттэр талаан : ахтыы / [хомуян онордо Д. Е. Васильева]. — Дьокуускай : Бичик, 2004. — 144 с., 28 хаартыска.

П. А. Ойуунускай аатынан Государственной бириэмийэ лауреата Колесов Гаврил Гаврильевич : биобиблиогр. ыйыннык / [хомуян онордулар : Е. И. Никитина, Н. А. Ханды]. — Дьокуускай : Бичик, 2000. — 64 с. — Библиогр. : 202 аат

* * *

Аввакумов, П. Олонхо бухатыырын уһулуччулаах көтүүтэ / П. Аввакумов // Эдэр коммунист. — 1971. — Кулун тутар 3 к.

Гаврильев, С. Сатыы мабан халлааны сатарытан / С. Гаврильев // Эдэр коммунист. — 1971. — Кулун тутар 19 к.

Дмитриев, П. Олонхо тойуга дьүрүһүйэр / П. Дмитриев // Кыым. — 1970. — Сэтинньи 22 к.

Емельянов, Л. Гаврил Колесов үбүлүөйдээх сылын көрсө / Л. Емельянов // Саха сирэ. — 2011. — Балабан ыйын 1 к. — С. 8.

Колесов, Л. Гаврил Колесов уонна олонхо / Лука Колесов // Саха сирэ — 2007. — Кулун тутар 10 к. — С. 3 ; Чолбон. — 2007. — N 3. — С. 79—84.

Кондаков, Н. «Дьохуннаахтык «Ноо!» — диэбин» / Н. Кондаков // Кыым. — 1971. — Кулун тутар 19 к.

Кривошапко, Г. М. Ньургун Боотур дьиз ахсын дьизэрэиэ / Г. Кривошапко // Кыым. — 1968. — Алтынньы 18 к.

Литературнай бириэмийэлэр : [П. А. Ойуунускай аат. бириэмийэ лауреата — Колесов Гаврил Гаврильевич сэтинньи 10 күнүгэр 1997 с. 1970 с. пластинкаҕа суруттарбыт «Дьулуруйар Ньургун Боотур олонхотун уонна саха литературатын классиктарын пропагандалааһынын иһин»] // Чолбон. — 2000. — N 9. — С. 9. — хаартыскалаах.

Макаров, Д. Олонхо Г. Г. Колесов толоруутугар / Д. Макаров // Кыым. — 1971. — Кулун тутар 12 к.

Неустроев, И. Үтүөлээхтэн үтүөлээхпит : РФ үтүөлээх, СР народнай артыгына, суруйааччы Г. Г. Колесов төрөөбүтэ 80 сылыгар /

Иннокентий Неустроев // Эркээйи. — 2012. — Кулун тутра 7 к. — С. 7.

Мучин, В. Олонхону аатырдыбыта / В. Мучин // Илин. — 2007. — N 1—2. — С. 14—17.

Николаев, М. Е. Кини ырыата-тойуга Олонхо сиригэр мэлдытин чугдаарыа : Г. Г. Колесов кэриэнигэр / М. Е. Николаев // Саха сирэ. — 1997. — Балабан ыйын 4 к. — С. 12.

Осипов, И. Сүдү талааннаах этэ : Г. Колесов төрөөбүтэ 80 сылыгар / Иван Осипов // Забота Арчы — 2012. — Кулун тутар 8 к. — С. 14. ; Эркээйи. — 2012. — Кулун тутар 16 к. — С. 3.

Попов, В. Хатыламмат артыыс, олонхону тилиннэриигэ сүнкэн үтүөлээх тойуксут, аатын ааттатар суруйааччы / В. Попов // Эркээйи. — 2002. — Бэс ыйын 14 к. — С. 4—5.

Попов, Г. В. Хатыламмат талааннаах киһи / Г. Попов // Чолбон. — 2000. — N 8. — С. 78—80.

Сивцев, С. Народнай артыыс — Хабырыыс Куолаһап / С. Сивцев — Доллу // Саха сирэ. — 2002. — Кулун тутар 28 к. — С. 10.

Тарасов, С. Кини олобун үс абылана: Г. Г. Колесов төрөөбүтэ 70 сылыгар / С. Тарасов // Саха сирэ. — 2002. — Кулун тутар 26 к. — С. 3.

Тихонов, П. Ноо, Гаврил Колесов дуо? / Петр Тихонов // Эркээйи. — 2012. — Кулун тутар 7 к. — С. 7.

Федотов, И. Гавриил Колесов олонхоҕо кылаата // И. Федотов / Саха сирэ. — 2007. — Олунньу 22 к. — С. 12.

* * *

В XXI век — с олонхо! : Компакт-диск «Нюргун Боотур Стремительный» // Наше время. — 1998. — 26 июня. — С.10.

Емельянов, С. Гаврил Колесов, или желание объять необъятное : [о творчестве артиста Г. Г. Колесова] / С. Емельянов // Полярная звезда. — 2002. — № 2. — С. 39—43.

Еремеева, К. Мною оставленные песни : к 70-летию артиста Г. Колесова / К. Еремеева // Эхо столицы. — 2002. — 29 марта. — С. 10.

Еремеева, К. Олонхо Гаврила Колесова / К. Еремеева // Якутия. — 2007. — 7 марта. — С. 3.

Каменский, Н. Звучит олонхо : к вып. фирмой «Мелодия» набора и 9-ти пластинок с записью олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» П. Ойунского в исп. Г. Колесова / Н. Каменский // Правда. — 1971. — 10 марта.

Кривошапко, Г. «Нюргун Боотур» в грамзаписи / Г. Кривошапко // Соц. Якутия. — 1968. — 13 окт.

Кривошапко, Г. М. «Нюргун Боотур» в грамзаписи // Жизнь продолжается...: статьи, очерки, рецензии, творческие портреты, интервью / Г. М. Кривошапко ; [сост. Т. В. Палова-Борисова]. — Якутск, 2012. — С. 23—27.

Мелодия жизни : к 80-летию Г. Г. Колесова // Якутия. — 2012. — 14 марта. — С. 4.

Михайлова, Т.-Долгууна. Бесценный самородок / Т. Михайлова-Долгууна // Эркээйи-экспресс. — 2012. — 2 февр. — С.3.

Шинкарев, Л. Мудрые песни олонхо : [о засл. артисте ЯАССР Г. Колесове] // Известие. — 1969. — 2 сент.

* * *

Гаврил Колесов // Антология Саха театра : биобиблиогр. указатель / [авт.-сост. В.Н. Павлова и др]. — Кн. 3-я. — Якутск : Бичик, 2010. — Из содерж.: Гаврил Колесов (08.03. 1932 — 31.08 1997) : биогр. справка. — С. 62—63. — Библиогр. : 16 назв.

Колесов Гаврил Гаврилович (29.03.1930—31.08.1997) // Знатные люди Мегино-Кангаласского улуса : биобиблиогр. справочник / Администрация муниципального района «Мегино-Кангаласский район»; Межпоселенческая централизованная библиотечная система ; [сост. К. Н. Попова] — М., 2007 — С. 291—293. — Библиогр.: 24 назв.

Колесов Гаврил Гаврильевич // Энциклопедия культуры и искусства Якутии / М-во культуры и духов. Развития Респ. Саха (Якутия) ; [сост. : В. А. Босиков, Р. Г. Иванова, Л. М. Корякина (гл. ред.) и др.]. — Якутск, 2011. — С. 240.

Баишев Николай Егорович-Күндүл

Апросимов, А. М. Улуу олонхоутун бэлиэлэрэ // Тонг Суорун талба талаана / [хомуйан онордулар Т. В. Илларионова, Т. Ф. Сосин]. — Дьокуускай, 2012. — С. 45—47.

Нутчина, Т. Элэй — бүтэник гунн? : [норуот ырыаһыта Н. Е. Баишев туһунан] / Туйаара Нутчина // Кыым. — 2008. — Тохсунньу 10 к. — С. 13.

Сосин, И. Ф. Эһэм Тонг Суорун туһунан // «Олонхо умсулбанаах

суолунан...» : олонхонут И. И. Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 140 сылыгар аналлаах республикатаабы научнай-практической конференция матырыйааллара, сэтинньи 26 к., 2008 с., Дьокуускай куорат / [хомуян онордо, бэчээккэ бэлэмнээтэ, аан тылы суруйда Б. Н. Михайлов ; науч. ред. В. В. Илларионов]. — Дьокуускай : ИГИиПМНС СО РАН, 2011. — 67 с.

С. 23 : Н. Е. Баишев ахтыллар.

Халгаева, С. Олонхонут дьиэбитигэр киирэн кэллэ / С. Халгаева // Таатта. — 2013. — Олунньу 1 к. — С. 2.

Шишигин, Е. Олонхо сомоболуур аналлаах / Егор Шишигин // Саха сирэ. — 2008. — Атырдьах ыйын 19 к. — С. 3.

Н. Баишев — Тонг Суорун хос сиэнэ ахтыллар.

Григорьев Иван Алексеевич

Илларионов, В. Түмсэн бииргэ үлэлиэххэ: «Уруйдан, улуу олонхобут!» VI фестиваль кэнниттэн санаа түһүмэхтэрэ // Олонхо—ыһыах—оһуохай : (саха төрүт культуратын харыстааһын, сөргүтүү уонна үйэтитии проблемалара / В. Илларионов. — Дьокуускай, 2011. — С. 81—85. ; // Саха Сирэ. — 2011. — Кулун тутар 28 к. — С. 3.

И. А. Григорьев, П. М. Тихонов, А. М. Захаров ахтыллаллар.

Иванова, Е. Дьокуускайга — олонхо декадата : [Мэнгэттэн А.М. Захаров, П.М. Тихонов, И.А. Григорьев кыттыыны ыллылар] / Евдокия Иванова // Эркээйи. — 2011. — Ахсынньы 2 к. — С. 1.

Захаров Аркадий Михайлович

Данилова, С. Олонхо сирэ — эдэр талааннар түһүлгэлэрэ / С. Данилова // Саха Сирэ. — 2008. — От ыйын 10 к. — С.5.

«Олонхо сиригэр аан дойду культурата» IV норуоттар икки ардыларынаабы телевизионнай фольклорнай фестиваль буолан ааста; Захаров А. ахтыллар.

Ермолаева, М. Н. Олонхонут, тойуксут Захаров Аркадий Михайлович // Догдонго нэһилиэгэ / Саха Респ. Мэнгэ Хангалас улууһа «Догдонго нэһилиэгин» муниц. тэриллии дьаһалтата / [хомуян онордулар : А. К. Саввинова, С. Ю. Титов, И. В. Яковлева]. — Дьокуускай : Офсет, 2010. — С. 299 — 300.

Илларионов, В. В. Олонхо күрээбин кэнниттэн санаалар // Олонхо—ыһыах—оһуохай : (саха төрүт культуратын харыстааһын, сөргүтүү

уонна үйэгитии проблемалар / В. В. Илларионов. — Дьокуускай, 2011. — 264 с. // Саха Сирэ. — 2006. — Кулун тутар 16 к.

Мэнэ Хангалас улуунун олонхону толорооччулара П. М. Тихонов, А. М. Захаров ахтыллалар.

Захаров Аркадий Михайлович : [«Арчы Дьэйтэ» духуобунай культура киинигэр «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхоттон толоруо] // Орто дойду сонуннара. — 2009. — Олунньу 19 к. — С. 17.

Михайлов, Б.-Айылбан. Олонхону истэр дьоро кизэһэбэ / Борис Михайлов // Саха ыала: «Саха сирэ» хаһыат сыһ. — 2011. — Тохсунньу 13 к. — С. 12.

Россия нар. артыыстара С. И., А. С. Борисовтар ыңгырыларынан олонхоһут, норуот ырыаһыта Захаров Аркадий Михайлович ыалдьыттаата.

Шишигина, Ф. Ноо! Олонхо! : [А. М. Захаров толоруутугар «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхону истии] / Февронья Шишигина // Кыым. — 2010. — Муус устар 1 к. — С. 35.

Тихонов Петр Максимович

Бястинова, Е. Сэттэ уон сэттэ Дьиибэ дьибилгиттэрин, Дьэс эмэгэт гынан испитигэр инэрэн, Ийэ куппутун иитиэхтиэбин / Е. Бястинова // Саха сирэ. — 2006. — Бэс ыйын 28 к. — С. 4.

Аан бастаан ытыллыбыт олонхо күрүбэр бастакы миэстэни ылбыт П. М. Тихонов.

«Гражданской килбиэн» анал бэлиэнэн наһараадалыырга: Тихонов Петр Максимовичы — «Олонхо» национальнай эпоһы толорооччуну, Томтор орто оск. директорын : СР Президенин Ыйааба. 2009 с., бэс ыйын 19 к. N 1474. // Саха сирэ. — 2009. — Бэс ыйын 23 к. — С. 2.; Якутия. — 2009. — 23 июня. — С. 2.

Данилова, С. Олонхо алгыстаах аартыгынан / С. Данилова // Саха сирэ. — 2012. — Сэтинньи 22 к. С. 7. — П. М. Тихонов ахтыллар.

Захарова, У. Үөһээ айыылартан алгыс ылан... / У. Захарова // Илгэ. — 2008. — N 1. — С. 50—52.

Тааттаба олонхо ыһыабар «Гран-при» хаһаайына П.М. Тихонов; бастакы миэстэбэ — Аркадий Захаров; оболорго — 3-с миэстэбэ — Валера Андреев ахтыллаллар.

Маркова, Т. Олонхо дойдутуттан — Башкортостанга / Т. Маркова // Саха сирэ. — 2011. — Алтынньы 25 к. — С. 3.

Башкирияба Саха героической эпоха — олонхо — норуоттар икки ардыларынаабы сүрэхтэниитигэр П. М. Тихонов кыттыыны ылла.

Михайлов, Б. Олонхо алыптаах эйгэтэ : [олонхоһут П. М. Тихонов — Хатаска] / Борис Михайлов // Саха сирэ. — 2010. — Сэтинньи 25 к. — С.11.

Ноговицына, К. Олонхо түөлбэтэ — Кыыс Суола // Олонхо умсулбаннаах суолунан...: олонхоһут И. И. Бурнашев-Тонг Суорун төрөөбүтэ 140 сылыгар аналлаах республикатаабы научнай-практической конференция матырыйааллара, сэтинньи 26 к., 2008 с., Дьокуускай куорат / [хомуян онордо, бэчээккэ бэлэмнээтэ, аан тылы суруйда Б. Н. Михайлов ; науч. ред. В. В. Илларионов]. — Дьокуускай : ИГИИПМНС СО РАН, 2011. — 67 с. — С. 35: *П. М. Тихонов ахтыллар.*

Тихонов, П. М. «Сунтаарга «Кэскиллээх олонхоһут» аат ингэррилэн, үөрүүм үрдэ суох...» / Петр Тихонов // Эркээйи. — 2006. — От ыйын 19 к. — С. 3.

Прокопьева, Е. Олонхону дьиэбэ истии тэнийдин : [олонхоһут П.М. Тихонов — Наахараба] / Елена Прокопьева // Эркээйи. — 2011. — Муус устар 22 к. — С. 2.

Холмогорова, А. Аллараа Бэстээхтэр «Но-оо!» диэтилэр : [П. М. Тихонов «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону толордо] / Анна Холмогорова // Саха сирэ. — 2012. — Сэтинньи 29 к. С.7.

* * *

Петровская, О. Сказитель из Томтора / О. Петровская // Якутия. — 2008. — 3 апр. — С. 3.

**Саха сиринээби Научнай киин архыыбыгар
уурулла сытар Мэнэ Хангалас улуунун
олонхоуттарын анкеталара
Мэнэ Хангалас олонхоуттарын испииһэгэ, 1940 с.**

№	ФИО	Год рожд.	Наслег и колхоз
1	Абрамов Алексей Алексеевич-Кьнат		II Нахарский умер
2	Степанов Николай Иванович		Догдогинский колхоз им. Ворошилова
3	Старостин Николай Петрович-Батана	1890	Нерюктяйский колхоз «Сага олох»
4	Лукина Пелагея Елисеевна		II Хаптагайский
5	Филиппов Павел Федорович-Ньыла		Нерюктяйский колхоз «Сага олох»
6	Беляев Иннокентий Иннокентьевич		Алтанский
7	Бурнашев А. (Тонг Суорун)		Морукский в Якутске
8	Алексеев П.И.		I Хаптагайский
9	Барашков Михаил Ефимович		Догдинский колхоз Горького, в армии
10	Шахурдина Анна Игнатьевна		I Мегюринский
11	Кычкин Ефим Евсентьевич		II Мегюринский
12	Наумов Николай		Долдинский певец молодой
13	Птицын Николай Петрович		Хаптагайский
14	Илларионов Гавриил Петрович		Хоринский н. в колхозе «Чуя»
15	Слободчиков Григорий Егорович-Тэлээркэ		Хоринский н. в армии
16	Дмитриев Никифор (Федорович)	52 г.	I Мегюринский
17	Кычкин Савва Петрович	50 г.	I Нахарский
18	Бурнашев Илья	50 л.	Догдонский
19	Захаров Петр	75 л.	Дойдинский в Якутске
20	Кычкин Гавриил Осипович	45 л.	2 Холгуминский умер
21	Новиков Е.Кирикович	50 л.	Догдогинский колхоз им. Ворошилова
22	Карамзин Дмитрий Данилович		Харан. н. колхоз им. Сталина
23	Ханабар Хабырыыс		II Нахарский
24	Платонов-Сортуоллаах		II Нахарский, умер в 1945 г.
25	Абрамов Петр А.-Алаады		I Холума
26	Шестаков Яков-Немец		
27	Оконешников Николай		I Нерюктяйский колхоз «Сага олох»

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

4. Мегино		Кангаласский район	
1. Абрамов Николай Алексеевич	Колма	II Накарский	уезд
2. Степанов Николай Иванович		Возрастский	колхоз или Нуровский
3. Старостин Николай Петрович	Барада	Нертоктейский	колхоз "Сага Алах"
4. Лукина Надежда Емельевна		II Кангаласский	
5. Филитов Павел Федорович	Новая	Нертоктейский	колхоз "Сага Алах"
6. Белов Иваносен. Игнатов.	1840г.	Алтанский	в Якутске
7. Бурнашев А. (Тот-сюрүн)		Исторический	
8. Алексеев П. И.		I Кангаласский	
9. Баранчикова Анна Ефимовна		Возрастский, к-д-ж	аршин
10. Шахмузина Анна Игнатовна		" " "	
11. Клекин Сергей Евсеевич		I исторический	
12. Наумов Николай		II исторический	
13. Тертушев Николай Петрович		Возрастский	пекуче масло
14. Цыганков Гавриил Петрович		Кангаласский	
15. Сивачков Эпифаний Еврович	М. 1840г.	Карпинский и в к-д-ж	"Гуя"
16. Давыдов Николай [Федорович]		Карпинский, к-д-ж	аршин
17. Клекин Софья Петровна		I исторический	
18. Бурнашев Павел		I Накарский	
19. Захаров Петр		Возрастский	
20. Клекин Гавриил Евсеевич		Исторический	в Якутске
21. Клекин Е. Кирпич		2-й Возрастский	уезд
22. Карагзин Александр Иванович	52л.	Возрастский и к-д-ж	Возрастский
23. Калазар Хабаровск	50л.	Харан. и к-д-ж	Грелка
24. Петров Сергей Иванович	50л.	II Накарский и к-д-ж	
25. Абрамов Петр Ал-Александрович	75	II Накарский	уезд 1845г.
26. Шестаков Дюв-Кеичу	45л.	(Кочевник или) Якутский	
27. Окошешников Клеп	50л.	II Нертокт.	XS "Сага Алах"

Олонхот Кириллин Степан Николаевич-Элэгэс анкетата

Араспаанньата, аата, абатын аата, / хос аата /: *Кириллин Степан Николаевич*

Оройуона, нэһилиэгэ: *Мегино-Кангаласский район, Тарагайский наслег.*

Сааһа: 25

үөрэбэ, норуот ханнык-ханнык уус-уран айымньытын аахпыта: *неграмотный.*

Төрдө, ууһа, / төрөөбүт дьоно туох идэлээхтэрэ /: *колхозтаахтар.*

Олобун илгэтэ, идэтэ, тугунан үлэлиир: *колхозтаах*

Хаһаанньыттан олонхолуур, ыллыыр буолбута: *22 сааһымтан*

Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу?: *идэ-лэммэт.*

Өйүттэн бэйэтэ айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу?: *хайата даҕаны.*

Олорор сириҥ аата, оройуонуттан төһө ырааҕа: *«Стаханов» колхоз.*

Бэйэтэ ыллыыр ырыаларын, олонхолорун ааттара:

№	Айымньытын аата	төһө улаhana	кимтэн истибитэ	бэйэтин эбиитэ көбүрүтиитэ	ким эмэ хаһан эмэ суруйбута
1	Дьурайа Куо	улахан	маачаха абатыттан истибит төрдө Төлөбүр Бөрөкүопшай олонхото	тупсарар	
2	Орто аан ийэ дойдун 36 бийин ууһун оҕолорун төрөппүт Оҕо Тулаайах бухатыыр	улахан	Ньукулай Абрамов кизэнэ (Кынат сиэнэ)		

Бэйэтэ ыллаабыт ырыаларын, олонхолорун ааттара, хайа киниттэн ону истибитэ.....

Толорулунна *олунньу 7 күнүгэр 1941 с.*

Толордо:.....

Ф. 5, оп. 3, д. 853, 26 л.

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

№6-1

МОНГОЛ УЛСЫН ХУВИЙН ЗАСГАЛГА
МОНГОЛ УЛСЫН ХУВИЙН ЗАСГАЛГА

1

МОНГОЛ УЛСЫН ХУВИЙН ЗАСГАЛГА

1. Арсгалдмалга, асти, астиг аста /хоо аста/ Киринийн Шинээн Нийгэмлэг

2. Ороуона, нээлтгэгэ Мегинь Кангаласский район Кангаласский район

3. У н а а 25

4. Чорво Кудучиордон

5. Торво, угаа, /торвоот дьэне тухад адег-ахтара/ колхозник

6. Овоуи мэгэте, адега колхозник С Д У Г

7. Хээдэмилтэн олохдоуи илэиэр оюлга хотои илэиэр

8. Дээдэмил, дээдэмил илэиэр дуу, ахтар илэиэр дуу хотои илэиэр

9. Дээте ахтар илэиэр дуу, ахтар илэиэр илэиэр, тусар дуу хотои илэиэр

10. Овоуи суган аста, ороуонга тээс илэиэр Шинээн Нийгэмлэг колхоз

11. Дээте илэиэр илэиэр, олохдоуи ахтарга.

ирээдэмил, олохдоуи ахтарга	тээс улаха	хотои илэиэр, олохдоуи ахтарга, олохдоуи ахтарга	хоо аста, хоо аста	хоо аста
1. Дугурайн колхоз	улаха	Мамара агадугурайн илэиэр тээс хоо аста болуудохан олохдоуи	хотои илэиэр	
2. Овоуи мэгэте колхоз	улаха	Киринийн Нийгэмлэг (Хангай сүм)		

-2-

12. Дээдэмил илэиэр илэиэр, олохдоуи ахтарга улаха тээс ахтарга ахтарга олохдоуи ахтарга

ТУВЧИЙН ЗАСГАЛГА
МОНГОЛ УЛСЫН ХУВИЙН ЗАСГАЛГА
Я.С. ХУВИЙН ЗАСГАЛГА

Толоруулма Дугурайн 7

Толоруу 24 / олохдоуи

Толоруу

Бүтэц: улаха тээс хоо аста болуудохан олохдоуи

Олонхоут Абрамов Алексей Николаевич-Кынат анкетата

52

ИРЯАМЭТТАРЫ, ОЛОНХОУТТАРЫ, УУСТЫР

АНКЕТА

3

НЭЙТИНГЛАРА!

1. Араспааныбата, эбета, абатын аста /хос аста/
Абрамов, Николай Алексеевич - Кынат
2. Оролуона, нээлиэгэ *Энахарский Валент Менило-Кангол. р.*
3. Саала *76*
4. Уоруба *Неграм.*
5. Төрдо, ууаа, /төрөбүт дьонно туск идэлэ-этэре/ *Кыргыс*
сидики
6. Олорун илгэтэ, идэтэ *Кыргыс, олук-олук, скардигель*
7. Халаанчэттан олонхоуур, илһинир буолта. *С 15 лет*
8. Идэлэнэн, дьариктанам илһинир дуу, эбэтэр көннөрү дуу
Прогрессивна
9. Векэтэ олуттон аһар дуу, эбэтэр кистөбэттин илһинир, тусбар дуу.
80 и Вичуров (Ильичев, Ильичевский)
10. Олорор сирин аста, оролуонтан төлө ирээдэ
? Якутск Иркутская УУ.
11. Векэтэ илһинир, ирисларин, олонхоолорун ааттара.

Ирисларин, олонхоолорун ааттара	Төлө унааһа на	Халаа иривант-тан, олонхоуттан төрөбүтэ. Ол хотуоһат кааһат-кыһан хотуоһата	Бөйөттин эбитэ, кыһа-тынэ	Хос эблээтэ
<p>1</p> <p><u>Олонхоолор</u></p> <p>1. Ньургун бөбө</p>	<p>Бөбө.</p>	<p>Эвангараала-Курулун (живь вгарадан тасеһа дьирэ, ол Маата Оролуона 779)</p>	<p>Дьарыгар-сүлгэ, ол 780, ол 781 дьирэ</p> <p>Илһинир Нь. Б. Кангол</p> <p>Өстөһүүр-ол сүлгэ</p>	

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

2.	Гармаал Локотун	Улахан	Эвэнтон кибитэ Ытхукаан Салаар Кибитэти керелдэн. Кибитэти олотон дээр	Этхи суя, артада кабуурги баары дээр, бука кэс-ан дээрте буур, киби тус этэр кибитэ эр.
3.	Кучейээх Инделек Котул Буураа	Улахан.	Ичи илэти олооро, кибитэ араарылар олотулга баары сонгоон Эвэнтон керелдэн дээр	Мэһинэ 1. Сурт дандууга түгүрүрү баар. 2. Аал-кук маж. Эвэнтон буураа баар букино урук килеэ этэр оруулин уламгытты.
4.	Шоттоо Эвадэн	Улахан	Этхи илэти олооро, кибитэ сонгоор Таастарга, Эвэнтон керелдэн дээр	Сото этхи суя дээр, этэр керелдэн буура
5.	Ала Буукин	Улахан сосу	Эвэнтон кибитэ Эвэнтон дээр керелдэн (бука Эвэнтон). Кибитэ Калла керелдэн олотулга, Керелдэн хурааннан таастар кибитэ эр.	
6.	Силитон Эвадэн Буураа.	Улахан	Эвэнтон олотулга дээр Салаар керелдэн, кибитэ керелдэн керелдэн олотулга.	Этхи суя. Кабуурги да суя. Улахан керелдэн керелдэн, улахан керелдэн керелдэн кабуурги адвэнтон. Учуурлар Салаар баар.
7.	Обо Керелдэн Буураа	Улахан	Илэти олооро Эвэнтон керелдэн керелдэн буура, агаара Эвэнтон керелдэн буура, агаара Эвэнтон керелдэн эр	

8.	Калла Керелдэн Буураа	Улахан	Керелдэн кибитэ Салаар Керелдэн, Кибитэ керелдэн буура керелдэн керелдэн.	Керелдэн керелдэн буура Керелдэн 2. Керелдэн керелдэн керелдэн 3. Керелдэн керелдэн Улахан суя. Керелдэн керелдэн этхи баар.
9.	Калла Керелдэн	Улахан	Кибитэ кибитэ.	
10.	Калла Керелдэн Буураа (Калла Керелдэн).	Улахан	Эвэнтон керелдэн Керелдэн керелдэн кибитэ керелдэн керелдэн керелдэн (Керелдэн)	Сото суя.
11.	Салаар Керелдэн Буураа	Улахан	Калла кибитэ керелдэн Керелдэн кибитэ керелдэн керелдэн.	Керелдэн керелдэн керелдэн, керелдэн керелдэн керелдэн керелдэн эр.
12.	Калла Керелдэн Буураа	Улахан	Буура Керелдэн керелдэн.	Кибитэ керелдэн керелдэн.
13.	Калла Керелдэн Буураа	Улахан	Калла Керелдэн керелдэн Буураа керелдэн керелдэн, кибитэ керелдэн керелдэн.	Этхи суя. Керелдэн керелдэн керелдэн керелдэн керелдэн керелдэн.
14.	Калла Керелдэн Буураа	Улахан	_____	Этхи суя.

Мэнэ Ханалас улуунун олонхотутгара

4.

15.	Мунг Майял Огтолтөр	Улаан	З.Баян Ойон. Д.Бүхэ Д.Баавын.	Сүүх сүх.
16.	Зорин Мэргэн	Улаан	Итги охиогий	Улаан дхи сүх.
17.	Зобура Ботур	Орго	Зонкулаан Салааруйн	<u>Ний</u> 1. Хий дотго баалага Сүүх 20 таш мин Улаан дхи сүх.
18.	Лускэг Буррай Агдотөр	Улаан	Каталор Улунгийн	Сүх.
19.	Хе шалаа Угдотөр Огдотөр	Улаан.	Итги шигэ.	Сүх.
20.	Итгэинт ситэ шэ кара	Улаан.	Аллаа Хийдэ Маржинат Агдотөр дотго.	Хард дхи баар. Кхототөр.
21.	Обо Хорлон Агдотөр	Огдотөр	—————	Сүх.
22.	Мала Цулурбан Агдотөр	Улаан	Мабэи хийдэ <u>Залаарис</u> Бадлаарган (Сүүтин Зарынгар дотго)	Сүүх дотго дотго Охиогийн Охиогийн.
23.	Далай Бурра	кара	Сүүтин Ботур хийдэ Сүүтин Кхототөр дотго	Сүх.

Брыаһыттары, олонхотуттары учеттуур анкета

Араспаанньбата, аата, абатын аата, / хос аата /: *Абрамов Николай Алексеевич-Кынат*

Оройуона, нэһилиэгэ: *2 Нахарский наслег Мегино-Кангаласского района.*

Саана: 76

үөрэбэ: *не грамотный*

Төрдө, ууһа, / төрөөбүт дьоно туох идэлээхтэрэ / *крестьяне бедняки.*

Олобун илгэтэ, идэтэ: *колхозник, олонхосут-сказитель.*

Хаһаангыттан олонхолуур, ыллыр буолбута: *с 15 лет.*

Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу?: *профессионал.*

Бэйэтэ өйүттэн айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыр-туойар дуу?: *тон другое (творит, импровизирует).*

Олорор сирин аата, оройуонуттан төһө ырааба: *г. Якутск, Иркутская УУ.*

Бэйэтэ ыллыр ыраларын, олонхолорун ааттара:

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

№	Айым- ньытын аата	тоно улахаана	кимтэн итстибитэ	бэйэтин эбиитэ көбүрэтиитэ	ким эмэ хаһан эмэ суруйбута
1	Ньургун Бөбө	больш.	Дьанхарааһай Кууһума (кени Алтантан Тахыбыта диирэ, ол Таата оройуона этэ).	1. Удабаттара суох этэ, элтим. 2. Аллараа дойдуга киирэн Нь. Б. Хаайылл. босхолуур ол суоҕа.	
2	Харалаах Мохсобол	Улахан	Дьөппөн киһитэ Чонкунаан Сахаар киһиттэн истибитим. Кени бэйэм олонхом диирэ.	Эбии суох, арааһа көбүрэтии баара буолуо, бука кыайан эппэтим буолуо, кени олус эдэр киһи этэ.	
3	Күүстээх уохтаах Көнүл Буурай	Улахан	Ити ийэм олонхото, кени алтаннарга бара сылдьан эмистэртэн көрбүтүм диирэ.	Эбиитэ: 1. Сириин дойдутун ойуулуурга баар. 2. Аал Луук Маска 3. Бухатыыр буомнарыгар баар.	
4	Тэбиэ Дьабыл	Улахан	Эмиэ ийэм олонхото, кени син биир таайдарыттан, эмистэртэн истибитим диирэ.	Бу олонхо урук кылгас этэ ону мин уһаппытым.	
5	Ала Булкун	Улахан субус	Баҕарах киһиэ Дьөгүөссэ диэнтэн истибитим (Ырыа Дьөгүөссэ). Кени хантан көрбүтүн билбэтим. Куораты куоратынан олонхолуур киһи этэ.	Соччо эбии суох буолуо, бэйэтэ сылдьарынан буолуо.	
6	Силинэй Дьаҕарыма Бухатыыр	Улахан	Дьөппөн офонньоро Чонкунаан Сахаартан истибитим, кени кимтэн истибитин билбэтим.	Эбии суох. Көбүрэтии да суох. Улаатан баран истибитим аанньа көбүрөппэт идэлээхпин.	

Мэнэ Ханалас улуунун олонхоутгара

7	Ожо Ньрилик Бухатыыр	Улахан	Ийэм олонхото. Эмиэ эмистэртэн истибитэ буолуо, ээ аҕатыттан истибитэ дуу, аҕата эмиэ олонхоһут этэ.	Уһунугар салбаабытым.	
8	Кыыс Ньургун Бухатыыр	Улахан	Нөөрүктээйи киһитэ Салба Баһылайтан, кини кырдыаҕас этэ өлөрүн чугаһыгар истибитим.	Кыратык эбитэлиир этим: 1. Албаһыгар 2.....улаатыннарбытым 3. Кэпсээнин эппитим	
9	Чанчык Сэрбэй- дээн	Улахан	Ийэм киэнэ	Уһатыы суох, бухатыырдарыгар эбии баар.	
10	Тимир Дьэкээндэ Удаҕан (Дьэгэ Бааба)	Улахан	Эмистэртэн Мэлэк Мэхээлэ диэн киһитэн Сүөдэр Новиков диэн киһиэхэ Олонхолообутун көрбүтүм (Кулуба)	Соччо суох	
11	Сылгы уола Дьырай Балланса	Улахан	Тараҕай киһитэ олонхолообут Олоодо диэн киһитэн истибитим.	Охсуһуутугар эппитим. Киниэхэ санатыгар оччугуй этэ.	
12	Аналаах уола Айдаан Бухатыыр	Улахан	Ырыа Дьаарбан олонхото.	Илэ бэйэтинэн буолуо.	
13	Эрэйдээх буруйдаах Эр Соботох	Улахан	Амма Наахарата Көбөччөр уола Бүөтүр диэнтэн истибитим, кини кырдыаҕас олонхоһут.	Эбии суох. Киниэнигэр Ардыамаана суох этэ. Ону киллэрбитим.	
14	Тура төрөөбүт Турантай Мэргэн	Улахан	Амма Наахарата Көбөччөр уола Бүөтүр диэнтэн истибитим, кини кырдыаҕас олонхоһут.	Эбии суох.	

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

15	Мунг Татай офонньор	Улахан	I Бахсы нэһил. Дьүлэй Дьаакыптан	Соччо суох.	
16	Эрдэн Мэргэн	Улахан	Ийэм олонхото	Улахан эбии суох.	
17	Чобуйа Боотур	Орто	Чонгунаан Сахаартан	Эбии: 1. Кини дьэтэ баабата соботох эрэ бии. Мин убайдаан биэрбитим.	
18	Күскэнг Буурай Бухатыыр	Улахан	Көбөччөр уолуттан	Суох.	
19	Үс уол- лаах үрбэн- ниир офонньор	Улахан	Ийэм киэнэ	Суох.	
20	Иэйэхсит сиэнэ Илэ Хара	Улахан	Амма киһитэ Тараммат Лэгэнтэй диэнтэн.	Кыра эбии баар кэпсээнигэр	
21	Оҕо Хорчон Бухатыыр	Оччу- гуй	Амма киһитэ Тараммат Лэгэнтэй диэнтэн.	Суох.	
22	Таас Чуллурбан Бухатыыр	Улахан	Тайба киһитэ Чаччаарыс Ылдьааттан (сирэийн чарчыннатар этэ).	Сирэ дойдутугар охсуһуутун эппитим	
23	Далла Буурай	Кыра	Сэһэн Болугур киһитэ Сэттэтэх Ньукулаастан	Суох.	

Бэйэтэ ыллаабыт ырыаларын, олонхолорун ааттара, хайа киһит-
тэн ону истибитэ.....

Толорунуннакүнүгэр 194... с.

Толордо:.....

Фонд 5, оп. 3, д. 853, 26 л.

Олонхоут Дмитрийев Никифор Федорович анкетата

ИРМЭ ИТГАРЧ, ОЛОНХОУТТАРЧ ҮЙЦЭГДЭР
А Н К Е Т А

№ анкетата: 8

1. Арсааньбата, аста, алагын аста / хос аста / *Д. Дмитриев, Никифор Федорович*

2. Оруулуна, нэвчилгээ. *Мэнэ-Хангалал районо, Харьтгалын сум, Галин болзол*

3. Саяа *48*

4. Төрөл *Сурж*

5. Төрдө, уула, / төрөөсөт дэснө тул иддөөсөтөр / *Двадцаты айрт 8 ийгэрэ сурж*

6. Олоон илгээ, иддөтө *Холхос агай*

7. Хавдныгттан олонхолодуур илгээр оуолта. *20 саясаагай илгээр*

8. Иддөнөн, дьаригттан илгээр дуу, эсөтөр хонхоруу дуу. *Хонхоруу*

9. Биддөтө элддэг асар дуу, эсөтөр илгээр илгээр, туолар дуу *Усва дэснэ хонхон*

10. Олоор саран аста, оролуонтан төсө цэвэр *Мана (дээр районо)*

11. Биддөтө илгээр илгээр, олонхолорун аастара

ирмэлэрч, олонхолорун аастара	төсө улаана	када ирмэлэрчтэн, олонхолоуттай үөрэмддөтө, олонхонот илгээр илгээр	о.үддөн элддэг, нэвчүрүддөтө	хос олоонот
1. <i>Эртдөгт дүүрүддэг эр Соройок</i>	<i>Улаан</i>	<i>Эддөтэ элддэг хонхонот илгээр илгээр</i>	<i>Эддөтэ олар</i>	
2. <i>Калле Нгурунүйтэй</i>	<i>Улаан</i>	<i>Верхотинэ хилддэг Манагай</i>	<i>Эддөтэ баар</i>	
3. <i>Калле Дьарига Кю</i>	<i>Улаан</i>	<i>Төр хилддэгтэ керддөгтө</i>	<i>Эддөтэ сурж</i>	

12. Биддөтэ илгээрчтэн ирмэлэрчтэн, олонхолорун аастара үснэ када аастагай илгээрчтэн оу илгээрчтэн

1. *Урун Улаан - Төрдөгт сурж Балуусы оларддөтө (Т. Д. Дмитриев, Калле М. К. Дмитриев)*

2. *Күн эрхэн - Эддөтэ хонхоноттара хонхоноттөрүн аарддөтө*

Ирмэлэрчтэн: *ирмэлэрчтэн, олоорүддөгтөт (буур илддөгт суржтар Балуусы Балуусы олар)*

Толорудууна *98* м.ш . . . илгээр
1940 о.

Толорудуу

Ирмэлэрчтэн: *ирмэлэрчтэн: 42 Холхос агай*

Ырыаһыттары, олонхоһуттары учеттуур анкета

Араспаанньата, аата, абатын аата, / хос аата /: *Дмитриев Никифор Федорович*

Оройуона, нэһилиэгэ: *Мэнэ Хангалас районы, Хара нэһилиэгэ, Сталин колхоза*

Сааһа: *48*

Үөрөбү: *суох.*

Төрдө, ууһа, / төрөөбүт дьоно туох идэлээхтэрэ /: *Дьадаҥы, туох да идэтэ суох.*

Олобун илгэтэ, идэтэ: *колхозтаах*

Хаһаанньыттан олонхолуур, ыллыыр буолбута: *20 саастаабыттан.*

Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу?: *көннөрү.*

Бэйэтэ өйүттэн айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу?: *үксэ дьон киэнин.*

Олорор сириҥ аата, оройуонуттан төһө ырааба: *Майа (центр районы).*

Бэйэтэ ыллыыр ыраларын, олонхолорун ааттара:

№	Айымньытын аата	төһө улаһана	кимтэн иттибитэ	бэйэтин эбиитэ көбүрүтүтэ	Хос бэлиэтэ
1	Эрэйдээх буруйдаах Эр Соҕотох	Улахан	Бэт элбэх киһиттэн истибитим.	Эбии баар.	
2	Кыыс Ньургустай	Улахан	Верхоянск киһитэ Малыһар диэн киһиттэн истибитим.	Эбии баар.	
3	Кыыс Дьырайа Куо	Улахан	Чолоох олонхото	Эбии суох.	
4	Үрүҥ Уолан		Хараба суох Бүтүккэ олонхото (Быдайский наслег М.-К. районы).		
5	Күн Эрили		Чээбий кулаактарга олонголообутун истибитим		

Бэйэтэ ыллаабыт ыраларын, олонхолорун ааттара, хайа киһиттэн ону истибитэ.....

Толорулунна 9/XII ыйынкүнүгэр
1940 с.

Народ айар идэлээхтэрин паспордара

Араспаанньата, аата, аҕатын аата, / хос аата /: *Кычкин Гаврил Семенович (Хабьянньа).*

Оройуона, нэһилиэгэ: *Мэнэ Хангалас, Дойдунскай.*

Сааһа: 48

Үөрэбэ, норуот ханнык-ханнык уус-уран айымньытын аахпыта: *суох.*

Партиялаах дуо: *суох.*

Хайа-хайа дойдударга тугу гына төһө өр сылдыбыта: *Булунна 9 сааһыттан уончата сылдыбыт. Сииттэбэ (Нам) хамнаска олорубут.*

Олобун илгэтэ, идэтэ, тугунан үлэлиир: *Колхозтаах («Кыһыл Маяк») тутуу үлэтигэр сылдыар, ударник*

Хаһаанньыттан олонхолуур, ыллыыр буолбута: *14—15 сааһыттан.*

Ырыаһыт, олонхоһут аймах төрүттээх дуо?: *Убайдара — Ыкынаачай, Дьэрэмизий олонхоһуттар, ийэтэ ырыаһыт.*

Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу?: *идэлэнэн.*

Өйүттэн бэйэтэ айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу?: *истибитин олонхолуур.*

Кимтэн үөрэммитэй?: *Сииттэ — Бутукаан Уйбаанчыктан, I Мөнгүрүүн нэх. Ырыа Ыкынаачыйтан, оттон кини Ырыа.....тан*

Ордук тугунан таптаан идэлэнэр / ырыа, олонхо, остуорууа, сэхэн, чабырбах / : *олонхо.*

Олорор сирин аата, оройуонуттан төһө ырааба: *«Кыһыл Маяк» колхоз, сирэ — Хаптаҕай, ор. кииниттэн — 9 көс, куораттан 5 көс.*

Бэйэтэ ыллыыр ыраларын, олонхолорун ааттара:

№	Айымньытын аата	төһө улахана	кимтэн истибитэ	бэйэтин эбитэ көбүрээтигэ	ким эмэ хаһан эмэ сүрүйбута
1	Абыс үрэх баһыгар анара сиэлэн кэлбит алларыын араҕас аттаах, түһэн биэрбэт чомполоох, самнан биэрбэт саргылаах, орто дойду дьонугар тура үөскээбит тустуулаах оонньоулаах Дьура Суорун Бухатыыр.	Орто улахан	Сииттэ Бутукаан Уйбаанчыктан.	Истибиппинэн	7 көстүүлээх оонньоу онг'орон быйыл колхоһугар туруора сылдыбыт.

Мэнэ Ханалас улуун олонхоттара

2	үс үрдүк күүрөнү үрдүнэн өнгөйө үөскээбит үүт мажан атгаах, мөкөчө көмүс кымныыылаах күн айыы улууһун көмүскүүргэ үөскээбит Күүстээх оҕо Күн Эрили бухатыыр	Син уһун собус	Аатырар Ыкыыча Мэхээлэ диэн киһи олонхото	»	
3	Алта хос кынаттаах, абыс хос куйахтаах, кытыы сиргэ үөскээбит Кытыгырас Бараанчай бухатыыр	Уһун буолуо	Убайдаах этим Дьэрэмийэ диэн ол олонхото, урууга олонхолоо-бутун истибитим.	Суох	_____

Бэйэтэ ыллаабыт ырыаларын, олонхолорун ааттара, хайа киһиттэн ону истибитэ.....

Толорулунна *8 муус устар* күнүгэр
1941 сыл.

Толордо: (Дмитрий Сивцев диэн подпись турар).

Адрес: ул. Горького 52.

Фонд 5, оп. 3, д. 853, 26 л.

**Олонхоһут
Слободчиков Григорий Егорович-Куттай анкетата**

Норуот айар идэлээхтэрин паспордара

Араспаанньата, аата, аҕатын аата, /хос аата/: *Слободчиков Григорий Егорович (Куттай)*

Оройуона, нэһилиэгэ: *Мегино-Кангаласский район, Харанский на-слег, колхоз «Коминтерн»*

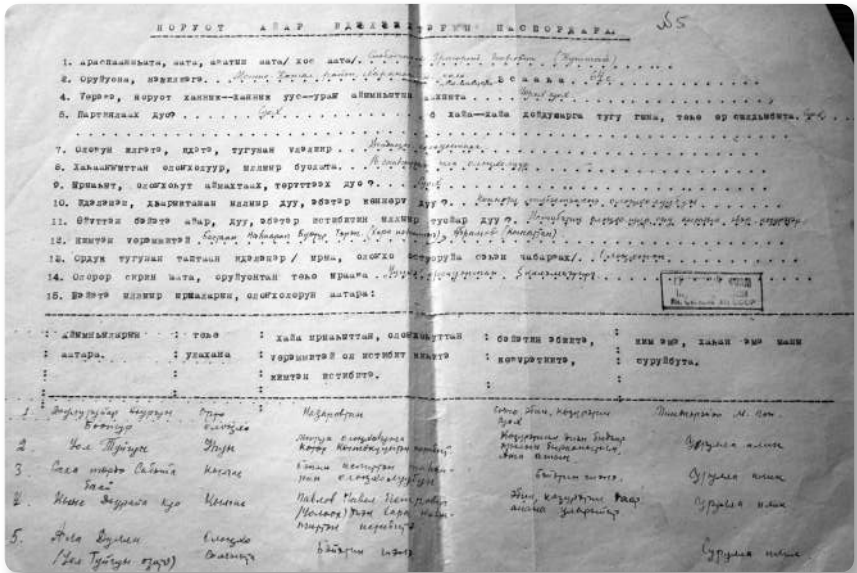
Сааһа: *64*

Үөрэбэ, норуот ханнык-ханнык уус-уран айымньытын аахпыта: *үөрэбэ суох.*

Партиялаах дуо: *суох.*

Хайа-хайа дойдуларга тугу гына төһө өр сылдьыбыта: *суох.*

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

Олобун илгэтэ, идэтэ, тугунан үлэлиир: *дыаданы — холкуостаах*.
 Хаһаанһыттан олонхолоор, ыллыыр буолбута: *16 сааһыттан ыла олонхолоор*.

Ырыаһыт, олонхоһут аймах төрүттээх дуу?: *суох*.
 Идэлэнэн, дьарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу?:
көннөрү, түбэстэхпинэ олонхолоубун.

Өйттэн бэйэтэ айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу?:
Истибитин олонхолоор, ону кыратык эбэр, көбүрэтэр.

Кимтэн үөрэммитэй?: *Бастаан Наһааран Бүөтүр Тэрэн. (Хара нэһилиэгэ), Абрамов (Кынаттан)*.

Ордук тугунан таптаан идэлэнэр / ырыа, олонхо, остуоруйа, сэхэн, чабырбаһа /: *олонхонон*.

Олорор сирин аата, оройуонуттан төһө ырааба: *«Чүүйэ», оройуонтан 5 килэмиэтирэ*.

Бэйэтэ ыллыыр ыраларын, олонхолорун ааттара:

№	Айымһытын аата	төһө үлахана	кимтэн истибитэ	бэйэтин эбиитэ көбүрэттигэ	ким эмэ хаһан эмэ суруйбута
1	Дьулуруйар Ньургун Боотур	Орто олонхо	Назаровтан	Соччо эбии, көбүрэтти суох	Тийтэрэйэп М. Ион.

Мэнэ Ханалас улуунун олонхоуттара

2	Уол Туйгун	Уун олонхо	Моорук олонхохута Көтөр Көстөкүүнгэн	Көбүрэтиим диэн быдыарт тылын бырахпытым, ата атын	Сурулла илик
3	Саха төрдө Сабыяа Баай	Кылгас	Бэйэм испиттэн таһааран олонхолуубун	Бэйэтин киэнэ	Сурулла илик
4	Кыыс Дьурайа Куо	Кылгас	Павлов Павел Петрович (Чолоох) диэн Хара кинититтэн	Эбии, көбүрэтии баар, айана уларыяр	Сурулла илик
5	Ала Дулла (Уол Туйгун оҕото)	Олонхо салгыыта	Бэйэтин киэнэ		Сурулла илик

Бэйэтэ ыллаабыт ырыаларын, олонхолорун ааттара, хайа киниттэн ону истибитэ.....

Толорулунна муус устар ыйын 22 күнүгэр 1941 с.

Толордо: аата суох, подпись эрэ турар.

Фонд 5, оп. 3, д. 853, 26 л.

Олонхоут

Бурнашев Иннокентий Иванович-Тонг Суорун анкетата

Норуот айар идэлээхтэрин паспорттара

Араспаанньата, аата, абатын аата, / хос аата /: *Бурнашев Иннокентий Иванович (Тонг Суорун).*

Оройуона, нэһилиэгэ: *Мегино-Кангаласский район, Тарабай нэһилиэгэ.*

Сааһа: 72.

Үөрөбү, норуот ханнык-ханнык уус-уран айымньытын аахпыта: *үөрөбү суох*

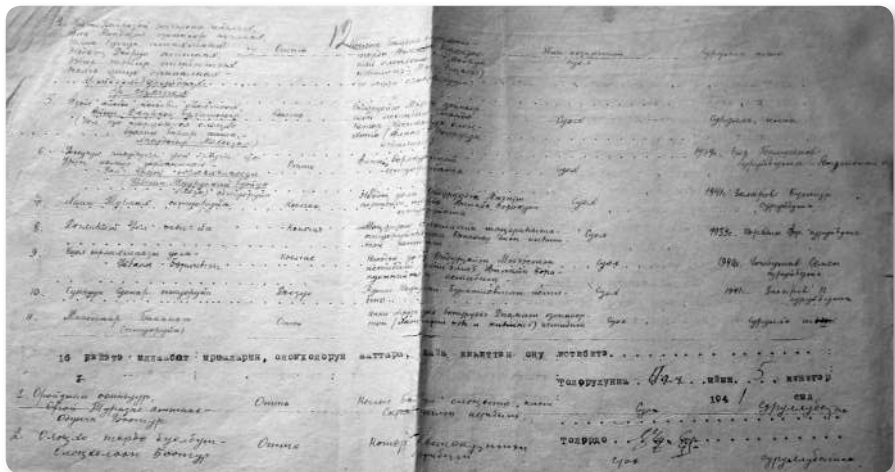
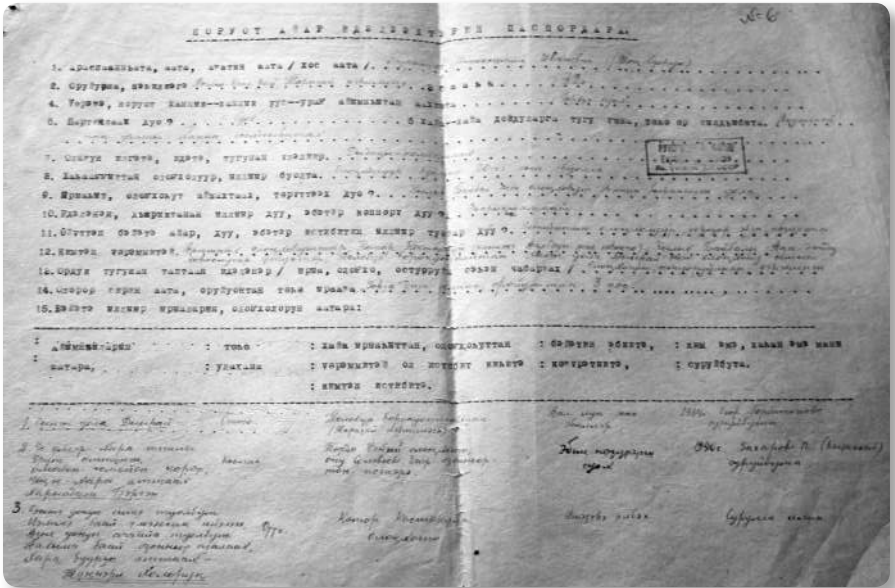
Партиялаах дуо: *Суох*

Хайа-хайа дойдуларга тугу гына төһө өр сылдыбыта: *Якутскай-тан ураты ханна сылдыбатыах*

Олобун илгэтэ, идэтэ, тугунан үлэлиир: *Дьадаҥы-колхозтаах*

Хаһаангыттан олонхолуур, ыллыыр буолбута: *Олонхолуур буолта 20-чэ сыл буолла.*

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

Мэнэ Ханалас улуунун олонхоуттара

Брыаһыт, олонхоут аймах төрүттээх дуо?: *Кылыс Байбал диэн олонхоут эһэтин быраатын уола.*

Идэлэнэн, дырыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу?: *Дырыктаммат*

Өйүттэн бэйэтэ айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу?: *Истибитин олонхолуур, соробор эбэр көбүрэтэр.*

Кимтэн үөрэммитэй?: *Ааттаах олонхоуттар: Көтөр Көстөкүүн (киниэнэ Аал-Дуп мас хоһооно), Кылыс Байбалы Аан дойду хоһоонугар үтүктэр, Төлөбүр Бороккуоппайтан «Сылгы уола Дыырай» диэн олонхону ылбыт.*

Ордук тугунан таптаан идэлэнэр / ырыа, олонхо, остуоруйа, сэһэн, чабырбах /: *Олонхонон, остуоруйанан, сэһэнинэн.*

Олорор сириҥ аата, оройуонуттан төһө ырааба: *«Уорба» диэн алаас оройуонтан 3 көс.*

Бэйэтэ ыллыыр ыраларын, олонхолорун ааттара:

№	Айымньытын аата	төһө улаhana	кимтэн итстибитэ	бэйэтин эбиигэ көбүрэтиитэ	ким эмэ хаһан эмэ суруйбута
1	Сылгы уола Дыырай	Отто	Төлөбүр Борокуоппайтан (Тарабай нэһилиэгэ).	Аал Луук Мас эбиллэр	1934 с. Егор Гермогенов суруйбута.
2	Үс үллэр хара тыаны үрүт өтгүнэн өмөйөн-чөмөйөн көрөр, үөнэс хара аттаах Харыадала Бэргэн.	Кылгас	Төрдө Чээбий олонхото ону Соловьев Егор офонньортон истэрэ.	Эбии көбүрэтии суох.	1940 с. Захаров П. (Бытаххай) суруйбута.
3	Сэттэ уонун ситэ туолбут Иэлимэ баай эмээхсин ийэлээх, абыс уонун аччайа туолбут Аалыма баай офонньор аҕалаах, Хара буурба аттаах Түгнэри Холорук.	Отто	Көтөр Көстөкүүн олонхото.	Итэбэһэ элбэх	Сурулла илик.

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

4	Эриэн Баарабай эмээхсин ийэлээх, Ала Мондобой офонньор аҕалаах, Иччин-буччун атахтаах Эгэдьэн Дьоруу аттаах, Ээбир-тээбир этэрбэстээх, Эгэлгэ үтүө санаалаах Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох.	Отто.	Кылыс Байбал олонхото — төрдө Аппайа Борокуоппай олонхото (I Моорук нэһилиэгэ, Мэнэ Ханалас) (үс түүн олонхолуура).	Эбии-көбүрэтии суох.	Сурулла илик.
5	Абыс айыы кыһа ойохтоох, Айыы Дааркы бухатыыр (Уол оҕо төрүөн — ол олонхо буолан барар — аата — Хаардыыр Мохсоҕол).	Кылгас	Өндөрүөйэп Мэхээс офонньортон истибит, төрдө Көтөр Көстөкүүн олонхото (Алаас Мооругун нэһилиэгэ).	Суох.	Сурулла илик.
6	Оройунан оонньуур, Орой тураҕас аттаах — Одунча Боотур.	Отто.	Кылыс Байбал олонхото, кини Скрябинтэн истибит.	Суох	Суруллубатах
7	Олонхо төрдө буолбут Олонхолоон Боотур	Отто.	Көтөр Көстөкүүнтэн истибит.	Суох	Суруллубатах

Бэйэтэ ыллаабыт ырыаларын, олонхолорун ааттара, хайа киһиттэн ону истибитэ.....

Толорунна Ыам ыйын 5 күнүгэр
1941 сыл.

Толордо: аата суох, подпись эрэ турар.

Фонд 5, оп. 3, д. 853, 26 л.

Олонхот Карамзин Дмитрий Кононович анкетата

Народ айар идэлээхтэрин паспордара

Араспаанньата, аата, абатын аата, / хос аата /: Карамзин Дмитрий Кононович

Оройуона, нэһилиэгэ: Мегино-Кангаласский, Догдогинский н-г.

Сааһа: 58 лет.

Үөрэбэ, норуот ханнык-ханнык уус-уран айымньытын аахпыта: неграмотный.

Партиялаах дуо: нет.

Хайа — хайа дойдуларга тугу гына төһө өр сылдыбыта: не был.

Олобун илгэтэ, идэтэ, тугунан үлэлиир: колхозник, раб. чернорабочим.

Хаһаанньыттан олонхолуур, ыллыыр буолбута: с 27 — 28 лет стал заниматься олонхой.

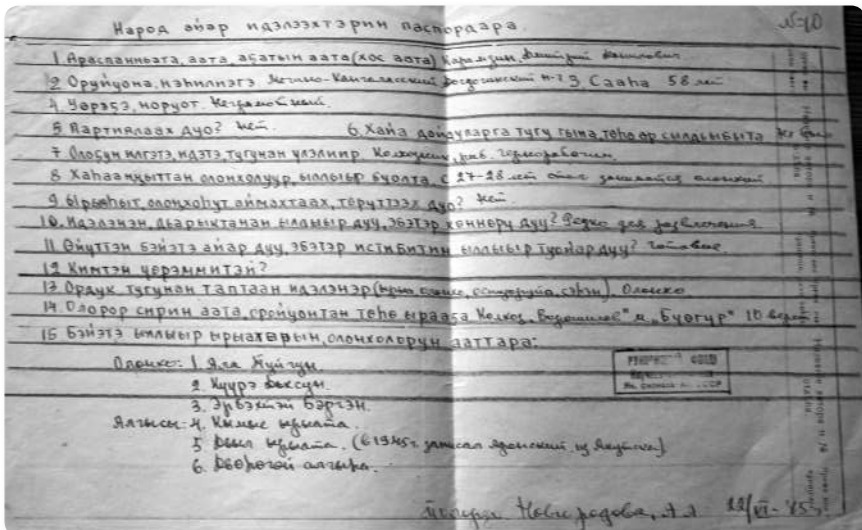
Ырыаһыт, олонхот аймах төрүттээх дуо? : нет

Идэлэнэн, дыарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу?: Редко для развлечения.

Өйүттэн бэйэтэ айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу?: готовы

Кимтэн үөрэммитэй? :

Ордук тугунан таптаан идэлэнэр / ырыа, олонхо, остуоруйа, сэнэн, чабырбах / : олонхо.

Олорор сирин аата, оройуонуттан төһө ырааба: *Колхоз «Ворошилов», м. «Бүөгүр» 10 верст.*

Бэйэтэ ыллыыр ыраларын, олонхолорун ааттара:

Олонхо: 1. Ала Туйгун.

2. *Күүрэ Дохсун.*

3. *Эрбэхтэй Бэргэн.*

Толордо: *Новгородова, А. Л. 22/VI — 45г.*

Фонд 5, оп. 3, д. 853, 26 л.

Олонхоһут

Порядина Мария Егоровна-Бадаг Маарыйа анкетата

Норуот айар идэлээхтэрин паспортара

Араспаанньата, аата, абатын аата, / хос аата /: *Порядина Мария Егоровна*

Оройуона, нэһилиэгэ: *Мэнэ Хангалас, Догдоно нэһилиэгэ.*

Сааһа: *64*

үөрэбэ, норуот ханнык-ханнык уус-уран айымньытын аахпыта: *суох.*

Партиялаах дуо: *суох.*

Хайа-хайа дойдуларга тугу гына төһө өр сылдыбыта: *суох.*

Олобун илгэтэ, идэтэ, тугунан үлэлиир: *Колхозница, икки хараба суох инвалид.*

Хаһаангыттан олонхолуур, ыллыыр буолбута: *Эдэр эрдэбиттэн үһү.*

Ырыаһыт, олонхоһут аймах төрүттээх дуо?: *Абата Егор Порядин диэн олонхоһут офонньор эбитэ үһү.*

Идэлэнэн, дыарыктанан ыллыыр дуу, эбэтэр көннөрү дуу?: *Көннөрү оҕоҕо, дыахтарга олонхолуура эбитэ үһү.*

Өйүтгэн бэйэтэ айар дуу, эбэтэр истибитин ыллыыр-туойар дуу?: *Истибитин.*

Кимтэн үөрэммитэй?: *Абатыттан Егор офонньортон.*

Ордук тугунан таптаан идэлэнэр / ырыа, олонхо, остуоруйа, сэхэн, чабырбах /: *Олонхо, остуоруйа.*

Олорор сирин аата, оройуонуттан төһө ырааба: *«Ворошилов» колхоз, «Бүөгүр» 7 верст.*

Бэйэтэ ыллыыр ыраларын, олонхолорун ааттара:

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

№	Айымньытын аата	төһө улахана	кимтэн итстибитэ	бэйэтин эбитэ көбүрэтитэ	ким эмэ хаһан эмэ суруйбута
1	Тумул хайа тыа туулан быстан баран эрэрин курдук дуобалдьын сиэр аттаах, туру дойду тойоно буолбут, киэнг дойду кинээһэ буолбут Тойон Долгустай бухатыыр (балта — Үрүн Ньургустай Куо).				
2	Абыс улуска аатыран үөскээбит, абыс күннүк сиртэн атаралаан аһар Араҕас Кулун аттаах Аан Аһаады бухатыыр. Балта. Кыраһа хаарга суола биллибэт, чуумпу күөлгэ долгуна биллибэт, кыптыыйдаах быһабын кыбыммытынан төрөөбүт, төбөтүн оройугар үс ымы чыгычаах добуһуоллаах Кыыс Чэрэнэй Куо.				
3	Кыһалбаҕа мииннэр кыһыл булуур аттаах, алдьархайга мииннэр Алып хара аттаах, үлүгэргэ мииннэр өһөх кугас аттаах, кыһыл талах кымныылаах кылааннаах өргөстөөх Кыыс Туйгун бухатыыр.				
4	Эдьик будьук атахтаах, эмник тый этэ төргүүлээх, эскэл тый этэ үтэлээх, элэмтэбэй Эик Хара аттаах Эрэйдээх Буруйдаах Эр Соботох бухатыыр.				
5	Көндөй тиит дьиэлээх, күнү ыйы көрсүһэ төрөөбүт Күрэс бухатыыр.				
6	Эрик Хара аттаах Эриэдэл Бэргэн.				
7	Отут күннүк сиртэн олоодуйан охсон ылар Улаан убаһа аттаах, үрүт өтгө кырыылаах, алын өтгө уһуктаах Уол Оҕо Оҕо Дуолуну Бухатыыр. Ойоҕо. Күнү ыйы көрсүһэ төрөөбүт, көбүөрдээх кымыһы көбүөхтэтэ төрөөбүт Күн Күөкэри Куо дьахтар.				
8	Абыс айыы кыһа ойохтоох, дьэр Кулун аттаах Дьиэллимэн Мэргэн бухатыыр.				

Мэнэ Ханалас улуунун олонхонуттара

9	Төгүрүмтэтэ түөрт уон көстөөх туой саар буолгунных чороонноох кымыс курдук долгулдуйар дьулайыгар дьуурданан үөскээбит, тобус далан булас суһуохтаах Улаанныйа Куллуруут обургу (дьахтар бухатыыр).				
10	Тиити төрбүү мутугунан тэбэр тураҕас аттаах Чүөчөбил Мэргэн обургу.				

Бэйэтэ ыллаабыт ырыаларын, олонхолорун ааттара, хайа киһитэн ону истибитэ.....

Толорулунна ыйын 21 күнүгэр
1945 сыл.

Толордо: *Новгородова А. Л.*

Майа

Фонд 5, оп. 3, д. 853, 26 л.

Абрамов Петр Алексеевич-Алаады анкетата

Народ айымньытын толорооччу анкетата

Оройуона Мэнэ Ханалас (Илин Ханалас) нэһилиэгэ II Наахара (Ордооччу Наахарата).

Олорор сирэ (оройуон кииниттэн, куораттан төһө ыраагын бэлистээк) «Молотов» к-з сирэ, Хатай аҕатын ууһа, «Эриен» диэн сир, куораттан «12» көс, Майаттан «7» көс.

Араспаанньата, аата, аҕатын аата — Абрамов Петр Алексеевич.

Хос аата. Алаады.

Сааһа. 77.

Доруобуйата. Куһаҕан, куттаһ ыарыы.

Идэтэ, дьизтин хаһаайыстыбата Тҕа хаһаайыстыбатынан.

үөрэхтээх дуо, урут ханна сылдыбыт киһиний? — үөрэх суох. Урут Амманан өрүһүнэн хамнаска сылдыбыт.

Репертуара: Ойуун тойуга, Тобус уон бууттаах чоос муос тайахтаах Мунг — Таар Бухатыыр» диэн кэпсээн — олонхо. Алгыстар: Аал уот алгыһа, Байанай алгыһа, Диринг далай иччитин алгыһа, Ыһыах алгыһа, Дойду иччитин алгыһа, Уруу алгыһа, Абааһы алгыстара. Кырыстар: Киһини кырааһын, Дойдуну-сири кырааһын.

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

№ Нароц аймалынгийн тослооту амгайга. WII

1. Оройуна Мэнэ-Хангалас (илин Хангалас) 18
Мэнэлэги II Маахара (Ортооту Маахара).

2. Олхоту сирэ ортооту Кинигот, Куназан Гана (илин
Бэлэйт), "Молитве" к-3 сирэ, Хайга агайн уула,
Эрэн: Мэн сир, Куназан - 12-кэс, Майга-
тан - 7-кэс.

3. Краснопольяга, лага, агайн агай - Абрамов
Темр Алексеевич.

4. Хос агай - Аладын.

5. Саана. 77 саасгоох.

6. Борубуйага, Куназан, Кууга марын

7. Идэя, Дингийн халайиригайга Мэнэ-Хангаласгийн

8. Чархээгэ дуу, Ууги Хана Ортоотой кинигот?
- Чархэ сурх, Ууги амгалаа, Ортооту Ханаа
ка састайга.

9. Ренюгара: Олхоту тэйга, Могое чин Олхоту-
гаа тэсэ муге тэйгэга Муг-Таар

Бухагичир - Уаан Кэноон-Олхоту Агтагаар, Га
Ууги агайга, Бэйоон агайга, Агайга, Уаан агай-
агайга, Шанаа агайга, Олхоту агайга
Уруу агайга, агайга агайга. Киниготу Ханаа
Киниготу, Олхоту - Олхоту Киниготу.

10. Ханаагийнга агайга Олхотуагайга? Олхоту
12 сааханга - 40 сааханга Олхоту Олхотуагайга,
40 сааханга Олхоту Олхоту агайга. Олхоту
Олхотуагайга киниготу Олхоту Олхоту 1918 агайга
Олхоту Олхоту Олхоту.

11. Олхоту Олхоту 1940-е. Олхотуагайга.

12. Олхоту Олхоту кинигот
илин Олхотуагайга АВО
1940-е.

П. Сивинский

РУКОПИСНЫЙ
ФОНД
ИНСТИТУТА
ИСТОРИИ
И ЭТНОГРАФИИ
РАС

Олонхоут
Беляев Иннокентий Иннокентьевич-Төлүбүр анкетата

Анкета олонхосутов

Беляев Иннокентий Иннокентьевич
Мегино Кангаласского района, Алтанского наслега, колхоза «Ча-
паева».

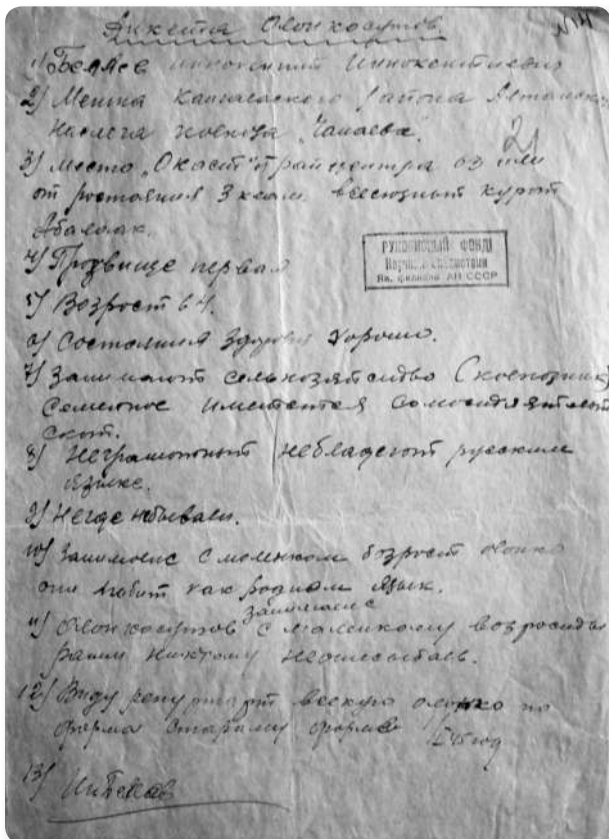
Место «Окасит» от райцентра 63 или от расстояния 3 килом. Все-
союзный курорт Абалаах.

Прозвище первая.

Возраст 64.

Состояние здоровья хорошо.

Занимается сельхозяйство (колхозник). Семейное имеется само-
стоятельный скот.

Неграмотный. Невладеет русском языке.

Нигде не бывал.

Занимались с маленьких бозраст олонхо они либит как радном язык.

Олонхосутов занимались с маленькому возрасту ранше никому неописыбаль.

Виду репертуара всякую олонхо но форма старому форме. 1/1 45 год.

Ин. Беляев (диэн илии баттааһыннаах).

Фонд 5, опись, 3 дело, 853, 26 л.

Олонхот Соловьев Егор Иннокентьевич анкетата

Паспорт автора и исполнителя устно-поэтических произведений

Фамилия, имя, отчество — Соловьев Егор Иннокентьевич

Возраст — 1872 сыл. Олунһу 16 күнэ.

Откуда родом. — 1 Холгума, Мэнэ улууһа.

Социальное положение и происхождение дьадангы, колхозтаах.

Точный адрес — Амга, Омолдоон нэх. Берия колхоз.

В каких местностях бывал и продолжительно ли — 17 сыл Омолдоон нэх. Амма рай. сылдыбыт.

Грамотен ли и какие имеет образование — Суох.

Где и в качестве кого работает — Амма районун центра Слобода деревня столобойугар уу тизэйэччи.

Общественное лицо сказочника певца / Ударник, стахановец, активист культурно-просветительского фронта / -----

По каким специальностям и где работал до революции — тыа хаһаайыстыбатынан.

Небыло ли в роду сказочника, и.т.п. / — аҕата олонхот.

Нет ли в семье сейчас в семье любителей и знатоков устной поэзии / сказки, песни и.т.п. / — суох.

От кого сказитель певец перенял свое искусство — Аҕата Иннокентий Соловьевтан, Т. В. Захаровтан, быраатты Филипповтортан.

Не является ли певец — сказитель профессионалом — Идэлэнэр, 18 саастаабыттан дьарыктаммыт.

К каким жанрам он больше тяготеет — Олонхо, остуоруя.

Обладает ли чтецким мастерством или музыкально — исполнительскими навыками — Ааҕар дьобурдаах.

ПАСПОРТ АВТОРА И ИСПОЛНИТЕЛЯ
УСТНОПОЭТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ.

- 1114
26
1. Фамилия, имя, отчество - Соловьев Егор Иннокентьевич
 2. Возраст - 1872 год. Олуньбу 16 күнэ.
 3. Откуда родом. - 1 Холгуна, Мэнгэ улугаа.
 4. Социальное положение и происхождение Дьадагы, колхозтаах.
 5. Точный адрес - Амга, Омолдоон нэа, Верия колхоз.
 6. В каких местностях бывал и продолжительное ли - 17 сыны Омолдоон нэа, Амга рай, сүлдүбүт.
 7. Грамотен ли и какие имеет образование - Суох.
 8. Где и в качестве кого работает - Амга районун центра Слобода деревня отолубуойугар уу тэйээччи.
 9. Общественное лицо сказочника певца /Ударник, стахановец, активист культурно-просветительного фронта/
 10. По каким специальностям и где работал до революции -Тыа хабаа-Ынтыбаттынаа.
 11. Не было ли в роду сказочника, и т.п. / -Абата олонхоһут.
 12. Нет ли сейчас в семье любителей и знатоков устной поэзии. /сказки, песни и т.п./ - Суох.
 13. От кого сказитель певец перенял свое искусство - Абата Иннокентий Соловьевтан, Т.В. Захаровтан, братьями Филипповтарган.
 14. Не является ли певец-сказитель профессионалом -Идэлэнэр, 18 саастааБивини дьарыктаммыт.
 15. К каким жанрам он больше тяготеет -Олонхо, остуорууа.
 16. Обладает ли четким мастерством или музыкально-исполнительскими навыками -АаВар дьобурдаах.
 17. Какие произведения записаны от данного сказителя - Көгдөһүннэн записаны. От савиньных, Татим Тутай дэи остуорууаҕар. Илгэ 19 9/П-41 сыл. Н.Н. Поповунаа
 18. Что нового внесла в его творчество Октябрьская революция, что именно /Перечислить по видам по названиям /, Суох.
 19. Имеется ли у него дома радиостановка - Суох.
 20. Какими радиoproграммами больше всего интересуется - Суох.
 21. Выступает ли сказитель певец в клубе на клубных вечерах -Суох.

22. Үчаствует ли своим творчеством и хозяйственно-политических компаниях - Хан-тум кыттар.
23. Үчаствовал ли в смотрах, олимпиадах, конкурсах - Суох.
24. Когда, где и какой отзыв жюри - Суох.
25. Педпись сказочника певца - Соловьев или баттабыт

Дата 9 .II дни 1941 снл.

26. Приложение . Список репертуаров.

1. Кулуу Кулдуосуур. АБатыттан иоттибит аБата Амма өкөө диэн
3 түви олонхолуур кыттытэн. Эбии-кеБуретин -суох.

2.2. Стох улаан аттаах уол туйгун бухатыыр. Устинов Вас. диэн
Нахара нэ. Амма район. кыттыттан иоттибит.

3. Сылгы уола Дырай Берген, Захаров Т.В. Чээбийтэн иоттибит.

4. АБыс айып аймаба .АБатыттан, аБата Захаров -Мөрөөх диэн
II Чакыр /Амма/ кыттыттан.

5. Абыгастай Боотур. Фидишновтан. I Холгума Мэнэ-Хангалао.

6. Ваай Харах-Хаан. Нрыа Манпыйтан. /Соноосуу. Амма району/.

7. Эр соБөтөх. Павел Петровтан /Хара нэ. Мэнэ-Хангалао/.

8. Уруг уулдуан бухатыыр. Фидишновтан. /I Холгума Мэнэ-Хангалао/.

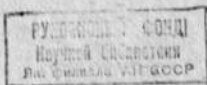
9. Мехеобедлой Модун . С. Дычковскайтан /Абаба Амма району/.

10. Хаан Дьаргыстай . Мэнэ Алтангар иоттибит.

11. Хаан Далларыма . Семенов Черекеестен /Амма Наахара, Амма району.

12. Эдигээнтэй Вэрген. АБатыттан.

Толордо; *Меня* Попов П.Н./.

Какие произведения записаны от данного сказителя — когда и кем записаны. — От сабынньах, Татым Тутай диэн остуоруйалар. Когда 19 9/II — 41 снл. П. Н. Поповунан.

Что нового внесла в его творчество октябрьская революция, что именно / перечислять по видам, по названиям /. Суох.

Имеется у него дома радиоустановка — Суох.

Какими радиопрограммами больше всего интересуется — Суох.

Выступает ли сказитель певец в клубе на клубных вечерах — Суох.

Участвует ли своим творчеством и хозяйственно-политических компаниях — Хам-түм кыттар.

Участвовал ли в смотрах, олимпиядах, конкурсах — Суох.

Когда, где и какой отзыв жюри — Суох.

Подпись сказочника певца — Соловьев илии баттаабыт.

Дата 9. II. дня 1941 сыл.

Приложение. Список репертуаров.

Кулун Куллустуур Аҕатыттан истибит аҕата Амма нкөө диэн 3 түүн олонхолуур киһиттэн. Эбии-көбүрэтии суох.

Отох улаан аттаах уол туйгун бухатыыр. Устинов Вас. диэн Наахара нэх. Амма район. киһиттэн истибит.

Сылгы уола Дыырай Бэргэн. Захаров Т. В. Чээбийтэн истибит.

Абыс айыы аймаҕа. Аҕатыттан, аҕата Захаров — Мороох диэн II Чакыр /Амма / киһиттэн.

Аһынастай Боотур. Филипповтан. I Холгума Мэнэ Хангалас.

Баай Харах-Хаан. Ырыа Маппыйтан. /Сомоссун Амма района /.

Эр Соботох. Павел Петровтан /Хара нэх. Мэнэ Хангалас /.

Үрүн уйуллаан бухатыыр. Филипповтан. /I Холгума Мэнэ Хангалас /.

Мохсоҕоллой Модун. С. Дьячковскайтан / Абаҕа Амма района /.

Хаан Дьаргыстай. Мэнэ Алтаныгар истибит.

Хаан Далларыма. Семенов Чөрөкөөстөн. / Амма Наахара, Амма района.

Эдьигээнтэй Бэргэн. Аҕатыттан.

Толордо: Попов П. Н.

Фонд 5, опись 3, дело 853, 26 л.

Мэнэ Хангалас олонхоһуттарыттан суруллубут олонхолор испиһэктэрэ

№	Олонхосут	№	название олонхо	год записи	колич. лис-тов.	примечание
1.	Абрамов Николай Алексеевич-Кынат. Мегино-Кангаласский район, II Нахаринский наслег. Запись Васильева И.Н.	1.	«Көңүл Буурай»	1940 1941	657	черновик
		2.	«Тойон Дуолан Бухатыыр» /	1941	43	черновик
		3.	отрывок/.			
			«Харалаан Мохсоҕол»	1940	362	

Мэнэ Ханалас улуунун олонхоттара

		4.	«Ньургун Бөбө»	1940	365	
		5.	«Эр Соботох»	1940	39	
2.	Степанов Николай Иванович — сказитель. Пьеса-олонхо. Мегино-Кангаласский район, Догдогинский наслег. Запись Попова А.Н.	1.	«Бэриэт Бэргэн»	1945	67	
		2.	«Обо Ньургун Бухатыр»	1940	38	
		3.	«Алаатыр Ала Туйгун»	1939 1940	150	
		4.	«Алаатыр Ала Туйгун»	1944	108	
3.	Порядин Афанасий Семенович — сказитель. Мегино-Кангаласский район, I Морукский наслег.		«Бэриэт Бэргэн»	1941	251	черновик
4.	Захаров Георгий Афанасьевич — сказитель. Мегино-Кангаласский район, Догдогинский наслег. Запись Захарова Г.А.		«Төрүт Мэргэн»	1940	17	черновик
5.	Бурнашев Иннокентий Иванович-Тон Суорун, сказитель. Мегино-Кангаласский район, Тарагайский наслег. Запись Захарова П.П.	1.	«Харыалдыала Бэргэн»	1940	54	
		2.	«Дырай Бухатыр»	1934	225	
6.	Романов Павел Григорьевич — Сказитель. Мегино-Кангаласский район, I Хаптагайский наслег.		«Кыыс Ньургустай Куо»	1944	102	черновик
7.	Алексеев Петр Петрович — сказитель. Мегино-Кангаласский район. Запись Винокурова Ф.		«Кыыдааннаах Кыыс Туйгун Бухатыр»	1938	63	черновик
8.	Новиков Егор Кириллович — сказитель. Мегино-Кангаласский район, II Холгуминский наслег. Запись Яковлева Е.Т.		«Улуу Ньургун Бухатыр»	1937	257	

Олонхосуты Мегино-Кангаласского улуса

9.	Слободчиков Григорий Егорович-Тэлээркэ Киргизэлэй, сказитель. Мегино-Кангаласский район, Нерюктяйский наслег. Запись Дмитриева Д.	«Дьулуруйар Ньургун Боотур»	1941	211	
10.	Яковлев Н.-Куруппа, сказитель. Мегино-Кангаласский район, Тарагайский наслег. Запись Туласынов и Прохорова.	«Даадар Хара»	1941	273	
11.	Кириллин /Герасимов/ Степан? Николаевич — сказитель. Мегино-Кангаласский район, Морукский наслег. Запись автора.	«Дуурай Куо Бухатыыр»	1966	82	написано чернилами
12.	Сергеев Роман Ильич — сказитель. Мегино-Кангаласский район, Бютейдяхский наслег. Запись сказителя.	«Күндэ Боотур»	1990	62	тетрадь, запись одностор.

*Таблицаны оңорбута
саха культуратын үтүөлээх үлэһитэ
Анастасия Лаврентьевна Новгородова*

ИЙИНЭЭБИТЭ

А.М.Апросимов, В.В.Обоюкова. Аан тыл.....8

1 түүмэх. Мэнгэ Хангалас олонхоһуттара

Чулуу олонхоһуттар.....	9
Федоров Василий Федорович-Манчаары.....	9
Абрамов Николай Алексеевич-Кынат.....	10
Бурнашев Иннокентий Иванович-Тонг Суорун.....	11
Степанов Николай Иванович-Ноорой.....	12
Колесов Гавриил Гаврильевич.....	13
Түүлбэ олонхоһуттара.....	14
Уос номоһор сылдыар олонхоһуттар.....	25

2 түүмэх. Мэнгэ Хангалас олонхо чинчийэччилэрэ

уонна хомуйааччылара..... 31

3 түүмэх. Олонхоһуттар тустарынан ахтылар уонна ыстатыйалар 72

4 түүмэх. Мэнгэ Хангалас улуһун сиригэр олонхону сценаба туруоруу.... 219

5 түүмэх. Библиографическай ыйыннык 252

Научно-популярное издание

ОЛОНХОСУТЫ МЕГИНО-КАНГАЛАССКОГО УЛУСА

На якутском, русском языках

Составители:

Апросимов Аполлон Михайлович

Борисов Юрий Петрович

Обюкова Варвара Валерьевна

Редактор *Р.Г. Оконешникова*

Техн. редактор *М.Д. Колодезникова*

Дизайн *О.А. Скобелев*

Комп. верстка *М.Д. Колодезникова*

Подписано в печать 10.06.13. Формат 60х90 1/16.

Объем 18 усл.п.л. Тираж 500 экз.

ООО Издательско-информационно-технологический центр «Алаас»

677000, г. Якутск, ул. Орджоникидзе, 20, офис 312.

тел.: 89142286417, 89142248027

E-mail: pitc_alaas@mail.ru